

પ્રસ્તાવના

સને ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં મહાદેવભાઈ બાપુ સાથે જોડાયા ત્યારથી જ તેમણે ડાયરી રાખવાનો વિચાર રાખેલો જણાય છે. શરૂ શરૂમાં બાપુએ લખેલા મહત્વના કાગળોની નકલો પોતાની ડાયરીમાં કરી લેતા પછી બાપુના હિંદુગારોની, તેમની સાથે પ્રસંગોપાત થયેલી વાતોચીનોની તથા મહત્વના પ્રસંગોની નોંધો તેમણે ડાયરીમાં લખવા માંડી. આ ડાયરી તા. ૧૩-૧૧-૧૯૧૭થી ૧૭-૧-૧૯૧૮ના ગાળાની છે. તેમાં ઘણા દિવસો એવા જાય છે, જે દિવસની ડાયરી લખાયેલી નથી. મરવડા જેલની ડાયરીનાં જે ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યા છે, તેના જેટલી વિસ્તારપૂર્વક લખાયેલી સ્વાભાવિક રીતે જ આ નથી. વળી મહાદેવભાઈના પ્રવૃત્તિનો આ આરંભ છે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે. છતાં આ ડાયરીમાં જે સંખ્યામય કાગળો આપણને મળે છે તેમાંથી, દેશમાં આવીને પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરતી વખતે ગાંધીજીની મામે ડેવા કેવા પ્રશ્નો આપ્યા, પોતે ઘડી રાખેલી જીવનની દિવસફીની દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નોને તેમણે કેવી રીતે નિહાળ્યા તથા કેવી રીતે તે ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેનું બહુ ચોખ્ખું દર્શન આપણને થાય છે. એ રીતે અભ્યાસીને બહુ રસિક અને કીમતી સામગ્રી આપાથી મળે છે અને સામાન્ય વાચકને પણ બહુ જાણવાનું અને વિચારવાનું મળે છે.

ચંપારણની લડત અને તપાસનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું, કમિટીની બચાવણો પ્રમાણે ધડાયેલા કામદાને છેવટનું રૂપ આપવાનું જ બાકી હતું અને ત્યાંના ખેડૂતોમાં આવેલી જાગૃતિને દકાવી રાખવા તથા ખેડૂતોની તાબાત વધે એવા પ્રયત્નો કરવા બાપુજીએ ત્યાં રચનાક્રમક કામનો આરંભ કર્યો હતો તે કાળથી ડાયરીની શરૂઆત થાય છે. ડાયરીમાં ચંપારણના કામનો ખ્યાલ આપે એના ચોક્કસ કાગળો છે. અભ્યાસીએ એની વિગતવાર માહિતી માટે શ્રી રાજેન્દ્રનાથનું 'ચંપારણનો સત્યાગ્રહ' (Satyagraha in Champaran) એ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ.

ચંપારણનું કામ પૂરું થયું પણ નહોતું, ગાંધીજીની હાજરીની સાં જરૂર તો હતી જ, જોકે વચમાં વચમાં બહાર જઈ આવે તો સાંના કાર્પેટનાંઓ નખની લઈ શકે એવી સ્થિતિ આવી હતી, એટલામાં ગુજરાતમાં બે મોટાં કામ

ગાંધીજી પામે આવી પત્રા પામી નિઃશ્વસને લીધે એના જિહ્વાનું જમીન મહેસૂલ મુનતરી રખાવવાની લત અને અમદાવાદમાં મોઘનારીને કાગળે મિત મનુશ્રેણી પોતાના રોજના દર વસતવવાની લત આ બંને લતોના પ્રમાણમાં ઇતિહાસના પુગ્તકો થી સમજાવવા પરીખ કૃત 'એની લત' અને મદાદિનભાઈ કૃત 'એક મર્મયુદ્ધ' આપણી પામે છે આ ગ્રંથોમાં એને લગના આપણા દેશમાં પડે છે તે તેની ઉપર નવો પ્રમગ પાડે છે અને આપણને અતઃ કેની રીતે મમ રી ગચુ હતું તે તાવે છે

મિતમનુશ્રેણી લત વિશે અમદાવાદના કનેક્ટરે જાણુ આગળ પોતાના દિનના ઉદ્દગાર મટેના કે મિતમાલિમે અને મ નરો વચ્ચે આપણા એકબીજાથી આવેની લતનું મારી જિહ્વામાં અગી જ પ્રથમ જોઉં છું ' જાણુ મેં છે : ' મને પણ એમ લાગે છે કે મેં પણ બન્ને પક્ષો વચ્ચે આવે સારો સમય મ્દી જોયો નથી ' (પા ૪૫) આ નરુ જાણુના મિતમાલિમે ઉપરના, ખાસ કરીને થી અનાનનભાઈ ઉપરના પત્રો ઉપરથી જુ મ્પણ જોઈ શકાય છે (જુઓ પાન ૮ તથા ૪૮) આ હતાને અગી જાણુએ કરેલા ઉપવાસનું રહસ્ય પણ આ ગ્રંથોમાંથી વધારે સમજાય છે એ પત્રમાં તમે છે ' અમ નાની હજાનમાં જીવનના બીમતીમાં બીમતી પાઠ મને મત્તા હતાન દરમ્યાન રેમતી ગમિતનું જે અમતગી પ્રસાન થયુ એનું પડેલા મ્દી નરોજુ થયુ x x x એ ચાર દિવસો મારે માટે શાંતિના ધ યતાના અને આશ્વાસિમ-ઉત્તરિના હતા એ દિવસો દરમ્યાન ખાવાની મને રજૂ પણ હાલ કર્ત નથી ' (પા ૧૭) બીજા એ પત્રમાં લખે છે ' મારો એ ઉપવાસ એ મારું હજુ સુધીમાં મોગમાં મોટું મર્મ દુ ગણુ છું એ ઉપવાસ વેળાએ મેં જે શાંતિ મોગરી તે અતોષિ હતી ' (પા ૭) આ ઉપવાસની આવશ્યકતા અને બીજી તરફથી તેમાં રહેનો હોય એ આશ્ચર્યમાં અચારની પ્રાર્થનામાં તેમજો સુર રીતે સમજાય છે એ માટે તો કાવગીના પા પપથી પદ વાચવા જોઈએ થી દેવ અમાઈને એ મગમાં લખે છે ' મેં પાત્રીસ દક્ષ એ દિવસથી વધારેને સાડુ ન લીધા તેનું રહસ્ય મમજનુ તો મહેનું છે મારાથી વધારે તથાજ જ નહીં માનિકોએ મનુશ્રેણા મહાજપણને લીધે નથી આપ્યા, પણ મારા ઉપવાસને લીધે આપ્યા છે એમ તેઓ હજુ માને છે જો હું વધારે મોગ તો તો મેં અલાચાર મોં ગણાત હું વધારે મોગી શખ્વાની સ્થિતિમાં હતો ત્યારે મેં આજમાં આજુ લીધું એ મારી સરગતા મારી નમ્રતા અને મારી વિવેકબુદ્ધિ સૂચવે છે ઉપવાસ ન કર્યો હોત તો મનુશ્રેણ પાના જ હતા ઉપવાસથી જ દમ્યા આવી ટેકને સાડુ આજમાં આજી માગણી જ યોગ્ય ગણાય. આવી ટેકનો અસરજી પગાય તે પગામે અને મારા ઉપવાસમાં જે દોષો

હતા તે દોષો મારી ઓછામાં ઓછી માગણીથી હળવા થયા — ઘણા હળવા થયા. x x x'

ખેડા જિલ્લા સત્યાગ્રહની આગતમાં સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના સભ્યો શ્રી દેવધર (પા. ૪૩) તથા શ્રી જોશી (પા. ૬૯) ઉપરના તેમ જ 'લિબરલ' વિનિત વિચારના શ્રી નટરાજન (પા. ૬૪, ૭૧-૨) તથા શ્રી બ. ક. દાકર (પા. ૭૭-૮) ઉપરના પત્રો ખાસ વાંચવા જેવા છે. શ્રી દેવધરને કહે છે : ' એમ શા માટે ધારી લો છો કે અમલદારો આપે એટલું જ આપણે મેળવી શકીએ ? શા માટે એમ માનતા નથી કે જેટલું મેળવવાને આપણે યોગ્ય છીએ તેટલું આપણને મળવું જ જોઈએ ? ' શ્રી નટરાજન અને શ્રી બ. ક. દાકર બન્નેને ખેડૂતોને મહેસૂલ નહીં ભરવાની સલાહ આપવાનું ડહાપણભરેલું લાગતું ન હતું. સ્થાનિક સરકાર ન માને તો વાર્ષિકરોષ પાસે જાઓ, પાલ્સમેન્ટ પાસે જાઓ, આખા હિંદુસ્તાનનો લોકમત જાગ્રત કરો, બ્રિટિશ પ્રજામતને અપીલ કરો, દરમ્યાન ગરીબ ખેડૂતોને રાહત આપવા માટે અને તેઓ જૂએ ન મરે તે માટે આપણે ફંડ લેખુ કરીએ, પણ આવો જલદ ઉપાય ન લેવો જોઈએ એમ શ્રી નટરાજન કહેતા હતા. તેમને સત્યાગ્રહ શબ્દથી ભડકી ન જતાં જાતે ખેડા જિલ્લામાં આવી તપાસ કરવા અને ખેડૂતો ઠેવો ખુશમિજાજ રાખીને લડત લડી રહ્યા છે તે નગરે નિહાળવા આમંત્રણ આપ્યું અને શ્રી દાકરને સત્યાગ્રહના અર્થ અને આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરનારો કાગળ લખ્યો. આ લડત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન કમિશનર મિ. પ્રેટને ઘણા કાગળો લખવા પડ્યા હતા, પણ ખેડાના પ્રશ્નને જાણીએ રાખીને સરકારી અમલદારોની જૂલભરેલી કાયપદ્ધતિ સુધારવાનો અને પ્રજાને પણ અવળે રસ્તે જતી રોકવાનો ઉપાય સત્યાગ્રહ જ છે એ દર્શાવતો એક સુંદર કાગળ લખ્યો છે (પા. ૪૬-૭) એ ખાસ વાંચવા જેવો છે. સત્યાગ્રહનો પોતાનો પ્રયોગ નવો હોઈ પ્રજાને, લોકનેતાઓને તથા સરકારી અમલદારોને એ સમજાવવાની એક પણ તક આપણ ચૂકતા નહીં એ આ કાયરીમાં આપણને જોવા મળે છે.

આ કાગળ પહેલા મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮) નો હતો. ખેડાની લડત ચાલતી હતી તે વખતે જ વાર્ષિકરોષે યુદ્ધપરિપદ બોલાવી અને તેમા જાણુને આમંત્રણ આપ્યું. જાણુજી દિલ્હી તો ગયા પણ તિલક મહારાજને તથા મિસ્ત્રિસ એસન્ટને એમાં આમંત્રણો નહોતાં. વળી અલીભાઈઓને સરકારે નગરકેદમાં રાખેલા હતા. પ્રજાના સૌથી વધારે વિશ્વસ્ત અને મહાસમર્થ નેતાઓ સિવાય યુદ્ધપરિપદો હેતુ ચક્રા ન થઈ શકે એ કારણસર તથા બ્રિટિશ સરકારે તુર્કીને આપેલાં જાહેર વચ્ચનોનો ભંગ કરી કેટલાક દેશો સાથે તેણે ઘૂપા કેલકરારો

કર્મ હતા તે નૈતિક કારણસર પણ આપુણ પરિષદમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા નહોતા. એ બાબતનો કાગળ સીક્રેટરી સર ક્લૉડ દ્વિલ મારફત વાર્ષિકરોયને તેમણે લખ્યો (જુઓ પા. ૮૭-૮). પછી વાર્ષિકરોય સાથે તેમની મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાતને પરિણામે આપુણના શબ્દોમાં ‘એમની ન્યાયવ્રતિ ઉપર ક્ષાત્રવ્રતિએ વિગ્રહ મેળવ્યો’ અને તેમણે યુદ્ધપરિષદમાં ભાગ લીધો. એટલું જ નહીં પણ લશ્કરભરતીમાં પૂરેપૂરી મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું. લશ્કર-ભરતીમાં તો પોતે ખિનશરતે મદદ આપશે, પણ હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ કેવી છે અને હિંદુસ્તાનની આકાંક્ષાઓ શી છે તેનું વિવરણ કરતો એક કાગળ પરિષદને અતિ વાર્ષિકરોયને આપુણએ લખ્યો (જુઓ પા. ૯૫-૯). એ કાગળમાં આપુના શબ્દોમાં ‘ધર્મ’, સત્યામહનું રહસ્ય અને બધા આદર્શો આપી દેવાયા છે.’ વાર્ષિકરોય ઉપરનો એ કાગળ અને લશ્કરભરતીને અંગે થયેલી ચર્ચા એ આ કાગળનો સૌથી મહત્વનો ભાગ ગણાય. અહિંસાધર્મી ધર્મને લશ્કરભરતીનું કામ તમે કેમ કરી શકો? એ પ્રશ્ન તે વખતે જ નહીં પણ ત્યાર પછી પણ ચર્ચાતો રહ્યો છે. આપુના વિચારો સાગમાં સારી રીતે ગમ્યામદ્દ મિ. એન્ડ્રૂઝ ઉપરના એક કાગળમાં થયા છે (જુઓ પા. ૧૪૦-૭). તેમાંથી અને તેમના બીજા કાગળોમાંથી લશ્કરભરતીમાં ભાગ લેવાનાં કારણો દર્શાવનારા થોડા ઉતારા નીચે આપ્યા છે :

“જે પ્રજા લડવાને માટે નાલાયક છે તે ન લડવામાં રહેલા ગુણો વિશે પોતાના અનુભવોની સાબિતી આપી શકે નહીં. આ ઉપરથી હું એવું અનુમાન કાઢવા માગતો નથી કે હિંદુસ્તાને લડવું જ જોઈએ. પણ હું એટલું જરૂર કહેવા ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્તાનને લડવાની દળા આવડતી હોવી જોઈએ.”

“અહિંસાધર્મને પાળનારો મારા જેવો હિંદુસ્તાનમાં મેં કોઈ જાણ્યો જ નથી. હું તો ગ્રેમથી બરેલો છું. અંગ્રેજોનાં પાપ મારા જેટલાં કોઈએ નથી જાણ્યાં, તેમ તેનાં પુણ્યો પણ મારા જેટલાં કોઈએ નથી જાણ્યાં.”

“જોને સત્યકળા શીખવી છે, જેને મારી જાણવું છે તેને હું હિંસા કરતાં પણ શીખવું. આ વખતે હું કંઈ ન કરી શકું તો તમારે એમ સમજવું કે મારી તપશ્ચર્યા જોણી છે. માર્યા વિના જેને મરતાં ન આવડે તેણે મારીને મરતાં શીખવું.”

“મારું નામ મેં લશ્કરભરતીમાં આપ્યું તે જ વખતે મેં જાણાવ્યું હતું કે હું દુરમનને કે મિત્રને કોઈને મારવાનો નથી. પણ જે લોકોને લડવાનો બાધ નથી, પણ કાં તો કાયરપણાને લીધે, કાં તો અંગ્રેજો પ્રત્યેના દ્વેષને લીધે લડવા તૈયાર થતા નથી, તેમના પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે? તેમને મારે શું એમ ન કહેવું જોઈએ કે મારો માર્ગ ન સ્વીકારતા હો તો તમારે તમારું કાયરપણું અથવા દ્વેષ જે હોય તે છોડી દેવાં જોઈએ અને અને લડવું

જોઈએ? જે માણસ મારવાની શક્તિ વરાવતો નથી તેને તમે અહિંસા શીખવી શકો નહીં ”

“હિંસા માણસોને તેમની હિંસા બોધાતમા બોધી તુકસાનદાર રીતે કરવાનું શીખવીને, તે શીખવવાની ક્રિયામા જ અહિંસાના સદ્ગુણ સમજાવવામા કદાચ હું સફળ થાઉં આ રીતે જ અહિંસા અથવા સાત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનો હું કદાચ વધારે સારી રીતે પ્રચાર કરી શકું ”

“અહિંસા એટલે મારવાની અથવા તો ઈજા પહોંચાડવાની ઇચ્છાને નાખૂંફ કરી નાખવી અહિંસા એસા જ માણસો પ્રત્યે આત્મીય શકાય જેઓ આપણા કરતા બીરી રીતે ઊતરતા હોય એનો અર્થ એ થયો કે પૂર્ણ અહિંમાત્ર્યોએ ઉપવૃત્તી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરેલી હોયી જોઈએ ત્યારે આનો અર્થ શું એવો થયો કે આપણે બધા પૂરા પ્રમથર્મી બનીએ તે પહેલાં આપણે સૈન્યો થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? ના એ અનાવશ્યક છે આપણે દુનિયા સામે અટકા બીમા રહી શકીએ એટલું બસ છે એ જાતની હિંમત આપણામા હોય એ તદ્દન જરૂરી છે કેટલાકમા આવી હિંમત તેઓ લડવાની તાલીમ મેળવે ત્યાર પછી જ આવી શકે ”

‘પ્રજાનું ફરજિયાત નિશ્ચીકૃત્ત્વ થયું છે પણ દિતમાથી મારવાની ઇચ્છા જરાય ગઈ નથી x x x હિંદુસ્તાનને સઠિ વધારેમા વધારે કરી શકાય તો તે એટલું જ, કે અહીં કેટલીક વ્યક્તિઓએ બીજા દેસો કરતા અહિંસાના સિદ્ધાંતને લોકપ્રિય બનાવવા માટે વધારે બારે પ્રયાસો વધુ સફળતા સાથે કર્યા છે પણ તે ઉપરથી એવો મત બાધવાને કારણ નથી કે લોકોમા અહિંમાના સિદ્ધાંતે બીડા મૂળ પાડ્યા છે ”

“અહિંસાનો પાઠ તો એ માણસને આપવાનો છે જેનું જીવન જીવસાથી તરવરણ હોય અને જે પોતાના વિરોધીની સામે છાતી કાઢીને ટકાર બેસે રહી શકે એમ હોય મને લાગે છે કે અહિંસા પૂરેપૂરી સમજવા માટે અને બરાબર પચાવવા માટે શારીરિક હિંમતનો પૂરો વિશ્વાસ થવેના હોવો એ અનિવાર્ય છે ”

“કોઈ પણ માણસના મનમા અહિંસા એટલે કે પૂર્ણ નેમનો સિદ્ધાંત ઉતારવા માટે એનું મન પ્રજ્ઞાન શરીરની મારફત બરાબર ખીનીને પરિપક્વ થાય તેની મારે રાહ જોવી જોઈશે ”

આના વિધાનો કર્યા પછી પોતાની આગળ બેસી થી મુશ્કેલીઓ તેઓ ગૂંચુ કરે છે

“આ વિચારને વ્યવહારમા ઉતારવો શી રીતે? પ્રજ્ઞાન શરીર હોતુ એનો શો અર્થ? હિંદીઓએ સત્ત્ર ધારણ કરવાની તાલીમમા કેટલે સુધી જનુ પડશે? દરેકદેગ વ્યક્તિએ એ તાલીમમાથી પચાર થતુ પડશે કે રવત ત્રતાનુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય અને લોકોમા સત્ત્ર ધારણ કર્યા વિના પણ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાથી જ આવશ્યક હિંમત આવી જાય એટલું બસ છે? હું માનુ છું કે બીજો વિચાર ખરો છે ”

પત્રી યુદ્ધનો પણ પોતાના સિદ્ધાન્તની પ્રુદ્ધિ માટે કેની રીતે ઉપયોગ કરી લેવા ધારતા હતા તે સમજાવે છે

“ત્યારે દરેક હિંદીને હું લર રમા ભેડાવાનું કહું છું ત્યારે સાથે સાથે સતત એને કહેતો રહું છું કે એ લશ્કરમા ભેડાય છે’ તે લોકોની તરફ ધિપાવવા માટે નહીં પણ મરણનો ભય ન રાખવાનું શી મત્તા માટે છે xxx લશ્કરભરતીના મારા દરેક ભાષણમા સૈનિકની ફરજના આ ભાગ ઉપર મેં વધારેમા વધારે ભાર મૂક્યો છે એવું માનું એ- પણ ભાષણ નથી થયું જેમા મેં જોઈ હોય કે ‘જમનોને મારવા માટે આપણે જઈએ’ મારા સંધના ભાષણોનો સૂર એ છે કે ‘હિંદની અને સામ્રાજ્યની ખાતર આપણે લડાઈમા જઈએ અને મરીએ’ મારી માગશીના જવાબમા ખૂબ મોડી બરતી થશે અને અમે બધા ફાન્સમા જઈને લડાઈનું પદ્મ જમનોની સામે ફેરવી રાક્ષસું તો મને લાગે છે કે અમારી વાત સંભાળવાનો હિતને અવિકાર પ્રાપ્ત થશે અને હિંદ કાયમી મુલેલું કરાવી શકશે હવે આગળ કલ્પના કરો કે નિર્બંધ માણસોનું લશ્કર ઠાણ કરવામા હું સફળ થાઉં અને એ લોકો ખાઈઓમા પહોંચી જાય અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની બહોળા મૂકી દઈ જમનોને પટકાર આપે કે તમારા માનવમધુ એવા અમારી ઉપર મોડી ચલાવો, તો હું કહું છું કે જમન હૃદય પણ પીગળી જશે જમનો એન્ડી રાક્ષસી વૃત્તિવાળા જ છે એવો આરોપ તેમના ઉપર મૂકવાનો હું ઇનકાર કરું છું”

“એટલે આ બધાનો અર્થ એ થશે કે અપવાદરૂપ સંજોગમા એક આવશ્યક અનિષ્ટ તરીકે યુદ્ધનો આશ્રય લેવો પડે, જેમ આપણે આપણા શરીરનો લઈએ છીએ તેમ જો હેતુ યુદ્ધ હોય તો યુદ્ધને પણ માનવજાતના બધામા ફેરવી શકાય પણ યુદ્ધ પ્રત્યે અહિં સાવાદી તટવૃત્તાથી જોતો બાળુએ ઠોસો રહી શકે નહીં તેણે પોતાની પસંદગી કરી જ લેવી જોઈએ કા તો યુદ્ધમા સક્રિય મહકાર આપે, કા તો યુદ્ધનો સક્રિય વિરોધ કરે”

ઉપરના ઉત્તારા યુદ્ધ વિષે તથા લશ્કરભરતી વિષે આ ગ્રંથરીમા દર્શાવેલા બાપુના વિચારોના અર્ક રૂપ મને લાગે છે છતાં તેમા અથવા ગ્રંથરીમાના એ વિષેના બધા લખાણમાં બાપુજી પોતાના મનોભાવો સપૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરી જ શક્યા છે એમ ન કહી શકાય ઉપરના વિચારોમા ‘અપવાદ રૂપ સંજોગમા એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે યુદ્ધનો આશ્રય લેવો પડે’ એટલું બાપુ જોઈ છે તેમના જ લખાણો માના શબ્દો લઈને યુદ્ધ અનિવાર્ય છે અને તેમથી સમાજનું લાભ પણ થઈ શકે એમ કેઈ ઘટાવસાનો પ્રયત્ન કરે તો કદાચ ઘટાવી શકે પણ બાપુએ પોતે જ કહ્યું છે તે ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે ‘હું નવા અનુભવોમાથી પસાર થઈ રહ્યો છું મારા આત્મિક વિચારો વ્યક્ત કરવાને હું મથામણ કરી રહ્યો છું કેટલીક વસ્તુઓ હજી મને ચોખ્ખી દેખાતી નથી જે વસ્તુઓ માગ મનમા સાફ થઈ ગઈ છે તે ખીખઓને કહેવા માટે હું શબ્દો શોધી રહ્યો છું પ્રકાશ અને

માર્ગદર્શન માટે હું પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું' એક બીજી વસ્તુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે તે વખતે માપુ સહકારી હતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો તેઓ પોતે જ કહે છે 'હું ઇંગ્લેન્ડને વળગી ગયો છું તેનું મગલ એટલું જ છે કે હું માનું છું કે એ હાડે ખરાબ નથી વળી હું એ પણ માનું છું કે હિંદુસ્તાન દુનિયાને પોતાનો સંદેશો ઇંગ્લેન્ડ મારફત ત્યારે સારી રીતે આપી શકશે બીજી તરફથી હિંદુસ્તાનને નિશ્ચય કરવાનું ઇંગ્લેન્ડનું કૃત્ય, તેમની ગુમાનભરી અને અમને ભાગ નહીં લેના દેનારી લશ્કરી નીતિ અને હિંદુસ્તાનના ધનનું અને દગાનું અગ્રેજોના વેપારી લોભની વેદી ઉપર અપાયેલું બનિદાન, એ બધાને હું એવું ધિક્કારું છું કે મારામાં પેલી શ્રદ્ધા ન હોત તો હું કચારનોથે મગનાખોર બન્યો હોત' અને મગનાખોર બધા પછી પણ ઇંગ્લેન્ડ તરફનો એ સદ્ભાવ તો માનું રહ્યો જ હતો, જેથી બીજી વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૩૯માં ફાગી નીકળ્યું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડને મની નૈતિ મદદ આપના તેઓ તૈયાર થયા હતા

બાળકોને અહિંસાનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એ પ્રશ્ન વિશેષજ્ઞાનભર્યા ઉપરના કાગળમાં ઉઠાવીને મૂકે છે 'અહિંસાના આ નવા દેખાતા સ્વરૂપથી હું તો અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોની જાગમાં ફસાઈ ગયો છું મંદી જ ગૂંચવણોની એક જ ગુટુકિત્તી (માસ્ટર કી) નથી મળી તે મળી જ નેઈએ'

સાધારણ માણસને માટે એમ કહી શકાય કે માણસ જાહેરમાં કાઈ જોતીને કે લખીને પોતાના વિચારો દર્શાવે તેના કરતા વસ્તુનું પોતે નાનો દોષ છે કારણ તેણે કાગળપૂર્વક પોતાનો સદેશ અથવા પોતાની સારી માણુ રજૂ થાય એ રીતે એ વિચારો દર્શાવ્યા હોય છે પણ મહાનભાવ એવી નિરલ બનકિતઓ તો પોતે મોલે અથવા બમે એ કરતા ધગી મોગી દોષ છે એમના અતરના ઊંડા ભાવો પ્રગ્ભ પ્રવા ભાષા અસમર્થ નીરડે છે માપુજીને વિષે એમ પ્રકી શમય કે તેમના ભાષણો અને લેખો આપણી પાસે છે તે કરતા તેઓ ધણા મોટા હતા તેમના ભાષણો અને લેખોમાંથી તેમના બ્યક્તિત્વનું અને તેમના વિચારો તથા ભાવનાઓનું પૂરું દર્શન આપણને ન થઈ શકે હિંદુસ્તાનની પ્રગ્ભને અહિંસાની શક્તિ સમજાવવા માટે, અહિંસાપરાયણ બનાવવા માટે જ તેમણે લશ્કરભરતીમાં દાખલ થવાની સલાહ આપી છે તે માટેના પોતાના કારણો તેઓ મગમર શબ્દમદ્દ ન પણ કરી શક્યા હોય પણ તેથી તેમની અહિંસાની ઉપાસનાને બાધ આવતો નથી તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા નિર્ભયતા, પ્રેમ આત્મૌપમ્ય, ઈશ્વરશરણ વગેરે મહાન ગુણોના પાઠ જગતને આપ્યા છે તેમાંથી તેમની અહિંસાનું દર્શન આપણે પ્રવાનું છે.

જે વખતે લશ્કરભરતીનું કામ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે દેશ સમક્ષ રાજકીય સુધારાની મોન્ટેક્સ યોજના ચાલી દેશના સઘળા રાજદારી પક્ષોએ

બની શકે તો એક ધર્મને તે વિષે પોતાની માગણી રજૂ કરવી એવા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા હતા. તે માટે ઓગસ્ટમાં મુબઈમાં કોન્ગ્રેસનું ખામ અધિવેશન થયું. તે પહેલાં બધા પક્ષોની એક કોન્ફરન્સ ધર્મ એમાં ભાગ લેવા નરમ દળ તથા ગરમ દળ બન્ને તરફથી બાપુજીને બહુ આમંત્ર્ય થયો. પણ બાપુ પોતાના વિચારો એકે પક્ષ પાસે સ્વીકારાવી નહીં શકે એની તેમને ખાતરી ધર્મ હતી એટલે લશ્કરભરતીનું કામ છોડી એટલા દિવસ ભાંગવાનું તેમને હીક ન લાગ્યું. નરમ દળના કે ગરમ દળના એકે સમેલનમાં તેઓ ન ગયા તેમ કોંગ્રેસના ખાસ અધિવેશનમાં પણ હાજરી ન આપી નરમ દળના નેતાઓ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીને (પા. ૧૮૦-૧), શ્રી સમર્થને (પા. ૧૯૧) તથા બી. ચક્રવર્તીને (પા. ૧૯૨) તેમ જ ગરમ દળના નેતા નિલક મહારાજને (પા. ૧૯૨-૩) લખેલા કાગળો વાચવા જેવા છે. બન્ને પક્ષ લશ્કરભરતીના કામમાં તથા મોન્ટ-ફર્ડ યોજનામાં સુધારા કરાવવાની બાબતમાં બાપુજી જેટલે સુધી જવા ઇચ્છતા હતા તેટલે સુધી જવા તૈયાર નહોતા.

આ ઉપરાંત પોતાનાં કુટુંબીજનોને, પુત્રોને તથા આશ્રમવાસીઓને લખેલા કાગળો, વિનોબાનો કાગળ (પા. ૨૧-૪), દૂધ નહીં લેવાના મતને કારણે અતિશય તકલીફ વેઠતા હતા ત્યારે બકરીનું દૂધ લેવાની છૂટ મતમાંથી નીકળી શકે એવા બાના મુસનમાંથી બકરીનું દૂધ લેવા માંડ્યું તે વિષે મગનલાલભાઈને કાગળ (પા. ૨૧૮) એ બધા આ કામગીરીના બોધક અને સચાલક ભાગે છે. અત્યાર સુધી બહાર ન આવેલી એવી ઘણી વાતોથી કામગીરી ભરેલી છે.

મહાદેવભાઈ બાપુજી સાથે જોડાયા ત્યાં સુધીનું તેમનું ચરિત્ર આ પુસ્તકના આરંભમાં મૂકવાના ઉદ્દેશથી મે લખેલું. પણ નવજીવન કાર્યાલયને તે અલગ પુસ્તક તરીકે છંપાવવાનું ચોખ્ખું લાગ્યું અને ‘મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત’ એ નામે તેમણે બહાર પાડ્યું છે.

ખેડ જિલ્લાની લડતને અંગે બાપુજીએ બહાર પાડેલી પત્રિકાઓ તથા લશ્કરભરતી માટેની પત્રિકાઓ પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

જાપતાં રહી ગયેલી એક જૂલ તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવાની રમ્મ લઈ હું. પા. ૧૫૮મે તા. ૨૪-૭-૧૮ આવે છે અને પછી તા. ૨૯-૭-૧૮નું લખાણ આવે છે. પછી પાછું પા. ૧૬૩ ઉપર તા. ૨૭મીનું લખાણ આવે છે અને એની પછી તા. ૨૫મીનું તથા ફરી તા. ૨૯મીનું લખાણ આવે છે. વાચકને આટલી જૂલ સુધારી લેવા વિનંતી છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૬

ડાયરી

૫-૨૨૧

પરિશિષ્ટ ૧

૧. ખેડાની લડત વિષે છાપાંબોચું નિવેદન	૨૨૨
૨. કમિશનર મિ. ગ્રેટને જવાબ	૨૨૭
૩. સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને સંદેશ	૨૩૦
૪. સરકારી ચાંદીનો જવાબ	૨૩૪
૫. ખેડાની લડતની ખુર્શીદુતિ	૨૩૬

પરિશિષ્ટ ૨

૧. લશ્કરખરતીની અપીલ [પત્રિકા પહેલી]	૨૪૨
૨. લશ્કરખરતીની અપીલ, [પત્રિકા બીજી]	૨૪૭

સંચિ

૨૫૧

મહાદેવભાઈની ડાયરી

પુસ્તક ચોથું

[૧૩-૧૧-૧૯૧૭ થી ૧૭-૧-૧૯૧૯]

જઠો તે જાણીવ, જઠો તે શહાણીવ । રાહો માક્ષા માવ વિઠ્ઠલપાયી ।
જઠો તે આચાર, જઠો તે વિચાર । રાહો મનસ્વિર વિઠ્ઠલપાયી ॥

—તુકારામ

પૂજો મુક્યો તે જ્ઞાનમાં, પૂજો મુક્યો તે ઝ્ઞાપણમાં,
ભારી ભક્તિ વિઠ્ઠલના ચરણમાં (૬૬) રહો.
પૂજો મુક્યો તે આચારમાં, પૂજો મુક્યો તે વિચારમાં,
મારું ચિત્ત વિઠ્ઠલના ચરણમાં સ્થિર રહો.

—તુકારામ

Like most human things, discipleship has its good and its evil, its strong and its poor and dangerous side; but it really has a good and strong side,—its manly and reasonable humility, the enthusiasm of having and recognizing a great master, and doing what he wanted done

—DEAN CHURCH

ધર્મી માનવ વસ્તુઓની માફક, શિષ્યભાવની સારી તેમ જ નરસી બાજુ, મજબૂત તેમ જ નબળી અને ભયાનક બાજુ રહેલી છે, છતાં ખરેખર તેમાં સારું અને મજબૂત તત્વ જ (વધારે) છે. તેની મદાંત્રિયી અને વાગખી નબળા, (પોતાને) એક મહાન ગુરુ હોવાનો અને તેને માનવાનો ઉત્સાહ તથા તે જે હુએ તે કરવાનો (આગ્રહ, એ તેની સારી બાજુ છે).

—ડીન ચર્ચ

મિસ એસ્થર ફેરિંગને * લખેલા કાગળમાંથી :

૧ “ પ્રવાસમાં ભટકતો હોવાથી તમારા કાગળનો જવાબ હું આપી શક્યો નથી. . . . એમ કહેવું કે આ સંસારમાં પ્રભુતા પ્રાપ્ત

૧૩-૧૧-૧૭ કરવી શક્ય નથી એ ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરવા બરાબર છે.

આપણે માટે તદ્દન નિર્દોષ થવું શક્ય નથી, એ કથન જીવનની

એક અવસ્થા પરત્વે જ છે, એ સ્પષ્ટ છે. પણ હું કહું છું એના સમર્થનમાં

આપણે શાઓ શોધવા જવાની જરૂર નથી. પ્રયત્ન વડે અને ધર્મનિયમના

પાલનથી માણસોને આપણે હમેશાં જોયે ને જોયે ચડતાં નોંધીએ છીએ.

ચડવાની શક્તિની મર્યાદા બાંધવાની જરૂર નથી. મને તો જીવનમાં બિયકુલ

રસ ન રહે, જો મને એમ લાગે કે આ સંસારમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ હું પ્રાપ્ત કરી

શકું નહીં. મુદ્દાની વાત એ છે કે પ્રેમની આપણી શક્તિ સતત વધતી ગહે છે.

એ ક્રિયા બહુ ધીમી છે ખરી. સારું કામ કરતાં પણ આપણને રોકે એવા

માણસને આપણે શી રીતે ચાહી શકીએ ? છતાં એવા પ્રસંગમાં જ આપણી

ખરી કસોટી થાય છે. આશા રાખું છું કે તમારું ચિત્ત હવે વધુ શાન્ત થયું હશે.

“ આશ્રમ માટેનો તમારો પ્રેમ તમારા કર્તવ્યપાલનના પ્રયત્નમાં તમને

બળ આપે. આશ્રમનો ઉદ્દેશ આપણે ભાગે આવેલાં કામ પૂર્ણ થવા અને

કાળજીપૂર્વક કરવાનું આપણને શીખવવાનો છે. આપણી ઇચ્છાઓ (ગમે

તેવી શુદ્ધ હોવા છતાં) પાર ન પડે તેથી કાંઈ ગભરાવાનું નથી. આપણું ધ્યાન

નહીં પણ તેનું જ ધ્યાન થાઓ.

આપુ ”

૭ આ બહેન ડેનમાર્કના છે. ત્યાંથી હિંદુસ્તાનની સેવા કરવા એક ડેનિશ મિશન સાથે અહીં આવ્યાં. બાપુના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી મિશનમાં પુરાઈ રહેલું તેમને ગમ્યું નહીં અને ૧૯૧૯માં મિશનમાંથી છટકા ગયાં. થોડો વખત શાંતિ-નિકેતનમાં અને થોડો વખત આશ્રમમાં બાળી તેઓ પાછાં સ્વદેશ ગયાં. તેઓ એક હિંદી ભાઈ દો. મેનનને પરણ્યાં છે.

૧ જો મૂળ અંગ્રેજી લખાણનું ભાષાન્તર આપવામાં આવ્યું છે તે ભાષાન્તર છે એમ દર્શાવવા આ નિશાન આગળ પણ બધે મૂક્યું છે. આ પ્રથમ આ પુસ્તકથી શરૂ કરી છે.

આશ્રમમાં મગનવાવભાઈને લખતા :

“આગને માગવિક પ્રસંગે તમને હું શું આપું ? જેની તમારામાં, મારામાં, ઘણામાં, ખામી છે, તે આપનાને પ્રયત્ન કરું છું. તે મનુષ્ય તો બધું મનુષ્ય. જેનામાં હોય તે જ આપી શકે એ ન્યાયે તો હું આપું શું ? પણ આપણે સાથે માગીએ

“ ‘ જોકે હું મનુષ્ય અને દેવની વાણીએ બોલું, પણ માગમાં પ્રેમ ન હોય તો હું દોષ કે ખામી ધરાવ સમાન છું. જોકે હું ભવિષ્ય ભાખી શકું, મને બધું જ્ઞાન હોય, મારામાં પવિત્રતા ખમેડી શકવાની શક્તિ હોય, પણ પ્રેમ ન હોય તો હું તણવત છું. જોકે હું મારું બધું ગરીબોને ખાવા સારું આપી દઉં, મારું શરીર આળી મૂકું, પણ મારામાં પ્રેમ ન હોય, તો માગ કાર્યમાં કંગા લાભ ન હોય

“પ્રેમ બહુ સઢન કરે છે, જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં દયા છે પ્રેમમાં દ્વેષને અવકાશ જ નથી, પ્રેમમાં અહંભાવ નથી, પ્રેમમાં મદ નથી, પ્રેમમાં અયોગ્યતા નથી, પ્રેમ સ્વાધીન નથી, પ્રેમ ઝટ ચિગ્રતો નથી, પ્રેમને દુષ્ટ નિવારણ આવતા નથી, પ્રેમ અન્યાયથી રાચતો નથી પ્રેમ સ્વમયી જ રાજી રહે છે, પ્રેમ બધું સઢન કરે છે, બધું માને છે. પ્રેમ આશામય છે, બધું સાખી લે છે પ્રેમ કદી નિષ્ફળ થતો નથી પણ ભવિષ્યનાણી મિથ્યા થાય છે, વાચ્યા બધ થાય છે, જ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

“જ્યારે હું બાળક હતો ત્યારે બાળકની જેમ બોલતો. બાળકના જેટલી મારી સમજ હતી, અને બાળકની જેમ વિચારતો. જ્યારે હું મોટો થયો ત્યારે મેં બાળપણ છોડી દીધું હાલ તો આપણને પરદાનું આચ્છાદન હોવાથી અંધુ બાળાએ છીએ, પગી તો આપણે સમક્ષ જિભી જોઈ શકીશું હાલ તો મને થોડું જ્ઞાન છે. પગી જેમ હું ઓગળાઉં તેમ ઓગળીશ. હેવટમાં, શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમ આ ત્રણ વસ્તુઓ સ્થાયી છે. તેમાંયે પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે

“આ વાયળે, વિચારળે, ફરી વાયળે તેનું અગ્રેજી વાચીને તેનું હિદી કરજો. મરડી મચડી ધડીલર તો પ્રેમની આખી ખૂન કરી લેજો મીરાંને પ્રેમની દારી ખૂન લાગી હતી તેવી દારી આપણને પણ હાથ લાગે ને તે બોકવાનું બગ આપણામાં આવે તો આપણે દુનિયાને હવમવાવીએ પણ કાણે તે વસ્તુ મારામાં છે છતાં તેની ખોટ તો અનુભવ્યા કરું છું ગીણપ બહુ છે અધૂરા ધણ જેવો ઠાઈ વેળા થઈ જઈ છે કાલે જ પ્રેમથી જેઓ મને રોકતા હતા તેઓને સારું મને અવકાશ ન હતો. તેથી મનમાં ને મનમાં બગ્યા કરતો હતો આ કાંઈ પ્રેમની નિશાની નથી એ તો અધૂરો ઘડે ઘણો જલકાયો તમને

નવું વર્ષ ફો. તમારી શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓ વધાને તે બધું તમે હિંદને ચરણે પ્રેમભાવે મૂકો, એ મારી ઇચ્છા, એ જ આશિય.

બાપુના આશીર્વાદ”

“મિ. હરિલાલ,

“આજે દિવાળી છે. નવું વર્ષ તમને ફો, તમારી શુભેચ્છાઓ બર આવો, ને તમારા બધાના ચારિત્રની પૂજમાં વધારો થાઓ, એમ ઇચ્છું છું. એ ખરી લક્ષ્મી છે, તેનું પૂજન કરવામાં જ કલ્યાણ છે, એ સત્ય તમને વધારે તે વધારે સ્ફુરે એમ માયું છું.

બાપુના આશીર્વાદ”

મેતીહારી

હરમેન કાલનબાકને * પત્ર:

૧ “પ્રિય મિત્ર,

“હમણાં હમણાંનો હું બહુ અનિયમિત થઈ ગયો છું. હું એટલું રખડું છું કે પ્રેમપત્રો લખવાનો મને અવકાશ જ મળતો નથી, ૨૧-૨૨-૨૩ ખાસ કરીને જ્યારે એ પત્રો ગેરવડલે જાય છે. તમારા તરફથી છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં માત્ર ત્રણ જ કાગળો મને મળ્યા છે. જોકે પોલાક અને મિસ વિન્ટરબોટમ તમારે વિષે મને લખે છે ખરાં. તમને બેટવાનું મને ટેટલું બધું મન થાય છે. અહીં મને રોજ રોજ નવા નવા અનુભવો થતા જાય છે. એ બધામાં તમને ભાગીદાર બનાવવાની મને ખુબ ઇચ્છા થાય છે. પણ આ રાક્ષસી મુદ્દનો કાંઈ અંત જ દેખાતો નથી. સુલેહની બધી વાતોથી તો વેદનામાં વધારો જ થાય છે. છતાં બધી માનવપ્રવૃત્તિઓની માફક આતો પણ અંત આવશે જ. આપણી મિત્રતા તદ્દન નમાલી ગયુય, જો તે સ્થળ અને કાળના અંતર સહન કરી શકે નહીં. આ લાંબા કંટાળાભરેલા વિયોગથી તો તે વધુ દૃઢ અને વિશુદ્ધ થવી જોઈએ. આખરે તો આ ક્ષયમંગુર શરીર શું છે? ગઈ કાલે પવનની લહરીઓમાં સામેનાં વૃક્ષો જોતો હું બેઠો હતો. મેં જોયું કે નિમ્ન પરિવર્તન ખામતાં આ મહાન વૃક્ષોની અંદર એવું કંઈક છે જે ચિરકાળ ટકી રહે છે. દરેક પાંદડાનું પોતાનું અલગ જીવન હોય છે. એ ખરી પડે છે અને કરમાઈ જાય છે, પરંતુ ઝાડ જીવતુ રહે છે. દરેક ઝાડ પણ કાળે કરીને અથવા તો ઘાતકી કુહાડીથી મરણને શરણ થાય છે; પરંતુ

* દક્ષિણ આફ્રિકાના બાપુના બહુ દિલોબન દેસ્ત. બાપુની સાથે જ તેઓ પણ અહીં આવવાના હતા. પણ તેઓ જર્મન હતા અને મહાધુજને લીધે એમના હપર ખૂબ નખ્તો હતો. એટલે આવી શક્યા નહીં. સને ૧૯૩૮માં થોડો વખત અહીં આવી ગયા હતા.

જગત, જેનો આ કાંઈ એક ભાગ છે તે જીવે છે. આપણે પણ માનવવૃક્ષનાં આવાં પાંદડાં જ છીએ. આપણે કરમાઈ જઈએ પણ આપણામાં જે સનાતન છે તે અનંતકાળ સુધી પરિવર્તન પામ્યા વિના ટકી રહે છે. કાલે સંજે આવા વિચારો કરતાં મને ભારે આશ્વાસન મળ્યું. તમારું સ્મરણ મને ધર્મ આવ્યું અને મેં નિસાસો નાખ્યો. પણ મેં તરત જ મારી ઉપર કાબૂ મેળવી લીધો અને પોતાને કહ્યું : ‘હું જાણું છું કે મારો મિત્ર એ એનું પેલું શરીર નથી પણ એની અંદર રહેલો આત્મા છે.’

આર,
તમારો પુરાણો મિત્ર ”

ભાઈ જમનાદાસ પુરાણચંદને :

“ મારી પ્રવૃત્તિઓ વધતી જાય છે. મારો પારો ચડેલો છે તે દરમ્યાન મારા જે જે આદર્શો છે તેની ઓળખ દેશને આપી દેવામાં મને ખપાવી દઉં છું. ”

“ સુર ભાઈ અજાણાલજી,

“ આપના વેપારી કાર્યમાં જરાયે વચમાં આવવાની ઇચ્છા થતી નથી. છતાં ભાઈ કૃષ્ણલાલનો કાગળ આજે મળ્યો છે, એ એવો છે કે મારાથી લખ્યા વિના રહેવાય એવું નથી. થીમતી અનસૂયાબહેનને ખાતર પણ તાણાવાળાઓને સંતોષવા જેઈએ એમ મને લાગે છે. એકને સંતોષવાથી બીજા વગગશે એમ માનવાનું કારણ નથી. વગેરે તોપણ તે સમયે યોગ્ય પગલું ભરી શકાય. માલિકો મજૂરોને બે પૈસા આપીને કેમ રાજી ન થાય ? તેઓનો અસંતોષ દૂર કરવાનો રાજમાર્ગ એક જ છે : એમના જીવનમાં પ્રવેશ કરો અને પ્રેમરૂપી હીરની દોરીથી તેઓને બાંધો. ક્રિદુસ્તાનને સારુ આમાં જરાયે અતિશયતા નથી. પૈસાનો ઉપયોગ પણ છેવટે તો દેશને ખાતર જ છે. તેઓને ખાતર ખરચશે તો જરૂર જાગી નીકળશે. બહેનની આંતરડીને ભાઈ કેમ ફાલવે ? અને તે પણ અનસૂયાબહેન જેવી બહેનને ? મને તો તેમનો આત્મા અતિ પવિત્ર જણાયો છે. તેમનું વચન તમને કાયદારૂપ હોય તોપણ વધારેપડતું નથી. આમ આપની ઉપર તો બેરડો બોળે છે. નોકરોને રીક્ષવા અને બહેનનો આશીર્વાદ મેળવવો. મારી ધૃષ્ટતા પણ બેરડી છે. હું એક જ કાગળમાં વેપારમાં અને કૌટુંબિક વ્યવહારમાં વચ્ચે આવ્યો છું. મને क्षમા કરશો.

ચિ. મેહનદાસ ગાંધીના
વંદેમાતરમ્ ”

“ભાઈશ્રી ૫ ચિમનનાન (ચીનાઈનાના),

“તમારો કાગળ મળ્યો છે મજૂર-વર્ગ-માનને મદદ કરવી એ આપણું
મથ છે એમા મને શંક નથી ચાલુ સહકાર પ્રવૃત્તિમા

૧૩-૧-૧૮ મારી શ્રદ્ધા ઓછી છે મને લાગે છે કે આપણું પ્રથમ

મથ મજૂર વર્ગની સ્થિતિનો ખારીક અભ્યાસ કરવાનું છે

તેઓ શું કમાય છે? ક્યા રહે છે? કેમ રહે છે? કેમ ખરચે છે? કેમ

ખચાવે છે? કેમ કરજ કરે છે? કેમ છોડરા છે? તેમને કેવી રીતે ઉગે છે?

તેઓ અસન શું હતા? તેની સ્થિતિનું કેમ પરિવર્તન થયું? હવે તેઓની વી હાનત

છે?—આ મધ્ય સલાહોના ઉત્તર જણ્યા વિના એકદમ સહકારી મહાળી મળવી

એ જરાયે યોગ્ય નથી લાગતું આપણે એ વર્ગમા પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે તેમ

કરીએ તો ઘણી ગૂંચવણ વણ થોડા સમયમા દૂર કરી શકાય હમણા તો

તમને હું તેઓમા હજારામગવાની અને તેઓની સ્થિતિ જાણવાની મનાહ આપુ

છ રિશોર આપણે મળીએ ત્યારે નાતો કરશું”

મેળીહારી

૫ “ભાઈશ્રી રુદ્ર,

“આ કાગળ હું ભાઈ દેશર્ધને લખાવું છું કારણ મારા ડાના પડખામા

ખૂમ દુખાવો થાય છે એમલે લખવાનું ગહુ મન થતું નથી

૧૬-૧-૧૮ તમારી પાસેથી મને મળી શકે તો આપણી પ્રાંતિ ભાષાઓ

મિમે ઉતાવળે લખેલો કાગળ નહી, પણ તેને માટે ઉત્સાહ

યુક્ત અને સરસ સમર્થન મારે જોઈએ છે, જેનો હું લોગની કર્તવ્યબુદ્ધિ

જાગ્રત કરવાને માટે ઉપયોગ કરી શકું શીખવાનું તમે દેશી ભાષાઓમા રાખો

અને પરીક્ષામા જવામ આપવાના અગ્રેજીમા સમો એવું શા માટે? દરેક નિદાથીએ

શા માટે અગ્રેજી શીખતું જ જોઈએ? એવું પૂરતું નથી કે દરેક પ્રાંતમા

કેટલાક માણસો અગ્રેજીની ખાસ તાલીમ મેળવે જોઈ કરીને નવા વિચારો

અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનું જ્ઞાન દેશી ભાષાઓ મારફત આમજનતામા તેઓ

● દિલ્હીમા કેમિસ્ટ બિરાન તરફથી ચાલતી સેન્ટ સ્ટીવન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ એ મેરેજના તેઓ પહેલા જ હિંદી પ્રિન્સિપાલ થયેલા મિ એન્ડ્રૂએ પોતાની હિંદુતાનની કારકિર્દી આ કોલેજમા પ્રોફેસર તરીકે સારું કરેલી બિરાન મોડેલ હોવા છતાં તેમા સર્વધર્મસમમાનનું વાતાવરણ હવે અને ગાંધીયતાને પણ ઉત્તેજન આપણ આચાર્ય સુશીલકુમાર રુદ્રનો પરિચય મળ્યુંને એન્ડ્રૂ મારફત થયેલો પહેલા દિલ્હીમા ગાપુ એમને ત્યાં જ ઉતરતા

દેલાની શકે? તો જ આપણાં છોકરા અને છોકરીઓને નવા જ્ઞાનથી તરબોળ કરી શકીશું અને જે નવજીવન આપણે છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં નથી લેયું તે અનુભવના પામીશું. મારી વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થતી બન્ય છે કે આપણાં બાળકો દેશી ભાષાઓમાં શિક્ષણ મેળવતાં થશે તો જ જુદા જુદા વિજ્ઞાનની વાતો તેઓ ખચાવી શકશે. અત્યંત આવરયક એવા આ મુદ્દારા માટે અધકચરાં પગલાં લીધે નહીં આવે. આ સ્થિતિ આપણે પ્રાપ્ત કરી નથી ત્યાં સુધી મને બધ છે કે આપણે માટે વિચાર કરવાનું કામ અગ્રિમ લોકોને જ આપણે કરવા દેવું પડશે, અને આપણે માટે તો ગુલામોની માફક તેમનું અનુકરણ કરવાનું જ રહેશે. ખૂબ જ જરૂરી અને મહત્વનો એવો આ ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજની કેઈ પણ યોજના આ આફત ટાળી શકવાની નથી. તમને પણ આ બાબતમાં મારા જેવું જ લાગતું હોય તો ઉપરના વિચારો તમારી પોતાની ભાષામાં દર્શાવતો કાગળ તમે મને લખી મોકલો.

“કલકત્તામાં મને બહુ મજા પડી, પણ એ કોંગ્રેસના મંડપમાં નહીં. બધી જ મજા મંડપની બહાર મળી. કવિ અને એમની મંડળીએ ‘ડાકઘર’ ભજવ્યું તે જોઈને હું મુઝ્ય થઈ ગયો. આ લખાવતી વખતે પણ કવિનો મનોહર મીઠો અવાજ મારા કાનમાં ગૂંછ રહ્યો છે. માંદ બાળકનો અભિનય પણ એટલો જ સુંદર હતો. બંગાળી સંગીતે મને મોહિની લગાડી. જોકે મને વધારે સાંભળવાનું ન મળ્યું પણ જેટલું સાંભળ્યું તેની, મારા જ્ઞાનતાંતુઓ જે હમેશાં તંગ રિથતિમાં રહે છે તેના ઉપર બહુ આસાપેશ આપનારી અસર થઈ.

“તમને જાણીને આનંદ થશે કે સોશિયલ સર્વિસ કોન્ફરન્સમાં પ્રમુખ તરીકેના મારા અધિધરનો મેં પૂરો ઉપયોગ કર્યો. બંગાળી જીવનમાં જે ધણું બધું સારું છે તેનો આગક હોઈને બંગાળી પ્રાંતભિમાન વિશે સખ્ત શબ્દોમાં બોલવાની છૂટ મેં લીધી. શ્રોતાઓમાંથી કેઈને તે ખરાબ ન લાગ્યું. મારી રીઝાઓની તેઓ કદર કરતા જણાયા. મારા ભાષણની નકલ તમને મોકલી આપું છું. અલબત્ત, મેં જે મોરેથી અંગત અપીલ કરી તે તેમાં નથી.

“મારા અનુભવોનો દસમો ભાગ પણ મેં તમને આપ્યો નથી. પણ લાઈ દસાઈ મને યાદ દેવડાવે છે કે એક વધુ અનુભવ તો મારે તમને આપવો જ જોઈએ. ત્યાં માનવદયા સંઘ (હુમેનિટરિયન લીગ) ની મીટિંગમાં હું ગયો હતો. તેમાં પણ હું પ્રમુખ હતો. મને લાગ્યું કે કલિષ્ટાટ ઉપર ચાલતી આસુરી પૂન વિશે જો હું ન બોલું તો મારી જાતને અને શ્રોતાઓને હું વશાદાર ન થાઉં. એટલે હું તો કશો ઢાંકપિએડો કર્યા વિના સાફ સ્પષ્ટ બોલ્યો. હું બોલતો હતો ત્યારે શ્રોતાઓને ખરાબર નિદ્રાળી રહ્યો હતો. મારા કહેવાની તેમના ઉપર જીપ પડી કે નહીં એ હું કહી શકતો નથી. પણ આ બાબતને ઠીક ઠીક જણાવે

મારા અંતરને મેં હાલુ ક્યું મારામા પૂરતી અગન હોય તો ઘાટ ઉપર જતી ગરીને નાકે ટૂં તો ઊંઘો ગૂં અને દરેકદરેક જીપુડુપને ધર્મને નામે ધ્વજરનો દ્રોહ કરતા રોકું.

“દેશી ભાષાઓ ઉપરનો તમારો કાગળ તમારી સ્મરણશક્તિને તાજ કરવા તમને કામ આવે એ માટે પાછો મોકલું છું

તમારો

મો. કં. ગાવી”

મોતીદારી

“ભાઈ કયાણભાઈ,

“તમારો પત્ર મળ્યો રસ્તા બે જ ભેજી છું એક ઉત્તમ રસ્તો છે, તે આ છે બાઈએ પોતાની વિદ્યાનો શુદ્ધ ઉપયોગ કરી

૧૮-૧-૧૮ ભાગ્યેયે મળેન ધણીને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો આવા કામ પૂર્વે સીએએ કર્યા છે, અને આજે આ બાઈ

ને આટલું સાહસ કરે તો બધા જીવ તરત સુખી થાય એમ છે આ કામને સારુ બાઈને આર્થિક જ્ઞાન હોવું જોઈએ જો આટલી સપત તેની પાસે ન હોય તો તેણે નીચર થઈ પોતાના ધણી પાસે જવાની ચોખ્ખી ના પાડવી જોઈએ જો પોતાના બાપને ત્યાં બગાડકાર થયાનો સહાર હોય તો એ બાઈને ધરત્યાગ કરવાનો અધિભર છે, અને તેને કોઈ મિત્રે સહરવી જોઈએ જો ગામડાગામમા ન સધરી શકાય તો એ બાઈને બહાર લઈ જવી જોઈએ તમારી મિત્રતાનો ઉપયોગ બાઈના રક્ષણાર્થે કરો, એ ઇચ્છું છું ઉત્તમ રસ્તો પહેલો અજમાવજો”

એક કાગળમાથી :

“મારા લાયક તથા લખાણોના પુસ્તકને * સારુ પ્રસ્તાવના કોણ લખે ?

અથવા પ્રસ્તાવના જોઈએ કે નહીં ? એ સવાલનો કહ્યો

૨૧-૧-૧૮ હપાવનારનું નામ અને હેતુ જાણ્યા પછી કરી શકાય જો

પેસાને ખાતર પુસ્તક વેચનારાઓની પેઢી હપાવે તો તેને સરોજિનીની પ્રસ્તાવનાની જરૂર પડે જો લાલિત રૂઝુવ હપાવે તો જરૂર રજીડોડબાઈ પાસે જાય મને ની ઓળખના પચ્ચ ત્રાહિત માણસના હાથમા મારા લખાણો આવ્યા હોય અને તે કોઈક મુચકો ઇચ્છે તો મત્રને એટલે એ મહેલાને શોધે. જો તમે અથવા મથુરાદાસ ધણીપતુ કરો

• શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમદાસ સપાલિત ‘મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ’

તો પ્રસ્તાવના દોષ જ નથી હાથ પુગતમાં તો હું ફક્ત સના સગસના
 જનવરની જેમ અકાયેલો છું, એટલે માગે આક પગવવાની જરૂર પડે
 કારણો સિવાય નથી જોતી જ્યાં ભરતી ચાલી જતી છે ત્યાં માન નિર્વાનના
 સમુદ્રમાં જેટલા માણસા ડૂબ્યા મારી શકે તેટલા અપાગબેગ મારી લે તે જ
 હું ધાપવાનો યથાર્થ છે મને તો તે નિચાગે હવે મોદ જો એટલે
 સાધારણ રીતે તેનો લાભ જેટલા લે તેમજ ને આપવાની ઇચ્છા થાય એટલે
 એ ધાપવામાં અત્યાર તો હું પણ પ્રેમ જણો. ત્યાં પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ?
 મારું આચરણ એ જ શુદ્ધ પ્રસ્તાવના વાચી શકે તે વાચી જોશે =

મેસર્સ લિંગિમર એન્ડ સપની, મદુરા, એમને લખેલો કાગળ.

૧ “જે લોકોએ વણાટ છોડી દીધો છે તેમનો ધર્મો મજબૂત ગયા માટે
 મેં એ પદ્ધતિ અખ્યાલ કરી છે કે જે લોકોને સસ્તામાં સરતા જળભાવે
 સૂતર પૂરું પાડતું વસ્ત્રોને સગવડ આવે એવા હતાથી તેઓ સૂતરના નાણા
 ભરપાઈ કરે એ નાણા ઉપર વ્યાજ લેવામાં ન આવે આ પદ્ધતિએ મદિને
 સરેરાશ રૂપિયા સત્તર જેટલી કમાણી તેઓ કરી શકે છે. આ વસ્ત્રકરો પોતાનો
 ખર્ચો વખત વણાટમાં આપતા નથી અને જલુ જાડું કપડું વણે છે એનાથી
 વધારે કમાવાની તેમની આકાંક્ષા પણ નથી અને એવામાંથી તેમની જરૂરિયાતો
 પૂરી પડી ગયે છે હું જાણુ છું કે વણકર હોસિયાર હોય અને ગ્રીલ સૂતર
 વણે તથા થોડી નકલી પણ કરે તો મદિને પચીસ રૂપિયા કમાઈ શકે એકેએક
 વણકર જેને ધર્મો છોડી દેવા પડે છે એવી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાષ્ટ્રને
 ખોટ જાય છે અને એકેએક વણકર જેને ફરી ધર્મ લગાડીએ એટલો
 રાષ્ટ્રને ફાયદો છે તમે કોઈ પણ યોજના હાથ ધરો, પણ હું ઇચ્છુ છું કે
 વખતોવખત તમારી પ્રતિષ્ઠા મને માહિતગાર રાખશે

મેવક

મો. ૬૦ ગાધી ”

કામનો પત્ર પ્રેઈમર * જેલમાં ગયા તેમાં સત્યાગ્રહ શી રીતે ? અપીલ
 કેમ ન કરી ? ૪૦

૨૪-૧-૧૯

ઉત્તર .

“ માણસ ઉપર જ્યારે આરોપ હોય છે ત્યારે કા તો

તે ગુનેગાર હોય છે અથવા મિનગુનેગાર હોય છે જો ગુનેગાર હોય તો તે પ્રત્યક્ષ

* અપીલના સત્યાગ્રહ વખતે એ વાર સરખા નીકળેલું તેમાં આચાર્ય
 દેવાવાની ઘોડા ઉપર બેસી જતા તેમના ઉપર બેઠકાનીથી હાકવાનો - rash

રૂપે જેનમા જનમ મિનશુનેગાર હોય તો ન્યાયાધીશને સિક્કા દેવા સારુ જેલમા જનમ
 જે મરા નિર્દોષ માણસો પોતાની નિર્દોષતા જણાવી જેનમા જવાનું પત્રદ પ્રેરે
 તો છેવટે નિર્દોષને છાડે જ જેન મળે આનુ તો સામાન્ય દષ્ટિએ પ્રેરેમરના
 કેમમા મહુ નિશેસતાઓ રહી છે તેનો મામલો કાર્ડ ધોડાને વેગથી હાકવાનો
 ન હતો એ તો મહાનુ મજ્યુ કાર્ડ પછુ પ્રકાગે મને અને મારી મારફતે
 હિનચાનને અગળામણી કરવી એ હેતુ આ કેસનો હતો માગ ઉપર કાર્ડ ન
 કરાય પછુ મારાની ઉપર કરાય તોયે પ્રતિપક્ષીને જ્ઞાનદ મળે એની આમા
 માન્યતા રહેની આવે સમયે પ્રેરેસરને જેલમા જઈ પોતાનુ સ્વરૂપ બતાવતુ
 આનરય હતું વગી અહીની રૈયત જેવમા જતા બહુ રે છે તેઓને ભય
 ગહિત કરવાનો આ સુદર અવસર મળ્યો એ જતો ન કરાય પ્રેરેસરની
 જાતને સારુ પછુ અનાપાસે પ્રાપ્ત થયેલો અનુભવ જવા દેવો એ લક્ષ્મી ચાલે
 કરવા આવે ત્યારે મુખ સતાડના જેવુ થાય પોતે દુખ ભોગાને અન્યાયની
 સામે થનુ એ સત્યાગ્રહ ન્યાયાધીશનો દરાર એ કેવગ અન્યાય હતો જેલમા
 જવા રૂપી દુખ નહેડી કાર્ડ પ્રેરેસરે સત્યાગ્રહ કયો અપીન કરી એ સત્યાગ્રહનો
 વિષય જ નથી શુદ્ધ સત્યાગ્રહમા ખ્યાનને અવકાશ નથી આપણે જે સત્યાગ્રહ
 જોએ જીએ એ શુદ્ધ નરી પછુ મિશ્રિત છે મિશ્રતા એ આપણી નમગાર્હનુ
 માપ છે, અને તેની નિશાની છે જ્યારે શુદ્ધ સત્યાગ્રહ પ્રવર્તને ત્યારે અગમ્યમી-
 ભરેના પ્રભાવ જગત જોશે એવો મારો દદ વિશ્વાસ છે એવે અન્યાયહની
 રૂએ તો અપીન પ્રવાની હતી જ નહી પછુ અપીન કરવાનુ માડી વાગવામા
 સત્યાગ્રહનુ શુદ્ધ પાનન એ ગૌણ હેતુ હતો મને લાગ્યુ કે કેમ એનો
 નયો નહોતો હતો કે તો આપણે અપીન વગેરે કરી મોદુ સ્વરૂપ ન આપનાથી
 ન્યાયાધીશનો પક્ષપાત અથવા મુખર્જતા મને સહેજે મનારી શક્યા છીએ વગી
 અપીનમા જતથુ જ એવી હામ તો કાર્ડ વગીન નીડી નથી શક્યા અને
 વળીનેતે મે સૂચ્યુ કે અપીન તમે તમારે જોખમે કરશો જે હારી આવશે
 તો જરૂર દોન દર્શિ આ કેસની અદર અપીન થાય તેમ ન હતું ફેરત રાસ્ટ્રી
 (ગિરિજા) જ થાય ફેરતપામીમા ઉપની અદાનન પછુ હજી તમા બિનરતી
 જ નથી માત્ર કાનદની બૂત જ સુધારે છે આ કેમમા કાયદાની બારીને અવકાશ
 નથી તમે જોગો કે આમા અન્યાયહ તેમ જ અચાર જેને વ્યવહાર કહે છે
 એ વ્યવહાર અન્યાય અચાર છે

તારાબાળનો આરોપ મૂકી તેમને ત્રણ અડવાડિયાની કેદની સજા કરવામા આવી
 હતી તે પ્રસંગને અનુવક્ષીને આ કામગીરી અચાલક દ્વારાવાનીને આશ્રમમા અને
 પ્રેરેસર કહેવા

“ચિ જમનાદાસ,

“ તમે તમારુ કામ છોડીને મારી પામે રહી કશુ લેવાના નથી થોગ દિનસ પડી તમે જ કટાગરો ને છોડેની ફરજ માદ કરો

“ એમ્મે તમારે ત્યા રહીને આનંદ શોધવાનો છે અત્યારે મારી પામે રહેવાની તમારી ઇચ્છા એક પ્રશ્નનો વિષય છે ને જેમ વિષય બોગ્યા પડી આપણને થાપ અને નિગરા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ હાલ તો મારી પામે થોડો વખત રહી તમે નિરાશ થશો મારી પામે ઠાઈ દિનસ આવતુ છે એ આદર્શ રાખો ને નયમા પ્રાપ્ત થયેના કાર્યો ઉઠેની, આવવાને સારુ લાયક બનો ”

૧ “ ભાઈડી કુનમ્બી,

“ તમને મારો છેલ્લો ફળગ પાલમા નાખ્યો ત્યારે તમે મોકલેલુ સાહિત્ય હુ વાચી તો ગયો હતો, પણ મારા પ્રયોગોમાથી મને વિમુખ કરવા માગે એ પૂગતી ખાતરી કરાવનારું નહોતું તમે કહો છો તે સાચુ હોય અથવા ન પણ હોય મીહું બધા રાગનો ઉપાય હોય તો તેનો વાપર બમણો અથવા ચાર ગણો કરાવવાને મહેનત કરવામા ક્યાશ ન રાખવી જોઈએ મારે તો મરકી વગેરે રાગો મીમના પ્રયોગથી સફળ ગીતે મગડપાના આકર્ષ જોઈએ વનસ્પતિ આહાર ઉપરની એપડીઓમા મીમના વાપરની વિરુદ્ધ ઠીક ઠીક વાચેલું હોવાથી મારી જાત ઉપર જ મે પ્રયોગ કરના માડ્યા લગભગ સાત વરસ ઉપર કસ્ટુરમાઈ સખન લોડીવા થી પીગતી હતી કયુનિના કમિનાનના પ્રયોગોથી તથા ખોરાખના કડક પ્રયોગોથી હુ તેના ઉપચાર કરતો જ્યારે હુ લગભગ નિરાશ થયો ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે ડો વોલેસે મીમની વિરુદ્ધ અને ડો હેગે કરોળની વિરુદ્ધ ખૂબ કશુ છે એમ્મે તે છોડવાનો હુ પ્રયોગ કરુ ડો વોલેસની દનીન એ છે કે મીહું ઉત્તેજક અને સૂજન ઉત્પન્ન કરનારુ છે એ પ્રાણિજ નહો હોવાથી પચ્ચા વિના બહાર નીકળી જાય છે અને નીચ્છતી વખતે સારી પેડે તુકસ્યન કરે છે. પાચનરસની પ્રતિઓને તે વધારાપડતી ઉત્તેજિત કરે છે હોજરીમા સૂજન લાવે છે અને માણસને જોઈએ તે કરતા વધારે ખનડાવી દે છે આમ (પાચનના) અવયવો ઉપર તે વધારાપડતો બોજો નાખે છે અને લોડીને નમગુ પાડે છે બીજા ઘણા લોકોની માફક કસ્ટુરમાઈ અને હુ મીમને પસદ કરનારા હતા અને તે ચારા પ્રમાણમા લેતા મારા મન સાથે મે દનીન કરી કે થરીરને મીહુ મગે છે તે જ કદચ તેની માદગી લખાવવાને માટે જવાબદાર છે કરોળની ખામતમા મે જે દનીલ કરી તેમા ઊતરવાની હુ જરૂર જોતો નથી તે વખતે હુ પોતે ઠીક ઠીક તકુરમ્ત હતો તમિયનને કારણે મારે કરો ફરફાર કરવાની જરૂર નહોતી પણ મે જોયુ કે હુ પોતે મીહુ અને કરોળ ન છોડી

દહિં તો કરતુરઆઈને તેમ કરવા સમજાવી શકું નહીં. એટલે એ બંને વસ્તુઓ
 મેં છોડી દીધી અને કરતુરઆઈ પાસે પણ છોડાવી. તેના ઉપચારમાં બીજો કરો
 ફેરફાર મેં કયો નહોતો. એક અઢવાડિયામાં જ તેનું લેહી બધ થઈ ગયું અને
 તેનું હાડપિંજર જેવું થઈ ગયેલું શરીર ભરાવા માંડ્યું. ત્યારથી હું હજી મીઠું
 ખાતો નથી. પણ કરતુરઆઈને તો મીઠાની આદત એવી વળગેલી હતી કે એ
 છોડી દેવાની જરૂર ન રહેતાં જ તેની લાઝવ્યનો તે સામનો કરી શકી નહીં.
 એટલે પૂરેપૂરી સાજી થયા પછી એણે મીઠું લેવાનું શરૂ કર્યું. હજી પણ
 વખંતોવખંત તેને લોહીવા થઈ આવે છે ત્યારે મીઠું છોડી દેવાથી અને ધર્મણ-
 સ્નાન લેવાથી એ તદ્દન સાજી થઈ ગય છે. મારા પ્રયોગનાં આ સાત વર્ષ
 દરમિયાન મેં દમવાળા અને ફેફસાંના બીજા વ્યાધિવાળા દરદીઓના ઉપચાર
 મીઠા વિનાનો ખોરાક આપીને કરેલા છે અને હમેશાં તેનાં સારાં પરિણામ
 આવ્યાં છે. મારે વિશે હું કહી શકું કે હું જેમના જેમના સંબંધમાં આવ્યો
 છું તે બધા કરતાં મીઠું નહીં લેવાને કારણે મેં કશી વધારે માંદગી ભોગવી
 નથી. હું માનું છું કે મીઠા વિનાના ખોરાકથી મારા બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલનમાં
 મને દીક દીક મદદ મળી છે. આ બધા અનુભવો મારી સામે પડેલા હોવાથી
 મીઠાની તમારી આઘડી હિમાયતથી મને કંઈક આઘાત લાગે છે. મારા શરીરમાં
 એક મોટો ફેરફાર થયેલો હું જોઈ રહ્યો છું અને તે વિશે દાક્તરો સાથે મેં
 ચર્ચા પણ કરી છે. પણ તેઓ તેના ઉપર કરો પ્રકાશ પાડી શક્યા નથી. મને
 કંઈ વાગે છે તો પહેલાં કરતાં બહુ જલદી રુઝાઈ ગય છે. લાંબી મગલ પછી
 પણ વધારાપડતો થાક લાગ્યો હોય એવું મને લાગતું નથી. પણ હું 'ગ્રીનસ્ટિક'
 (Green stick) થઈ ગયો હોઈ એમ લાગે છે. મારી આમડી ખૂબ નાજુક
 અને આળી થઈ ગઈ છે. જરી વડે બીજી ડોઝ વસ્તુના કરતાં વધારે સહેલાઈથી
 એ કાપી શકાય! જોકે હું હમેશાં ઉધાડે પગે ચાલું છું છતાં મારા પગનાં
 તળિયાં બીજાની માફક કઠણ અને બઝાં થઈ જતાં નથી. મારાં અવાજુ પોચાં
 થઈ ગયાં છે. અને મારા મોંમાં જે થોડા દાંત છે તે ઉપયોગના કરતાં શોભાના
 જ વધારે છે. એ શક્ય છે ખરું કે આ નાજુકાઈ મીઠા વિનાના ખોરાકનું
 પરિણામ હોય? અલગત મારા જીવનમાં મેં બીજા ઘણા ફેરફાર કરેલાં છે એટલે
 આને માટે એકલા મીઠાને જવાબદાર ગણવું એ મુશ્કેલ છે. મારા શરીરમાં
 આ ખરાબી પ્રત્યે — જે તે ખરાબી ગણી શકાય તો — મારું ધ્યાન ન ખેંચાયું
 હોત તો બીજા ઘણા લાભો જે મેં અનુભવ્યા છે તેને લીધે મીઠા વિનાના
 ખોરાકની બહુ જોરજોર હિમાયત હું કરતો હોત. તમારી પાસેથી મને કંઈ
 પ્રકાશ પાડનારી મદદ મળે તો કંઈ નહીં તો થોડા વખત માટે પણ હું
 મીઠું ખાવા માંડવાનું પસંદ કરું. અને મારા શરીર ઉપર તેનાં શાં પરિણામ

આવે છે તે જોઈ. મારો પ્રયોગ થોડા વખત માટે જ્યાં રાખવો એ સલાહભરેલું છે કે કેમ તેની ચર્ચા હું ડો. દેવ સાથે કરતો હતો એટલામાં તમારો ડાગળ આવ્યો. તે ઉપરથી મારો છેલ્લો ડાગળ મેં તમને લખેલો. આ બાબતમાં તમારી પામે ચોક્કસ માહિતી હોય અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ રાખવાના તમે એટલા આગ્રહી હો કે ઉત્સાહના આવેશમાં પણ સચને માર્ગેથી રજૂ પણ વિચારિત થવાનો ઇન્કાર કરો, તો હું મરફીના સંશોધન માટે તથા માનુસના ખોરાકમાં મીઠાનું સાચું મદ્ય કેટલું છે તેની શોધ કરવા માટે તમારી સેવાઓનો ઉપયોગ કરવાનું બહુ ઇચ્છું. તમે જણાવેલાં પુસ્તકો મેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી "

"ભાઈશ્રી ૫ માવસંકર,

"ખેડા સંબંધી પ્રેસનોટના સભાએ ઘડેલા જવાબના ખરડા સંબંધે તમારો ડાગળ મળ્યો. આપણા જવાબનો પહેલો ભાગ મને સારો લાગ્યો છે. છેલ્લો ભાગ તેવો જ નજીબો છે. એ સુધારવાની જાગરૂકમાં પડતો નથી. ખેડા ગિલ્ડની ગદારની સંસ્થા

ખેડા ગિલ્ડના વિષે કંઈ ન કરી શકે એવી સરકારની માન્યતાનો વધારે વજનદાર જવાબ આપી શકાય. સમાના કાર્ક પણ અભાસદ ખેડા ગિલ્ડમાંથી ન આવ્યા હોય તોપણ શુદ્ધતાના ગમે તે ભાગને સારું સરકારને લખવાનો સભાને અધિકાર છે, એટલું જ નહીં પણ તેની ફરજ છે. તપાસ કરનારી કમિટીના મેમ્બરનાં નામ આપવાની જરૂર હતી. નવા (ન્યુનિયર) અને જૂના (સિનિયર) અમલદારો વચ્ચે જે ભેદ પાડી બતાવ્યો છે એ અયોગ્ય છે, અને આપણાથી અગ્રપણે કબૂલ થઈ ગયા જેવું જણાય છે કે જૂના અમલદાર હતા તો તેઓ ઝીણી અને વાગળી તપાસ કરતા. આપણો દાવો તો એ છે કે સરકારના અમલદારો પોતાના અમલને લીધે જ, અનુભવી અને પોતાની જવાબદારી સમજનારા પ્રમુખને મુકામલે ઓછા વિશ્વાસપાત્ર છે. કેમ કે (અમલદારોને) તેઓના સ્વાર્થ સારું જ લેવામાં આવે છે, અને તેઓની આદત પ્રમુખની વાતને તરછેડી કાઢવાની હોય છે. જ્યારે પ્રમુખના આગેવાનને સ્વાર્થ હોતો નથી, તે તટસ્થ હોય છે, ને પોતાથી થયેલી ભૂલ દરગુજર નહીં થાય એવા જ્ઞાનને લીધે તેની તપાસ વધારે ચોક્કસ હોય છે. આ જુદું આપણે સારી રીતે બતાવવા જેવું હતું. આ તકરારમાં આપણે (પ્રમુખને) કેળવવા ઇચ્છીએ છીએ, અને સરકાર જેમ પોતાનો મોભો જાળવવા ઉત્સુક છે તેમ આપણે પણ આપણો મોભો જાળવવા ઉત્સુક છીએ, એ બતાવવા

ધરતીએ છીએ. સરકાર પોતાની સત્તાને બગે પોતાનો મોભો ઘણી વેળા જાળવે છે. આપણે કેમ આપણા ન્યાયી કાર્યથી જાળવીએ. આવો વિગતવાર અનુભવ અને આતુર ચોક્કસ મૂલ્યન પ્રજાને મળે તેમાં સ્વરાજની ભારે કેળવણી છે. તેથી આટલે દરજ્જે હું ટીકામાં બેસ્યો છું.

“ખીજી મને એ કહેવાનું સૂઝે છે કે આવે સમયે તુરત કરેલા કાર્યની કિંમત આંત્રી શકાય છે. ખીજા બંધા કામો બેઠીને પણ કમિટીએ તાત્કાલિક હાજરી ભરી જોઈએ. મત્સ્યમમાં કમિટી પોતાનું કામ મુજતરી રાખી શકતી જ નથી. કમિટીમાં એવા આહોશ અને જવાબદાર માણસો હોવા જોઈએ કે જે ધારે તે સમયે હાજર રહી શકે. જો આપણો કેસ ખરો હોય તો તેમાં હજારો ગરીબ માણસોનું રક્ષણ સમાયેલું છે જેમ આપણા અગત સ્વાર્થને અર્થે આપણે બધું પડતું મેનવાનો ન્યાય સ્વીકારીએ છીએ, તેમ આ સાંવજનિક સ્વાર્થને ખાતર આપણે કરવા બંધાયેલા છીએ, એ દરેક જાહેર કામ કરનારનું ગર્ભિત પણ હોવું જોઈએ. મને લાગે છે કે આપણા જવાબ મહુ મોડો ગયો ગયાય. ઘણીયે વેળા સરકાર વધારે સાવધાન હોવાથી જ જાહેર દિવસાવને દબારી શકે છે. સતેવાને નહીં પણ જામતને જ ન્યાય મદદ કરે છે, એ અદાવતમાં ભરકાનું વાક્ય નથી, પણ દરેક વ્યવહારમાં વાગ્યું પડે છે.

“તમે બંધા અને મુદ્દા કામ કરી રહ્યા છે, અડગ રહ્યા છે એથી જ ઉપથી ટીકા રૂપી માન મે આપ્યું છે. જો તમે આગસું છે એમ મારે કહેવું હોત તો તે મારી ચૂપડીથી જ જણાવી દેતઃ એ કહેવાને સારું કાણ્યોપ કરવાનો મારો શિવાજ જ નથી. તમારી સાવધાનીમાં વધારે થાય, ત્રીસ વરસની પીઠ સમાનું માન વધે એ ઉદ્દેગથી જ ઉપરની પ્રેમના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે, તેને આગખા રૂપે માનવાની જૂલ ન કશો અને ખિન્ન ન થવો.

મોદનદામના વદિમાનગમ્”

આંત્રીપુગમાં માવજંકનો પત્ર અમત્રાવધી. એકાના એકતોએ, પોતાની રિયતિ ખરેખર ખગમ હોય તો તેઓએ કરજો કાઢી અથવા

૩૧-૧-૧૮

તો દોરદાંખા વેચી મરેમૂલ નવું ભગ્ના, સગમને જમીન વેચી નાખના દેવી અને સગર સામે સત્યાગ્રહ કરવો, એ

સૂચના બાર્ડ દેવગ અને કલ્કત્તે પાગકાનાં જાકગતિ જતિ કરા જેની વાગી છે. તેમની સૂચના એવી છે કે લાખ ઉપિવા બેગા કરીને ખેડતોને ધીરી તેમની પામે વિરેદી અપાવરી ઉપર પ્રમાણે કાર્યથી અગરને લગ્નીશું એવી તેમની ધાગણ છે માવનંકરનું રિમાગ્ન. તેમનું લખતું એમ છે કે “આ મારાં આપની સૂચના વિરુદ્ધ છે, અને આપની સૂચના વિરુદ્ધ કાર્ય

કરવું તે કરતાં કાપ ક્યાં વાર બેસી રહેવું તે સારું, એમ વિચારેનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. કિંકર્તવ્યમૂલક થયો છું.”

તેના ઉત્તરમાં :

“તમારા ધર્મસંકટનો મને આબેહૂબ ખ્યાલ આવી ગયો છે. જ્યારે નગના જેવા જ બીજા માણસો દમયંતીની દૃષ્ટિએ પડ્યા ત્યારે જ એને બારે સંકટ આવી પડ્યું. તેવે સમયે બતાવેલી દદતા તે જ દદતા ગણાય. પણ એ સહેલું નથી, એટલે એવે સમયે થયેલી ભૂલો ઘણી વેળા તો ક્ષત-ય હોય છે. એક લાખ રૂપિયા બેગા કરીને આપણે વિઘોરી ભરવામાં કંઈક રહસ્ય જોઈ શકું છું ખરે, પણ એવો અખતરો સરકારને સારું દેશ ઉપયોગનો નથી. ખેડૂતોની વતી આપણે કર ભરીએ તેમા સરકારને કાંઈ ફુગ્ગલ લાગે એમ જોતો નથી. પણ ખેડૂતોનાં ઘેરને વેચવાં એ લોહાના ચણા આવવા બરોબર છે. સ્વામાયદનો હેતુ લોકોને દ્વિમતવાન અને સ્વતંત્ર બનાવવાનો છે. આપણું નાક જાળવવાનો નથી. બીકના માયાં કે આપણો અવિશ્વાસ કરી કાપર થઈ લેણો પૈસા ભરે તો તે ભરવાને લાચક ગણાય. અને આપણે વિશ્વાસપાત્ર બનવાને સારું વધારે કરવું જોઈએ. આ સ્વામાયદનો ધોરી માર્ગ છે. મારી પાસે એક લાખ રૂપિયા હોય તો હું લોકોને ઘેર ઘેર જઈને કહું કે તમારાં ઘેર તમે વેચવા દેજો, પણ તમે ઉઝીના કાઢીને પૈસા ન આપશો. સિદ્ધામ થાય તે વખતે એક લાખ રૂપિયા માંથી લોકનાં ઘેર લઈ લઉં અને જે ખરે સમયે બિચારા હોય તેઓને સમય આવ્યે પાછા સોંપું. લોકોને કહું નહીં કે તેમનાં ઘેરને હું બચાવી લેવાનો છું. આ એવો સમય છે કે જે કાચે સાંઘાપાંઘ બનશે તો સરકારને લગભગ માફી માગવી પડે.

“આ બધું મારું લખવું સમય વીત્યા પછીનું કહાપણ ગણાય એટલે તેની કિંમત ઓછી છે. તમે સમય આવ્યે જે ચોચ લાગે તે જ ક્યાં કરજો. મને તમારું કાપ છેડેથી તપાસવાનો અત્યવશ લાગ મળે છે, અને તમને અનુભવ મળે છે કે આ જગતમાં જ્યાં માણસો વિના ચક્ષુની શકાય એવું છે.”

મિસ વેસ્ટ*નો કાગળ :

૧ “મિ. ગોવિંદુ મને કહે છે કે મહિલાઓની ઉંમર આટલી મોટી થયા પછાં હજી તે ખરડયા નથી, તેથી તેઓ બહુ દુઃખી છે. તમે એમનું શું કરવાના છો ? એમણે શું કાચમ કુંવારા રહેવાનું છે ?”

* દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી અને ‘ઈન્ડિયન એપીનિયન’ના હાપકામમાં મદદ કરનાર મિ. વેસ્ટનાં બહેન. તેમને ફિનિકસમાં દેવીબહેન હોવા.

તેના સંબંધમાં મહિલાલને આ પ્રમાણે લખ્યું :

“ દેવીમહેન લખે છે કે તમે સામ * ની આગળ ન પરણવાથી અસંતોષ બતાવ્યો. તમારા વિચારો મારી પાસે મુકવામાં કંઈ અડચણ ન સમજાવે. તમે મારા કેદી નથી પણ મિત્ર છો. હું નેક સલાહ આપીશ તે વિચારી તમને મહેલે તે રસ્તો લેજો. મારા લલથી તમે કંઈ પાપકર્મ ન કરો એ ધન્ય હું. મારા કે કંઈનો લય તમને ન હો એ માગું છું.

“ મારા વિચાર પ્રમાણે તો તમારાથી ન જ પરણાય. તેમાં તમારું શ્રેય છે. જો આ દશા અસહ્ય હોય તો તમે જ્યારે ત્યાંથી છૂટી શકો ત્યારે અહીં આવી વિચાર કરજો. ત્યાં તો કંઈ જ ન થાય એ દેખીતું છે. તમારે પરણવું જ હશે તો તમને કન્યા મળશે એમ માનું છું. x x x તમારું ત્યાં કામ પરણવા ખાતર જ નહીં છોડો એ હું માની લઉં છું. ‘હિંદુયન ઓપીનિયન’ને ઠેકાણે મૂકીને જ તમારાથી પરણવાનો વિચાર થાય. તમારો આનંદ ન હોડાવે. સ્વખાવસ્થા ન ભોગવજો. આપણે હજારો વસ્તુઓ ધરણીએ છીએ. બધી મેળવી નથી શકતા, એ જાણી પૂર્વે શાંતિ ભોગવવી. જે કરવું છે તે શુદ્ધ ને પ્રુદ્ધ રીતે કરવું છે એવો નિશ્ચય રાખજો. એટલે સર્વ કુશળ છે.

“ મહામદઅલી ખાન મહા લડતમાં મારે કદાચ ઊતરવું પડે. કરી નિર્ણય નથી થયો.

આપુના આશીર્વાદ ”

એ જ સંબંધમાં મિસ વેસ્ટને લખ્યું :

૧ “ પ્રિય દેવી,

“ મહિલાલનો કેમ દુઃખદાયક છે. મેં તેને આશ્વાસનો કાગળ લખ્યો છે. . . . થોડાંક વધારે વર્ષ તે કુંવારું જીવન ગાળી શકે તો પછી ટેવાઈ જશે. મેં એને લખ્યું છે કે તે પોતાને તદ્દન સ્વતંત્ર માણસ માને અને મારી સલાહને, એક મિત્રની જ સલાહ ગણે. અત્યારે તમારી બધાંની અભિપરીક્ષા થઈ રહી છે. તમે જ્યાં આંચ લાગ્યા વિના એમાંથી બહાર આવો.

“ અહીં મારી સમક્ષ સત્યબ્રહ્મની ત્રણ લડતો આવીને ઊની છે. તેમાંથી એવડે કર્મ કર્મ લડી લેવી પડશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ અત્યારે તો મારો બધો વખત એમાં જાય છે અને મારે સતત આગળાડીમાં મુસાફરી કરવી પડે છે. આ મુસાફરી ભારે ચક્રનારી છે. પણ તે કર્યા વિના છૂટકો નથી.

આર,
તમારો લાઈ ”

પ્રમુદમનો આશ્રમમાંથી પત્ર : “દેવદાસકાકા વિના આશ્રમમાં ગમતું નથી.

આપુ, તમે ન હો ત્યારે આશ્રમ મુનકાગ લાગે છે. આશ્રમમાં
૨-૨-૧૮ કાર્મ છવ લાગતો નથી”

તેના ઉત્તરમાં

“મારા વિના પણ આશ્રમમાં ઘણુંયે છે, એ તમે ગોધી શકો એમ
ધન્યુ છુ. મારું શરીર ત્યા હોય તેથી જ ને આશ્રમમાં છવન જોવામાં
આવતું હોય તો તે દેહકી દશા છે. કેમ કે શરીર તો પડે જ. ને
અહમની હાજરી ત્યા જણાતી હોય તો એ સદા ત્યા નિવાસ કરે છે આપણે
જોની ઉપર પ્રેમ ગખીએ છીએ, તેના શરીર ઉપરની આમકિત જેમ
છેડીએ તેમ તેમ પ્રેમ વિશુદ્ધ અને વિસ્તીર્ણ થાય છે આશ્રમમાં જે વાતાવરણ
ઉત્પન્ન કરવાને સારુ આપણે જાણ પ્રયત્નો કરીએ છીએ, તે વાતાવરણ આપણા
પોતાને વિશે જો આપણે રચી શકીએ તો આશ્રમ મુનકાર ન લાગે, એટલું
જ નહી પણ મામાગિક વાતાવરણ વહેતું આવે.

“આ કાગળ અનાયામે તમારી શુદ્ધિની ખદાર લખાઈ ગયો છે, ન સમજો
તેટલુ ચિ. જગતવાસને પૂરી સમજ લેજો, બીજાઓને પણ વંચાવતે, કેમ કે
બધાનો ઉપકાર થાય તેવો આ કાગળ છે. તમે મંધરી ગખતે અને
ફરી ફરી વાંચીને એનો શબ્દશબ્દ ખૂબ સમજ લેજો.

આપુના આશીર્વાદ”

દેવદાસને એક પત્રમાં :

“દેવા, તુ મારી ગદી લેવાને તૈયાર થાય તે દિવસે તને શેકવાનો
કાર્મનો ભાર નથી. માત્ર તુ ખૂબ મજબૂત બને એ જ ધન્યુ છું તારામાં
લાયકાત નથી એમ ન માનજે. કામ જેમ આવતા જાય તેમ ઉલેસ પડતી
જાય”

એક ગંચીવાળા શ્રદ્ધાધને :

“આશ્રમમાં રાખ્ય થયા વિના પણ જે માણસ આશ્રમના નિયમોનું પાલન
કરે તે આશ્રમનાગી છે. અને આશ્રમમાં રહેતો હતો જે તેનું જ્ઞાનપૂર્વક
ઉલ્લંઘન કરે તે આશ્રમ ખદારનો છે.”

જાને મિસિસ જનરલ્સએ ઓવ ધનિયા રિજેન્સ એસોસિએશનના અધ્યક્ષ
બનાવ્યા અને તેનું કાર્ડ મોકલ્યું. તેમને લખ્યું :

૧ “કસ્ટરમાઈ લગભગ નિરક્ષર છે. પોતાનું નામ પણ એ અંગ્રેજીમાં
લખી શકતી નથી. તમારા પત્રકની સોબા માટે તમારે કેવળ નામો તો નથી
જોઈતાં ને ?”

ત્યાર પછી મિસિમ જીનગજદસનો મીચો હપકો આપ્યો તેના ઉત્તરમાં વખતુ

જ “કસ્તૂર માર્કની અગ્રેજીમાં સરી કરનાની મિનઆવડત વિશેનું વાચ્ય ઠીક લખાયું ન હતું એમાં પૂરો નિચાર આવી જતો નથી કસ્તૂર માર્ક શિક્ષિતના પ્રચલિત અર્થમાં શિક્ષિત નથી ગુજરાતી પણ વાચતાનખતા તેને બહુ થોડા આપડે છે અગ્રેજીમાં તે પોતાની સડી કરી શકતી નથી, એમ લખનાનો હેતુ જે અસોસિયેશનના મધ્ય સભ્યો તેમની પોતાની ભાષામાં અથવા અગ્રેજીમાં પડિતો છે એના અસોસિયેશનના મધ્ય થવાને ક તૂરબાર્ક તદ્દન અયોગ્ય છે તે વખતુ, જેઓ અગ્રેજી શિક્ષણને મકરન આપે છે તેમને દર્શાવનાનો હતો.”

આશ્રમના એક અગાઉના નિવાસી ભાઈ વિનાયક નરહર ભાવેનો પત્ર

‘પરમ પૂજ્ય શાસ્ત્રી,

૧૦-૨-૧૯

“એક વાર પહેલા આશ્રમમાંથી પ્રકૃતિને લીધે હું”

જહાર ગયો એ ત્રણ મહિના વાર્તમાં રહીને આશ્રમમાં આવવાનું હતું હતું પણ એક વાર થઈ ગયું તોપણ મારો કાર્ક પત્તો જ નથી તેથી હું આનનાનો છું કે નહીં, અથવા તો જીનત છું કે નહીં, એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હશે અર્થાત્ મારે કપૂન કરવું જોઈએ કે આ માનનાનો દોષ મધ્યો મારો જ છે જતા પણ મેં મામાને એક બે કાગળ લખ્યા હતા તેમાં મેં વખતુ હતું કે ‘સયાગ્રહ’નો પ્રશ્ન જાતો હોય તો જરૂર મને લખજો હું બધું પડતું મૂકીને તગત જ આવી પહોંચીશ નહીં તો જે લોકોને લીધે હું જહાર રહું છું તે લોકો પૂરો થયા પછી હું આશ્રમમાં દાખલ થઈશ હું આશ્રમમાંથી આની ગયો એવો શક પણ માર્કને લાગ્યો હોય તો તે મારો જ દોષ છે કેમ કે કાગળો ન લખનાની મને આદત છે તોપણ હું આપતું તો લખી જાઉં કે આશ્રમે મારા હૃદયમાં ખામ સ્થાન લીધું છે, એટલું જ નહીં પણ મારો જન્મ જ આશ્રમને લીધે છે એની મારી દદ થદા છે તો હું એક વાર મકાગ રહ્યો શું કામ ?

“હું જ્યારે ૧૦ વર્ષનો હતો ત્યારે જ મેં સપથ લીધેલા કે મારે પ્રહસ્યયં પ્રત પાળીને દેશમેના શ્રવી પછી હું હાર્દીનમાં દાખલ થયો તે વખતે મને ગીતાજીનો જદ લાગ્યો પણ મારા પિતાશ્રીએ મને બીજી ભાષા તરીકે ફ્રેંચ લેનાની આજ્ઞા કરી તોપણ ગીતા ઉપરનો મારો પ્રેમ એકાએક નહોતો થયો અને તે વખતથી જ મેં ઘરે પોતાની મેળે જ મસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો અને વેદાત અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાનો મારો નિશ્ચય

હતો. હું આપની રજા લઈને વાર્ષિકમાં હાજર થયો, તે વખતે વેદાંતનો અભ્યાસ કરવાની એક ઉત્તમ તક મને મળી. નાગવજીરાજી મરાઠે કરીને એક આજ્ઞામ બહુચારી વિદ્વાન વાર્ષિકમાં વિદ્યાર્થીઓને વેદાંત તથા ખીજાં શાસ્ત્રો શીખવવાનું કામ કરે છે. તેમની પાસેથી ઉપનિષદો વગેરે શીખવાનો મને 'લોભ' થયો. એ લોકોને લીધે હું વધારે વખત વાર્ષિકમાં રહ્યો. દરે આઠલા વખતમાં મેં શું ક્યું તે કહું છું.

"જે લોકોને સારું હું અહાર રહ્યો તે વિશેનું મારું કામ નીચે પ્રમાણે :-

(૧) ઉપનિષદો (૨) ગીતા (૩) બહુચારી અને શાંકરબાળ્ય (૪) મનુ-સ્મૃતિ (૫) પાનજીય યોગસૂત્ર, આ ગ્રંથોનો મેં અભ્યાસ કર્યો. એ સિવાય (૧) ન્યાયસૂત્ર (૨) વંશેષિક સૂત્ર (૩) માત્રવક્ત્ર સ્મૃતિ આ ગ્રંથો વાંચી ગયો. હવે મને વધારે શીખવાનો મોહ છે જ નહીં. હું પોતાની મેળે વધારે વાંચી શકીશ. ખીજું કામ જે પ્રકૃતિને લીધે હું વાર્ષિક ગયો તે વિશે :

"પ્રકૃતિ મુધારવા માટે મેં પહેલાં ૧૦-૧૨ માર્ગસ આશ્રવાનું રાખ્યું હતું. પછી ૬થી ૮ શેર દળવાનું શરૂ કર્યું. અને હાલ ૩૦૦ નમસ્કાર અને કરવાનું એ મારી કસરત છે, તેથી મારી પ્રકૃતિ સારી થઈ છે.

"આહાર વિશે : પ્રથમ છ મહિના સુધી નમક ખાનો, પણ પછી તો તે છોડી દીધું. મસાલો વગેરે મિત્રકૃત ખાધું નથી. અને આજ્ઞામ નમક અને મસાલો ન ખાવાનું વ્રત લીધું છે. દૂધ શરૂ કર્યું. દૂધ વિના બરાબર આલી નથી શકતું, એમ ઘણા અખતરા કર્યા પછી સિદ્ધ થયું. છતાં એ પણ છોડી શકતું હોય તો મારી ઇચ્છા છે. એક મહિનો માત્ર ડેળાં, લીંબુ અને દૂધ ઉપર કાઢ્યો. તાકાત કમતી થઈ. હાલ મારો ખોરાક નીચે પ્રમાણે છે : દૂધ ૧૫ શેર (૬૦ રૂ. જાર), જાખરી ૨ (૨૦ તોલા જ્યારની), ડેળાં ૪-૫, લીંબુ ૧ (મળી શકે ત્યારે). હવે હું આશ્રમમાં આવીશ ત્યારે આપની સલાહ લઈને મારો આહાર નક્કી કરવાનો વિચાર છે. સ્વાદને લીધે ખીજા કાંઈ પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા નથી થતી. તેપણ ઉપરનો આહાર જ બહુ ધીમંતી છે એમ લાગે છે. રોજનો ખર્ચ લગભગ નીચે પ્રમાણે : ડેળાં અને લીંબુ ૪ પૈસા, જવારી બે પૈસા, દૂધ ૫ પૈસા, કુલ ૧૧ પૈસા. એમાં શું ફેરફાર કરવા જોઈએ તે આપની પાસેથી મારે જાણવું છે. તે આપ મને પત્ર દ્વારા લખશો.

"ખીજાં કામો :

(૧) ગીતાજીનો વર્ગ ચલાવ્યો. એમાં છ વિદ્યાર્થીઓને સર્વગીતા સાથે શેખરાડી અર્થાત મફત.

(૨) જ્ઞાનેશ્વરી ૭ અધ્યાય. આ વર્ગમાં ચાર વિદ્યાર્થીઓ હતા.

(૩) ઉપનિષદો નં. આ વર્ગમાં બે વિદ્યાર્થી.

(૪) હિંદીનો પ્રચાર: હું પોતે જ હિંદી ઠીક જાણતો નથી. તેપણ હિંદી વર્તમાનપત્રો વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને વાંચવાનું રાખ્યું હતું.

(૫) બે વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી.

(૬) પ્રવાસ: લગભગ ૪૦૦ માર્ક્સ (પગે). રાજગઢ, સિંહગઢ, તોરણગઢ વગેરે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ગદો જોયા.

(૭) પ્રવાસ કરતી વખતે ગીતાણ ઉપર પ્રવચન કરવાનું રાખ્યું હતું. આજ સુધી ૫૦ પ્રવચનો થયાં. હાલ પણ હું આશ્રમમાં આવતાં પહેલાં પ્રવાસ કરતો કરતો મુંબઈ પગે આવીશ અને ત્યાંથી રેલવેથી આશ્રમમાં દાખલ થઈશ. મારી સાથે એક ૨૬ વરસનો વિદ્યાર્થી ફરે છે. મારી પાસેથી જ ગીતા શીખવાનો એનો વિચાર છે. એ પણ હાલ પ્રવાસમાં જ ચાલે છે. મારી આશ્રમમાં દાખલ થવાની મુદત વધારેમાં વધારે ચૈત્ર સુદ ૧ સુધી.

(૮) વાર્ષિક મેં એક વિદ્યાર્થી મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી. એમાં એક વાંચનાલય સ્થાપન કર્યું અને વાંચનાલયને મદદ તરીકે દળવાનો એક વર્ગ રાખ્યો હતો. એમાં ૧૫ વિદ્યાર્થી અને હું પોતે દળતા. જે લોક ગિરણીમાંથી દળા લાવે છે તેનું કામ (૨. શેરનો ૧ પૈસો લઈને) કરવાનું, અને પૈસા વાંચનાલયને આપવાના. મોટા સાવકારનાં પણ જગ્યાં આ વર્ગમાં દાખલ થયાં હતાં. વાર્ષિક જૂનો વિચારનું સ્થાન હોવાથી અને આ વર્ગમાં બધા પ્રાહ્મણના હાર્દસ્ફલોમાં જાણનારા છોકરા હોવાથી બધાએ અમેને મૂરખમાં ગણી કાઢ્યા. છતાં આ વર્ગ બે મહિના ચાલ્યો. વાંચનાલયમાં ૪૦૦ પુસ્તકો જમા થયાં છે.

(૯) સ્વામીજી આશ્રમનાં તરવોનો પ્રચાર કરવાનો મેં ધણો પ્રયત્ન કર્યો.

(૧૦) વડોદરામાં ૧૦-૧૫ મિત્રો છે. એ બધાને લોકસેવા કરવાની ઇચ્છા છે. તેથી ત્યાં આવે ત્રણ વર્ષ પહેલાં એક માતૃભાષા પ્રસારને સારું સંસ્થા સ્થાપન કરી. આ સંસ્થાનો વાર્ષિક ઉત્સવ થયો ત્યારે તે વખતે હું ત્યાં ગયો. (ઉત્સવ એટલે માત્ર સંસ્થાના સભાસદો મેળવીને શું કામ કર્યું અને શું કરવાનું છે તે વિષે ચર્ચા.) તે વખતે હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ એવો વિચાર મેં મૂક્યો. અને સંસ્થા એ કામ જરૂર કરશે એમ મારી શ્રદ્ધા છે. આપે હિંદી પ્રચારનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે તેમાં વડોદરાની એ સંસ્થા કામ કરવાને તૈયાર રહેશે.

“ ઉવટે મેં સ્વામીજી આશ્રમનિવાસી તરીકે શું વર્તન કર્યું એ કહેવું જરૂર છે.

” અસ્વાદ વ્રત :— એ વિષે આહાર બાબતમાં લખ્યું છે.

“અપરિગ્રહ.—વાકડાની થાળી, વાળમ, આશ્રમનો એક ટોટો, ધોતી, ઘોગડી અને પુસ્તકો એવો પ્રપચ ગાખ્યો છે મદગા, ક્રો, ટોપી વગેરે ન વાપરવાનું વ્રત લીધું છે, તેથી શરીર ઉપર પશુ ધોતી. આગ ઉપર વળેલાં જ કપડાં વાપરુ છું.

“સ્વદેશી — પરદેશીનો મનુષ્ય મારી પામે છે જ નહીં (આપણા મદ્રાસના વ્યાખ્યાન પ્રમાણે વ્યાપક અર્થ ન કર્યો હોય તો જ)

“સત્ય, અદિસા, અહમયર્થ — એ મનનુ પ્રતિપાત્રન મારા જ્ઞાતૃવા પ્રમાણે મેં મગમર ક્યું છે એરી મારી ખાતરી છે

“વસારે શું — જ્યારે અપના પડ્યા છે ત્યારે પણ એક જ વિચાર મનમાં આવે છે ધર્મર મારી પામથી મેંવા કરી લેશે કે? હું પૂર્ણ બદાથી આત્મ હી શકુ છું આશ્રમના નિયમો પ્રમાણે (એક મિત્રાય) હું ચાલુ છું એટલે હું આશ્રમમાં જ છું આશ્રમ એ જ મારું આશ્રય છે જે એક આશ્રમનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર કર્યો છે તે પોતાની ગમેઈ (એટલે ભાગી) પોતે કરવી એનો પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ પ્રયામમાં ન ચાલી શક્યું.

‘સત્યાગ્રહનો અર્થના મીજો (કાચ રેતવે મિંરે અપાગ્રહ મનાવે હોય) નવાન ઉત્તો હોય તો હું તરત જ આરી પહોંચીશ નહીં તો મુક્ત ઉપર નિખી છે

“હાલ આશ્રમમાં શું ફેરફાર થયો છે તથા કેવા વિદ્યાર્થીઓ છે? રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના શું છે, અને મારા આહારમાં શું ફેરફારો જોઈએ એ જ્ઞાતૃવાની મારી પ્રશ્ન ઇચ્છ છે આપ પોતે મને કાગળ લખવો જોઈએ એમ ‘મિનોઆનો’—આપને પિતૃત્વ સમજનારા આપના પુત્રનો—અત્યાગ્રહ છે

“હું જ્યારે દહાડામાં આ ગામ છોડીશ” *

આ પત્ર વાચતા “જોરએ મહદરને હરબ્યો! બીમ છે, બીમ!” એવા ઉદ્દગારો બાપુજીના મુખમાંથી નીકળ્યા હતા સવારે તેમને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો

“તમારે મારું કયું વિશેષ વાપરવું એ મને ખબર નથી તમારો પ્રેમ અને તમારું ચારિત્ર મને મોહમાં ડુબાવી દે છે તમારી પરીક્ષા મને મોહમાં ડુબાવી દે છે તમારી પરીક્ષા મને હું અસમર્થ છું તમે કરેલી પરીક્ષાનો હું સ્વીકાર કરું છું અને તમારે મિંરે પિતાનું પદ ગ્રહણ કરું છું મારો લોભ તમે વગભગ સંતોષ્યો જણાય છે મારી માન્યતા છે કે ખરો પિતા પોતાથી મિંરે માગિત્રાન પુત્રને પેા કરે છે ખરો પુત્ર એ કે જે પિતાએ ક્યું

હોય તેમાં ઉમેરો કરે. પિતા સત્યવાની, દદ, દયામય હોય તો પોતે તે ગુણો વિશેષે પોતાનામાં ધરાવે. આવું તમે કરેનું જોવામાં આવે છે. એ તમે મારા પ્રયત્નને કયું છે એમ તો મને જણાતુ નથી. એટલે તમે મને જે પદ આપો છે તે તમારા પ્રેમની બેટ તરીકે સ્વીકારું છું. તે પદને સારુ લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ, અને જ્યારે હું હિરણ્યકશ્યપ નીવડું ત્યારે અહ્વાદ ભક્તની જેમ મારો સાદર નિરાદર કરજો

“તમારી વાન ખરી છે કે તમે અદ્વાર રહી આશ્રમના નિયમો અહુ અગી રીતે પાળ્યા છે. તમારા આવવા વિષે મેં શકા રાખી જ ન હતી. વળી તમારા લખેલા મદેશા મને મામાએ વાચી મંભગાવ્યા હતા. તમને ઈશ્વર દીધાંયુ બનાવો અને તમારો ઉપયોગ હિંદની ઉન્નતિને સારુ થાઓ એમ ઇચ્છુ છું

“તમારા ખોગકમાં ફગ્ધાર કરવા જેવું હાલ તો નથી જોતો દૂધનો લાગ હાથ તો ન કરવો. પણ જરૂર જણાય તો દૂધનું પ્રમાણ વધારવું

“રેવલે આમન અયાપ્રદની જરૂર નથી. પણ તે વિષે જ્ઞાની પ્રચારકોની જરૂર છે. ખેડા જિલ્લા આમન વખતે લકત કરવી પડે એવો સભવ છે. હું તો હમણાં ભમતા રામ છું એ એકે દિવસમાં દિલ્હી જવાનું થશે.

“વિશેષ તો આવશે ત્યારે. મહુ તમને મળવા ઉત્સુક છે.

બાપુના આશીર્વાદ ”

પત્ની બાપુના ઉદ્ગારો :

“અહુ ભારે માણસ. મને લાગ્યા કીધું છે કે મારે મહારાષ્ટ્રીઓ અને મદ્રાસીઓ સાથે ભારે લેણદણી છે. મદ્રાસીઓ તો હાલ રહ્યા નથી પણ મહારાષ્ટ્રીઓએ તો કોઈએ મને નિરાશ કીધો જ નથી. તેમાં વિનોયાએ તો હદ કરી.”

પડિત હંમનાથ કુંઝરુને કૃષ્ણ મેળા આમત લખ્યું :

જ “હું અત્યારે એક અહુ ભય કર પરિસ્થિતિ હાથ ધરી ગયો છું અને એથીયે વધુ ભય મર પરિસ્થિતિમા ઊતરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છું. . . . એટલે હું મેળામાં કેમ ન આવ્યો એ તમે અમજી શકશો. હિંદુ ધર્મને તેના આસુરી તેમ જ દિવ્ય બંને સ્વરૂપોમાં જોવાની ત્યાં તડ મળે તેનો લાભ લેવા હું અહુ ઇચ્છતો હતો હું જાણુ છું કે આસુરી સ્વરૂપની મારા ઉપર કશી અસર થઈ શકે એમ નથી. પણ તેના દિવ્ય સ્વરૂપની દરદારમા મારા ઉપર જેવી અસર થઈ તે અસરનો લાભ લેવા મારી ઇચ્છા હતી વળી ત્યાં તમને મળવાનું પણ થાત અને ભારત

સેવકે દરેક બીજે મહિને માલ પડાની કુટેવ ન પાડવી જોઈએ એ વિગે તમને થોડો ઉપદેશ આપવાની તમ મગન પણ તેમ થવાનું નિર્માયુ નદી રોપ

મેવક

મેા ૦ ૬૦ ગાધી "

જોતાના ખડેનનો પત્ર—મોઘસારી આમન અને રહેવાની મુશ્કેલીઓ આમત
તથા મર્ત વધારે પૈસા મોઘસારી અનગદા થાય તો આરુ
૧૧-૨-'૧૮ એ મનનનો એનો ઉત્તર

"પ્રત્ય નહોતો ।

‘તમને મગન તો નથી લખતો પણ તમારી મૂર્તિ મારી પામેથી એમ ધડીભર દૂર રહી નથી તમે મારી પામે નથી એથી જે ધા મને વાગેતો છે તે ધા કરી દુઝાર્જ ન શકે એવો છે એ તમે જ રૂઝની શો મમે મારી પામે હો તો મને તમારો અહેસો જોઈને જાની મર્કિ યાદી તે આવે જ તેથી પણ તમે મને દૂર મપ્પો છે તમારી સામેની મારી ફરિયાદ બધ ન જ રહી શકે એની છે મારી બહેન પણ મારા મમમા મને મર્ત કરી ગયા છે એમ અભિમાનપૂર્વક કહેવાનો અવસર તમે નથી જ આપના હું મગન લખુ તોયે મારી મગતરા જ મતાવી શકુ અને આમા જેમ મારું છુ તેમ મહેજ્યા જ મારી શકુ તેથીને મગન લખવામા દીલ મુ છુ હું જાણુ છુ કે અત્યારે મોવસારી છે, પણ તમને વધારે પૈસા હું કયાથી આપુ ? મારે મિત્રના પૈસા દેવાના હું કયે મોરે પૈસા માગુ ? એ પણ પૂછે, ‘તારી બહેન તો તારી સાથે જ હોના જોઈએ.’ એનો જવાબ હું શુ આપુ ? જમન મને અમગાયેલુ નથી માનતુ પણ તમારી પામે તો હું અભગાયેલો છુ આની દગામા હું એક જ રસ્તુ તમને મ્હી શકુ છુ તમે જે અમગડો બોગરી રોપ છે એથી વધારે સગવડ બોગરીને હું રહેતો નથી તેથી તમાગ દુખ મને અસલ્ય નથી લાગતા તમે દગલ્યા દળાને ખૂટતા પૈસા મેગવો છો તેમાં મને કર્યાયે શરમ નથી લાગતી હું તો એવુ માગુ છુ કે તમને જરાયે દયાની લાગણી રોપ તો તમે અડી આરીને મારી સાથે વસો, મારા મમમા લાગ તો એમ કરરો તો અત્યારે તો તમને લાર્જ નથી એમ લાગતુ હશે તે દગા મગી જગે અને એકને બદલે મળ્યા લાર્જ એને જોશો અને ઘણા બાગડોની તમે મા બનીને બેસશો આ શુદ્ધ વૈધવ્ય ધર્મ છે એ તમને ન વસે ત્યા સુધી આપણે વિગોગદુખ સહન કરવાનુ જ રહુ ”

પોતાની ભાણેજવહુને :

“ચિ. નિર્મળા,

“આ કાગળ જાહેન રગિયાતને વંચાવજો તમને તો મારાથી શું લખાય ? તમારે સારુ તો હું એટલાં બધાં કાચો જોઈ છું કે તમારી જિંદગી આખી સૌંદર્યથી ભરી મૂકું, અને તમારું વૈધવ્ય શુભાની દહીં. કેટલીક સ્ત્રીઓ મને મદદ કરી રહેલી છે. કમનસીબે તમારી મદદ મને ન મળી શકે જેમ જાહેન રગિયાતનો વાંક કાઢું છું તેમ તમારો વાંક માગથી કાઢી શકાશે નહીં, કારણ કે તમારે બે મુરબ્બીઓને રીઝવાના રહ્યા, પિતાશ્રીને અને જાહેનને પણ જો તમારી ઇચ્છા મને મદદ કરવાની થાય તો તમે તમારે સારુ ગમ મેળવી શકો છો, એટલું જ નહીં પણ તમે જાહેન રગિયાતને પણ અડીં લાવી શકો છો. કારણ કે તમારા વિના તો એ જીવે જ નહીં. કેમકે દિવસ તો તમે મારી પાસે હશે જ, એમ હું માનું છું. તમે એટલું તો સમજતાં હશે કે જો ગોકળદાસ જીવતો હત તો મારાથી દૂર એક દાણભર પણ એ નહીં નબી શકત. મારી સાથે રહીને તમે ગોકળદાસના આત્માને પણ શાંતિ આપી શકો છો.

“આ બિહારમાં છે. ઘણી વેળા તમારી ઝંખના કરે છે. મારે હજી આ તરફ કાંઈક વખત રહેવાનું થશે.”

. . . નો પત્ર : પોતાની પત્નીના મૃત્યુ પછી અદ્વૈતજીમાં થનાર લમ

માટે શગમની લાગણી. એક વરસ પણ શોક ન પળાયો, એ

૧૨-૨-૧૮ માટે જ્ઞાનિ દત્તાયે સ્વાંવહાલમાંઓને આગ્રહ હાલ ન કબૂલ

કરું તો ખોટા અર્થ થાય કન્યા ભવિષ્યમાં નહીં મળે,

વગેરે બહાનાંઓથી પોતાના કાચનો બચાવ. તેનો ઉત્તર :

“ભાઈશ્રી . . . ,

“તમારો કાગળ મળ્યો. તમારી ઉપર શબ્દપ્રહાર કરવો એ નકામું લાગે છે. ઘણી વેળા માણસ પોતાના દોષ વર્ણવી શુભ ગામ છે. એવી દશા તમારી છે. તમારામાં સામાન્ય માણસ કરતાં કંઈ વિશેષતા છે તેથી તમે જાહેર જીવનમાં ભાગ લો છો એમ કહેવાય. (પણ) તમારા કાર્યમાં સામાન્ય માણસ કરતાં કંઈ વિશેષ નબળાઈ બતાવો છે. તમારી આગલી સ્ત્રીને વિશે તમને ભારે ધા લાગવાનો તમે દાવો કર્યો, તેનાં અંતિમ વચ્ચેઓએ તમારા ઉપર જિંદી અસર કરી એમ તમે જણાવ્યું, તમે ધા વીચરી ગયા, અંતિમ વચ્ચેઓની અસર જિંદી ગઈ. બહુ વેદનાથી રોતો આદમી એકાએક હસવા માડે તો તે નાટકકાર ગણાય મા તો ઘેલો ચર્મ હસવા લાગ્યો છે એમ કહેવાય. તમે કાલે રોતા હતાં તે આજે હસવા લાગ્યા. તમને કયું વિશેષણ લાગે ? જે માણસના વિષય પોતાને હાથ ન

રહે, જે માગુસ જરાયે સયમ ન પાળી શકે, તે માગુસ જાહેર સેના કઠવા
 ચોખ્ખા ગગન ? તમાગ કઠના જિતવેના માગમે જાહેર પ્રતિષ્ઠા જોવામા આવે
 છે, તેથી તો તમે દીન છે, એમ જવાબ દર્જ તમે જિતયાં કે તેથી પનુ પ્રિય
 ન જિતગો

“તમે જે પગનું ભડું છે એ પગનું દિદુ અશ્વગુપ્તામા ધજો
 અગત્યનો રિય છે રિયઓ પગે તેના કરના વિધુ મર્મ પગ મયાં
 પાગે એ પ્રિય જાહેરનું છે તમે તો મુગ તરવો પનુ ચૂક્યા છે કદાચ ગુજાન
 મેરામ જા નીમો ને તમારે તેની આંધે નિમ્નનો અમધ ગાખવો પડે તો તમારો
 રીમાગ તેમા કગાય કે ની એ માટે આરુ મલા ધર્મમજ ધાય હું તમારો
 ન્યાય ન કરું ન્યાય તો પ્રમુ જ કરે પગ મારી જિદગીના અધીને ચૂનરાનો
 અપિમાગ ન છોડુ

“તમારી આગવી શ્રીના મગલથી તમને કેવો ધા થયો તેનું માપ તમે
 દુનિયાને જણાવ્યું તમાગ કાર્યથી મારી ઉપગ તો વગળાન થયો છે મધિગ
 તમારી રક્ષા કરો ને તમને અન્નમતિ આપો

મોહનલાલ ગાંધી”

કિનિમ્મથી વેરટના ઉપગઉપગી પત્રો ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ અલાવતુ
 મયુ છે, એને કમનમા લખી જાએ અને વેપાગનુ તત્ત્વ રિશેન માખન મરીએ
 તો નમે, એવો સૌનો મત અને એવો જ પોતાનો મત ઇન્ડિયન ઉત્તર
 ૬’ ભાષિથી વેગ,

“આશા ગણુ છુ કે મારા મધ્ય કાચગો તમને મળ્યા દશે મારે તમને
 તમાગ મે મગગોની પટોચ લખવાની બાબ છે શુ લખતુ તે ખરેખર મને
 સ્પષ્ટ નથી રીચના અને હી નીગના મગગો મે વાચ્યા છે તેમના દિદિમિન્દુ
 પ્રમાણે તેઓ ખગ કે. મારે મતે તો મારા ખેડુત ચર્ચને આપણા આદર્શની
 તમે વધુ સારી ઉપામના ની શમ્શો મચિલાશે જોહાનિમ્મગથી આપેની સવાદ
 મને રૂચની નથી એજો કિનિમ્મમા ગદીને ગુજગતી રિમાગ અબાગવો જોઈએ.
 પચુ મે મધુ છે તેમ ઉચ્ચનો નિર્ણય તમારો હોય તમને જે ઉત્તમ બાગે
 તે તમારે કરન જોઈએ મારા પગતો હું કરું કે મિનમત જોટની મારી છે
 તેની જ તમારી છે તે જ પ્રમાણે આપણા આદર્શન

“કિનિમ્મ સમગી આગતુ મરીને અડીની મારી પ્રવૃત્તિઓ રિયે મરીન હું
 મગગો ઓજ લખુ છુ એ જ બનાવે છે કે અરો હું કેલો મમમા હ આગતુ
 મમ મુ છુ તેથી બધાને નવાઈ લાગે છે પચુ એકે મમ હ શોધવા ગય નથી
 પ્રવૃત્તિઓ જેમ મારા ઉપગ આની પડી તેમ મે ઉપાડી છ મિદારમાં ધારાસભામા
 કાખે ૧૩૩નું મમ આવે છે તેના ઉપર નગર રાખવા ઉપગત લા મે કેટનીક

શાળાઓ ખોલી છે તેની વ્યવસ્થા જોવાની હોય છે શિક્ષકો સામાન્ય રીતે પરિણીત છે, પતિ અને પત્ની મળે મમ કરે છે ગામડાના માળકોને ભણાવીએ છીએ પુરુષોને આગેગમ અને વ્યવસ્થા શીખવીએ છીએ ગામડાની સ્ત્રીઓને પણ મળીએ છીએ તેમને પડે છેડી દેવાનું અને તેમની છોકરીઓને અમારી નિગાળે મોકલનાનું સમજાવીએ છીએ દવા અમે મફત આપીએ છીએ દરદો જાણીતા હોય છે અને તેના ઉપાય પણ જાણીતા અને સાફ હોય છે એવે એ મમ તાનીમ પામ્યા વિનાના સ્ત્રી અને પુરુષોને જે તેઓ ખીજી રીતે વિશ્વાસપાત્ર હોય તો મોખના મને ઈ વાધો લાગતો નથી દાખલા તરીકે સ્ટુડન્ટ ગર્લ એન્ડ નિશાળમા મમ કરે છે અને છૂટથી દવાઓ આપે છે અત્યાર સુધીમા અમે ત્રણ હજાર મનેરિયાના છોકરીઓને ગહત આપી શક્યા છીએ ગામડાના દુના અને ગમજાના રસ્તા અમે સાફ કરીએ છીએ અને તેમા ગ્રામ વાસીઓનો અફિર અહમગ મેળવીએ છીએ અયાર સુધીમા અમે ત્રણ શાળાઓ ખોલી છે તેમા છોકરાઓ અને બાગ વરસની નીચેની છોકરીઓ મળીને ૨૫૦ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ છે મધ્ય શિક્ષકો વ્યવસેવકો છે

“ ગુજરાતમા પણ મમ ચાલે છે તમા મારા ગોવગ અને ભગવના ભાવહોમા દર્શાવેલો ૧૫૬મ ચનાવનામા આવે છે અમલદી તો એક સત્યાગ્રહનો પ્રસંગ નજર દેખાય છે, તેને પડોની નગરનો પ્રયત્ન કરુ છુ ગજરાતની પ્રવૃત્તિઓ નિરિધ પ્રકારની છે નગી અનીમા ઓના હુમરા માટેનું આદેશન ઉપાડવાનો વિચાર કરી ગયો છુ આ ઉપરાંત ગોમેરા સદ્ધર્મ, ગાંધીય શિક્ષણ, હાથ નજાટ અને હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાગ તરીકે હિંદીનો પ્રચાર એ પ્રવૃત્તિઓને વિખ્યારી ગયો છુ અનન્ત આશ્રમ અને ત્યાની રાષ્ટ્રીય શાળા તો ચાલે જ છે

‘ આ મમ મમેમા સદ્ભાગ્યે મને મારા સાથીઓ મળી ગયા છે આ પ્રવૃત્તિઓને અર્ગે મારે સારી પેઠે ફરવાનું થાય છે

‘ આશ્રમ અમરમતી નજીને તીરે સુદર જગ્યાએ આવેનો છે અમે રોજ નજીમા નાહીએ છીએ મવ હો રાઓને તરતા આપડી મયુ છે શાળાને માહોશ આચાર્ય મળી ગયા છે તેઓ મજગન કોલે તમા પ્રોફેસર હતા આશ્રમની વ્યવસ્થા મગનનાના હાથમા છે આ આશ્રમ અને શાળાનું ભરિધ્ય કેનુ નીચેશે તે મ્હી મમર નર્ડી અત્યારે તો એ મળે સસ્થાઓ વોકેપ્રિય છે

‘ આ મની પ્રવૃત્તિઓમા ત્યાના સાથીઓના સહમરની ઇચ્છા ઘણી વાર થઈ આવે છે પણ જાણુ છુ કે એ ખતી શકે એમ નથી પણ એનુ તો નક્કી માનવે કે એક દાણુ પણ એની નથી જતી જ્યારે તમાગમાના કોઈ ને કોઈનો વિચાર મને ન આવતો હોય તમારા કેનાં મહાદુરીના મમે અહીં મને યોગ્ય

દષ્ટાત તરીકે કામ આવે છે ત્યાં મેળવેલા અનુભવો ઉપર અહીંની મારી પ્રતિભા હું નિઃસાની રહી છું

“મિસિસ વેસ્ટને કહેશે કે એક ક્ષણ પણ તે એમ ન ધારે કે તેમને અને મમ્માને હું જૂની ગયો છું તેમ મેં આપેલા વચનો પણ હું જૂની ગયો નથી નહીં સમઘો મધાય અને નહીં ઓગળાજો થાય તેથી જૂનાને હું જૂન એવો નથી

‘આ કાગળ પ્રગટ કરાવો નથી મારી પ્રતિભા વિશે જાહેરમાં હું કંઈ કહેવા ઇચ્છતો નથી

ધ્યાર — સદનો તમારો મોઠો ૬૦ ગાંધી

૧ “ચિ પાર્વતી,

“તને આ કાગળ મેં ગુજરાતીમાં લખાવો શરૂ કર્યો હતો કારણ એમના અને છોકરીઓને હું જાણ્યો જ અંગ્રેજીમાં લખુ છું. પણ હું જાણું છું કે મારે તને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખવો જોઈએ તું મને કહેશે કે તને મેં ગુજરાતી અને હિંદી શીખવવાની વ્યવસ્થા કરી હોત તો તમારા ગુજરાતી અને હિંદી કાગળો હું સમજી શકત તને આમ કહેવાનો હક્ક છે. હું પણ એટલું જુ કે જો તું મારી સાથે હિંદુસ્તાન આવી હોત અને મારી સાથે રહી હોત તો તું મારી સાથે દીકરી મનત અને હિંદી તથા ગુજરાતી શીખત

“સંમતે કહેજે કે હિન્દીમાં ખેતી એ સ્વર્ણ બનાવે એવી હું આશા રાખુ છું ત્યાં તમે શું શું કરો છો? રાધા અને રૂખી તો બહુ મોળા ધર્મ ગયા છે રૂખી રાધા જેવડી દેખાય છે બનેએ હિંદી અભ્યાસમાં સારી પ્રગતિ કરી છે તમને સૌને ધ્યાર ”

(સહી તામિલમાં)

કે લે પડ્યાં સાથે વાન કરતા વડાનમાં ગાયુએ ‘શિકારી’ નામ આપ્યું એના અર્થમાં કે હરહમેશ કોઈ નહીં તો કોઈ શિકાર, પોતાના હૃદયમાં અહર્નિશ રહેના રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટે, એઓ પકડાયે જ જાય છે પેને દિવસે મારા અક્ષર સુદર છે અને બહુ ઝડપી લખનાર છે એમ મને, મારા ગુણો આગળ દોરો જૂની જર્મિશ એમ કહીને, તો એક દિવસ દુર્ગાને વિષે પિતૃપદ ગ્રહણ કરીને, અને તેને એક સુદર મતથી કૃતમ્મામાં ઘમીને, એક દિવસ બે કર અને અનમ્મા બહિનની જોડે મધુરુ મધુરુ જોવીને, અને તેમને જમવાની નિમ્ય આયક કરીને, તો મીજે દિવસે વલ્લભભાર્તને નિમ્ય સમારે પણ જમના આવવાનો અગ્રદ કરીને, ધ્યાર વરસથી ઘરભગ થયા છતાં તેમના ન પરણવા પ્રતિ બહુ સતોત દર્શાવીને, અમને પોતાની કેટલીક ધાની બામતો પણ કહીને એલા મંડવાનો

જે પ્રયત્ન જારી છે, એં જધી એમની લીલા વર્ણવતાં ઠોઠ પથ માણસ થાકે, નેતિ નેતિ ક્ષી વિરમે.

રાત્રે ગુજરાત કક્ષમમાંથી આવતાં અવસુધાજહેનના અતિશય અગ્રહ છતાં મોટરમાં ન બેસતાં, પગે ચાલવાનું પસંદ કર્યું. રસ્તામાં અનેક વાતો ચર્ચા થઈ. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' માં આવેલાં સર્વોદયનાં પ્રકરણો ઉપર હું વિવેચન કરું છું. કેટલાંક પ્રકરણો અત્યંત સુંદર લાગે છે, તો કેટલાંક બહુ કાચાં લાગે છે. ટીકા કમ્પૂલ રાખી કહે છે: ઠોઠ વાર બહુ શરમાં આવીને હું લખતો તમારે બહુ સુંદર આવી જતુ. ઠોઠક વાર ટોટના કામમાંથી ચાકચો પાકચો લેથ થઈને બેઠો હોઈ અને તે વેળા 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'ના લખાણ માટે ઠોઠક આવે તેને લખાવી દઉં, લખાવતાં કહેતો પણ જાઉં કે આમાંનાં આ વાક્યો પસંદ નથી, પણ કાંઈ ઉપાય નથી. વિચારવાનો વખત નથી. આવા ભાગો કાચા જ હોવાનો સંભવ છે.

'લેટર્સ ફ્રોમ જોન આઈનામેન'નું અંગ્રેજી તો અદ્ભુત છે. લો ડિકિન્સનની ખીલ આપડીઓ કાંઈ એને તોલે આવે?

વાત ફરી. આજે એક વાતથી મને ભારે ખેદ થાય છે, હું બળી રહ્યો છું. ...ને તો જવાબામુખી જેવો પત્ર લખી ચૂક્યો. તેના કાર્યથી જેટલો ખેદ થયો છે તેટલો ...ના કાર્યથી પણ થાય છે. જાહેર જીવનમાં પડયા પછી, ભારે કામો હાથ ધર્યા પછી, ...જેવી મહાસરથાનું ઉપરીપદ સ્વીકાર્યા પછી, બાળક ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં પડવાનો એને અધિકાર જ ન હોય. ...નો વાંક ખરો, પણ હું ...નો દોષ જોવા નથી બેઠો. મને તો એ વાત દુઃખદ લાગે છે તે કહું છું. મેં તો એને માટે એમ ધારેલું કે એમણે એ જિંદગી મૂકીને જાહેરકામની જિંદગી આરંભી છે. એક વર્ષ ઉપર એ વાત સાંભળી તમારે મને બહુ આનંદ થયેલો. આજે એટલો જ ખેદ થાય છે. એવાંઓ લોકકાર્ય કરવાને માટે લાયક જ કેમ ગણાય?

સવારે ... વિષે બેલનાં કહે: એને ... માં લખ્યું થવાનો અધિકાર નહોતો. ... માં જ એણે એનું જીવન અર્પવાનું હતું. પણ એ ત્યાં ન ગયા. એણે કાંઈ આ કાર્યમાં ભાગ નથી આપ્યો. એની તે પૈસા મેળવવાની કેટલી લામકાત? રૂ. ૨૫, ૩૦, બહુ તો ૫૦, તે આજે રૂ. ૨૦૦ના અવેજ જેટલું ... પામે મેળવે છે. ... ના કામ કરનાર તરીકે જે માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને તે દરજ્જાથી જે કામો સાધી શકે તે અવેજમાં ગણવાં જ નોઈએ.

રાત્રે કહે: હું તો ઠોઠને મારો શિષ્ય ગણાવવા માગતો જ નથી કે ગણવા નથી. પણ એ જ બધે એમ કહેતો ફરે છે કે 'હું તો ગાંધીજીનો શિષ્ય છું.' આવાં કાર્ય કરી એ પોતાને મારા શિષ્ય તરીકે કેમ ગણાવી શકે? એનું કાર્ય

ક્ષત ય ન ગગાય સિનાય કે કહેતા હતા તેમ જો એને પોતાની સ્ત્રી ન જ
ગમતી હોય તેને માટે મમતા મિનમન ન હોય તો તેના મરણ પછી મીળે
જ દિનમે પગથિયાનો અધિમાર છે પણ તો શોખી ફૂલી ગયેના !

આજે ચોરોના ડગુરી એક મિલિન ડિસ્કોમીડિય સ' — 154ની ગમે
થવાની ફરજ — એ પુનઃપ્રતો માપુએ 'દિવ્યન આપીનિયન' મા
૧૫-૨-૧૮ આપેનો અનુસાદ માયો તે ફરી ફરી વાયવા અને વિચારવા
જેવો છે અગી તે ચક્રરશ આપ્યો છે હિંદુતાનમા ફરી
પ્રારતી વખતે તે આખો મુકારા હતો મુકારેના ઉપમા અહી આપ્યો છે

મસ્તાવના

વિચાર નાણી અને નર્તનમા એ તા જાગનારા અમેરિકાના મહુ વિરન
સાધુપુરુષોમા ધુરધર હેનરી રેવિડ ચોરો ૧૮મા કંમની મખમા થઈ ગયો સ્વયના
અડગ ટેકને લીધે તેના વિચારમા જેટલુ જોર હતું તેમનું જ એની વાણી અને
નર્તનમા હતું એના લખાણો વિચારની ખાણ છે, એના મનદેશમાથી અગ્નિ
ઝરે છે આથી જ લાખો માણસો તે વાંચે છે અને મનન કરે છે એના જે
પ્રસિદ્ધ લેખનો સાર આપનાનો આ પ્રયત્ન છે તેનો દ્રશ્ય પ્રસંગ આ છે

અમેરિકાનાં સયુક્ત રાજ્યોમાના મેમેચ્યુમેનનો એ વનની હતો આ સયુક્ત
રાજ્યોએ મેક્સિકોની સામે જે રીતે લડાઈ જાહેર કરી તે એને ન્યાયની વિરુદ્ધ લાગતી
હતી ગુનામીની પ્રથાની હસ્તી એ એક થોર, ફૂલ અ ધાયડપ એ માનતો હતો અને
મેમેચ્યુમેનની રાજ્યમતા ગનામની હસ્તી અને માનવને ટેકા આપતી હતી
અને એણે નિશ્ચય કર્યો કે એ રાજ્યને પ્ર આપવો મધ્ય પ્રી રાજ્યની નીતિનો,
અને તેમ પ્રી તેની સત્તાનો અનાલર કરવો અને એ રીતે રાજ્યના અત્યાચારમા
લાગીધાર ન મનન આ નિશ્ચય મુજબ એણે ૪૦ લેનાર આ યો તેને મ્હુ 'તુ કર
નથી લઈ જઈ શકતો — જ્યાં સુધી માગ પેસાનો હિપરોગ લડાઈના ખર્ચમા થયાનો
છે કે ગુનાઓ ખરીવામા થયાનો છે' પ્ર હિંદુસ્તાનનાર મૂલ્યાર્થ પૂના લાગ્યો,

ત્યારે મારે શું કરવું ?' તારે તારી જગાનું રાજ્યમા આપન, ખીજું શ ?'
પરિણામે એને જેલ જવું પડ્યું જેના એના મિત્ર ધર્મર્મન એો મગવા ગયા
અને ફૂલ, હેનરી તુ અહી કેમ ? ચોરોએ જવાબ આપ્યો, 'તુ કેમ
અહી નથી ? જેલમા તેના મનની અદર જે વિચારો આ યો તેનું પરિણામ
તે આ પુરુષ છતિડાસમરો એમ મ્હે છે કે અમેરિકામા ગુનામી મધ્ય થયાના
મુખ્ય કાગળ એ ચોરોનું જેલ જવું અને જેલમાથી નીકળ્યા માદ આ લેખનું
પ્રગ થવું, એ હતા લેખ વાચના સમજારો કે આપણા દેશની હાલની પરિસ્થિતિમા
આ લેખ લોકોની સમક્ષ મૂકાનો આ યોગ્ય અવગર છે

• મને મપૂર્ણ રીતે માન્ય છે કે લોકોની ઉપર ગાંધીસત્તાનો દોર જેટલો ઓછો તેમનું તે રાજ્ય સારું એવે કે ગાંધીસત્તા એ એક જાનનો રોગ છે, અને તે રોગમાથી રૂંધત જેવે અંશે મુક્ત ગલી શકે તેવે અંશે તે રાજ્યને ગાંધી શકાય ધણી લોકો એમ કહે છે કે અમેરિકામાં વશર ન હોય અથવા ઓછું હોય તો સારું આ વાત મરાગર છે, પણ તે પ્રમાણે કહેતાગાનું માનવું જુનભરેનું છે તેઓ એમ કહે છે કે રાજ્યસત્તા લાભકારક છે તેનું લશર દાનિષ્ઠતા છે આવા માણસો સમજતા નથી કે વશર એ ગાંધીસત્તાનું શરીર છે અને તેના વિના તે સત્તા વડીભર ન નળી શકે પણ આપણે પોતે ગાંધી નગાના દોષથી દમાયના રલી આ વાત જોઈ ગમતા નથી ખરી રીતે જોતા તો લશર અને રાજ્યસત્તા મને આપણે એને રૂંધવા નહીં ગાંધીએ ગીએ

એવે આપણે જોયું કે આપણે પોતાની મેલે ઉતગયા મીએ છીએ અમેરિકાના રાજ્યે કાર્લ માહસ પોતાની મેલે ઉપાડ્યું હોય એમ નથી નથી તેણે માપરૂને મ્યનત્ર ગાંધી કે નથી તેણે આપણને કાર્લ કેવરગી આપી આજે આપણે જે માર્ક છીએ તે ગાંધીને લીધે નથી, પણ આપણે પોતામાં જે માર્ક દાન છે તેને વર્તેને ગીએ જીનું ગાંધીસત્તાને લીધે આપણે કેવરગી અને હોશિયારીમાં માર્ક જીગમ આવી છે

તેમ ઠતા હું રાજ્યને જમીનદોસ્ત વડના માગતો નથી રાન તગત તો મારે રાનમગમાગ માણ હું એ માગનાની દરેક માણુમની કુજ છે જે દેશની અદર ધગા મતથી જની નમુ થી હોય ત્યાંનાજ મલે છે એમ માનવું એ મેરી જૂલ છે અને તે જુન નડી જોાથી ધણા અન્યાયો થયા મરે છે મજા માપસો મરે તે ખરું જ હોય એની માન્યતા એ જોગે વડેમ છે શું એની જાતનું રાજ્ય ન થઈ શકે, કે જ્યા ધણા માણસો મરે તેનો અમન થસને મદલે જે માણુ હોય તેનો જ અમન થાય ? શું માગસે પોતાનો અદમા રાજ્યમર્તઓને વેચી દીધો છે ? એમ જે હોય તો આપણે માણુમ રાતા ? હું તો હું હું કે આપણે માણુમ પહેના અને પછી રૂંધત કાયદને માન આપસનો ગુણ કેવરગાની મદીયે જરૂર ? જોતો નથી સલને માન આપવાની જરૂર હરમ્મેશ છે મારાથી એક જ હરમ્ ધારણ મી રમય છે, અને તે એ કે, જે સ્વય તોય તે જ મારે કરવું માયદારી કાર્લ દલાડો માણુસ જરાયે વરાગે ન્યાયી થરેનો મે જાળયો નથી પણ મે એવું તો જોયું છે અને જોઈ છું કે સાધારણ રીતે ન્યાયી જુલિના માણુસે પોતાના જોગપણથી અન્યાય ફવાવસમાં દુશિયાગરૂપ અને જે માયને અનદર માન આપવાનું પરિણામ, આપણે મધા એ જોઈએ ગીએ કે ગાંધી

લણમાં બેઠાં છે. પૂતળાની માફક ટપાટપ આપણે લશ્કરમાં બેઠી પડીએ છીએ અને મૂંઝે મોઢે ઉપરીના હુકમ ઉઠાવીએ છીએ. ઘણા માણસોના તો ધંધો જ લશ્કરની નોકરી છે. પછી અમુક લર્જા ખરાબ છે એમ ચોક્કસ સમજ્યા છતાં તેમાં તેઓ તથાપ છે. એવાને શું આપણે માણસો ગણીએ કે કસાઈના હાથમાં કુહાડો ગણીએ? આવા માણસો લાકડા કે રોડા સમાન છે. તેવા માણસોને માન કેમ આપી શકાય? પરંતુ કરતાં તેમની કિંમત વધારે કેમ ગણી શકાય? વળી ઘણા કાયદાના હિમાયતી બને છે, વકીલો બને છે, એકસીએ બને છે. તેઓ પોતાની અક્ષય વડે રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો દાંડો રાખે છે, પણ હું જોઉં છું કે તેઓ વગર વિચાર્યે અને અજાણ્યે મેતાનની સેવા કરે છે. ખરા મદોં તો કોક વિરજા — આપણા વીરો, આપણા દેશમંત્રી, આપણા મહાન સુધારકો — છે, જેઓ સત્યથી રાજ્યની સેવા કરવા ઇચ્છે છે અને જેમને હમેશાં રાજ્યની સામે થઈને જ તે સેવા કરવી પડે છે. સાધારણ રીતે, રાજ્ય આવાઓને પોતાના દુશ્મન લેખે છે.

કાલો માણસ તો મદની રીતે જ કામ કરશે, બીજાનો ન્યાયો નહીં નાંચે. આ અમેરિકાના રાજ્યને નિભાવવા જે માણસ ચાલુ કરે તે નામદ સમજવો. જે રાજ્ય ગુલામોની ઉપર સત્તા ધરાવે છે તેને મારું રાજ્ય હું ગણી શકતો નથી. જ્યારે બહુ જુલમ થાય ત્યારે જુલમી રાજ્યની સામે થવાનો માણસ જાતનો હક્ક છે. કેટલાક માણસો કહે છે કે અમેરિકાનું હાલનું રાજ્ય તેવું જુલમી નથી; કારણ તેઓની જાત ઉપર હુમલો થતો નથી, અને બીજાની ઉપર થાય છે તેની આવું બેલનારાને દરકાર નથી.

જેમ દરેક સંસ્થામાં થોડેઘણો કાટ હોય છે તેમ દરેક રાજ્યતંત્રમાં પણ હોય છે. તે કાટ દૂર કરવાને સારુ સામે થવાની જરૂર કદાપિ બલે ન હોય. પણ જ્યારે કાટ એ સંસ્થા અને, જ્યારે જુલમ એ કાયદાનું રૂપ પકડે, ત્યારે એ રાજ્ય મદોંને ન બચે.

શરીર તથા તોપણ ન્યાય કરવો, એ સત્ય જાગવું. મેં દુખતા માણસ પાસેથી તુંબડું ખૂંટવી લીધું હોય તો તે મારી જિંદગી તથા તોપણ મારે તેને પાછું આપવું જોઈએ. તેમ જ કદી અમેરિકાનું રાજ્ય હૂએ તોપણ તેણે ગુલામોને છૂટા કરવા ઘટે છે.

આપણે બોલીએ છીએ કે સમાજ અમુક કામને સારુ તૈયાર નથી; પણ સારું કરતાં હમેશાં વખત લાગે છે. કેમ કે જે થોડા માણસો સુધારો કરવા માગતા હોય તે જવા બહાદુર નથી હોતા. તમારા જેટલા બહાદુર બધા માણસો થાય નહીં તેની ફિકર નથી, પણ સમાજમાં કેટલાક તો સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોવા જોઈએ. જેમ એક ખીરનું શુદ્ધ આગમાં વ્યાપીને આખી રોડીને કુલાવે છે,

તેમ આવા માણુમો સમાજમા વ્યાપીને આખા સમાજને ચડાવે છે એવા તો હજારો છે, કે જેઓના વિચાર ગુનામીની સામે છે પણ જેઓના આચરણ પોતાના વિચારથી વિરુદ્ધ છે તેઓ પોતાને વોશિઝન અને રેન્ડિનનના વશજો કહાવે છે પણ ખિસ્સામા હાથ ધાવી ચમન કર્યા કરે છે આજના દેશસેનકો અને પ્રામાણિક માણુમો કેવા છે? તેઓ ઢ્યુપ્પુ મનના છે, દિલગીરીના દરાવો પસાર કરે છે અને ચરણજો કરે છે, પણ કથી વાતમા તેઓનો જીવ નથી હોતો એટલે તેમા લનીનાર પણ શો હોય? તેઓ રાહ જોતા બેસે છે કે કોઈ ખીજો હુ ખતુ નિવારણ કરનારો નીકળે તો પોતાની તગે રેલો ન આવે

જગનમા હજારે નવસો નવાણુ સત્યની વાતો પ્રનાગ હોય છે, આચરનારો એક હોય છે પણ સત્યના હજાર વાતો કરનાગ કરતા સત્યના એક આચરનારની પ્રિમત ઘણી વધારે છે ખજનો સાચવનારા ઘણા હોય, તેનાથી તેમાથી એક પાઈ પણ નહીં આપી શકાય ખજનાનો માનિક એક જ હોય, છતાં તે મધુ લૂટાવી શકે છે

માણુસ સત્યની તરફ મત આપે એટલે કોઈ તે સત્ય આચરતો કહેવાય નહીં જ્યાં સુની પોતાનો મત સિદ્ધ કરનાની તેને ધગશ નથી હોતી ત્યાં સુધી તે મતનુ ઈર્ષ દગ નથી મહુમતીના નિર્ણય ઉપર પોતાનો સિદ્ધાંત છોડનાને બદલે તેણે એકલા ઝૂંઝુ જોઈએ બહુમતીએ જે કામ થાય તેમા કરાવવાપણુ શુ રહ્યું? ત્યારે ઘણા માણુમો ગુનામી ગદ કરવાનો મત આપશે ત્યારે એમ જાણવું કે ગુનામી રૂ કરવાપણુ રહ્યું નથી તેની સામે ઝૂંઝનાર એક સાચા માણુમે જ તેનું મૂળ ઉખેડયું હતું એમ જાણવું

હું એમ નથી કહેતો કે દરેક માણુમ જ્યાં જ્યાં જોડું જુએ ત્યાં ત્યાં તે દૂર કરવાને મંધાથેલો છે, પણ હું ચોક્કસ કહું છું કે તે પોતે જોગમા ભાગ નહીં લેવા તો મંધાથેલો છે જ માણુસ, માત્ર વિચાર -રીને તે પ્રમાણે વર્તે નહીં તેમા શી મજા હોય? જો મારો માલ કોઈ ચોરી જાય તો હું તે ચીક થયું ગળી બેસી રહેતો નથી પણ ચોરાયેનો માન પાછો મેળવવા અને ફરી ન ચોરાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરું છું જે માણુસ કહે છે તેમ કરે છે તે જુદી જાતનો બને છે તેવો માણુસ નથી દેશની, નથી સગાની કે નથી મિત્રોની પ્રકાર કરતો, સત્યને સેવતો આ બંધાને તે સેવે છે,

જુનામી કાયદા છે, એમ આપણે કપૂન કરીએ છીએ તેની સામે આપણે થયું? સાધારણ રીને માણુમો કહે છે કે જ્યારે ઘણા માણુમો તે કાયદા નાપસ દ કરશે ત્યારે તે ગદ થશે તેઓ કહે છે કે જો તેઓ સામે થાય તો કાયદાની ખરામી પ્રતા સમે થવાની ખગમી વધારે થશે પણ તેમ થાય તો સામે ચનારાનો ટોય નથી, દોષ અમનદારનો છે

૧. બેવડું ૨. છુ કે મેમેચુમેસમા એક હજાર માણસ, એક સો માણસ, અરે દસ માણસ — દસ પ્રામાણિક માણસ, ની ની, એ-પ્રામાણિક માણસ — ગુનામીની વિરુદ્ધ રાજ, તે જો કર નહીં આપી ગુનામીની ભાગીદારી માથી માનવ થઈ જાય અને તેમ કરના માટે જેવો બોગસી લે તો આજે જ અમેરિકામાંથી ગુનામગીરી નામૂના થયે બીજાઓ પોતાના મનના ન થાય ત્યાં સુધી તેણે ગુનામીની માનકી ગણનાના પાપમા ભગવાનનું નથી, કેમ કે તે એકબે નથી તેની સાથે હમેશા ઈશ્વર છે જે ૧ બીજાઓના પ્રતા સાથે હાઉં તો ૬ તે બીજા ત્યાં ગતા ચડતો છુ વર્તમા એ જ રાજ નિયમ મતાના પ્રસંગમા હુ આન છુ કે જ્યાં ગત્યના પ્રતિનિધિ — ક. ઉગ્રવના મારી પામે ૨ લેના આવે છે તે વેળા માટે તેને ન આપવાની ના પાડી જ નેર્સ એ જે એ હજાર માણસો કર આપવા ના પાડે તો તેના નો અત્યાચાર થતો નથી પણ રાજ્ય જે અત્યાચાર કરે છે તેના ન આપવાથી મ થતી હોઈ, ૩ આનામા જ અત્યાચાર કરેલો છે

માણસ છુ કે મેમેચુમેસમા એ જ ખરો હાલુક, ગુનામીની ગમે થઈને વેરા ની આપી જેલમા જગે તો તે જ હાલુ ગુનામીની પેડી તૃપ્તની શરૂઆત થશે જે સીંગ મગ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

જે ગત્યમા ખોગી રીતે માણસોને જેલમા નાખવામા આવે છે તે રાજ્યમા ન્યાની અને માગ માણસોનું ધર જેન છે તેથી મેમેચુમેસમા આજે સારા માણસોનો નામ જેલમા જ દોષો નેર્સ એ ગુનામી રાજ્યમા મ પુત્ર જેલમા ન સ્વતંત્ર છે, ત્યાં જ તેનું માન છે, જેઓ એમ માને છે કે સારા માણસો જેલ જશે તો પાળથી અન્યાયની આમે લગત ચનાનતાર ફોર્ડ રહેશે નહીં, તેઓને લ ન કેમ ચાલે તેનું જ્ઞાન નથી તેઓને ખરાની સત્તા ખોટા ઉપર ફેટની ચાલે છે તેનું માપ નથી જેલમા પડેલા અને અપાપના જીવમતે અનુભવ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

હુ મારા પડેશીઓની સાથે વાતચીત કરુ છુ ત્યારે મને માન્ય પડે છે કે તેઓ સામે થાય તો મનુ ખોર્સ બેમે અને તેઓના માથડીઝેરાર રમગી પડે

એમ તેઓને બીક છે. મારે પોતાને જો રાત્રી ઉપર મારો અથવા મારા કુટુંબનો આવી રીતનો આગાર રાખવાનો હોય તો હું તો નિરાશ થઈ પડું.

મને લાગે છે કે જીવમી રાત્રીને તાગે થવું એ શરમભરેલું છે. તેની સામે થવું એ સહેલું અને સરસ છે મેં છ વર્ષ થયાં કર આપ્યો નથી તેથી એક વખત એક રાતને સારું મને જોલમા ગળવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે આ કેદખાનાની દીવાલો અને તેના લોખંડના દરવાજા સામ્રત છે કે કેમ એ તપાસવામાં આવ્યું ત્યારે મને રાત્રીની મૂર્ખાઈનો ખ્યાલ આવ્યો, કેમ કે મને કેદ કરનારા તો એમ જ ધારતા હશે કે હું માત્ર હાડકા અને માંસનો ખતોલો છું. તે મૂર્ખાઓ ગણતા નથી કે હું દીવાલોથી ઘેરાયેલો છતાં ખીજાઓ કરતા છૂટો છું. હું કેદમાં હતો એમ મને ન લાગ્યું. મને તો એમ જ લાગ્યું કે જેઓ ખદાર હતા તેઓ કેની ગિનિમાં હતા મને તેઓ પહોંચી શક્યા નહીં તેથી મારા શરીરને સજા કરી તેમ થવાથી હું વધારે છૂટો થયો અને માગ રિમારો તે રાત્રીને ચારુ વધારે ભયંકર થયા. મેં જોયું છે કે છોકરાઓ કેઈ માણસને કાંઈ ન કરી શકે તો તેના કૂતરાને કનડે છે, તેમ રાત્રી મને કાંઈ નથી કરી શકતું ત્યારે માગ શરીરને ઈજા આપે છે વળી મેં એમ પણ જોયું કે શરીરને ઈજા આપનાં પણ રાત્રી કંટુ હતું તેથી મારું જે કાંઈ માન ગત્ય પ્રત્યે હતું તેયે ગયું

૪

૫

૬

એક ગદગદ વડોદરેથી આવ્યા, થોડા દિવસ આશ્રમમાં રહ્યા ખાપુડની અંધે વાનો કરી અને મધુર્જિ વિચાર પડી પ્રિતિજા કરીને ગયા કે ચુરુવારે હું અરીસા અને મારી જાન રાહદીય મેવને અર્પણ કરીના. પડી વડોદરે જઈને તેમજે ચુરુવારે ન આવવાનો કામગી લખ્યો, તેમા જણાવ્યું કે પાખોથી વિચારતાં જણાયું કે પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી પોતાના કુટુંબને ખડુ દુખ રહેતું છે, જુએ મરતું પડે છે

તેને ઉત્તર -

“ભાઈથી ૫.

“તમારો પત્ર મને અતિ દુઃખ નીતર્યો છે જે દર્શાવતો લખો છો તે ખરી તમે પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારે તમારા જાન બદલ ન હતી તમારું આખું કુટુંબ જુએ મરે તોપણ તમારી કુજ પ્રિતિજ્ઞા પાળવી હતી. આરા માણસોથી જ પ્રજા પ્રગય મીજ માર્ગમાં ગમ્મત જ નથી પ્રતિજ્ઞા તમે કેમ એવી કોઈની ખેલ ન હતી તમને વિચાર કરવા પૂરો વખત દેને અપગી ઉત્તરિ ૪૮ નથી હતી તેનું કાગળ કેવળ અપગી બદલે નવમર્જ જ છે આ કાગળ વખતનો

હેતુ તમે હવે પ્રતિજ્ઞા પાળો એ નથી તમે આવો તોપણ તમારો સ્વીકાર ન થાય હવે તમે કુટુંબચોજણના કાર્યમાં રોકાઓ, થયેના પાપનો વિચાર કરો ને દીનનાથી શાત છૂનન ગાઓ ફરી કદી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ નિશ્ચય વિના ન કચી એ તમારું પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાશે

મોદનદાસ ગાંધીના
વંદેમાતરમ્”

“ ભાગ્યશ્રી પ્રવાના ।

“ તમારું પતુ મળ્યું ભાર્ત અમૃતનાનના મૃત્યુના સમાચાર વાંચીને મનમાં ધણા વિચારો આવે છે હમણા જ ભાર્ત નવવરમાં ખમગ આપ્યા કે તમારા સાર્થકોમાંથી ખીજ પણ મરફીના દરદીઓની સેના કરતા ચાલ્યા ગયા જે આમ મેના કરતા મધા ગયા હોય તો ખેદનું મરણ નથી, પણ હર્ષનું મરણ જેડું હું આપણે બંધાને સારુ એનું મૃત્યુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ગણસંભામમાં મળેલા મૃત્યુ કરતા ખીજી વધારે ઇષ્ટ ન હોય એ વામ્મ અહીં લાગુ પડે છે દેહ તો છૂટ્યું થાય ત્યારે આપ્યો જ જવાનો જમ્ય એમ આપણે માગીએ પણ ખગ એટલે આપણે માની લઈએ કે ભાર્ત અમૃતનાલ, મોતીવાન તથા તેના સાર્થકોના આત્મા નવાં ને મધારે યોગ્ય શરીર ધારણ કરી તેમનો સમય આપ્યો દિલ્લી મેવા મળારશે

“ ભાર્ત અમૃતનાનના કુટુંબને મારા વતી આત્માસન આપજો

“ ભાર્ત મોતીનાનની વડુને અગ્રી જોમ અને તેમ વહેવા મોલવામાં તમે પ્રયત્નનાન રહેશો એ પણ એક સેવા છે

મોદ ગાંધીના વંદેમાતરમ્”

‘ ચિ દેવદામ,

અગ્રી એ દિવસ મારે આવ્યો તેને બદલે મામ જેટલું લગભગ થઈ જશે આજે દિલ્લી જવાનો વિચાર હતો તેને બદલે ૧૬-૨-૧૮ હવે નડિયાદ ખેડના કામ સારુ જવું પડશે અગ્રીથી જો છેવડું તો હજારોને ભારે નુકસાન થાય લોભા પડે અને તદ્દન હતાશ થાય આવો મામલો હોનાથી હાલ તો રોકાયો છું ઉમેદ તો એની છે કે મારાથી દસ દિવસમાં જગ થઈ શકશે તમે હમેશા યાદ આવો છો હું જાણું છું કે તમે રસીના છો ને જામમાં રસ લઈ શકો છો અહીં તમે અત્યનો મદિમા અને પ્રમાવ કાણે કાણે જોત તમારે સારુ મારી પાસે આ નારસો જ છે તે અખૂટ છે એમ માનું છું જે ઓળખે તેને સારુ તે અમૃત્ય છે એ ખીજે વારસો મારે નહીં ને ઇચ્છે નહીં મારી સમજ

એવી છે કે તમે આ વારસાને ઓળખી શક્યા છો અને તેના પ્રેમી છો. આજે મને સ્વપ્નું આગ્યું કે તમે મને છેલ્લે, તમે પેટીમાંથી નોટો સેરવી વડાવી. તેને સ્વચ્છંદમાં વાપરી. મને ખબર પડી. હું ગભરાયો, બહુ અકળાયો. એટલામાં જાગ્યો ને જોયું કે આ તો સ્વપ્ન. ઇશ્વરનો પ્રાડ માન્યો. મારું સ્વપ્નું તમારા પરની મારી આસક્તિ સૂચવે છે. તમે તો એ આસક્તિ ચાહો છો. તે આ જીવમાં તદ્દન જાય એવો લાય તમારે બહુ રાખવા જેવો નથી. બધાને વિશે સમજાવ રાખવા હું મહા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. પણ તમારી પાસેથી વધારે મળવાની તો આશા રહ્યાં જ કરે.

“ચિ. હોયલાલ તથા ચિ. સુરેન્દ્રને નોખો કાગળ નથી લખતો. તમારે વંચાવવો હોય તો વંચાવી શકો છો અથવા ખબર આપજો. પિતાપુત્રના પવિત્ર સંબંધને ઉદ્દેશીને છે તેથી તમારે જ સંધરવા લાયક છે એમ કરી ન વંચાવો તોયે ચાલે.

બાપુના આશીર્વાદ”

અંબારણી એક સ્વયંસેવિકા બહેન આનંદીબાઈને તેની ભોજનના મરણ સમયે પત્ર :

“આપલ્યા માશુજામી બામી વાલ્યા હૈં આમીકુન અત્યંત વાઝિટ વાઢલેં. પંતુ આપલ્યા આત્મ્યાચી જાણીવ આહે, હૈં મલા માહીત આહે । ચામુલેં માફી રામી આહેં કીં જન્મ આણિ મરણ ચા દોન્હી સ્થિતિ વાસ્તવિક પાહતાં એકાચ સ્વરૂપાચ્યા આહેત, હૈં આપલ્યા તાવડતોષ ધ્યાનાંત ચેમીલ । તથાપિ મૃત્યુ સમયોં દુઃખ વ્હાવેં હા મનુષ્ય સ્વભાવ પડલેલા આહે । ચા આપલ્યા દુઃખાચા મી વાટેફરી હોશું ઝિન્નિઝોં । આણિ ત્યા ચોગાનેં આપલ્યાલા જી શાંતિ મિલ્ળેં શક્ય અસેલ તી મિલ્લો । આપળાસારલ્યા જ્યાંનીં સેવાપરાયણ હોળ્યાચા મિશ્વય, સંકલ્પ કેલા અસેલ ત્યાના ચોગ્ય રીતીનેં સૂતક પાલળ્યાચા એકચ માગે આહે । આણિ તો (મ્હજે) વિશેષ સેવાપરાયણ હોળેં હાચ. ।

આપલા મોહનદાસ ગાંધી ”

‘નેશનલ એન્ક્યુકેશન પ્રમોશન મોસામટી’ના સેક્રેટરી તરીકે મિ. એફ.ડલે

‘એન્ક્યુકેશન વીક’ માટે કાંઈ લેખ લખી મોકલવાની

૨૧-૨-૧૮ વિનંતી કરેલી. તેને નીચે પ્રમાણે જવાબ વાળવાનો વિચાર થયેલો :

જ “તમારો કાગળ મળ્યો. અત્યારે તો હું એક બે બહુ કંટાળાળામાં ડૂબી ગયેલો છું. મને હું ઇચ્છું ત્યારે વિચારો આવના નથી. કાંઈ વિષય ઉપર લોકોને આપના જેવું હું કાંઈ લખી શકું તે પહેલાં એ વિષયનું મારા મનમાં મારે રટણ કરવું પડે છે. હું એટલું જ કહી શકું કે તમારો કાગળ હું ધ્યાનમાં

“ખીછ આમતો મિં પચ લખી રાઝીશ એમ ધારી કાગળ લખનાનુ એક અકવાડિયુ લખાવ્યું, પણ હવે વડુ વિવેક કરવો કીક નથી ખીજું અધું લખના માટે આગળ ઉપર કાર્ક ખીછ તક લઈશ

તમારો

મો. કં. ગાધી”

“ભાઈ ગોરધનભાઈ,

“પૂજ્ય અનસૂયામહેન, ભાઈ શંકરલાલ જેઠર અને હમણા જ વચુડોની મમામાયી આવ્યા હીએ વચુકરોએ કહ્યુ કે તેઓની પાસેથી મિલમાનિકો આઠ આના આપી કાર્ક લખાણ કરારી લેના છઠ્ઠે છે તેઓના મનાહકારની સલાહ લીધા વિના કાર્ક પણ કાગળિયામા સહી ન કરવાની મે સલાહ આપી છે અને એમ પણ કહ્યુ છે કે એક બે દિવસમા એ લોકોએ વાજીની વધારો શું માગવો જોઈએ તે સલાહ અમે આપશુ અને જે એ સલાહ પ્રમાણે તેઓ આવશે તો અને તેમને સૂચવેનો પગાલ તેઓ પમદ કરશે તો તેઓનુ બનુ થશે આ કાર્કની ‘અંદર મારી જગામદારી હુ ગર્ક કાલે મિલગુપના સભામહેને વિનયપૂર્વક બતાવી ચૂક્યો છુ મને વાગે છે કે પચનુ તરવ પ્રાણ ગૂઢ છે અને મજૂરોની આરથા તેની ઉપરથી જો એ મિલમલ છઠ્ઠવા યોગ્ય નથી એટલે મારી ઉપર ખનાયામે આવેની ફરજ છેડી શકતો નથી ભાઈ શંકરલાલ બેકર તથા ભાઈ વનભભાઈ પંચ પણ આ વિચારમાં અમત છે. મજૂરો કામધંધા વિના અનિશ્ચિત સ્થિતિમા રહે એ તેમને આરુ, આપને આરુ અને મંદાને સારુ છઠ્ઠના યોગ્ય નથી મુમર્તી મિલોના અપાના ભાવ ભાઈ બેકર લઈ આવ્યા છે અગીની મિલો જે ભવ આપે છે તેની નોંધ જે મને તુરત મોખી શકો તો આભારી થઈશ અને મિલગુપ કાર્ક પણ રીતે અમાગ અભિપ્રાયની મધાયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય જુદા જુદા રિમાગના મજૂરોને મિંએ આપી શકે તો આપે એમ છંદુ છુ જે આપનામાના કોર્ક પગુ કાર્ક બધન વિના મસ્તકતમા શમેવ થઈ શકે તો તેમ્ને ફરજતે અમારો ફગાર વારે જાનપૂર્વક થયો હશે મને મજૂરનો, મજૂરો તરીકે ખાસ પદાપાત નથી, ન્યાયનો પદાપાત છે, અને તે છગી વળત મજૂરોની અથે જોડામા આવે છે તેથી મને તેઓનો પદાપાત છે, એવી માન્યના સામાન્ય ગીતે દેવાયેની છે મારાથી અમદાવાદના મદદાન ઉદ્યોગનુ અનિષ્ટ થાય જ ની” એમ્ને મારી ઉમે છે કે આ કમિન કામમા આપન મડગ અમને પૂરી મદદ આપજો આ પત્રે જ્યાં તુરત આપશે એવી મારી ઉમે છે જુધવારે મોડામા મોડ

રાખીશ અને તમને કંઈક મોકલના પ્રયત્ન કરીશ પણ વધારે અંકર એવો છે કે હું મોકલી નહીં શકું સિવાય કે જે વસ્તુઓ મારા હાથ પર છે તે તેમના ધારેના વખત પહેના પતી જન "

પત્રીથી ખમર પડી કે એ-ડબના કાગળમાં નો મોઝામાં મોડી તારીખ ૨૦-૨-૧૮ લખેની હતી, એટલે કહે કે ગંગા નાલા લખેા કે.

"તમારો કાગળ જાવે જ મળ્યો એટલે તમે લખેલી તારીખ સુધીમાં લેખ ન મોકલાય "

સ્વાર્જનિ- એક નગર આ જ અન્નામાં લખેનો તેમાં પૈલું લખેલું કે, "કોઈ જામમાંથી મક્કિત મગે છે ત્યારે ભારે સહત અનુભવુ છું."

મિસ વિન્ડો બોમને* કાગળ લખ્યો :

જ "તમને લખ્યે અપ્પાડિયા રીતી ગયા પણ એનું દરલું તમે જાણો છો અહીંની મારી પ્રતિઓ વિરે કોઈ વધુ તે પહેના તમે એક અગત્યનો અગાધ પૂલ્યો છે તેનો જગાવ આપી દેના ધારુ છું એ સગાવ ઉપરથી જણાય છે કે આ દેશમાંથી મારી પ્રતિનિતિ તમે બહુ ખારીમગીથી નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે. બડનમાં કહેતો કે પ્રગતિ બહુ ઘરનારુ આપણુ ગત્ય એ ઉત્તમ ગત્યતત્ર છે, એ વાતની તમે મને યાદ રાખવો છો અને પૂછો છો કે અગી હું હોમડવની અગાધમાં ભાગ બહિ છે, એ ઉપગના કથન સથે થી રીતે અગત છે બડનમાં મે કહેલું તે ઉતર હથુ હું કામ છું પણ આજે એનું ગત્યપત્ર અશરત બની ગયું છે હિંદુસ્તાને પાર્લમેન્ટરી સ્વરૂપના ગત્યપત્રમાંથી પચાર થયે જ છટકો છે, એ વસ્તુ મને નિશ્ચિત લાગરાથી સ્વાભાવિક રીતે જ જે અગાધ માગત ઉત્તમમાં ઉત્તમ પાર્લમેન્ટરી સત્યપત્ર મેળવી શકાય, અને અપારના વર્થસકર ગત્યપત્ર જે નહીં એડ (પાર્લમેન્ટરી) કે બીજું (બહુ આપણુ) તેને મિગરી શાય એવી નગરમને હું મેં આપું છું

"મીજુ હ આ અગાધમાં એલે દગલે જ ભાગ બહિ છે, એટલે દગલે માગ નિશ્ચિતોને, જે હું જાણુ છું કે કોઈ પણ સત્યપત્રે એ કશા જમનું મતના માગનું હોય તો સીમરવા જ પડશે, તે ચિદ્ધાતોને લોકો પામે સીમરારી ગર અને અમલમાં મુમતી શકું

"નરેસને માન લાવણોનો સગદ લખ્યો છે તેની એક નકલ તમને મોખવા મે તેમને કહ્યું છે તેમાં અહીંની ગુજરાત રાજકીય પગિવદના પ્રમુખ તરીકે આપેના મારા લાવણોનો અગ્રેજી તરજુમો જાયેનો છે તેમાં હું જે કહેના માગુ છું તે પૂરેપૂરું દર્શાવેલું છે

* અ તારા મા તારા પાટે નિગાલેની કમિશીના પ્રમુખ

* ઉન્નટમાં બાપુના એક વક્તવ્ય મિત્ર અને મહાજાર

“બીજા મામતો વિશે પણ લખી શકીશ એમ ધારી કાગળ લખનાનું એક અનાડિયું લખાવ્યું, પણ હવે વધુ વિનમ કરવો ઠીક નથી બીજું મધુ લખના માટે આગળ ઉપર કોઈ બીજા તક લઈશ

તમારો

મો. કં. ગાંધી

“ભાઈ ગોરધનભાઈ,

“પૂરખ અનસૂયામહેન, ભાઈ શકગલાન મેડર અને હમણા જ નજરેની અભામારી આઠવા જીએ વણકરોએ કહ્યું કે તેઓની પાસેથી મિનમાનિકો આઠ આના આપી કાઈ લખાણ કરાવી લેના છઠ્ઠે છે તેઓના સનાહકારની સનાહ નીધા વિના માર્ક પણ કાગળિયામાં સહી ન કરવાની મે સનાહ આપી છે અને એમ પણ કહ્યું છે કે એ બે દિવસમાં એ લોકોએ નાજમી નધારો શુ માગવો જોઈએ તે સનાહ અમે આપ્યું અને જો એ સનાહ પ્રમાણે તેઓ આવરો તો અને તેમને સૂચવેનો પગાર તેઓ મદદ કરશે તો તેઓનું બનુ થશે આ માર્કની અદર મારી જગામતારી હું ગર્વ કાલે મિનમુપના સભામહેને વિનમપૂર્વક મતાની ચૂંટ્યો છું મને નાગે છે કે પચનું નરન ઘણું ગૂઢ છે અને મજૂરોની આરથા તેની ઉપરથી જોડે એ મિનમલ છઠ્ઠના યોગ્ય નથી એટલે મારી ઉપર અનાધામે આવેની ફગજ છોડી શકતો નથી ભાઈ શકરનાન બેકર તથા ભાઈ ન લખભાઈ પટેલ પણ આ વિચારમાં સમત છે મ તરો મમધધા વિના અનિશ્ચિત ગિથિતિમાં રહે એ તેમને મારુ આપને સારુ અને નાને સારુ છઠ્ઠના યોગ્ય નથી મુમર્જની મિલોના અપાતા ભાન ભાઈ મેર સર્વ આ યા છે અગીની મિનો જે ભાન આપે છે તેની નોધ જો મને તુરત મોટી શકો તો આભારી થશિ અને મિનમુપ કોઈ પણ રીતે અમારા અભિપ્રાયથી મધાયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય જુગ જુદા વિભાગના મજૂરોને વિશે આપી શકે તો આરે એમ છઠ્ઠુ છું જો આપનામાના કોઈ પણ મર્ક ૧૫૫૫ વિના મસનતમાં શામેલ થઈ શકે તો તેમને દરજ્જે અમારો દરાન વચારે જ્ઞાનપૂર્વક થયો ટો મને મજૂરનો મજૂરો તરીકે ખસ પક્ષપાત નથી ન્યાયનો પક્ષપાત છે અને તે ઘણી રખત મજૂરોની આથે જોવામાં આવે છે તેથી મને તેઓનો પક્ષપાત છે, એવી મા યતા સામાન્ય રીતે ફેનાયેની છે માગથી અમદાવાદના મજૂરન ઉદ્ધોગન અગિષ્ટ થાય જ નહી એમને મારી ઉમે છે કે આ કમિન કામમાં આપન મડગ અમને પૂરી મદદ આપજો આ પદનો જગામ તુરત આપજો એવી મારી ઉમે છે જુધારે મોડામાં મો

અમારી મસનતનું પરિણામ મજૂરોને જાણી શકાય તો જાણનારું મેં કહ્યું છે,
તેથી હું ઉતાવળ કરું છું

મેં ૮૦ ગાંધી ”

આજે સાંજે બહુ જ દારૂં વિચાર પડી એમ કહ્યું કે તુરંતને માટે

સૂતર ખાતાનાગાને પડતા મૂકી સાગ ખાતાવાગાને સલાહ

૨૬-૨-૧૮ આપની અને તેમના તરફથી કપ ટમ બુધાર્થ માસના

પગારમાં વધારો મુખ પામે માગવો, ન આપે તો સાગ

ખાતાનાગાને હડતાળ પાડના દેવી અને તેઓને ઘેર જઈ તેમની સાથે ઘણો

વખત ગાળી, તેઓના ચર્ચ જર્ચ તેમને તેમની મિત્રિ ક્લેશમય ન જાણના

દેવી આ વિચારથી જ વારી વારીને અનસૂયામહેનને બાપુએ કહ્યું કે આ

મહેનમાંથી નીકળી મજૂરણી બહેન થઓ

ખેડ વિષે એક કાગ

* “આપનો ગુજરાતસભા ઉપરનો પ્રમાણ મેં વાંચ્યો છે ખેડ જિલ્લાની

રેલતને સારું કામ કરવું એ આપણા બધાની ફરજ છે એ સભા જો એ કામ

ન કરે તો ગુજરાતસભા કહી જ ન શકાય એમ હું માનું છું

“રેલતને જે સનાદ અપાય છે તેની મુખ્ય જવાબદારી મારે શિર છે

રેલતની વાત એ છે કે પાંડ ચાર આનીથી ઓછો થયો છે સરકાર પ્રમુખ કરે છે

કે જે પાંડ ચાર આનીથી ઓછો હોય તો રેલતની પાસેથી તે વર્ષે ૨૨ ન

ઉપરાવવો જોઈએ સરકાર રેલતની વાત કમૂલ ન શમે તો રેલતની પામે એક

જ હનાજ છે કે સરારને પોતે કર ન ભગતા સરકારને પોતાનો માન પણ વેચવા

દેવો રેલત જો આમ ન કરે તો ખોળ ફરવાને સારું પૈસા આપવા જેવું થાય

“જમીનની શક્તિના પ્રમાણમાં વિદ્યોગી નાખવામાં આવે છે જમીનમાં

કાર્ક ન હોય તો ૨૨ ન લઈ શકાય એ તો સ્પષ્ટ છે સરકારે હપતા વિષે

ધારો ક્યો છે, એ મહેરમાની નથી પણ કેવળ આવશ્યકતા છે

“પણ હું જોઈ છું કે આપની અને સભાની વચ્ચે આ બાબતમાં મતભેદ

રહેવાનો સભવ છે. જાહેર પ્રમ કરનારાએ મતભેદની બરદાસ કરવી એ તેમના

કામનો એક અંશ છે. પ્રજાની આગળ બંને મત મૂકી શકાય ને પ્રજાએ

પોતાની પસંદગી કરવી રહી છે

“ગેરધ સાક્ષી લાગણી પ્રગટ કરના આદરપૂર્વક કર નહીં ભરતા ઉપરાવવા

દેવો એમાં કાર્ક ગેરમાયદે નથી એ તો મને સ્વયંસિદ્ધ જેવું લાગે છે

નિન્ આપનો મોહનદાસ ”

* આ કાગળ કેને લખેલો છે તે જાણાતું નથી

૧ “ભાઈશ્રી દેવધર,

“ તમારા બન્ને કાગળો અને તમારો રિપોર્ટ મને મળ્યા છે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે અમલ્યુતાં પણ તમે લડતને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે અને મિ. પ્રેટના હાથમાં તમને પોતાને રમકડું બનવા દીધા છે. ખેડૂતોએ - પાકની આનાવારી ઓછી કરી છે એ તમારું ક્યન ગિલકુલ અપૂરતી હકીકત ઉપર રચાયેલું છે. શ્રી અમૃતલાલ દક્કર જેઓ વિગતમાં ઊતર્યા છે તેઓ નથી માનતા કે સાડી ત્રણ આની એ ઓછી ગણતરી છે. તમે જાણો છો કે સરકારી આનાવારીમાં પાછળથી ફેરફાર કરવામાં આવેલા છે.

“ ગમે તેમ હો, એમ કહી શકાય ખરું કે પૂરતી સહત આપવામાં આવી છે? આપણે તો જાણીએ છીએ કે એક પણ સહત હજી સુધી આપવામાં આવી નથી. પ્રેટે જ્યારે કહ્યું કે રવીપાક પચીસ ટકાથી ઓછો ઊતરશે તો મોકૂફી આપવામાં આવશે, ત્યારે એ કેવળ આપણને રમાડતો હતો. તમે જાણો છો કે રવીપાકમાં કપાસ, તમાકુ, તુવેર અને દિવેલી ગણવામાં આવતાં નથી?

“ અને તમારો રિપોર્ટ પ્રગટ કરવાની જરૂર શી હતી? જ્યારે આ લડતમાં હું પડેલો છું ત્યારે રિપોર્ટ પ્રગટ કરવાના સમયનો નિર્ણય કરવાનું મારા વિવેક ઉપર તમારે ઊંડવું જોઈતું હતું.

“ છેવટે એમ શા માટે ધારી લો છો કે અમલ્યદારો આપે એટલું જ આપણે મેળવી શકીએ? શા માટે એમ માનતા નથી કે જેટલું મેળવવાને આપણે યોગ્ય છીએ તેટલું આપણને મળવું જ જોઈએ?

“ મને લાગે છે કે તમે વધારેપડતું કામ હાથમાં લો છો અને તેથી તમારી જાનને તેમ જ કામને ન્યાય આપી શકતા નથી. તમે માંદ છો અને તમે હાથ ધરી શકો તે કરતાં વધારે કામ ઉપાડ્યાં છે. તમારે હિંમતપૂર્વક કહેવું જોઈતું હતું કે આ તપાસનું કામ હું માથે લઈ શકું એમ નથી. હું જાણું છું કે મારા કાગળનો તમે અર્થ કરશો નહીં. તમને ધરાણપૂર્વક અન્યાય ન કરું એટલો હું તમને આહુ છું. તમારા પ્રયત્નો મારો આદર, મારા હૃદયનાં દ્વાર તમારી આગળ ખોલીને અને તેમાં શું રહેલું છે તે તમને જોવા દઈને જ હું બતાવી શકું. કોઈ મિત્ર એથી વધારે કરી શકે નહીં. જે એથી ઓછું કરે તે એટલો ઓછો મિત્ર ગણાય.

“ તમારે મારી વિનંતી સાંભળવી જોઈએ અને અમૃતલાલને ગુજરાતના કામ માટે સોંપી દેવા જોઈએ. એ રીતે એ સૌસાયટીની વધારે સારી સેવા કરી શકશે. કારણ ગુજરાતના કામમાં એ દીપી નીકળશે. ધારાસભાનું કામ એ જાનની બુદ્ધિ જેનામાં હોય તેનાથી થઈ શકે. પણ અંત્યજનું કામ તો પોતાની

શુદ્ધિને દોરનારુ હૃદય જેનામા દોષ તેનાથી ન થઈ શકે અમૃતનાલ એ પ્રધરના માણુમ છે

મેવઃ

મોઁ ૬૦ ગાની

“ચિ ગમદાસ,

“હમણા તમારી ચિતા કર્યા કરુ છુ તમારા કાગળોમા નિગળા નેડે
છુ તમને કેવલશીની ખોટ જણાય છે તમે કેવલો નથી

૨૭-૭-૧૮ એમ પણ તમને લાગે કે મારી ચમક તમે તે તો મારી
ગોદમા લઈ તમને આશ્વાસન આપુ તમને મતોય ન

આપી શકુ એની મારી ન્યૂનતા સમજુ છુ કયા- પણ માગ પ્રેમની ખામી
હોની નેઈએ મારા દોષ મત્રા અજણ્યે થયા હશે એમ જણી મને હમા
આપણો છોશ્રાનો મામાપ ઉપર ભારે દક્ષ છે તેઓ મામાપની પામે દમેશા
દીન દશામા રહે છે મામાપની બૂલ તેઓને ચિમળારી દે છે આપણા શાઓએ
મામાપને પરમેશ્વરની ઉપમા આપી છે એરી જવામદગી જચળી શકે એવા
મામાપ દુનિયામા સાલ જન્મતા નથી મામાપ અતિ સ્થૂન દોષથી તે સ્થૂન
તાનો વાગ્યો છોશ્રાઓમા ઠિનરે છે, અને એમ ઉત્તરાતર આર્થમય શરીરો
ઉત્પન્ન થયા કરે છે તમે શા સાડુ તમને નાનાપદ પુત્ર માનો છો? તમે
નાનાપદ હશે તો હુ નાનાપદ હુ એ તમે નઈ શકો કે? હુ નાનાપદ હરવા
માગનો નથી, એલે તમને નાનાપદ મનવાનું કેમ મને? તમે ધન મેળવનાનો
પ્રયત્ન રવા જતા તેના લોભથી સ્વય ની ડોરો તમે પરણવાની ઇચ્છા ગમના
જતા વિવેક વાપરગો એલે હુ તો તમને લાવધ પુત્ર જ ગંગીગ

“તમે મારી ક્ષમા ન માગો મને તમે અસ્તોત નથી આપ્યો તમે
તમારા લાના પ્રયોગો અજમાની મારી પામે આવો એમ હજુ છુ તમારા
નિરાહમા હુ ભાગ લઈશ તમારે અવ્યાસ રવો હશે તો તેમા મદદ કરી
તમારુ શરીર લોખંડ જેવુ બનાવશે તો બીજુ મનુઓને પહોચી વગશુ અચારે
તો આપણે મત્રા નીખારા ગયા છીએ તમે લા, મણિનાન દિનિમ્મમા, દેવો
૧ હુ ગામા, મા નીતીંગામા, હરિનાન મનતામા અને ગમ્પામા એ
નિરોગમા દેગમેશા દરે તેમા જ આત્માની ઉન્નતિ દોરો હોય કે ન દોષ,
આરી પડેનુ પ્રસન્ન ચિને બોગની છુગીએ

પાપુના આવી ૧૬

આજે સવાગની પ્રાર્થના વખતે હમણા મે ૧ મન્યામહ અને મનુ
દડનાનો અમે ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિનું નર્ચન કરતા મોખા “હુ રહેતો

આપણે છુ કે સ્વાયંદ્ર એકલો સરકાની સામે નવી થઈ શકતો સ્વાયંદ્ર માર્ગ પથ
 સ્થિતિમા કોઈ પથ વરણી સામે થઈ શકે છે આના દાખલા આપણે આજે
 ને રવા છીએ ખેડામા સરકાની સામે સ્વાયંદ્ર ચાલી રહ્યો છે, અમદાવાદમા
 નનિકાની સામે સ્વાયંદ્ર ચાલી રહ્યો છે, અલખેના પ્રથમા શાસ્ત્રની સામે
 સ્વાયંદ્ર ચાલી રહ્યો છે મને એમ લાગે છે કે આ સૌ માનવમા આપણો
 જય જ છે સ્વ આપણી સાથે જ છે ખેડામા સરકા ઉદ્ધતાઈ વાપરી છે,
 અને તેની સામે સ્વાયંદ્ર ક્યાં પિના ચાલે એમ ન હતું જો નિર્ણય નહી
 મળે તો ને માત્ર અપણા જ અનુગામીને ત્રી સવાયંદ્રના અનુગામીને
 ત્રી નહી નિર્ણયમા સવાયંદ્રને નિર્ણય મળ્યો તેનું અર્થ સા કામ પ્રનારઓ
 મને મહુ જ પવિત્ર મળી ગયા હતા અહીં જોઈ છુ કે એની પવિત્રતા
 નથી, છતાં હુ ધારતો હતો તેના ક્રતા મને વનારે મળી રહ્યું છે અમદાવાદમા
 થઈ પડેની સ્થિતિ પથ મુગ છે મને કાને ક્યેકરે કહેની એ નાત તમને
 નેકાનુ મન થાય છે આ નાત મે ક્યાપ બીજે કહી નથી આશ્રમમા એ
 નાત રી મને ની નાગે છે ક્યેકરે એ મ્હેરને આતર ની કહેલું પથ તેના
 દિનના એ એ આ ઉદ્ગાર હતા તેજે કથુ કે મિનમાનિકા અને મજૂરો વચ્ચે
 આના સ્નેહમાથી ચનેની લાલત હુ મારી નિદ્રામા અહીં જ પ્રથમ જોઈ
 છ મને પથ એમ લાગે છે કે મે ના મને પથો નચ્ચે આવો સારો મનધ
 ની જોયો નથી તમે જુઓ છે કે અમાનાનમાર્ગ આ વડનમા સામા પક્ષના
 છે છતાં કાને જમના આઆ હતા અને મે પાત્ર કથુ કે મને તમારે અહીં
 જ જમનાનુ છે, તમારે તે નિશિતિ મમત્ર ગયા હુ જમનાનુ શા સારુ હુ
 તે સમજી ગયા આ તરત જ જમૂન થયા અનાથી વડ મુદર થુ હોઈ શકે ?
 મને લાગે છે કે પ્રમંજને યોગ્ય દલના, પવિત્રતા અને એકાગ્રતા આપણામા હશે
 તો આપણે પાઠ પડવાના નથી આ ચાલી રહેની હિનચાતથી તમને બનાને
 હુ નાક નથી ગખી શકતો, એથી ન વાકેફ રહેનામા જ તમારો સયમ સમા
 થેલો છે માત્ર આ સ્થિતિમા જરૂર પાથે કામ કરવા આપણે તૈયાર થઈ જઈએ
 તે માટે આપણે દલના અને સયમ જ કેળવવાના છે”

આજે ત્રણ ચાઝ દહાડા થયા રાત્રે માર સાયનાર નાગરે સુનાનુ અને તારા
 નચ્ચાર વાગે જાનાનુ ચાને છે, દિનમે એ ધડીયે લખુકો લેનાનુ મને નહી
 આજે મનસકે જીવી કે નાથે સુદ મળ્યો લખી નાખ્યા તેમાત્ર એ ઉપર
 આપ્યો છે, બીજે નીચે જેમા અનીમાર્ગઓનો પ્રથ દાથ નધરી, મિન
 મજૂરની હડતાળ અને ખેડા આનાને લીધે પોતે ત્યા નથી જઈ શકતા
 તેથી થતુ હુ ખ મુણુ રીતે પ્રમ કથુ છે પત્ર ‘ન્યુ ધરિ’ના તત્રી જનામ
 રવેન પ્રેશી ઉપર છે

૧ “પ્રિય મિત્ર,

“મને મારી શરમ આવે છે. ત્યાં પહેંચી જવા હું ખૂબ જ ઈતેમર છું. પણ ઘટનાઓ એવી અને છે કે મારું કાંઈ ચાલતું નથી. હડતાલ હજી ચાલુ જ છે અને પરિસ્થિતિ એટલી નાજુક છે કે તે ઊડીને ક્યાંય જવાની હું હિમત કરું નહીં. ખેડના પ્રકરણમાં પણ લાખો માણસના હકનો સવાલ રહેતો છે, એટલે તેમાં પૂરતું ધ્યાન મારે આપવું જ જોઈએ. હું જાણું છું કે અલીભાઈઓની ખાખતમાં હીલ કરવી એ પણ ભયંકર છે. પણ અહીંના કામમાંથી છટું ત્યાં સુધી તો અહીં જ મારે રહેવું જોઈએ. હું જાણું છું કે અહીંના કામને રખડાવું એમ તમે ન જ ઇચ્છો. મારા તરફથી મૌલાનાસાહેબની માફી માગશો? ત્યાં જે આકી રહ્યું હોય તેનાથી મને માહિતગાર રાખશો.”

૧ “ભાઈશ્રી પ્રેટ,

“કાલે તમે નિખાલસપણે વાત કરી તે ઉપરથી આ કાગળ લખવાને મને હિતેજન મળે છે.

૨૮-૨-'૨૮

“આખા દિંદુસ્તાનમાં રિયતિ નીચે પ્રમાણે છે.

જૂના યુગને ઠેકાણે નવો યુગ આવી રહ્યો છે. એ નવા યુગની સ્થાપના શાંતિમય માર્ગે થાય અથવા તો તે પહેલાં-ઠેકલાંક દુઃખ-દાયક તોફાનો થાય. એ બેમાંથી શું થશે એનો આધાર, છેક ટોચ ઉપરના શહેનશાહના પ્રતિનિધિઓ કરતાં મોટે ભાગે તમારા જેવા સિવિલ સર્વિસના અમલદારો ઉપર છે. તમારી ઇચ્છા બધું કરવાની છે, પણ તમે પ્રેમના દાવાથી નહીં પણ ભયના જોરથી અમલ ચલાવવા ઇચ્છો છો. સિવિલ સર્વિસના અમલદારોની શક્તિનો સરવાળો એ બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ એમ લોકો તો સમજે. એ રાજ્ય-બંધારણનો ખરો અર્થ તમે ઇચ્છો એટલો પૂરેપૂરો તમે લોકોને સમજાવી શકતા નથી. તેમાં કદાચ તમારો કશો દોષ ન હોય. પણ પરિણામ એ આવે છે કે તમારી સગ્ન કરવાની શક્તિનો લોકોને ડર લાગે છે, અને બહું કરવાની તમારી ઇચ્છા તેઓ જોઈ શકતા નથી. જેમને હોમરૂલર કહેવામાં આવે છે તેઓ તમારી સત્તાને વિશે અધીરા થયેલા છે. તેઓ એક ઝપાટાખંધ વૃદ્ધિ પામતું બળ છે. સિવિલ સર્વિસના અમલની ભયંકર બાજુ લોકોને ખતાવતાં તેમને કશી મુશ્કેલી પડતી નથી. પોતાના મુક્તિદાતા તરીકે લોકો તેમને આવકારે છે. માતૃ-જૂમિનો પ્રેમ અને અમલદારોનો અવિશ્વાસ એ સિવાય બીજું કશું તેમની આગળ નથી. પરિણામે તેઓ અસંતોષ ફેલાવે છે. જે તંત્રના તમે પ્રતિનિધિ છો તે આ વસ્તુ બગાડતી જાય છે અને સ્વાસ્થ્યવિક્ક રીતે જ આ અપમાન તેમને કડે

છે. આમ બેની વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. હું એમ માનવાની કૃષ્ણતા કરું છું કે હું આ ભંગાણને સાંધી શકું એમ છું અને નવયુગમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં દુઃખદાયક તોફાનો ચતાં અટકાવવામાં સફળ થઈ શકું એમ છું. આ નવયુગમાં પરસ્પર અવિશ્વાસ અને બળજબરીના અમલને ઠેકાણે પરસ્પર વિશ્વાસ અને પ્રેમના અમલની સ્થાપના થાય એ જોવા હું ઇચ્છું છું. આ વસ્તુ હું લોકોને તો જ બતાવી શકું જો અન્યાયોને દૂર કરવાનો વધારે સારો અને વધારે અસરકારક ઉપાય હું તેમને બતાવી શકું. ભયને લીધે તેઓ અન્યાયી હુકમોને પથ્ય તાપે થાય અને મનમાં દ્વેષભાવ સંધરે એ જોઈ છે એ તો ઉઘાડું જ છે. તેઓ જોડે રસ્તે દોરવાય અને દિંસાનો આશય લે એ અંતરથી વધારે ખગળ છે. લોકોને પેતાની નાપસંદગી દર્શાવવાનો ગૌરવમયો, સાચો, કાયદેસરનો અને તેમની પથ્ય ઉન્નતિ કરનારો માર્ગ એ જ છે કે તમારા જે હુકમો તેમને અન્યાયી લાગે તેનો તેઓ સચિનયભંગ કરે અને એ ભંગની જે સખ હોય તે માનપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક સફળ કરી લે. હું એમ માનવાની હિંમત કરું છું કે દરેક જાતના અન્યાયમાં આવી સલાહ સલામત રીતે લોકોને આપી શકાય. તેમાં એટલી જ શરત હોય કે અન્યાય દૂર કરવાના ખીળ બધા માન્ય ઉપાયો અજમાવી લેવામાં આવ્યા હોય. હું ઇચ્છું છું કે જે દષ્ટિબિન્દુ મેં રજૂ કર્યું છે તે તમે સમજી શકો. આ કાગળ તમને લખવામાં મેં જે કૃષ્ણતા કરી છે તેને માટે તમે ક્ષમા આપશો એ તો હું જાણું જ છું. અલ્પજ્ઞ પ્રેમના પ્રશ્નને બાજુએ રાખીને મેં તમને આ લખ્યું છે. એવો સંભવ છે કે ઘણી ખિનતકરારી બાબતોમાં તમારી સાથે કામ કરવાનો લાભ મને મળશે. એટલે મને લાગે છે કે મારા બધા વિચારો તમે જાણી લો એ વધારે સારું છે. *

સેવક

મો. કં. ગાંધી "

* ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે શ્રી. પ્રેમ વસાર વિભાગના કમિશનર હતા અને સત્યાગ્રહની લડતને દબાવી દેવા તેમણે ખૂબ મહેનત કરેલી. ત્યાર બાદ તેઓ લાંબી રજા લઈ ઇંગ્લંડ ગયેલા ત્યાંથી લખેલા તેમનો નીચેનો કાગળ સત્યાગ્રહની સરકારી અમલદારો ઉપર ઉવટે દેવી અસર થતી તેનો સ્વચ્છ છે :

૧૮-૨-૧૯૨૦

જ " લાઈશી ગાંધી,

"હિંદમાંથી મારી ગેરહાજરી દરમિયાન ઇંગ્લંડનાં તથા હિંદનાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા હિંદમાં બની ઘટનાઓથી હું ઠીક ઠીક વાકેફ રહું છું. એક બે અઠવાડિયાં પહેલાં અમૃતસર કોંગ્રેસમાંનું તમારું બાષ્પ મેં વાંચ્યું. એ કોંગ્રેસમાં તમે અને શ્રી. બાલુએ વહેમ અને નિરાશાની સામે વિશ્વાસ અને સહકારની લડત ચલાવી

શ્રી અમાના સાગરોને

“સુના ભાઈશ્રી,

૧-૩-૧૮

“આજે સનારના પટોરમાં પિયારમાં પડ્યો

કે આપણું શું કરીએ છીએ? મારી પ્રતિભા પગિણામ

શું આવે? આપની પ્રતિભા શું આવે? ધારું છું કે મારી પ્રતિભા મદદ થાય તો મજૂરોની મુશ્કેલીઓ આપ રીતે કરો અથવા તો છેલ્લે લગી આપ તાણો તો મજૂરો બીજા ધધામાં રોમાંચ લેય જે મજૂરો પોતાનો નિશ્ચય છેડે ને આપે ધારેલો પગાર કમન ને તો મારી પ્રતિભા નિર્ભર ગર્વિગણને પણ ઉપના પગિણામાં પ્રજ્વળે આરાત ની પડેલ

‘પણ આપની પ્રતિભા શું? આપ મદદ થાઓ તો દયાયેના ગરીબો વધારે નામ તેઓની નામગદ્ગદ રીતે અને પેલા મનાને રાશી કરી શકે છે એવો ભ્રમ દૃઢ થાય જે આપની પ્રતિભા મજૂરોને વચાગે મળે તો આપ અને બીજાઓ આપને નિષ્ક્રિય થયેના સમજાઓ આપની પડેલી સ્થિતિમાં છુટી શકાય? પેલાનો મન ના એમ આપ છુટો? મજૂરો તદ્દત નિર્ભય થાય એનું આશય છે? મજૂરોનો આપ એવો દોષ કરો, કે તેઓને દમ મળે અથવા તે કરના પણ મે માર્યા વધારે મળે તો તેની સ્થિતિને આપ આશ્વસન માનો? આપ નથી જોના કે આપની નિષ્ક્રિયતામાં આપની મદદગતા છે? ને આપની મદદગતા આપને સારું ભય છે? મારણું સદગ થયો હોત તો? આપ નથી જોના કે આપના આશ્વસનમાં આપના મસાગને આરાત પડેલે એમ છે? આ પ્રતિભા દુગધ છે મારી પ્રતિભા આશ્વસન તે તો સૌ આશ્વસન માનરો પણ મારી નિષ્ક્રિયતામાં મોઝને આરાત નહી પડેલે, મજૂરો અમગ વધવા તૈયાર ન હતા એનું જ સિદ્ધ થયે આવી પ્રતિભા સ્વચ્છ છે આપ બહુ પિયારો આપના હૃદયમાં થતા બીજા નાદને આભગો ને તેને વગ રીતે તે મારી માગગી છે આપ આહી જમરો?’

કે મને યદ્ય આપણું કે તમે લીધેલા વનસ્પતિ માટે હું તમને લખુ અને અનિનદન આપુ આ હું જે અનર્થી વ્યક્તિ તરીકે વધુ કુ બૃત્તમાળમાં આપણા અભયો મુમેળનાના નહોતા જ મારે મારું હતું તો મને લાગે છે કે તારી સામે મે જે આશ્વસન પિયારો દર્શાવ્યા છે અને આશ્વસન વેળા હૃદયમાંથી જે તો જારી બચાવ યદ્ય શકે એમ નથી પણ બૃત્ત દરવા બલિય વધારે મહત્તવનું છે અને તમાગ આશ્વસન લાપમુશ મેરી અને સહકારની લાભની તમે પેલાનો હાથ વખાવો કે તે એ જ લાભનાથી હું પડેલા હૃદય હું હું આશા મળુ હું કે ધણ બટ માનની આખર સુધીમાં હું અગદાવાદ આવી પહોચીશ તમને ફરી મળવાને આનંદ મેળવવા હું ઉત્કૃષ્ટ છું

આશ્વસન
એ પ્રેમ

હડતાળ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન મજૂરોની સમાધાની ધેર આવતી
વખતે મુસનમાનોના જુરસા તથા ઝંઝૂત સમઘી વાત
૩-૩-૧૯ નીકળતા નીચેના ઉદ્ગાર મઢ્યા

બે વાતમા તો મારે મારા મન ઉપર ભારે બગાડકાર
કરવો પડે છે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો અડવાન વાગ્યા પછી બ્રિટિશ રાજ્ય તરફ હું
ને નફાદારી રાખુ છું તેમા હું મારા ઉપર ભારે બગાડકાર કરુ છું. ઉતર ઉપરથી
નિયાગતા તો એકદમ ચર્ચિત્ત છે કે અગ્રેજોને હિંદમાથી હાકી જ કાઢવા જોઈએ
પરતુ જાડ જાડે મર્દિ એવી લાંગણી થાય છે, કે નહી, તેમન સાધેના સમઘમા
હિંદુ શ્રેય છે એમ્લે હું બગાડકારે તેમના ઉપર પ્રેમ મુ છું તેવી જ રીતે
મુસનમાનોના સમઘમા હિંદુ અને મસલમાનને આપણે બે ભાઈઓ કહીએ
છીએ, પરતુ તેઓ આજે ભાઈઓ છે તે માગ પચાનમા અત્ર શમ્તુ નથી
મે હિંદુસ્તાનમા પણ આગેરાનો સાથે વાન કરી છે અને ઘણા તો હિંદુ
મુસનમાનોની એમતા માનના જ નથી હિંદુ-મસનમાન એકતાની વાતો કરે છે,
પણ હૃદયની માનના નથી છતા આ માતમા પણ મારા મનમા જાડે જાડે
એમ થાય છે કે હિંદુમુસનમાન માર્ગ દહાડે એક થશે, તેમને એક થશે જ
છૂટકો છે. જૂનું સભાર્થો રીએ તો તો એમ થાય કે એક નહી થવાય.
પરતુ પાછતુ આપણે જૂનું જ જોઈએ દુનિયામા એનું થતુ જ આ યુ છે
આ બગાડકારે પ્રેમ પ્રવાનો દાખલો છે હિંદુ ધર્મ એટલો નિશાળ છે કે તે
આ સારી ગઢે એમ હું માનુ છું તેથી કદી ધર્મના બેદ ભૂસાર્થ જશે એમ
નહી, પણ હિંદુ ધર્મ મોતાની દયામાનના વડ મુસનમાનોને વશ પ્રશે હિંદુ
ધર્મના મૂળમા એ રહેતુ છે પણ હિંદુ લોકો એમ્લે દરજ્જે ચડ ત્યારે એ
વાત અને આપણામા શુદ્ધ દયા હોય તો અત્યારે આપણે મુસનમાનોને વશ
કરી શકીએ પરતુ હિંદુઓ ક્યારે એને દરજ્જે ચડશે તે અત્યારે ખેતુ
મુશ્કેલ છે

સ્ત્રીઓને અગ્રેજી શીખના વિષે રસ્તામા વાત નીકળતા

મને વડી નર પ્રે મ્વેને મગગ લખનાતુ મન ચર્ચિત્ત છે કે આ
તો તમે જુનમ કરો છો સ્ત્રીઓ માટે અગ્ર મરગિયાત હોય તો તો ઠીક
પરતુ મહિના ત્રિવાલયમા તે તે દરગિયાત કે સ્ત્રીઓને અગ્રેજી મરગિયાત
શીખવાની પણ હું જરૂર જોતો નથી અગ્રેજી શીખવામા અભણ્યા શમ્દો
ગોખનામા એમ્લો બગો સમય જાય છે અને શ્રમ પડે છે કે માણસ ખીજા
ઘણા મમને માટે નાનામક ચર્ચિત્ત અને સ્ત્રીઓની શક્તિ અગ્રેજી
શીખવામા ખર્ચાઈ જાય તે તો કે ને ભારે નુસાન છે પુરષેને પણ અગ્રેજી
શીખવાની કઈ જરૂર નથી માત્ર રાજદ્વારી પુરુષો પરદેશ જનારા એનચીઓ

તથા સાહિત્યમેરૂં તે શીમે આમનર્ગને અગ્રેષ્ઠ શીખનાની જરૂર નથી તેનો અર્થ હું એમ નથી કરતો કે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમા જે સારુ હોય તેથી તેઓ અનન્ય રહે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમા જે સારુ હોય તે, જેમણે અગ્રેષ્ઠનો ખાસ અને બીજા અભ્યાસ કર્યો હોય તે આપણી ભાષામા ઉતારે અને જનતા મમક્ષ મૂકે આ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ લાભમ્ના છે

“ભાર્ગવી,

“જીવનાને સારુ આપણે એવ્યા નવા આતુર રહીએ છીએ કે મરણનો સમય અને તેમાયે વહાવાના મરણનો સમય હ મેળા ભય ઉપજાવે છે મને તો ધણી વખત એમ જ લાગ્યું છે કે આવા સમય તે આપણી ખરી કસોટીના હોય છે. જેને આત્માનું જરાયે જ્ઞાન હોય તે મરણનું સ્વરૂપ સમજે છે તે કેમ વધા શો- કરે? આ વિચારો નવા નથી, પણ મહત્ત્વને સમયે તેનું સ્મરણ કોઈ કરાવે તો આશ્વાસન મળે છે. એ તમને મળે એ દેવુથી લખાયા છે”

મણિલાલને કાગળ લખતા

*

*

*

“વગર સમજે લોકો મારી પૂજન કરે એ કેવળ દલાળાશ છે હું જેવો છું તેવો જ લોકો મને જાણે અને હતા માન આપે તો તેનો હું લો-મેરામા ઉપયોગ કરી શકું. મારી ધાર્મિક માન્યતાઓને લાંબાને કાર્ન પણ પ્રગટનું માન લેના ઇચ્છતો નથી સદાચરણ કરતા મારો સર્વથા તિરસ્કાર થાય તો તે પણ હું વધારી લઉં .

“આપણે હજારો વસ્તુઓ ઇ-છીએ છીએ, બધી મેળવી શકતા નથી એ જાણી પૃથ્વિ સાતિ બોગમવી”

મિશ્રિય મિત્રી પોનાકને મળ્યા

૧ “મિત્ર મિત્રી,

“અહીં હું અત્યારે ખેડમાં સ્વામ્ય અને અમલનાદમાં એક મોટી હડતાન

ચલાવી રહ્યો છું. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મારા સ્વામ્યને અત્યારે

૬-૩-૧૧

પૃથ્વિ અનમલ મળના માણ્ય છે આ બે લડતોને કાગળો મારે

અમલનાદમાં જ સેક્રાઈઝેશન પડે છે. આ માન્યતાને લગતા થોડા

કાગળ હું હેનરીને સીધા મોકલી આપુ છું. તેની પ્રતિતિ હું નિંદાગી રહ્યો છું આ

દિશામાં હેનરી જે માર્ક ગ્રેસે તેથી મને આશ્ચર્ય ની થાય જો તેઓ એાછું

કરતા લાગશે તો મને જરૂર દિનગીરી થશે સર વિનિયમ વેડરમનની ખેા તેને

લાગશે, પરંતુ તેઓ પોતાના સમય પહેલા આ દુનિયા છોડી ગયા નથી તમે

અમાલાસભારને કાગળ લખો છો ખરા? હજીવામાં સૌથી જાણી વિરોધી એ છે”

દેનધરનો આગના કાગળનો જવાબ આવ્યો જ્યાં વાત ડબ્બુ ન કરી માદગી વિરોધિયા તેમને જવાબ લખ્યો

૧ “તમે જરૂર અહીં આવો આપણે મરામત ચર્ચા કરીશું દરમિયાન આપણો મતભેદ છે એમ આપણે સ્પષ્ટ લેવું જોઈએ ગ્રેટ અને ધોશન મન્નેના હું નિકટ પરિચયમાં આવ્યો છું હું ધારુ છું કે હું જન્મેને ઓળખુ છું

“મને લાગે છે કે તમારી અરધી મદદથી અમારે સતોષ માની લેવો પડશે જે માણસ પોતાની જિંદગીમાં અરધો વખત માંડે ગહે એ અરધો જ ઉપયોગી છે ખરું કે નહીં ? આરોગ્ય મરામત મેગરી લેના માટે એ વસ્તુ કરવી જરૂરી છે, પણ તે તમે કયા કરો એમ છે ?”

“ભાઈ પ્રાણજીવન,

“ખેડ જિંદગીમાં પરિણામ તો ગમે તે આવે પણ

૭-૩-૧૮ અમનદાર વર્ગ તથા ઈશવ વર્ગને ભારે કેળવણી મળે છે લોકોમાં જનગતિ અનહદ આવી છે કર ન આપવાની વાત કરવામાં બેનફાદારી ગણનામાં આવતી તે વાત હવે બેધડક રીતે માણસો કરતા થઈ ગયા છે શિક્ષિત વર્ગ જે અવસર-થવા છે તેઓને પણ અનન્ય લાભ મળ્યો છે જેઓએ ગામડાં માં જોયા નહોતા તેઓને લગભગ ૬૦ ગામડાં જોનાની તક મળી હજુ ખેડ જિંદગીમાં પડુ નથી થયું એ જ પ્રમાણે મજૂરો અને માનિકોનું આવી રહ્યું છે દિદુસ્તાનના જીવનના દરેક વિભાગમાં પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે દમ હજાર મજૂરો શાંતિથી રહ્યા છે તેઓમાં એક રૂપિયાનું પણ ખર્ચ નથી કરવું પડ્યું એ જેનીતેરી વાત નથી, છતાં ખરી છે લોકો અમન્યા છે કે આપ સમાન મન નહીં અમારે આધારે નહીં પણ તમારે આધારે જ તમે જીવો, જાનપૂર્વક હું જ વેચ્યા વિના તમે નહીં છો, આ બે વાક્યોમાં બંને રેકાર્ડો જીતેના આધાર છે”

*

*

*

વહાણ મધ્યમાં માણુ હતું, અને સ્વદેવી વેપાર વહાણોનો કરવો નેત્ર એ કે નહીં એ પ્રશ્ન ઘેરો હતો તેના સમર્થમાં

“તમારે વેપારમાં સ્થાને રામનું એ સારું કે ખરાબ છે તેનો આધાર માત્ર હેતુ ઉપર છે જિંદગીનો વીમો નથી સારું કરવાને આરુ પેસો કમાવો પણ કમાવો જ મરી જવામ તો પચ્ચતાપ રહી નહીં પણ જે પેસો સ્થાપવો એ જ રૂપેય હોય, પેસો વધારવામાં જ સાગપત્ર કાપ્યું હોય અથવા વેપાર મુદારવાના હેતુથી વેપર વધારે ડહોળવો એ કર્તવ્ય મનાયુ હોય તો વેપાર વધાર્યો જ છટકો”

“ ભાઈ મનમુખનાન,

“ તમારી દીગથી મને દુઃખ નથી થતુ મિતિવાળો પ્રત્ન મને નજીવો નથી લાગતો મને તે એવો મોટો લાગે છે કે તે મારી શક્તિની ઉપરાત અત્યારે તો છે મે વિચાર નથી કર્યા એવું પણ નથી વિચારપૂર્વક એ સવાલને મે તજ્યો છે એમા મારી નમણાઈ હોવાનો સહન છે તેમ હોય તો મને મગ આપવું જોઈએ તમે મને મગ આપો તેથી મને આવે તેમ નથી અતરનો અગિન જોઈએ, તે નથી ”

આજે કૌટુમિક વાતોથી બાપુએ નવરાની દાધી

“ હરિલાનને લખેના ભગથી હરિલાનને દુઃખ થશે

૧૦-૩-૧૮ ખરું પણ હું એથી બીજું એને નહીં આપી શકું જગતમા માગાપનો પ્રેમ મે જેવો જાણ્યો છે તેવો કોઈ એ નહીં જાણ્યો

હોય એ મામતમા મારો દાવો ભારે છે જગતમા કોઈ મારા કગતા મા કે બાપને વધારે આહવારો છે એમ મને કદેનામા આવે તો હું કું કે તેને મારી પાસે લાવો, હું જોઈ લઉં. મારા માતાપિતાને મે આથી વશ રાખેલા હતો મારા પિતા ત્રીણામા ત્રીણા કામ પણ આમરનોકર પામે નહીં પણ મારી પાસે જ દરાવતા પાણી જોઈતું હોય કે પગ આપવાના હોય, વર્ષ પણ કામ હોય કે મને ખૂમ પાડી જ છે મારા તરફ તેમની આમકિત કંઈક અધૌકિક હતી એવો બાપ નહીં થાય મે જે દિવસે નાનક જોયો તે દિવસે મારા બાપ માથુ ફીને રોવા હતા હમેગની ગીત પ્રમાણે હું પગ દામતો હતો, તે દિવસે પગ દામતા દામતા એમ વિચાર થયાં વરે કે આજે છૂતી મળી જાય તો બહુ સારુ થાય, નાનક જોવાનું જોવા ગયો, ‘બાપુ .’ પણ માપુ સાલજે શેના ? જાણી ગયા ખરા કે અજે હોકરાનું ચિત્ત ક્યાંક ચેરિતું છે બીજી વાર કહ્યું, ‘માપુ, આજે ભારે નાનક છે,’ તોયે જવાબ ના મળ્યો પણ મને તે દિવસે એવો તો મોહ લાગ્યો હતો કે હું ચેતુ રોનો ? ત્રીજી વાર કહ્યું, ‘આજે ભારે નાનક છે, બાપુ જોવા જઈ ?’ ‘જ નજો’, એ શબ્દ એમના મોમાથી નીમ્બ્યા પણ એનો અર્થ ‘ના જાઓ’ એમ જ હતો છતાં આપણે તો ગયા નાનકનો પહેલો જ પડદો ખૂંચેલો હતો, અને હું તો નાનકનો ભારે રસ્તો જોવાનો તદ્દર વર્ષ રહેલો હતો તેવામા બેરબી એક જણે આવાને ખમર આપ્યા ‘માપુ તો ઘેર રોઈને માથુ ટૂટે છે’ હું તરત નીકળી આવ્યો ઘેર જઈને બાપુની માફી માગી કંઈ પણ બોલ્યા નહીં. એક પણ કડવો શબ્દ કહ્યો નથી પોને જ રોઈને, માથુ ફીને પોતાનો અણખો મનાવ્યો તે દિવસથી તેમની જિંદગીમા તો મે કદી નાનક નથી જોયો

“ભારે કડક હતા, ‘આમ તો થવું જ જોઈએ’, ‘આ આમ કેમ ?’ ‘ફલાણું તેમ કેમ ?’ બધી બાબતોમાં તેઓ ધારે તેમ જ બધું થવું જોઈએ ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાતો થાય, મોટા મોટા મુસ્તફીઓ મસલત કરના આવે, ત્યારે પણ મને તો પાસે જ બેસારી રાખતા મધ્યામ કામ મારી પાસે લેતા હું એમનો કમુએ પણ ઘૂટતો કોઈ વેદ એમને કહેલું કે તમે જરાક જેટલું અફીણ લીધા મરશો તો તમારામાં તાકાત સારી રહેશે રાજકોટના હાકોરસાહેબ પણ ધણી વાર ધેર આવતા એક વાર થયું એવું કે રાજકોટના હાકોર પરણવાના બે રાણી લાવવાના હતા, એક કાનપુરની અને એક ધરમપુરની ધરમપુરનો દરમાર સારો એવે તેને ત્યાંથી કામદારના ઊંઝરાઓને વસ્ત્રાલકાર આદિ પહેરામણી બહુ સારી મળે, અને મનપુરને ત્યાંથી એટલી સારી મળવાનો સભર ન હતો બાપુએ કહ્યું કે મારે અને મારા ભાઈએ કાનપુર જવું ધરમા ભારે ચર્ચા ચાલી મારી મા કહે કે, “હે, મારા દીકરા કાનપુર જાય” જે દિવસે મન્યા લેના જવાના તે દિવસે જ હાકોરસાહેબ પામે જવાનું અમને બાપે મન્યું અમે તો સવારમાં પહોંચ્યા હાકોરસાહેબ પાસે બાપુ ત્યાં બેઠેલા જ હતા લાલચોળ આપ અમારા સામે મરી અમે ગડી દીધું હાકોરસાહેબે પૂછ્યું, ‘કેમ ગાંધી, ઊંઝરાઓને ગમરાવો છે કેમ ? એ લોકોની થી માગણી છે ?’ અમે મન્યું, “અમે દીવાનસાહેબના દીકરા થઈને કાનપુર ન જઈએ” હાકોર કહે કે ‘હા, હજી તો લોકો પાદરે તહીં પહોંચ્યા હોય જાઓ ઊંઝરાઓ, તમારે તો ધરમપુર જ જવાનું હોય” પણ ગાપુ શેના માને ? એ તો કહે, “નહીં, આપણને તો કાનપુર જ શોભે” તેમને તો એવું હતું કે ઊંઝરા આવી ઉંમરમાં છકી જાય તે શા કામનું ? આખરે બાપુનો હુકમ રહ્યો અને અમે કાનપુર ગયા

‘છટ્ટા અને સાતમાં ધોરણમાં મને સ્કોનરશિપ મળતી હતી પહેલા કનામમાં પાચ અને મીઝ ક્યાસમાં દસ રૂપિયાની પણ મેં એકે પૈમા પાસે રાખ્યો નથી” મેં લાન્ડુબાર્ડના દીકરાઓની વાત કરી ગાપુ કહે એ ચોખ્ખી મર્યાદાની પ્રથા છે એની એની પ્રથાઓ દેવદાસ નરોત્તર સમજી ગયો લાગે છે અને બરોત્તર પાળી રહ્યો છે એમ જોઈ છું

મિસિસ મેયન અમદાવાદમાં આ ત્રણ સત્રે અગાવાનને ત્યાં જમણું હતું જમણું પહેના શક્તેગો ચાની, એમાં તું હતો મિનમાનિડો ૧૨-૧-૧૮ અને મનુરોની તરફર મધી વાત નીમળી બાપુનું અગાવાન તરફ જોઈને મિમિસ બેસટને મ્હે “અરે, આ લોકો મિનનનુરોને કચડી નામના તૈયાર થયા છે” એને અગાવાલે એ

શબ્દોમાં જવાબ વાળ્યો ‘અને આ લોકો મિલમાલિકોને તેમ કરના છાંટે છે” પત્રી મિસિસ બેસન્ટે સૂચના કરી કે સરખરને આ બાબતમાં હું કાર્ડ મોકલું એની તમારી ઇચ્છા ખરી ?

બાપુ ના આ બાબતમાં સરખરને હું મિનકુન વચ્ચે નાખના છાંલો નથી અમારી વચ્ચે સંપૂર્ણ સહભાવ વર્તી રહ્યો છે

એટલે મિસિસ બેસન્ટ મહે એ તો તદ્દન અસામાન્ય ગણાય પણ મિ ગાંધી ખેડના લોકોનું શું ?

બાપુ મને લાગે છે કે એ મ મતમાં પ્રિંગલો રાપરનામાં મારે પ્રસ્તાવ કરવાની જરૂર નથી. મ્હીશ કે સરકારે તદ્દન મુખી ભિરેનું વનચુ લીધું છે એમણે સમજવું જોઈતું હતું પણ અમે કેમલે સુની જતું કરવા તૈયાર થયા છીએ તે એ લોકો કોતા જ નવી અમે ખાસ મગજી ગણી છે કે આ લડત મિરે જપામાં બહુ ન આવે નહીં તો અમે ધપામાં ધણુએ આપી શકતા હતા મેડમાં અમારાશુ પ્રગતિ આની રહી છે અમે દરેક ગામે અને દરેક રેર પહોંચી નહ્યા છીએ અને મેડના ખેડતો ભારે મહાદુર છે હિંદુ સ્તાનના સૌથી વધારે હમુપ પ્રદેશ પેદીનો એ ગણાય ત્યા જ ય વૃદ્ધો છે મિહારમાં પણ વૃદ્ધો છે પણ તે એની મેરે જાગી નીમ્મોના છે ત્યારે અહીં તો લોકોએ ઉગાડેના છે ખેડના ખેડતે જમીનને કસદાર બનાવવામાં પોતાની બધી શક્તિ રેડેની છે

આજે અ જ્ઞાનના સારામાઈનો એક ‘અગત અને ખાનગી’ કાગળ આન્યો લામો મગજ હતા વાચીને ફાડી નાખ્યો અનસૂયામહેનને ત્યા હતા ત્યા જ ઉત્તર લખ્યો ઉત્તર મે માથા પર જિભા જિભા વાચી લીધેલો પત્રી તેની નકન લેવાની મે માગણી કરી મહે કે એની નકન લેવામ જ નહીં એની નસુએ પ્રસિદ્ધ નહીં થઈ શકે ડાવરીમાયે નહીં રહી શકે પત્રી મે કહ્યું કે મે યાદ રાખ્યું છે તેનું તો નખીશ ત્યારે કહે કે બને મિનમાનિકોની લોક આહિતનો આ છે લોક દિનસ હતા વણકરો ધણા જોડાશે એમ અબાનાલે ખાએલ રાખી હતી કેનાકે અ જ્ઞાનનાને આશા આપી હતી કે અમે જોડાઈશું પણ વર્ષ બન્યું નહીં કેઈ વણકર ન જોડાશે અ જ્ઞાનનાના પત્રનું તાત્પર્ય એવું હશે કે આમાં મજૂરોએ મીળ મજૂરોને દયાનીને, બગાટકાર રીને, નથી આનના દીપ્ત મારે તમારે જો લોકોને સૂચના આપની જોઈએ બાપુના પત્રનો ભાવ નીચે પ્રમાણે હતો

તમારો પત્ર આન્યો અને તે નાચી ફાડી નાખ્યો છે મજૂરો ઉપર માથુ થાન એવું મે છાંલ્યું જ યથી મજૂરો ઉપર દમાણ કરનાર અમે વધારે ચોક્કસ લખીકત આપશો તો હું જરૂર તજનીજ કરીશ

મગ્નૂર કામે ચડે કે ન ચડે તે માટે હું બેપરવા છું. કાર્ક પણ જાણુને મિલમાં જતો બજારકારે ન રોકવાની સૂચના મેં આપ્યાં કીધી છે. મગ્નૂર ઇચ્છા વિરુદ્ધ મિલમાં ન જાય એ હું ઇચ્છતો જ નથી. હું તો કાર્ક મગ્નૂર મિલમાં જવાની ઇચ્છા જણાવે તો તેને જાતે મિલમાં મૂકી જવાને તૈયાર છું. મગ્નૂર જોડાય કે ન જોડાય તે માટે હું બિલકુલ બેદરકાર છું.

તમે મને એવું કામ આપ્યું છે કે તમારી સાથે રહેવાનો આનંદ હું કેમ લાઈ શકું ? તમારાં બાળકોને મળવાની મારી બહુ ઇચ્છા છે. પણ તે તો અત્યારે કેમ બની શકે ? એ તો બધી ભવિષ્યની વાત.

આશ્રમમાં સવારની પ્રાર્થના પછી પ્રતિષ્ઠા વિશે બોલતાં :

મેં હમણાં જે પગડું લીધું છે તે ઘણું ભયંકર છે પરંતુ તેની પાછળ મોટો વિચાર રહેલો છે. ભયંકર એટલા માટે છે કે આ

૧૭-૩-૧૮ સાંજળીને હિંદુસ્તાનમાં મને જેટલાં માણસો ઓળખે છે તેમને ભારે દુઃખ થશે, તેઓ વલોપાત કરશે. પરંતુ

તે સાથે તે માણસોને અત્યારે એક સુંદર તત્ત્વ સમજાવી દેવાની પણ મને તક મળી છે, અને તે મારે ન ચૂકવી જોઈએ, એવા વિચારથી મેં આ પગડું લીધું છે. તેનો હેતુ તમને બધાંને સમજાવવાને હું બે દિવસથી ઘણા અધીરો થઈ રહ્યો છું, પણ એવો શાંતિનો સમય નહોતો મળતો. હું આશ્રમમાં સવાર-સાંજ પ્રાર્થના વખતે ન રહી શકું એ મને બહુ લાગે છે. અને તેમાં વળી કાલે સંગીતશાસ્ત્રી આવ્યા એટલે તેમનો સૂર સાંજળવાનો આનંદ તો હું ન જ જતો કરી શકું. હું ઘણા મોહને તરી ગયો છું, પરંતુ મારામાં હજી ઘણા મોહ રહ્યા પણ છે. અત્યારે તો હું સંગીતને વિશે જેવું ઇચ્છતો હતો તેવું આશ્રમમાં મળી રહ્યું છે એટલે ગઈ કાલે અનસૂયાબહેનનો મને ત્યાં રાખવાનો ભારે આગ્રહ હતો છતાં હું અહીં આવ્યો જ. આવા પ્રસંગે અહીંના સંગીતથી મને ભારે શાંતિ મળે છે. તમારી આગળ મારો આત્મા દાલવવા માટે આ જ ઠીક પ્રસંગ છે. ખીજે કાર્ક વખતે તમે તમારા કર્તવ્યમાં પડેલા હો તે મુકાવીને તમને અહીં બેગા કરવા તે પણ ઠીક નહીં.

આપણા હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાંથી મને એક એવું તત્ત્વ મળ્યું છે કે જે આપણે અહીં બેઠા છીએ તેટલા થોડા જ માણસો જાણીએ તોયે સારા જગતનું સામ્રાજ્ય ભોગવી શકીએ. પરંતુ તે જાણવતાં પહેલાં મારે એક વાત કહેવાની છે. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં એક જ એવી વ્યક્તિ છે જેની પાછળ લાખો લોકો ગાંડા છે, જેમને માટે દેશના જાણે માણસો પોતાના જીવ આપવાને તૈયાર થાય. તે વ્યક્તિ તે નિવ્રત્ત મહારાજ છે. મને ઘણી વાર એમ લાગે છે કે તિલક મહારાજ પાસે

આ ભારે મૂડી છે, આ તેમનું મોટું ધન છે. તેમણે ગીતાનું રહસ્ય લખ્યું છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન જાવનાને, હિંદુસ્તાનના આત્માને તેમણે ઓળખ્યો નથી એમ મને લાગ્યાં જ કરે છે અને તેથી અત્યારે દેશની આ દશા રહેલી છે. તેમના મનમાં જાડે જાડે એમ જ છે કે આપણે યુરોપિયનો જેવા ધર્મ જઈએ. અત્યારે યુરોપ જેવો શોભી રહ્યો છે — એટલે કે જેમના મનમાં યુરોપીય વિચાર પેસી ગયા છે તેમને યુરોપ જેવો શોભતો લાગે છે — તેના જેવો હિંદુસ્તાનને શોભાવવાનો તેમનો આશય છે. તેમણે ૭ વર્ષ કારાવાસ ભોગવ્યો પણ યુરોપીય પ્રકારની એક ખડાદુરી જનાવવાને માટે, એવા વિચારથી કે આ લોકો અત્યારે આપણને રંગડી રહ્યા છે તે લોકો જેમ્સ લે ફે આપણે પાંચ પચીસ વર્ષ કેવા જેલમાં રહી શકીએ છીએ. સાર્ત્રીમીરિયાની જેલમાં રશિયાના થણા મોટા મોટા પુરુષો જિંદગી સુધી સડી ગયા પણ તેઓ કાંઈ આત્મજ્ઞાનને લીધે જેલમાં નહીં ગયેલા. આવી રીતે જિંદગી ગુમાવી દેરી એ આપણું પરમ ધન નકામું વાવરી દેવા જેવું છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તિલકજીએ આ જેલનું દુઃખ વેઠ્યું હોત તો આજે દશા જુદી જ હોત અને તેમના જેટલા ગયાનાં પરિણામ જુદાં જ આવ્યાં હોત. હું તેમને આ સમજાવવા ઇચ્છું છું. ઘણી વખત અતિશય વિવેક સાથે મારાથી તેમને જેટલું કહેવાય તેટલું મેં કહ્યું છે. જોકે મેં સ્પષ્ટ નથી કહ્યું કે લખ્યું. મેં લખ્યું છે તેમાં મારું કહેવાનું ગોણું રહી જાય તેવું છે ખરું, પરંતુ તિલક મહારાજની નિરીક્ષણશક્તિ એટલી ભારે છે કે તે સમજી જાય. પણ આ વાત એવી છે કે કહો કે લખ્યેથી ન સમજાવી શકાય. તેનો અનુભવ કરાવવા માટે મારે તેમને પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત આપવું જોઈએ. પરોક્ષ રીતે મેં ઘણી વાર કહ્યું છે પરંતુ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત આપવાની તક મને મળે તો મારે કદી જતી ન કરવી જોઈએ, અને આ એવી તક છે.

તેની જ બીજી વ્યક્તિ મદનમોહન મારવિયા છે. હિંદુસ્તાનના આગેવાનોમાં તે અત્યારે પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષ છે, એટલે કે રાજદ્વારી પુરુષોમાં અને આપણે જાણીએ છીએ તેઓમાં. અદરમ પવિત્ર પુરુષો તો ઘણા હશે. પણ તેઓ આટલા પવિત્ર હોવા છતાં અને વળી તેઓ ધર્મનું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે છતાં હિંદુસ્તાનના ભવ્ય આત્માને તેમણે જગજગ ઓળખ્યો નથી એમ મને લાગે છે. આ મેં બહુ કહી નાખ્યું. માત્રવિમાજી આ સાંભળી મારા પર ક્રોધ કરે અને મારો તિરસ્કાર પણ કરે કે આ જહુ અશિમાની માણસ છે. પણ વાત તદ્દન સાચી છે એટલે કહેનાં હું જરા પણ અચકાતો નથી. મેં તેમને ઘણી વાર કહ્યું છે. તેમની સાથે તો મારે પુષ્કળ સ્નેહ છે એટલે તેમની સાથે મેં પુષ્કળ વલ્લેહ પણ કરી છે. છતાં મારી બંધી દલીલને અંતે તેઓએ કહ્યું છે કે એ બંધી વાત સાચી પણ માગ માન્યામાં નથી આવતું. તેમને પણ

પ્રત્યક્ષ દર્શાત આપવાની આ તક મળી છે. આ જાનેને અત્યારે મારે જતાવી દેવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનનો આત્મા શું છે.

વીસ દિવસ થયાં હું દસ હજાર મજૂરો સાથે લાગું છું. તેમણે મારી સમક્ષ ખુદા કે ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખી પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે વખતે તેમણે ઉત્સાહથી લીધી. એ લોકો ગમે તેવા હોય પરંતુ તેઓ એમ તો માનનારા છે જ કે ખુદા અથવા ઈશ્વર છે.

તેમણે એમ ધારેલું કે આપણે વીસ દિવસ પ્રતિજ્ઞા પાળી એટલે ખુદા આપણને મદદ કરે જ. પરંતુ ખુદાએ આટલી વારમાં મદદ ન કરી અને તેમની વધુ કસોટી કરી તે વખતે તેમની આસ્થા નાજળી પડી ગઈ. તેમને એમ લાગ્યું કે આટલા દિવસ આ એક માણસના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખી આપણે દુ.ખ વેઠ્યું પરંતુ આપણને કંઈ ન મળ્યું. આ માણસનું કહેવું ન માન્યું હોત અને તોફાને ચડ્યા હોત તો પાંચીસ ટકા તો શું પરંતુ તેથી વધારે ટકા આપણને યોગ્ય વખતમાં મળી જાત. આ તેમના મનનું પૃથક્કરણ છે. હું આ સ્થિતિ સહન ન જ કરી શકું. મારી સમક્ષ લેવાયેલી પ્રતિજ્ઞા આમ સહેજમાં તોડાય અને ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા ઓછી થાય તે તો ધર્મનો લોપ જ થયો કહેવાય. અને આવી રીતે જે કાર્યમાં હું સામેલ હોઉં તેમાં ધર્મનો લોપ થતો જોઈ હું જીવી જ ન શકું. પ્રતિજ્ઞા લેવી એ શી વસ્તુ છે એ મારે મજૂરોને સમજાવવું જોઈએ. તે માટે હું શું કરી શકું તે મારે તેમને જતાવવું જોઈએ. તે ન જતાવું તો હું બાપલો કહેવાઉં. એક વામ ફૂડું એમ કહેનારો એક વેતં પણ ન ફૂટે એ જામનાપણું કહેવાય. ત્યારે એ દસ હજાર માણસોને પડતા અટકાવવા સારું મેં આ પગલું લીધું. એટલે મેં આ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તેની અસર વીજળીના જેવી થઈ. મેં તે ધાર્યું જ ન હતું. ત્યાં હજારો માણસ હતાં તેમની આંખમાં ચોધારાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેમને તેમના આત્માનું જ્ઞાન થયું, તેમનામાં ચૈતન્ય જાગૃત થયું, તેમની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું તેમને બળ મળ્યું. મને એકદમ ખાનગી થઈ કે હિંદુસ્તાનમાંથી ધર્મનો લોપ નથી થયો, માણસો આત્માને ઓળખી શકે છે. આ વાન તિલક મહારાજ તથા માત્રવિયાજના સમજવામાં આવે તો હિંદુસ્તાનમાં ભારે કામ સાધી શકાય.

હું અત્યારે આનંદથી ઊભરાઈ રહ્યો છું. આ પહેલાં જ્યારે મેં આવી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી ત્યારે મારા મનને આવી શાંતિ ન હતી. શરીરની માગણી પણ મને લાગતી. આ વખતે મને શરીરની માગણી જણાતી જ નથી. મારા મનને પૂર્ણ શાંતિ છે. મારો આત્મા તમારી આગમ ધ્રુવનું એમ થાય છે. પરંતુ આનંદથી હું વિહ્વળ પણ થઈ ગયો છું.

પોતાની પ્રતિષ્ઠા વિશે સમજાવતાં આગળ જોડ્યા :

મારી પ્રતિષ્ઠા મજૂરોને પોતાનો રેક પગાવવા માટે છે, પ્રતિજ્ઞાની કિંમત લોકોને સમજાવવા માટે છે. દેશમાં લોકો ગમે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા લે અને ગમે ત્યારે તોડે એ દીન દશા સચ્ચે છે અને દસ હજાર મજૂરો પોતાની પ્રતિષ્ઠા તોડે એટલે તો દેશની અધોગતિ જ થાય. મજૂરોનો સવાલ તો ફરી ઉપાડી જ ન રાકાય. ત્યાં ત્યાં એમ દાખલો ટંગ્ય કે દસ હજાર મજૂરોએ વીસ દિવસ દુખ વેઠ્યું અને ગાંધી જેવો તેમનો નેતા હતો છતાં તેઓ છુપ્યા નહીં. એટલે કાર્ક પચ્ચ ગીતે મજૂરો કેમ મહકમ રહે તે મારે વિચારવાનું રહ્યું તે મારી જાતને કષ્ટ આપ્યા સિવાય હું કેમ કરી શકું? પ્રતિજ્ઞા પાગવા માટે આવાં કષ્ટ પચ્ચ ઉઠાવવા પડે એવો દાખલો તેમને આપવાની જગ જણાઈ અને મેં આ પ્રતિજ્ઞા લીધી. મારી પ્રતિજ્ઞા દૂષિત છે તે હું સમજું છું. આ પ્રતિજ્ઞાને લીધે મિશનમાંથી મારી ઉપર દયા ખાઈને મજૂરોને પાત્રીસ ટકા આપે એવો સંભવ છે. મારી ઇચ્છા એવી છે કે તેઓને ન્યાય લાગતો હોય તો જ તેઓ પાત્રીસ ટકા આપે, દયાથી કાર્ક જ ન આપે છતાં તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ તે જ આવે અને તેટલા પૂરતી આ પ્રતિજ્ઞા મને શરમ લગાડનારી છે. પરંતુ મેં એ વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો : મારી શરમ અને મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા ત્રાજવું ખીછ તરફ નમ્મ અને મજૂરોને માટે મારી શરમ સ્ત્રી લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. જાહેર કામ કરવામાં આવું નીચાજોડું સહી લેવાને પચ્ચ માથુંસે તૈયાર હોવું જોઈએ. એટલે મારી પ્રતિજ્ઞા મિશનમાંથી ધમધારૂપે છે જ નહીં અને હું તો એમ ઇચ્છું છું કે મિશનમાંથી સ્પષ્ટ રીતે આ વાત મમજે અને ન્યાય લાગે તો જ મજૂરોને પાત્રીસ ટકા આપે. મજૂરોને પચ્ચ મારી એવી નિર્મતી છે કે તેઓ મિશનમાંથી એમ જઈને કહે.

પ્રાર્થના સમયે નીચે પ્રમાણે જોડ્યા :

આજે દસ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ઘણું કરીને થઈ ૧૮-૩-૧૮ જશે. એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું. હું કહી ન શકીશું એવું સમાધાન થયું છે. પરંતુ એમાં મારી પ્રતિજ્ઞાનો દોષ છે. મારી પ્રતિજ્ઞામાં ઘણા દોષો રહ્યા છે. ઘણા દોષો એટલે ગુણ યોગ્ય અને દોષ વધારે એમ નહીં, પણ જેમ તે અત્મત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ધણ છે. મજૂરોના સર્ગમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે અને તેનાં પગિણામ પચ્ચ તે જ પ્રમાણે મુદર આપ્યાં છે. માનિકના સંમધમાં દોષોવાળી છે અને તેટલા પૂરતું મારે નમ્મ પાડ્યું છે. માનિકના ઉપર મારા ઉપાસનનું દયાય છે. તે હું ગમે તેટલી ના પાડું તોપચ્ચ

તે લોકોને લાગ્યા વિના રહે જ નહીં અને દુનિયા માને પણ નહીં માનિકો આ મારી અનિષ્ટ દશાને લીધે સ્વતંત્ર રહ્યા નથી અને કોઈ પણ માણસ દયાચુની નીચે હોય ત્યારે તેની પાસે કંઈ લખાની લેવું તેની પાસે શરત મગવવી, કે તેની પાસેથી લેવું એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે સત્યાગ્રહી કદી તેમ કરે જ નહીં, અને તેથી મારે આ માનવતા નમતું મૃત્યુ પડ્યું છે શરમમાં પડેલો માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતો ગયો તેમથી તેમણે ખુશીથી જોટની સ્ત્રીગરી તેની જ મારે લેની પડી હું પૂરેપૂરી માગણી નહીં તો તેઓ પૂરેપૂરી સ્ત્રીગરી પરતુ તેમને આની સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની પાસેથી હું તે લઈ જ ન શકું એ તો મારે ઉપાસ તોડી નર નું બોજન કરના બરાબર થાય અને અમૃતનું બોજન પણ યથાકામે જ કરનારો હું નરનું બોજન કેમ કરી શકું ?

મને એમ લાગે છે કે આપણા શાસ્ત્રોમાં કેવલા વચનો મહા અનુભવને પરિણામે લખાયેલા છે થોરો પડે છે કે જ્યાં અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો હોય ત્યાં શુદ્ધ માણસ પૈસા ૧૨ થઈ જ ન શકે અને જ્યાં ન્યાય આવી રહ્યો હોય ત્યાં શુદ્ધ માણસને કશાની તંગી ન પડે આપણા શાસ્ત્રમાં તેથીયે વધારે લ્યું છે કે જ્યાં અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો હોય ત્યાં શુદ્ધ માણસ જીવી જ ન શકે તેથી જ આપણામાં કેનાક પ્રવૃત્તિ નથી કરતા પ્રવૃત્તિથી મદાગાને તેઓ નથી કરતા એમ નહીં પણ તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી જ નથી શકતા દુનિયામાં એવો મોો દલ તેમને દેખાય છે કે તેઓ તેમાં રની જ નથી શક્તા ધણા પાખડીઓમાં શુદ્ધ માણસ હોય તો તેણે તે પાખડીઓને ત્યજવા જોઈએ અથવા અશુદ્ધ બનવું જોઈએ દુનિયામાં કેટલાક શુદ્ધ માણસો હિમાનયમાં કે વિંધ્યાચનમાં આત્મા જાય છે અને શરીર ક્ષીણ કરી નાખે છે કેનાકને આ શરીર મિથ્યા લાગે છે અને જેઓ આદમાના અમગપણમાં અને સર્વવ્યાપીપણમાં માનનારા હોય છે તેઓ શરીરનો ત્યા જ ત્યાગ કરે છે અને કેવળ મોક્ષને પામે છે કેનાક પાછા પણ આવે છે પરંતુ પોતાને એના વિશુદ્ધ કરીને કે પછી દુનિયાના દલમાં ગહેના પતા તેઓ પોતાનું ધાર્મિક શ્રી શકે છે આવા જાનીઓ આગળ હું મારી સ્થિતિ સરખાવું છું ત્યારે હું મને પોતાને એને પામર લાગુ છું કે વાત ન પૂછે છતાં મને મારી શક્તિનું માપ નથી એમ નથી પણ મદાર તેની યદી જોઈએ તેના મતા આમણી ધણી માપ નથી એમ નથી પણ મદાર તેની યદી જોઈએ તેના મતા આમણી ધણી વધારે થાય છે અને જ્યારે દિવસે દુનિયામાં દલ એવો મોો લાગે ત્યારે છે કે મને ધણી વગ એમ થાય છે કે હું અહીં જીવી જ ન શકું મેં મિનિસમાં ધણી વગ લ્યું છે કે તમારા મનાની રચના હું કોઈ દિવસ ૧ દેખઉં તો નરઈ ન પામને મને કેઈ દિવસ એમ થઈ જશે તો હું મદી ન જઈ એની

જગ્યાએ નાસી જઈશ. તે વખતે તમે ગમરાશો નહીં પરંતુ હું તમારી પાસે જ છું એમ જાણી હાથ ધરેલાં કામ કર્યે જશે.

...તો પત્ર, એ લાવતો કે મને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. સાર્વ-

જનિક કાર્યમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર નથી એમ કહીને

૧૧-૩-૧૮ તમે મને રીજો છે. તેને જવાબ:

“ભાઈશ્રી,

“તમારો કાગળ મળ્યો. તમે જો મારે હાથે ઇન્સાફ પાડ્યા જ નથી તો મારો ત્યાગ કેમ નથી કરતા? તમને મેં જે વચનો કહ્યા તે સલાહરૂપે જ હતાં. મેં તમને કહ્યું છે કે જે મેં કહ્યું છે એ તમે માનો તો જ કરજો. તમે મારી સલાહ પસંદ કરી તેથી જ તમે જાહેરપ્રતિષ્ઠા ઓડવાનો નિશ્ચય કર્યો. હવે તમને મારી સલાહમાં ઈકોરતા સિવાય કંઈ જોવામાં નથી આવતું તો તમે મારી સલાહને કોરે મૂકી શકો છો. હવે મારી સલાહ છે કે તમારે પાછું જેમ તમે કામ ચલાવતા હતા તેમ જ ચલાવવું. આ હું શેષમાં નથી લખતો પણ યોગ્ય સમજી લખું છું. તમારામાં આવગળ કહેલાં વચનો માદ રાખવાની શક્તિ નથી. એટલે મને લાગે છે કે તમારે હાલ તુરત તમારા કેવળ સ્વનંત્ર માર્ગો ગ્રહણ કરવા. તેમાં જ તમારી ઉન્નતિ થશે. તમે જો મારી સલાહને પણ આપ્યા માનો ને તેમાંથી જરાય ન ચસાય એવું ધારો તો તમારી અધોગતિ થાય. મને લાગે છે કે તમારે સારુ યોગ્ય રસ્તો હોમફલની તમારી પ્રવૃત્તિમાં ગિરજતાર થવું એ જ છે ને એ જ પ્રવૃત્તિ કરશો. તમે કોન્ફરન્સો વગેરેમાં ખૂબ મત્વશો તેમાં હું જરાયે રાજ નથી કરવાનો એ ખ્યાલ માનજો. મારી સલાહ અને મારી આજ્ઞા વચ્ચે ભેદ સમજો ત્યારે મારી સલાહ પણ લેતા રહેજો. આ કાગળ કેવળ તમારી શાંતિ સારુ છે, તમને દુઃખી કરવા સારુ નથી.

મોહનદાસ ગાંધી”

બાપુ પ્રશંસા કરતાં હંમેશાં પ્રશંસાના પાત્ર ઉપર પોતાનો બધો પ્રેમ દાવવે છે, પછી ખતમાં પોતાનામાં તેટલા પ્રેમની પાત્રતા

૨૧-૩-૧૮ હોય ન હોય તેની ચિંતા નહીં. પ્રેમીઓ પ્રેમનું પાત્ર

ગુચ્છ હોય છતાં તેમને મહાન ખતારી ગણે છે, પણ તેમાં કોઈક વાર પાત્રને નુકસાન નહીં થતું હોય? અને જ્યારે આવી રીતનાં અતિશયના ભરેલાં વખાણો મોટા સપૂલની આવગળ કરવામાં આવે ત્યારે તો કેટલાકને તેથી સોમ પહેંચે છે, કેટલાકને એમ લાગે છે કે એ પ્રશંસામાં ઝાઝી કિંમત ન હોય, અને કેટલાકને અપમાન થતું પણ ભર્યું છે. ગ્રોફ્સરે એક વાર કહેલું કે

ગમે તે માણસને સુંદર દેહેવામાં આવે, અને પછી આપણને સુંદર દેહેવામાં આવે, ત્યારે એમ સમજવું કે આપણે માટે પણ બાપુજીને ઝાઝી કિંમત નથી. આપણને પેલાના જેવા જ માને છે.

આજે એન્ડ્રૂસાહેબની આગળ વાતો કરતા હતા ત્યાં આ વગેરે લઈને હું જઈ પહોંચ્યો. મારાં વખાણ કરી મને અડગાવ્યો :

૧ “આનો પ્રેમ તમારા ઉપર ઊભરાય છે. એને લાગે છે કે તમે આટલાં બધાં બખૂર ખર્ચ શકો અને આટલી બધી ચા તમારે પીતી જોઈએ. એની હાજરીમાં એનાં વખાણ કરીને હું આશા રાખું છું કે હું એને બળાડીશ નહીં. આણે આશ્રમને બસ ભરી દીધી છે. એ આશ્રમથી ધન્ય થવા નહીં પણ આશ્રમને ધન્ય કરવા આવ્યો છે. આ કહેતાં મને શરમ આવે છે પણ એ વાત સાચી છે કે અહીં કેટલાંક એવાં છે જેઓ આશ્રમને ધન્ય કરે છે, આશ્રમથી ધન્ય થતાં નથી. એવાં થોડાં મોટી અને મળ્યાં છે તે પૈકીનું આ એક છે. તમને આ એટલા માટે કહું છું કે તમે એને ભેટો, એના ઉપર પ્રેમ કરો અને એના ઉપર આકરીન ધર્મ જાઓ.

“અલગ્યંત મનસાલે દિનિક્સમાં બીમ જેટલું કામ કર્યું છે, પણ ત્યાં હતો એના કરતાં સો ગણો બીમ એ અહીં બન્યો છે. તેણે પોતાનું જીવન ત્યાગથી ભરી દીધું છે. મોટામાં મોટા ત્યાગ તેણે કર્યા છે. કેવળ એક બે વસ્તુઓ માટે એણે પોતાની બધી અભિલાષાઓનો ભોગ આપ્યો છે. એ જાણે છે કે મારી આ સત્યાગ્રહની લડતોમાં એ સારી રીતે જોડાઈ શકે. પણ તેમાં ન જોડાતાં આશ્રમનું જ કામ કર્યું કરે છે તેમાં એનો મોટો ત્યાગ છે. સરળતામાં તે બાગક જેવો છે. સરખસોમાં ભાગ લેતાં અને જેલમાં જતાં તેને ખૂબ આનંદ આવે પણ તેણે એ બધી વસ્તુઓનો ભોગ આપ્યો છે. એટલા જ માટે કે તે સમજે છે કે આશ્રમ સારુ તે અનિવાર્ય છે અને તેથી એણે આશ્રમ છોડ્યો જોઈએ નહીં.”

ખેડાની વાતો નીકળતાં બોધ્યા :

૧ “ત્યાંની હવામાં નવો બુસ્સો ફેલાઈ રહ્યો છે. લોકોને હવે લાગવા માંડ્યું છે કે પોતાનાં સાર્વજનિક કામો અંગ્રેજોની મદદ વિના પોતે જાતે જ કરી લેવાં જોઈએ. તમે કબૂલ કરશો કે અમુક દરજ્જે તેમની વાત ખરી છે. ગઈ કાલે તમારો તાર મળ્યો અને મેં કેટલાક મિત્રોની આગળ તે ઉઘાડ્યો. ત્યારે મેં સૂચ્યું કે અહીં મદદ કરવા તમને રાખી લઈએ. મેં વિચાર્યું કે તમે આવો એટલે હું દિલ્હી જઈ શકું અથવા મારે બદલે તમે દિલ્હી જાઓ. કાં તો તમે ખેડાનો પ્રશ્ન લઈ લો અથવા તો અહીંનાં બધાંની નગરકેદનો પ્રશ્ન લઈ લો. ખેડાનો પ્રશ્ન સારો છે. જોકે કામ કરનારા નૈનિક દૃષ્ટિએ ગિદારના કામ

કરનારાઓ જેટલા સાચા નથી તેઓ ખોટા છે એમ તો હું નથી કહેતો પણ
 મિદારની વાત જુદી જ છે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ત્યાંના કામ કરનારાઓ ધણ
 ચડી જાય તોંકે અહીંના મના કામ કરનારાઓ મદાદુર છે અને જુરસાવાળા
 છે એમની સાથે તમને કામ કરવાની મજા પડે છે । એ હિંદુસ્તાનના સૌથી
 ફળદ્રુપ પ્રદેશમાંનો એક છે એ રગિયામણો પણ છે કુદરતી સૌંદર્ય મર્મ નથી
 પણ લોહોએ પોતાની જાનમકેનતથી અને સુદર મનાવેનો છે મિદાર કુદગતી રીતે
 સુદર છે મિદાર એ કુદરતનો જગીયો જ છે અહીં લોકોએ ઝાંઝે રાખીને તથા
 ઉઢેરીને તેને મગીયો મનાય છે અને ખેડના ખેડૂતો કદાચ હિંદુસ્તાનના
 સૌથી ઉત્તમ ખેડૂતો પૈકીના ગણાય એમને ખેતીની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ આવડે
 છે એ પાખતી સાથે મીઠા ડયા પાક લઈ શકે તેનો પણ તેમને સારો
 અભ્યાસ છે અને પા ની ફેરમ ની કેવી રીતે કરી તેનું સારું જ્ઞાન છે લક્ષતની
 પરિસ્થિતિ કાર્મિક મુશ્કેલ છે અમે મહેસૂનનો દપતો તો જરી શકીએ પણ
 મુદાનો પ્રશ્ન એ નથી મુદાનો પ્રશ્ન સિરિનિયન અમનદારોની વર્તણૂકનો છે
 અમે એમને એ જતાના માગીએ છીએ કે તમારી એ વર્તણૂક અમે મરદાસ્ત
 મરી લઈએ એમ નથી તેઓ જાણે છે કે લોકો ધણી આકૃષ્ટતા આવી ગયા
 છે વરસ ખરામ હોના ઉપરાત આખા ગિલ્લામાં રોંગ આવી ગયો આમ છતાં
 અમનદારોને પોતાનો જીનમ આનુ રાખવો છે હું નથી ધારતો કે મારી આ
 ભાગ આકરી ગણાય કારણ મારી તો ખાતરી થઈ ગયેલી છે, અને હું વાર્નસ
 રોયને પણ સ્પષ્ટ કહેવા માગુ છું કે સિટિશરાજના મૂળમાં સડો લાગ્યો છે
 ગામનો તનાગી એ એમનો પ્રતિનિધિ છે અને વરસના પાખતો એ જે અદાજ
 કાઢે તે મોટા અમનદારો સ્વીકારી લે છે આ સિધ્ધિ મહુ શેકગનક છે તમને
 પણ એમ લાગશે અને હું માનુ છું કે આ આખા મમમા તમે ચેતન રેડરો
 મને આ વિશે લાગે છે તો ખૂબ પણ મારી પામે તમારી લાગવા નથી'

પ્રેક્ષિતરનો દુખદ કાગળ તેના લાક્ષણિકીનુ મુદ્દુ તેના ઉપર આવી
 પડેલું નું દુખ સમાજસેનાથી વચિત થનાનો ભય
 ૨૭-૩-૧૮ વગેરે

તેને જવાબ આપ્યો

૧ ' પ્રિય મિત્ર,

' મે તમને મગાઈ વહેનો ન લખ્યો તે માટે માફ કરશો ગિરધારીએ
 મારો સંદેશો તમને કંઈ હશે તમને શાન્તિ અને આશ્વાસન આપે એવો
 કાગળ મારે તમને લખવો હતો એમલે મે વિનમ પ્રાર્થા હજુ પણ એવો
 કાગળ લખી શકીશ કે કેમ એ મિત્રે શક્ય છે પણ હવે તમને લખવાનું મારે

લંબાવનું જોઈએ નહીં. હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરતો તમારો કાગળ મારી આંખ સામે તરી રહ્યો છે. પણ મૃત્યુ આપણાં વહાલાંમાં વહાલાંને એકાએક ઝડપી લે, જેમ તમારા ભાઈની આજ્ઞામાં જન્યું છે તેમ, તેથી આપણે શા માટે પાંગળા જન્યું જોઈએ? મૃત્યુ એ એક માત્ર પરિવર્તન અને વિસ્મરણ નથી શું? તે એકાએક આવે તેથી એના સ્વરૂપમાં કંઈ ફેર પડે છે? તમને તો આ એક સુંદર તક મળી છે. તમારી શ્રદ્ધા અને તમારા તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટી થઈ રહી છે. પ્રામાણિક માર્ગે કુટુંબનાં બે માણસનું તમે ભરણપોષણ કરો તેમાં પણ સાચી રાષ્ટ્રસેવા છે. કુટુંબનું ભરણપોષણ કરનાર જ્યાં જ ને કહેવાતા રાષ્ટ્રસેવકો બની બેસે તો રાષ્ટ્રનું શું થાય?

“હવે જ તમારી પરીક્ષા થવાની છે. અને હું જાણું છું કે તેમાં તમે કાચા નહીં નીવડો. તમારા જ્યાં મિત્રોની પણ આ વખતે કમોટી છે. તમે શું કરવા ધારો છો તે જણાવશો. જે આવી શકે તો મને મળી જાય. તમારી યોગનાઓની આપણે ચર્ચા કરીશું. મારાથી થઈ શકે તે મદદ કરવા હું તૈયાર જ છું એ તો તમે જાણો છો.

ખૂબ પ્યાર અને સદાનુભૂતિ.

— આપું ”

ખેડના સંજોગમાં જાપાંજોગ કાગળ લખ્યો. તેની નકલો ઘણાની ઉપર મોકલવામાં આવી. તથા ડેટલાકને તે સંજોગે પત્રો પણ

૫-૪-૧૯૮૬ લખ્યા. શાન્તિપ્યારને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

જ “ખેડની પરિસ્થિતિ વિશેનું મારું નિવેદન તમે કદાચ વાંચ્યું હશે. આ લગત લોકોનો જુરસો કચડી નાખવાના અમલદારોના પ્રયત્ન સામે છે. આ સંજોગમાં હું મારું છું કે ખેડુતોને મદદ કરવાની આપણી સ્પષ્ટ ફરજ છે. યુદ્ધ ચાલે છે તે કારણે આવા જુદાંમો ઉપર લોકપિંડારો કરવા ન દેવાય. લોકો પ્રત્યે સદાનુભૂતિ બતાવવા માટે મુખ્યમાં જાહેર સભા થવાની છે. હું આશા રાખું છું કે જની શકે તો એ સભામાં તમે આવશો અને બોલશો પણ ખરા.”

આનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આપ્યો :

જ “નડિયાદ તા. ૧લી એપ્રિલનો તમારો કાગળ મને મળ્યો છે. એ કાગળથી તમે મને જે માન આપ્યું છે તેની હું કદર કરું છું એ કહેવાની જરૂર નથી?

“અનુભવને લીધે અને રશ્નિક પરિસ્થિતિના જ્ઞાનને લીધે જે માણસો મારા કરતાં વધારે લાવકાત ધરાવે છે તેમના નિર્ણયની સામે મારો નિર્ણય મૂકવાની મારી ધમ્મજ નથી. પણ ખાસ કરીને અગત્યની આજ્ઞામાં મારી જુદી જેમાં

૯ નુઓ પરિશિષ્ટ પહેલું.

સમત ન થાય એવું કોઈ પણ કાર્ય હું મુ એમ તો તમે નહીં જ ઇચ્છો
મારે નિખાતમપણે મહેનુ જોઈએ કે ખેડના પ્રશ્નમા ન્યાય લોકોની તરફથી
જે એમ માની લઈએ તોપણ સદાચલ કરવાની ચોખ્ખા રિતે મારું મન
કમૂન પ્રતુ નથી

“પરંતુ તેથી સરકારની દમનનીતિ હું પસંદ કરુ છું એમ નથી ગઈ
કાલે સર ઇલાહીમ રહીમજી તથા સર જેમ્સ કોલેને હું મળ્યો ત્યારે બંનેને
મે બહુ આગ્રહપૂર્વક મ્યુ હવે કે સમાધાનની નીતિ અખત્યાર પ્રતી એ બંને
જ આનંદ પકે છે

‘તમે બોનાવો એને દોડી આપીને તમારે પડખે જીમવાને બદલે હું આમ
આનાગની કરુ છું તેનું મને દુઃખ થાય છે પણ એ સાથે હું એમણું પણ જાણુ
છું કે જે રાષ્ટ્ર હું હૃદયપૂર્વક પસંદ ન કરતો હોઉં તે હું મુ એમ તમે
નહીં ઇચ્છો’

આનો પાછો નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો

જ તમારા ગંગા માટે આભારી છું મારા દરેકદરેક મયને માટે
તમારી સમતિ મેળવવાની ઇત્તેજારી મને ગમે એની હોય, છતાં તમારી દલીલ
પણ હું સ્વીકારુ છું કે તમારા અતરાત્મા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે દાવાય થતું
જોઈએ નહીં હું જાણુ છું કે ખેડનો પ્રશ્ન જેમ જેમ રોજગરોજ આગળ
વળતો જશે તેમ તેમ તેના સંપર્શમાં તો તમે રહેશો જ

એક ગંગા શ્રી નટરાજનને લખ્યો હતો તેમાં ‘તારા પ્રિયધીની સાથે
જલદી સમાધાન કરી નાખ નો સિદ્ધાંત બરાબર જણાઈ આવે છે એમાં રહેની
પ્રામાણિકતા, સામા માણસની પ્રામાણિકતા ઉપર શ્રદ્ધા અને ચોતાના વિચારો
મીઠા સાને સમજાવવાની આતુરતા જણાઈ આવે છે

જ બાઈશ્રી નટરાજન,

“એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે કે ધણી વાર તમે ઉતરમે નિર્ણય ઉપર
આની જાઓ છો અને બીજા પક્ષને સામગ્રીની ધીરજ પણ રાખતા નથી
તમે રાષ્ટ્રમેવા કરવા તો ઇચ્છો જ છો પણ તમારી આ ટેવને લીધે હું એમ
કહેવાની હિંમત કરુ છું કે રાષ્ટ્રસેવા માં વાની તમારી શક્તિ ઉપર નિપરીત
પરિણામ આવે છે આ મેઘપ્રકરણનો દાખલો લો તમે મારાથી જુદા મત
ધરાવે તેવી અને ક્રિસ્ત નથી જરૂર પેલાના મિત્રોથી સિદ્ધિ મિત્રાર કરવા
પડે તેથી તમને દુઃખ થતું હોના છતાં તમારા વિચારો તમે દર્શાવો છો તે માટે
તમારો આદર કરુ છું પણ મારી કૃતિમાં તો તમે ઉતાવળે નિર્ણયો માધી
દો છો તેની સામે છે ખેડની લડતની અદરની ખામતો તમે જાણતા નથી
તેનો અભ્યાસ કરવાનો તમને વખત નથી ગોધરામાં રા... યઈ

તેમા આમજનતાએ પહેલી જ વાર સક્રિય ભાગ લીધો. પરિપક્વે એ તે આમાના
 કેટલાકોએ નેતાઓને ટાણો માર્યો કે ‘આની પરિપક્વે ભરવાનો અને તેમા
 અમને બોલાવવાનો શો ઉપયોગ? ખેડ જિનામા પાક લગભગ નિષ્ફળ ગયો
 છે જમીનમહેસૂલની મુલતવી માટે ખેડૂતો હકદાર છે પણ તમે લોકો એ
 બાવતમા શું કરવાના?’ સાલગનારામાથી કેટલાકે આ હપડો વાજખી તરીકે
 સ્વીકારી લીધો અને આ પ્રશ્ન ઉપાડનાનું માથે લીધું મહેસૂલ મુલતવી માટે
 હજારો જથ્થાની સહી સાથે અરજી મોકલવામા આવી મુલતવી રાખવાને માટે
 આટલી અરજી જ પૂરતી હતી સરકારને કેનડા વ્યાજનું ગુકસાન થતું
 હતું પણ એના બદલામા લોકોનો સહભાગ એ હતી શક્ત પણ અમલદારોએ
 તો અવગો અને ખોટો માર્ગ મહલ્ય ક્યો તેમણે આનાવારી પત્રો જોવા
 માડ્યાં આ પત્રો મિથે હું કહી શકું એમ છું કે તટસ્થ અને મારીક તપાસમા
 એ ટકી શકે એવા હોતા નથી રાહત મેળવવાના જેટલા માર્ગ ખુલ્યા હતા તે
 બધા ખેડૂતોએ લીધા ફરેક વખતે તેમની સામે આ પત્રો ધરવામા આવતા
 આ સંજોગમા એ લોકોએ શું કર્યું? પોતાના ઘેરઘખર, ઝાડો અને બીજી
 મિનગત વેચીને ચૂપચાપ મહેસૂલ ભરી દેવું? હું જંમ સ્થગ ઉપર પહોંચી ગયો
 છું તેમ તમે આવો અને ખેડૂતોને સલાહ આપવાની હિંમત કરો ત્યારે ખરા.
 ખેડૂતો પાસે ઘણાંદણી તો છે નહીં, તેવી સ્થિતિમા તેમની પાસેથી મહેસૂલ
 વસૂલ કરવા કેવા કેવા ઉપાયો લેવામા આવે છે તે તમારે જાણવા જોઈએ.
 મારી નજર સામે ખેડૂતોને ડરાવીને બાપવા બનાવી દેવામા આવે એ હું
 ચૂપચાપ જોઈ શકું નહીં તમે પણ ન જોઈ શકો ખેડૂતો સરકારને એમ કહે
 કે ‘તમે અમારી અરજીઓ તો નામજૂર કરો છો એટલે હવે અમારે મહેસૂલ
 ભરવાનું હોય તો વ્યાજે નાણા લાનીને અથવા અમારી જે કાર્ડ ધરવખરી હોય
 તે વેચીને ભરી શકીએ એમ છીએ,’ એ તદ્દન ન્યાયી અને અને ખરી વાત
 છે અને પૂરેપૂરી બધારણપૂર્વકની છે આ લડત ખેડૂતો કેવો ખુશમિજાજ
 રાખીને લડી ગયા છે એ તો તમે અહીં આવો તો જ જોઈ શકો. કાળજી
 કાળ કરીને લોકો હરકોઈ જાતના ગુસ્સાનું રાજીયથી વેડી રહ્યા છે. ધરમ
 સ્વીપુરુષો પણ આ લડતમા ભાગ લઈ રહ્યાં છે સ્વેચ્છાપૂર્વક વેળા ફુજોથી
 પ્રગ્ન કેટલી જાગી ચડે છે, એટલું તો તમારે જોવું જ જોઈએ, જ્યારે એ
 જ ફુજો અત્યાર સુધી લોકો નારાજીથી વેશતા આવ્યા છે તેને લીધે પ્રગ્ન છેક
 નીચી પડી છે એક રીતે તો આ રોગી માગેની લડત છે એક તરફથી
 બધારણપૂર્વકની ચળગળ ચલાવવામા આવે અને તે માટે દેશમા રાહતની
 વિનંતી કરતી હજારો સભાઓ ભરવામા આવે, ત્યારે બીજી તરફથી તમારે
 લોકોને તો એમ જ કહેવાનું હોય કે અડખખર વેચો, ઘેરઘખર વેચો,

ધરેણીગાંધા વેચો, પણ મહેસૂલ તો ભરી જ દો, એનો શો અર્થ? આ તો લોકો ન્યારે રોટી માગે ત્યારે તેમને પથરા આપવા બરાબર છે.

“હું છઠ્ઠું” હું કે આ કામગીરી તમારા અંતરાત્માને દલાવશે, તપાસ કરવાની તમારી વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરશે, અને તમને ખેડમાં આવીને લડત નજરે નોવાને પ્રેરશે. તમે અહીં આવીને બધું જોઈને રિપોર્ટ કરો તો એ રિપોર્ટ લડતની ગમે એટલો વિરુદ્ધ હોય તોપણ હું તેને વિચારવાને એટલું જ નહીં પણ આવકારવાને તૈયાર થાઉં. મને એટલું જાણ્યો તો સંતોષ રહે કે તમે કંઈ નહીં તો પ્રશ્નનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો છે. તમારી જાત પ્રત્યે, એક મિત્ર પ્રત્યે અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે આટલું કરવાની તમારી ફરજ છે. તમે આટલો પણ વખત આપવા તૈયાર ન હો તો ખેડની લડત વિશે કશા અભિપ્રાય ધરાવવાનો તમને દક્ષ નથી.

“તમને આ પ્રમાણે લખવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી છે તે માટે, હું આશા રાખું” હું કે તમે મને માફ કરશો. મેં તમને ઘણી વાર કહ્યું છે કે તમારો સહકાર મેળવવાને અને મારા કામમાં તમારી મદદ મેળવવાને હું ‘જીપ્સ’ હું. સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો પણ તમે મને એવી મદદ ન આપી શકો તોપણ મને સંતોષ રહે. સ્વપાયદ શબ્દથી તમારે અવળે ભાગે દારવાઈ જવું જોઈએ નહીં. તેનો આગ્રહજ દાખલો તમારી સામે છે. એના શુભ ઉપર એનો ન્યાય કરો.

તમારો

મો. કં. ગાંધી”

આ સંબંધે કહેવામાં આવ્યું કે, નટરાજનને દુઃખ લાગશે. બાપુએ પત્ર ફરી વાંચી જોયો. બે વાક્યો અધૂરાં રહી ગયેલાં નોંધ્યાં, મને કંઈક કપોટા મળ્યો : તમે તો આ બાબત સૂચના કરો એમ હું માનું જ, તમે કેમ સૂચના ન કરી? મેં કહ્યું : મેં એ વસ્તુભાષીને અને બેંકરને વંચાવ્યો હતો.

બાપુએ કહ્યું : પણ કંઈ નહીં. એ કહેશે કે મને લખતાં નથી આવડતું, પણ દલીલ બરાબર આવી ગઈ છે. આ પત્ર તો એમની શુદ્ધિને ધક્કો પહોંચાડવા માટે લખ્યો છે, એના મનને દુઃખ આપવા માટે નહીં. એ પત્ર એમ પ્રશ્ન કરે છે, ભાઈ તારી શુદ્ધિ કેમ બહાર મારી ગઈ છે?

ટ્રેનમાં વાસદથી નડિયાદ આવતાં કેટલાક કાગળો લખ્યા. ઉપવાસના સંબંધમાં મિસ ફેરિંગનો તાર અને બે પત્રો આવેલા. મને ઉત્તર લખવાનું કહેલું પણ મારો કાગળ અતિશયતાવાળો લાગ્યો. પોતે નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો :

૧ “ પ્રિય એસ્થર,

“ તમારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં હું બહુ ઘાતેકી રીતે બેદરકાર બન્યો છું એમ મને લાગે છે. તમને એકાદ લીટી લખું તેથી મને સંતોષ ન થાય. મારી ઇચ્છા તો તમને એક લાગે પ્રેમપત્ર લખવાની હતી. પણ આવો કાગળ લખવા જેટલી શાન્તિ મને નથી અને હવે વધુ વિલંબ કરવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. મારી પ્રવૃત્તિઓ, જેમાંની એકે હું શોધવા નથી ગયો તેનું મારે શી રીતે વર્ણન કરવું તે હું જાણતો નથી. ટાળી ન શકાય એટલા આગ્રહપૂર્વક એ મારા ખોળામાં આવીને પડી છે. બધી બાબતોથી બીંસાયેલો સિપાર્ક શું કરી શકે? એક જ હુમલાનો સામનો કરવામાં પોતાની બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરે પણ તેની સાથે સાથે જ બીજા હુમલા થતા હોય તેની અવગણના કરી વિનાશને, નોતરે એમ કાંઈ બની શકે? પોતાનાથી ઈર્ષ્ય શકે એ રીતે બધા જ હુમલાનો સામનો કરવામાં સલામતી રહેલી છે એ તો ઉધારું છે. મારી સ્થિતિ લગભગ આવી છે. ચારે બાજુએથી આક્રમણ પોકરો મને બોલાવી રહ્યા છે. હું જ્યારે ઉપાય જાણું છું ત્યારે માગથી મદદ કરવાની ના કેમ પાડી શકાય ?

“ અમદાવાદની હડતાલમાં જીવનના કીમતીમાં કીમતી પાઠ મને મળ્યા. હડતાલ દરમિયાન પ્રેમની શક્તિનું જે અમતકારી પ્રદર્શન થયું એવું પહેલાં કદી નહોતું થયું. જેવો મેં ઉપવાસ જાહેર કર્યો કે તરત મારી સામે બેઠેલા મોટા જનસમુદાયને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયું. તમારો તાર સૌથી વધારે લાગણીવાળો અને સૌથી વધારે સાચો હતો. એ ચાર દિવસો મારે માટે શાન્તિના, ધન્યતાના અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના હતા. એ દિવસો દરમિયાન ખાવાનો મને રજા પણ ઇચ્છા ઈર્ષ્ય નથી.

“ ખેડતું પ્રકરણ તો મેં ‘હાખાજેશું’ એક નિવેદન મોકલ્યું છે તે ઉપરથી તમે સમજી શકશો. મારા ઉપવાસ વિષે પણ મેં એક નિવેદન કયું હતું. એ નિવેદનો તમે ન જોયાં હોય તો મને જણાવશો.

“ તમારી તબિયત સારી હશે. સિવરની ફરિયાદોમાં ઉપવાસ જેવો ગમખાણુ ઇલાજ એકે નથી.

“ મને અમદાવાદ અથવા સાબરમતીને સરનામે લખશે.

૧૫૨

બાપુ”

“ ચિ. દુર્ગા,

“ તમે મને જૂઠ્યાં હો તો જાણે. હું નથી જૂઠ્યો. આનંદોમહેને તમારા સમાચાર આપ્યા છે. બાર્ક મહાદેવથી હું ધારતો હતો તે કરતાં તમે વધારે નિષ્ઠા રહ્યાં છો. તેને મેં કહ્યું છે કે તે ત્યાં જ્યારે જવું હોય ત્યારે જઈ શકે છે.

પણ તમે ઇચ્છતાં હો તો તુરત જ મોકલી દેવા તૈયાર છું. તમને એટલું જણાવવું જોઈએ કે ભાઈ મહાદેવને અહીં ભારે અનુભવો મળે છે. તેનો લાભ તમને પણ મળશે. આથી સતોષ વાળી વિયોગદુઃખ સમાવી શકો તો ભાઈ મહાદેવ રહે. પણ તેમાં એક જોખમ છે. હું આથી પણ મોટી લડનમાં રોકાઈ જઈશ તો પછી તમે ઇચ્છો તોપણ તે ત્યારે ન આવી શકે. એટલે તમને મળી આવવાનો આ જ ચોક્કસ સમય ગણાય. ત્યાં થાક્યાં હો તો તમે અહીં આવી શકો છો. નડિયાદમાં તમે રહી શકો તે વિષે ચોડા શક છે. જે તમે ત્યાં મેળવી રહ્યાં છો તે અહીં ન જ મળે. પણ તમે જેમ રાજ રહો તેમ કરવા ઇચ્છું છું.

મોહનદાસના આશીર્વાદ”

મારા પિતાશ્રીને :

“સુર ભાઈશ્રી,

“આપને લખવાનું ઘણા દિવસ થયાં ધારી મૂકેલું પણ અવકાશ નહોતો મળતો અને કાર્ક વિરમ્ભિતિ પણ થયેલી. માફ કરશો.

“ભાઈ મહાદેવને મને સોંપવામાં આપે ખૂબ નથી કરી, એમ કહેવાની રજા લઉં છું. તેના જીવનના વિકાસને સારુ આ અનુભવ જરૂરનો હતો. પૈસો જ હમેશાં ખૂંધું સુખ નથી આપતો. ભાઈ મહાદેવને પૈસો સુખ આપે તેવી તેની પ્રકૃતિ નથી. મને ભાસે છે કે જેમ ભાઈ મહાદેવને છે તેમ જ, ચિ. દુર્ગોને થશે. તેને અમૂલ્ય અનુભવો મળ્યાં કરે છે.

“મને તો બંને મળ્યાથી લાભ જ થયા છે. ભાઈ મહાદેવે મને ઘણી ઉપાધિમાંથી મુક્ત કર્યો છે. તેના જેવા ચારિત્રવાન, વિદ્વાન અને પ્રેમી સદાપક્ષી શોધ કરતો હતો. ભાઈ મહાદેવે મારી શોધ સફળ કરી છે. ચિ. દુર્ગોનો એટલો ખર્ચો સદુપયોગ કરી શકીશ એમ મને સ્વપ્નાભાષિ ન હતું. ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે.

“આપ તે દંપતીની ફિકર ન કરો ને તેમને પૂર્ણ આશીર્વાદ આપો એ ઇચ્છું છું, ને યાચું છું.

લિ. આપનો

મોહનદાસ ગાંધી”

એન. એમ. જોષીએ મુજબમાં એવી વાતો કરેલી કે અમારી તપાસનું અને ગાંધીની તપાસનું પરિણામ એક જ છે એમ કહેવાય

૧-૪-૧૮

છે તેનો વિરોધ ગાંધીની શરમે મેં નહીં કરેલો. આ

વાત જમનાદાસ તરફથી મળેલી. બંકરે પણ તેની ઘણી

વાતો કરેલી. તે ઉપરથી તેમને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

જ “પ્રિય મિત્ર,

“મે હમણા જ સાબરમતી કે તમે મિત્રોને એમ કહો છો કે મે (ગાંધીજી) જ્યારે એમ કંઈ કે આનાવારી પૂરતી તમારી તપાસ અને મારી તપાસનું પરિણામ એક જ છે, ત્યારે એ વાતનો વિરોધ મારી શરમે તમે ન કયો વળી તમે એમ ધારે છો કે હું લોકોને નાહકના દુખમાં નાખુ છું મે જે સાબરમતી છે તે જે સાચું હોય તો મને બહુ દુખ થાય છે જે ખરું લાગે તે મહેનતો તમને પૂરો હક્ક છે અને એક મિત્ર પ્રત્યેની તમારી એ દુરજ પથ છે સાર્વજનિક જીવનમાં તો એવા સે કે પ્રસંગો ઊભા થાય જ્યારે મિત્રો વચ્ચે મતભેદ હોય હતા તેઓ મિત્રો જ રહે અલે કૃપા મરિતે મને જાણશો કે ત્યાં કમિની આગળ તમે શું કહો છો બીજી રીતે પણ મારી તમામ પ્રવૃત્તિ વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે એ જણાવશો તમારો અભિપ્રાય પ્રતિદૂગ હશે અને તે સાથે હું સંમત નહીં થાઉં તોપણ તમે માર્ચ મનમાં લાવશો નહીં એ હું જાણુ છું આપલી તો મારી વાત માનો જ કે તમારા અભિપ્રાયને હું યોગ્ય વજન આપીશ

સેવક

મો. કં. ગાંધી

નટરાજનના પત્રનો મુત્તર ઉત્તર આ યો તે ઉપરથી કહ્યું કે આની જ અસર એન એમ જોડીને થશે જોજો

૧૦-૪-૧૮

હિંદી પ્રચારને માટે ઈશ્વર કે દુરન્તમાં ભારે કામ

થયું સુદર મધ્યક્રમ રચાયો ત્રીસ હજાર રૂપિયા ભેગા થયા બહાર કામ કરવા જનાર સ્વયંસેવકો પણ તૈયાર થયા હ મદ્રાસીઓને હિંદી જ્ઞાન લેવા માટે શિબ્યવૃત્તિઓ આપનાની નિવેદનપત્રિકા વર્તમાનપત્રોમાં બહાર પાડી તેના ઉત્તરમાં ભાર્ત અવજ્ઞાનો પત્ર આવ્યો કે “હું ગોમતી અને મારા એક સાથી હિંદી જ્ઞાન લઈ હિંદીના પ્રચાર માટે યોગ્ય બનનાની આ તક લેવાને માટે ઇન્તેજાર છીએ” આનો ઉત્તર આપ્યો ‘ખૂબ ઉતાવળમાં હતા છતાં આને ઉત્તર બે લીંગી પણ મારે આપવો જોઈએ એમ મ્હી મહાર જતા જતા લખી નાખ્યો

“ભાર્તથી અવજ્ઞા

“તમારા કાગળથી હું તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો છું તમે મને ભૂતના જ નથી, એ મારે સારું તો ભારે આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું છે તમે, ગોમતીનહેન અને

ત્રીજા તમારી પસંદગીના, આથી નિશોન શું જોઈએ? ખીજું બધું ભાર્ષ મહાદેવ તમને લખશે

મોહનદામના દિમાતરમ્ ”

તરત હનમતરાવને પણ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો

૧ “ભાર્ષથી હનમતરાવ,

“હિન્દીની બાળના શાસ્ત્રિયાર જે મારા જ વિચારના થાય તો તમારે નિષે હું એમ ઇચ્છુ કે મારી અપીનના જવાબમાં હિન્દી શીખનાર તરીકે તમે તમારું નામ આપો અને મારા તરફથી જે મીઝ તેનુશ્ચેને પણ તમે પસંદ કરો મને ત્રણ તામિન તો મળી ગયા છે

એ જ દિનમે જુનનાર પેઠ પૂનાથી ડો નાયકનો એક તાગ આવ્યો

૨ “અડી હિન્દી વર્ગ જીવડવાની જાહેરાત નામદાર કામતના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર સભામાં ૧૧મીએ કરીએ છીએ તમાગ આશીર્વાદ માટે વિનતી ”

જવાબ માટે તેમણે આપ આના ભરેના દતા આપુ બહુ ખુશ થઈ ગયા અને તેમને નીચે પ્રમાણે લખાણથી તારવ્યો

૩ “તમારા પ્રયાસને સપૂર્ણ યશ ઇચ્છુ છું મારી ખાતરી છે કે મહાગાદ્, તેણે ખીજી ઘણી બાબતોમાં કયું છે તેમ રાષ્ટ્રભક્ત તરીકે હિન્દીને અપનાવનામાં આગેવાની ભેરો અને એમ કરીને અગ્રેજના વાપરને લીધે દેશની પારાવાર શક્તિનો જે દુ ર્થ થઈ રહ્યો છે તે રાષ્ટ્રને માટે બચાવશે ”

પેનાકને કાગળ વખ્યો

૪ “પ્રિય હેનરી,

“હું તમને નિયમિત લખી શકતો નથી લખાણો મને વખત પણ નથી અને શક્તિ પણ નથી હું હમણા એટલા નવા નવા રચનાત્મક કામ ઉપાડી રહ્યો છું કે દિનસને અતે યાદીને લોથ થઈ જાઉં છું અને ખીજું કશું કામ કરનાતી શક્તિ રહેતી નથી વખતુ, લાપણો આપવા, અને વાતો કરવી એ પણ મારે માટે કટલાયક છે હું કેવળ ચિંતન કરના માણ છું સત્યાગ્રહની લડતો આનતી હોય ત્યારે એ બહુ વેદનામય હોય છે અનમત, એ વેદના ઉન્નતિકર હોય છે મને લાગે છે કે પ્રસૂતિની પીડા કઈકે એની જ દશે

“હું ભાર્ષ દેસાઈને કહું છું કે તમને મિત્રનાર કાગળ લેમે ”

પરમ દિનમે નરાજનને લેમેના પત્રનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આવ્યો હતો આપુ મહુ ખુશ થયા હતા

૧ " ભાઈશ્રી ગાંધી,

"મારી સાથે ઝઘડો કરતા તમારા માયાળુ અને પ્રેમપૂર્ણ પત્રની મારા ઉપર બહુ જીડી અસર થઈ છે. હું કહેનાની હિંમત કરું છું કે 'ગિફ્ટોર્મર'ના ગમ્યા અકમા ખેડાની પરિસ્થિતિ વિશે મેં જીભે એક લેખ લખ્યો છે તે ઉપરથી મારા દૃષ્ટિમિદ્ધની વધારે સાચી કદર તમે કરી શકશો. હું એ વસ્તુની ના પાડતો જ નથી કે પાક નિષ્ફળ જવાને લીધે જિલ્લાના ગરીબ ખેડૂતોને ખૂબ સખત હાડમારી ભોગવવી પડી છે. હું એમ પણ નથી કહેતો કે સરકારે અથવા તો આગેન ન લોકોએ તેમને રાહત આપવાને માટે કરવું જોઈએ તે મનુ ક્યું છે મને એમ પણ લાગે છે કે સ્વતંત્ર ભાદે તપાસ માટે મજબૂત કેસ સાબિત થયો છે. આની તપાસ સરકારે કરાવવી જોઈએ અને એ તપાસનું પરિણામ આવે ત્યાં સુધી મહેસૂલ નસૂલ કરવાનું મુલતવી રાખવું જોઈએ. આ બધી બાબતોમા તમારી સાથે હું સોએ સો ટકા મગતો છું.

"પણ તમારી સાથે મગતા નહીં થવાનું મારું કમનમીન એ બાબતમા છે કે ખેડૂતોને મહેસૂલ નહીં ભરવાની સલાહ આપવાનું મને કહાપણભરેલું લાગતું નથી. જે ખેડૂત પાસે કાંઈ જ ન ગણ્યું હોય તે જરૂર તેનું મહેસૂલ ન ભરે તેની અશક્તિને લીધે મહેસૂલ ભરવાની ફરજ માથી તે મુક્ત થાય છે. કાંઈપણ માણસને જે તેનાથી બની શકે એવું ન હોય તે કરવાની ફરજ પાડી શકાય નહીં. પણ સત્યાગ્રહનો માર્ગ તો એ લોકો લઈ રહ્યા છે જેઓ મહેસૂલ ભરી શકે એમ છે, છતાં ભરવાની ના પાડે છે કારણ તેઓ એમ માને છે કે તેમની પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરવાનો સરકારને હક નથી. તમે પૂછો છો કે રાહતની નિર્નંતી કરતી હજારો સભાઓનો શો ઉપયોગ? જ્યારે લોકોને એમ કહીએ કે બધારણપૂર્વક ચળવળ અમે ચલાવીએ છીએ તે દરમિયાન તમારા ઝડઝાખર, ટોરઢાખર અને ધરણગામ જાય તે તમે શાંતિથી જોઈ રહો. આનો અર્થ એમ નથી થતો કે જ્યારે કાંઈને કશું સહન કરવાનું ન હોય ત્યારે જ બધારણ-પૂર્વકની ચળવળની ભલામણ કરી શકાય? આ ઉપરાંત મેં ઘણી વાર એમ કહેનાતુ સાબળ્યું છે કે સત્યાગ્રહની હિમાયત કરનારાઓનો કેસ એવો નથી કે લોકો અથવા તો તેમનામાના ધણા મહેસૂલ ભરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી તેમનો કેસ તો એવો છે કે નિયમ પ્રમાણે ખેડૂતો મુલતવીના હમ્દાર છે અને એ મુલતવી નથી આપનામા આવતી તે માટે, નહીં કે મહેસૂલ ભરવાનું કશું આધન તેમની પાસે નથી તે માટે, તેઓ મહેસૂલ ભરવાની ના પાડે છે સરકાર કહે છે કે પાક એટલો બધો નિષ્ફળ નથી ગયો જેથી મુલતવી આપવી જોઈએ થોડા ગામડામા પાક જિલ્લા નિષ્ફળ ગયો છે ખરો અને ત્યાં તો મુલતવી આપનામા આવી જ છે એમ મહુ સભાસિત છે કે સરકારે નિષ્ફળતાનું પ્રમાણ

બહુ ઝોણુ આ યુ હોય બીજી તરફથી એ પણ સંભવિત છે કે લોકો તરફથી તે વધારેપડતું આકાશમાં આવ્યું હોય તમારી પાસેથી એ વસ્તુ હું છુપાવના નથી ઇચ્છતો કે શ્રી દેવધરની તપાસના પગિણામ ઉપરથી મારા ઉપર તેમ જ બીજા કેટલાક ઉપર એની ધપ પડી છે જેથી મરીને આની અતિશયતાની શક્યતા બાબતે રાખવાનું અમારે માટે અશક્ય મન્યુ છે ગમે તેમ હોય, મેં ઉપર મ્યુ છે તેમ અને મારા લેખમાં પણ એમ જણાયુ છે કે સ્વતંત્ર તપાસને માટે આ કેસમાં પૂરતા કારણો છે આપણે આની તપાસ માટે ખૂબ દમાય લાવતુ જોઈએ સ્થાનિક સરકાર બરાબર જવાબ ન આપે તો આપણે પાન'મેન્ટ પાસે ઇંગ્લેડ પહોંચીએ આપણે આખા હિન્દુસ્તાનનો લોકમત જાગ્રત કરીએ અને એનું દમણ સરખર ઉપર લાનીએ મને ખાતરી છે કે એમાં આપણને યશ મળે જ દરમિયાન ગરીબ ખેડૂતોને રાહત આપવાને માટે અને તેઓ જૂએ ન મરે તે માટે આપણે ફડ જીભુ કરીએ મારા મિત્રોની ઉતાવળમાં આપેલી આ ઉપરેખા છે ગયા અઠવાડિયાના 'રિફોર્મર'ના લેખમાં આ મિત્રો મેં વધારે ખીનવ્યા છે એ અકની એક નમ્ય આ સાથે મોકલું છું "

આજે પ્રેટને મળ્યા તેમની સાથે ખૂબ વાતો મરી તેમને કહી આન્યા કે હું રાજ્ય હોઉં તો જરૂર લોકોની બેનફીટરેલી માગણી
૧૧-૪-૧૮ હોય, પણ અમસ્ત લોકોની હોય તો એક વાર તો આપી દઉં

*

*

।

અપોરે ચા'માં 'નાવની' તરફ ગાડીમાં કાગળો વાગ્યા દુર્ગાનો, મારા બાપુજીનો, મળનતરાપનો અને પેટ્રિક ગેડીઝનો લોકસાહિત્ય અને લોકગીતના જલસાઓ કરવાની તેની સૂચના મને વઢવાણ જવાનું મહેલુ તે માડી વાળ્યું વતનભભાઈએ ગ્રીણાની તાત કરી એ મનાક બેઠા છતાં ગ્રીણાસાહેબ વાત કરવાને નવરા નહીં થઈ શક્યા "આ આપણા 'સ્વાતંત્ર્યના મેઝિની' મહેવાય! અને વગી તમે સર્વિસિફેટ આપેનું," એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા

સંરોજિનીદેવી વિશે નોંધો તાતો કરે છે તે સબધમાં બાપુ જો'યા

"મેં તો એની પરિત્રતા વિશે જ ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે અને મેં એના સમઘે જે કાર્ કહ્યું છે તેમાંથી કઈ ખેચી લેવાપણું નથી રહેતું એ બાઈમાં મેં એટલું બધું બળ અને તેજ જોયું છે કે એના ચારિત્ર વિશે તો કોઈ શકા લાવી શકે જ નહીં એ બાઈમાં કેનીક ખોડે છે, ભાવણો કરવાની, ધમાલ

કરવાની ધન પશુ એ એનું જાહેર જીવન, એનો ખોરાક છે. મેં તો એને એક વાર કહેલું કે આ તમે છોડી કેમ નથી દેતાં? તો એણે મને કહેલું કે હું તો એ વિના મરી જાઉં. મને આ તદ્દન સાચું લાગેલું જાહેર જીવનનો જોમ એનાથી એને યદે છે એ મોજાલી છે, છાપન બોગ ખાવાનું મન થાય, કરોડાધિપતિની દીકરી નથી, પણ કરોડાધિપતિની દીકરીના જેવો એજઆરામ એણે બોગબોગ છે, એટલે એ છોડી શકતી નથી એ સાદર્શન, દુખ બોગવરાનું ભાવણ કરી આવે અને તરત છાપન બોગ બોગવરા જેમે પણ મને ખાતરી છે કે મારા જેવો માણસ મળે તો તે બોગને આરા મૂકે. એ બાઈ જ એરી છે મેં એને પહેલી જોઈ ત્યારે મને એમ થઈ ગયું કે, ‘આ બાઈ સાથે તે કેમ કામ લેવાય?’ આશ્રમમાં આવેલી ત્યારે એક જ વાર હું એને આશ્રમનો ખોરાક આપી શક્યો. ઇન્ડિયામાં હું જમીન ઉપર ખાલી રોતરજી ઉપર બેસી કામ કરતો — અનાથ આશ્રમમાં તો તમે ગાદીતકિયા આપો છો પણ ત્યાં ગાદીતકિયા નહોતા ત્યારે એક દિવસ અચાનક આની, હું ખાતો હતો તેમથી લઈને ખાવા લાગી એની પાસેથી તો એની વાત કદવાય જ ગી રતિ? પછી તો હું એને સીના સવાયો પૂજવા લાગ્યો ‘તમારું શુદ્ધજન કેવું?’ તમે સૂઓ ક્યારે, જોડે ક્યારે?’ તેના ઉત્તરમાં તેણે કહેલું ‘આક વાગ્યે જાઉં. છોકરાંઓ તો જોડે જાં હોય અગાઉથી, તેઓ નાનામોટાં બંધાં મરી પથારીમાં આસીને મને ખૂમ ખૂદ’ આ કેવી રિયતિ કહેવાય? આના કરતા ત્યારે માનો પ્રેમ કયો હોઈ શકે? હૈદરાબાદમાં પણ શું? — છોકરાંઓની જોડે એનો કેવો મંબધ? — એના ઉપર છોકરાં કાળજી લખે તે કેવા? એના છોકરાં ઉપરના કાળજી કેવા? મેં જોયું છે કે એણે છોકરાંઓને અનેક વાતોનું જ્ઞાન આપ્યું છે. કેવું એનું શરાતન? ઇન્ડિયામાં મારી મારવાર દુકાડી (એમ્બુલન્સ ડ્રાઈવર) સાથે તૂટી ગઈ ત્યાં સુધી મારી સાથે એક્ટની એ રહેતી. મારા કહેવાથી વિવાયતમાં દુકાડીના વોલ ટિયરોને હિંદુસ્તાનીમાં ભાવણ આપેલું. એ કેવી સમજી ગઈ છે મારી રિયતિ? મેં એને મમજરી કે દેગની ખાતર પણ તમારે તમારો અગ્રેજના શોખનો બોગ આપવો જોઈએ. એ ઘૂંટડો એને તુરત બિતરી ગયો અને કહ્યું ‘તારી વાત સાચી’ એ બાઈ હિંદુસ્તાનને માટે જ જીવી રહી છે, પોતાની બોલવાની અને લખવાની અદ્ભુત શક્તિ હિંદુસ્તાન માટે જ ખર્ચી રહી છે. હા, એનામાં માવરિયાજી જેવાને અમર્યાદ લાગે એવું વર્તન હોય, યોગદાયા કરે, મમ્તી પણ કહે, પણ મને લાગે છે કે એ તો એને માફક જ હોય. હું એના પતિને આગળુ છું, શરો માણસ છે, એણે એને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે. બને વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમ છે. મને લાગે છે કે એના વર્તનમાં કશું ગુપ્ત નથી. એ જ એની ગુદિ પુરવાર કરે છે મેં તો એ બર્ધને ખૂમ તપમી છે અને આટલું હું ખાતરીથી

કહી શકું છું. હા, ખોડા એનામાં છે. અતિશયતા ગમે તેમાં વાપરી દે. મારે વિષે જે એણે લખ્યું છે તે માટે મેં એને બહુ દપકો દીધેલો. મેં એને કહેલું કે તેં મારું અપમાન કરીધેલું છે. તું આવા શબ્દો મારે માટે ન લખી શકે. પણ એનો તો સ્વભાવ જ છે કે જે વરના માફમાં બેસીને જતી હોય તે વરનાં ગીતો ગાય. આટલું બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનને માટે જ છવી રહેલી બીજી બાઈ કોણ છે ?”

ટ્રેનમાંથી બીજી રથમાં બેઠા. વૈદ્ય જામના લોકેનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. મંડપ સુદર રચ્યો હતો. ખૂબ દરખથી વાગતેમાગતે ઝર્મ ગયેલા.

વાતવાનમાં બાપુ કહે : “જમની અડીના કિનારા પર આવે તો કેવો અમૂલ્ય અવસર છે ! દયિયાર વિનાના આપણી સામે તો લડે

૧૨-૪-૧૯ નદી અને આપણે એમનું કહેલું માનીએ નહીં.”

નડિયાદમાં કમિશનરની જંગી સભા. એક પછી એક લોકોએ બેઠકક ધર્મને કથું કે અમે તો પ્રતિષ્ઠા પાળવાના જ, કદી હેડવાના નથી. કલેક્ટર, કમિશનર વગેરેના દેખતાં તે જ સભામાં ગાંધીજીના જયનાદ ગવાયા. કમિશનરના શબ્દોમાં મીઠાશ હતી, અમલદારનો ભિન્નજ ન હતો. “ગાંધી મારા મિત્ર છે, એ પવિત્ર આત્મા છે, મોટા સંન્યાસી છે; પણ સંન્યાસી તમને આવી બાપનમાં સજાદ નથી આપી શકતા.” એણે જે ઠંડા તોરથી વાત કરી, એ અત્યાર સુધીની આપણી વર્તણૂકનું પરિણામ છે.

ગર્મ કાલની ટપાલમાં કેટલાક ભારે કાગળો હતા. એક જગવંતરાય ઠાકોરનો અને બીજો પૈરિક ગેડિઝનો. પૈરિક ગેડિઝના પત્રના મુખ્ય મુદ્દાઓ :

૧. પરિષદ સાથે જ સંપૂર્ણ રીતે ઇન્ડિયન (અંગ્રેજી હપતી) હતી. તેમાં યોગ્ય માણસોએ યોગ્ય જગ્યાથી અને યોગ્ય પ્રતીતિ સાથે પ્રસંગને શોભાવે એવાં આપણો કર્યાં.

૨. અહીંની કોઈ મોટી સાર્વજનિક પરિષદે હજી સુધી અંગ્રેજો પાસે સાચું શું શીખવાનું છે તેનો વિચાર જ કર્યો નથી. ત્યાં તો એવન નદીને કાંઈ રેલ્વેડમાં શેઝમ્પિયરનાં નાટકો લજવાય છે. તમારી નાટકશાળાઓ આવી બાબતમાં નિષ્ક્રિય છે. છુલ્કમીદાસનું નામનિગાન નથી.

૩. પશ્ચિમના દાખલા અને પદ્ધતિઓ ઉપરથી એના જેવું કેમ કરતા નથી ? વેલ્સમાં દર વર્ષે એક મોટો જલસો થાય છે. ગયાની પહેલાંના જલસામાં હું હાજર હતો. ત્યાં મેં લોર્ડ જ્યોર્જને તેના પૂરા બદારમાં, તેની અગ્નિ ઝરતી વાણીમાં બોલતો સાંભળ્યો, કારણ તે પોતાની માતૃભાષા વેલ્સમાં બોલતો હતો. તેણે કથું : અહીં હું ગાવા આન્યો છું.

૪ તેમના મડપમા જુદા જુદા મડગો માટે વિભાગ પાડ્યા હતા ૫-૬ સંગીતમા દરેક પ્રકારના મૂરવાગા મેડગો હતા

૫ આપરિશ લોકો પોતાની લાખાને સજ્જવન કરી રહ્યા છે. તેમથી તમને કેટનાક મુદ્દા મળી રહે દાખવા તરીકે લાખી છૂટીના દિવસોમા તેઓ નાના નાના સંમેનનો ગોળવે છે

૬ પ્રોવેન્સનો દાખનો લો તેમના મહાકવિ મિસ્ટ્રાનને એ લોકો પૂજે છે ૨૧૩ લોકોએ ૫૬ મિસ્ટ્રાનને નોખેન પ્રાર્થક આપ્યું, ત્યારે એ પૈસામાથી તેણે પ્રોવેન્સનું સમ્રાજ્યના બાપ્તુ એ સમ્રાજ્યના કેવળ કાચના કમાદમા મૂકેલી ગોબાની વસ્તુઓનું નહોતું

૭ કેન્માર્મા એક મિગપે અને એક ગૃહસ્થે ભેગા મળીને તેમના યુવાનો અને યુવતીઓને સમીન કેળવણી આપવાની યોજના કરી તેમા લખતા વાચતા શીખવવાનું નહોતું પણ ખેતી અને ગોપાલનની તારીખ અપાતી તે ઉપરાંત લોકગીતો અને લોકનાર્તાઓ શીખવવામા આવતા

૮ તમારે પણ તમારી સભાઓ માટે અત્યારે બામા કરવામા આવે છે એના રેઢિયાળ મડપો — જેમા બધાને અનાજ પહોંચે એની કશી વ્યવસ્થા હોતી નથી — ન રાખના જોઈએ પણ તમારી મોટી સભાઓ અને તમારી નાટક શાળાઓ ખુલા મેદાનમા હોવી જોઈએ પહેલા ત્રીકો વોકો એમ જ કરતા અને એની મારફત જ એમણે પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય ખી વ્યા હતા

૯ હિન્દી અને ઉર્દૂને એક કરી નાખવાની ચાલવળ જોરથી ઉપાડો એ સેકસન અને ફ્રેન્ચ શબ્દભંડોળને એ કરવા જેવું છે અંગ્રેજોએ આ રીતે બંને માથી શુભ પ્રવળ કર્યા છે જર્મન કુટુંબની ભાષાઓનું ધરેનું સોસરાપણું અને જોમ અને તેની સાથે શિષ્ટ સાહિત્યની નવી એકસાઈ અને નવું ગૌરવ તેને મળ્યા તમે પણ આનતી પરિવદમા ઉર્દૂ અને હિન્દીના સયોગ માટે ધનામે આપીને, નિમધો અને કાવ્યો ન લખાવી શકો ? *

આને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો

૧ “ પ્રિય પ્રોફેસર ગેડિક,

“ તમારા મડુ માયાળુ પત્ર માટે સાચે જ હું આભારી છું પશ્ચિમની અમે હલકી નમન કરીએ છીએ તે માટે મને જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું ખીન્નને નહીં થતું હોય મારે તો પશ્ચિમ પાસેથી ઘણું લેવું છે, પણ કશું વગર નિમાર્ગે લેવું નથી ઇંદોરના જેવા જલસામા હું ભાગ લઉં છું કદાચ મારે તો લોહ હૃદયને પડોચીને તેના ઉપર અસર પાડી છે અને તેને મની શકે તેટલું

* આ સૂચનાઓ ઇંદોરમા બરાચેવા હિંદી સાહિત્ય સંમેલનને અનુવર્તીને છે

ભૌતિકવાદની અસરમાંથી છેલ્લવું છે. દેશી ભાષાઓના પ્રશ્નમાં એક બાબત આર્થિક છે અને બીજી બાબત ધાર્મિક છે. હું લોકો આંગળ ધાર્મિક બાબત મૂકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું મારા શ્રોતાઓને ધાર્મિક બાબતો કેટલો રસ લગાડી શક્યો છું તે ઉપરથી પરિવર્તન ક્ષેત્રનું માપ કાઢવું જોઈએ.

“ગયે વર્ષે અમારી કોંગ્રેસ માટે મંડપ કાઢી નખાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો અને સૂચન્યું હતું કે માત્ર સવારના વખતમાં મેદાનમાં સભા થાય. એ દિવસ પદ્મિનિ ગણાય અને તે ઉત્તમ છે. ખુશ્લી અર્ધગોળાકાર નાટકશાળા (એમ્પીથિયેટર) તે એના જ ઉપર સુધારો છે કે કેમ તે હું જાણવા ઇચ્છું છું. મારો આદર્શ તો એ છે કે ઝાડ નીચે જિભા ગઈને લોકો આગળ બેસીએ. હજારો અથવા લાખો લોકો હોય તેમને અવાજ ન પહોંચી શકે તેનીયે હું તો દરકાર કરું નહીં. લોકો કાંઈ સાંજગવાને નહીં પણ જોવાને આવે છે. અને આપણે કલ્પના કરી શકીએ તે કગતાં તેઓ વધારે જોઈ જાય છે. એમ્પીથિયેટરમાં જગ્યાની મર્યાદા તો આવી જ જાય છે. ખરી ખૂબી તો એમાં રહેલી છે કે અસંખ્ય લોકો ત્યાં આવી શકે અને જતાં બધું કામ બિલકુલ વ્યવસ્થિત ચાલે. જૂના વખતના વાર્ષિક મેળા આવા થતા હતા. અમારના નવા સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં ધાર્મિક તત્ત્વ તમે ઉમેરો એટલે સંપૂર્ણ વસ્તુ તમને મળી રહેશે, જેની મારફત બરાબર કામ લાઈ શકાય.

“પણ આ બધું હું તમને શું કામ લખું? આપણે ખન્ને ખૂબ કામમાં પરોવાયેલા છીએ. પશ્ચિમના દુષ્ટ વાવરાએ આપણને ઘેરી લીધા છે. સનાતન સ્વરૂપની વસ્તુઓ માટે આપણી પાસે નવરાશ નથી. આપણે માટે વધારેમાં વધારે કહી શકાય તો તે એટલું જ છે કે આપણે સનાતનની અંખના કરીએ છીએ. જોકે આપણી પ્રવૃત્તિ તો આપણા એ દાવાને જાહેર પાડે છે.

“તમારો કાગળ મૂલ્યવાન ધન છે. એનો હું જાહેર ઉપયોગ કરું?

“સસ્તાં જતાં ટકાઉ ધર કેમ બાંધી શકાય એ તમે મને જણાવશો? છેક પાયાથી તે જાપરા સુધીની બાંધી વિગત જોઈએ.

સેવક

મો. કં. ગાંધી”

આપનો એક ઉદ્દેશ :

“કાંઈ અંગ્રેજને મેં એવો જાણ્યો નથી કે આવતી કાલે શું મળશે એમ જેને યામ.”

ત્યારે તો તેઓ ચોગી છે એમ મને (મદદદેવને) થયેલું. આપણી પ્રજા દીન છે.

બળવંતરાય દાકરના પત્રના મુદ્દા :

૧. 'ઈન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર' માં બેઝાની પરિસ્થિતિ ઉપર જે અગ્રલેખ છે તેમાંના કમિટી સિવાયના બધા મુદ્દા ઠીક લાગે છે એટલું જ નહીં પણ અત્યંત નરમાશયી રજૂ થયેલા લાગે છે.

૨. આપણામાં વધારે ઉત્પાદન કરવાનું કૌશલ્ય નથી.

૩. મુક્તતરી અને માફીના ધોરણને ઝડપી, સ્વયંચાલક અને ઠીક ઠીક આધારપાત્ર બનાવવાનો પ્રશ્ન મોટો છે.

૪. મહેસૂલખાતાં જેવાં અગ્રમીક ખાતાંઓની રચનાઓની મહાભારત ગળા શાખાપ્રશાખાસુક્ત અને સીધાં તેમ આડકતરાં અનેકાનેક સારાંમાઠાં પરિણામો ઉપજાવનારી હોય છે. ધરડા ફરદીનો રોગ મટાડવાને જેમ શસ્ત્રપ્રયોગ ન યોગ્ય, ગર્ભવતી સ્ત્રીને જેમ આકરી દવા ન અપાય તેમ આવાં ખાતાંનો મુદ્દારો પણ તાત્કાલિક કે જલદ ઉપાય વડે શક્ય નથી.

૫. સામાન્ય જંયાગ્યના લોભિયા પુરુષો, દ્વેષ કેળવવામાં દેશસેવા થાય છે એમ માનનારા પુરુષો, લોકપ્રિયતા અને ધાંધલના જૂખ્યા પુરુષો એ પ્રમાણે વર્તે. તમે કેઈ દિનચાલ ઉપાડો છે તે ધર્મશુદ્ધિ જ ઉપાડો છે. આરંભ કરતાં કેઈ ભૂય થઈ હોય તો તે જણાય કે તુરત સ્પષ્ટ કબૂલ કરતાં અને તમારી પ્રવૃત્તિનું રૂપ ફેરવતાં તમે કદી અચકાયા નથી; એટલે બેઝા પ્રકરણને લગતી તમારી પ્રવૃત્તિ મારાથી સમજાતી નથી.

આનો જવાબ :

“ભાઈશ્રી બળવંતરાયજી,

“તમારો પત્ર મળ્યો. એ તમારી મારા પ્રત્યેની પ્રીતિ સૂચવે છે. હું આભારી થયો છું. ભાઈ નટરાજને ઉતાળો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે એમ મેં તેમને જણાવી દીધું છે. તમારી દલીલોના રદિયા આપવા કરતાં હું સ્વમાગ્રહ મેને કરું છું તે સમજાતી જાડે. જોકે હું ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ શબ્દો વાપરું છું પણ તે મારા આશયસૂચક શબ્દો નથી. અંગ્રેજી ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ને જૂની જાએ, જે કાયદાને વશ થઈને આપણે કુદુંજમાં વતીએ છીએ તે કાયદો રાજ-પ્રકરણી વિગયોમાં લાગુ પાડું છું. હિંદુસ્તાનમાં હું જોડે છું કે લોકો ભયને વશ વર્તે છે, ભયથી સાચું નથી બોલતા, સરકારને ઉતરે છે ને પોતાને ઉતરે છે. નાનામાં નાનો પોલીસ અમલદાર મોટા ધનાઢયની લાજ લૂંટી શકે છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ બધા આગેવાનોનો ધર્મ સમજાતું છે. અમલદાર વર્ગ પ્રભને ગોડતા નથી. પોતાના કામને ધધિરી હુકમરૂપે જુએ છે. તેની સામે ન જ થવાય એમ તેઓ માને છે. આ માન્યતામાંથી તેઓને મુક્ત કરવામાં

તેઓની સેવા છે અને તેથી રાજ્યની સેવા છે. એટલે જ્યાં જ્યાં લોકોને ભયથી અભાવને વશ થતા જોઈ છે ત્યાં ત્યાં લોકોને સલાહ આપું છું કે જામરીથી મુકાયેલાં દુઃખોમાંથી છૂટવાનો રસ્તો જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ વેડવું એ છે આ સત્યાગ્રહ છે. દુઃખોમાંથી છૂટવાને દુઃખ દેવું એ દુરાગ્રહ છે, પશુમગ છે. બળદને દુઃખ થાય ત્યારે તે લાત કે પાદુ મારે છે. મનુષ્યને દુઃખ થાય ત્યારે તેણે આત્મમગ વાપરી દુઃખનું નિવારણ કરતાં દુઃખ વહોરી લેવું.

“ ખેડા જિલ્લાની રૈયત ઉપર આ વેળા જ દાવાનગ આવ્યો એમ નથી. અગાઉ ધણું સહન કર્યું છે. આમ બેરાંઓ પણ મારી સોની સાથે વાતો કરે છે. આ વેળાએ મહેસૂલનું દુઃખ તેઓએ જણાવ્યું. જો મહેસૂલ ભરે તો મરજીથી નહીં પણ ખીકથી. તેમાં ધણાઓએ પોતાનાં દેર વેચવાં રહ્યાં, અથવા અમુક ઝાડો કાપવા રહ્યાં. આ દુઃખ આપણે કેમ જોઈ શકીએ ? મેં તે સગી આપે જોયું. આનું નિવારણ શું ? અરજીઓ કરું ? તે તો કરી. નટરાજન કહે છે વાર્ષિકોય પામે જાયો, હાલંડ જાયો. આમાં રૈયતને શી રાહત ? દરમ્યાન ઝાડો કપાઈ જાય અને પૈસા ભરાઈ જાય. પછી પોકાર શો કરવો ? સમજવાનું છે કે આ લડત કાવદો બદલાવવાની નથી, પણ કામદાના અમલની સામે છે. ગુનેગાર ફાંસીએ ચડી જાય પછી અપીલ શી ? આવા તો ઠેકઠાપ નિર્દોષ માણસો ફાંસીએ ચડી ગયા છે ને તે આપણી ગફલતથી. આપણી પાસે બે જ ઉપાય હતા. કર લેવા આવે તેને ડંડો મારીને હાલવી દેવો અથવા તો તેને રિનયપૂર્વક કહેવું કે અમે કર નથી ભરવાના. છતાં લઈ તો જશે, પછી મેં શો અચાવ કર્યો ? એવો સવાલ તો તમને નહીં જોઈ ? જોઈ તો શરૂઆતમાં જ મેં તેનો ઉત્તર આપી દીધો છે.

“ આ લડતમાં અનાપાસે લોકોને ધર્મની, નીતિની, સંપત્તિની, સત્યની અને અહિંસાની તાલીમ મળે છે. સરકારને પ્રજામતને માન આપવાની તાલીમ મળે છે. દુષ્કામને અંતકાશ જ નથી. સરકારને દયાવીને દાદ નથી લેવી. તેની ન્યાયવૃત્તિ જાગ્રત કરીને લેવી છે. પરિણામ કુશળ છે. અંતમાં આદ્રમાનો વિકાસ જ છે. લોક નજાગા હોવાથી પડશે તોય શું ? તપેલું તપ નાખ્યું થાય જ નહીં. પડ્યા તે ચડવાને સારું.

नेहाभिक्रमनासोऽस्ति, प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमयस्यघर्मस्य द्रायते महतोमयात् ॥

“ ગૂંચવાડો હજી રહે તો પૂછજોજી.

મોહનદાસના વંદેમાતરમ્”

આજે દેવદાસના પત્રનો ઉત્તર આ યો દેવદાસે અગાઉ એક પત્રમાં ઉપવાસ સમઘી એક પ્રીતિથી ઊભરાતો ઉપાનલ આપેનો, તેને જવાબ 'ચિ દેવદાસ

"તમારો મગગ મળ્યો હું તમને લખી ચૂક્યો છું તે મળ્યો હશે તમારી તમિયતના ખમર તમે નથી આપ્યા બહેનની આ રી કરી રહ્યા છે એ તો મને અનિશ્ચ સરસ લાગે છે શાસ્ત્રોમા આપણે વાપીએ છીએ કે શિષ્ય ગુરુને સારુ મેના કરવા નીકળી પડતા એ જેની મધુર ભાવામા મુકાય છે એવું મનોહર અને સ્વાભાવિક તમારુ વાક્ય છે આ તમારી સેવા તમને કેમલે બે સ્થળે લઈ જરો તેનુ માપ હું તો નથી રી શકતો

"મે પાત્રીસ ટકા એક દ્વિસથી વધારેને સારુ ન લીધા તેનુ રહસ્ય સમજતુ તો સહેનુ છે માગેથી વધારે તણાય જ નહી માલિકોએ મજૂરોના મહમપણાને વીરે નથી આપ્યા, પણ મારા ઉપવાસને નીધે આપ્યા છે એમ તેઓ હજી માને છે જો હું વધારે માગત તો તો મે અયાચાર કર્યો ગણાત હું વધારે માગી શકવાની સિયતિમા હતો ત્યારે મે ઓધામા ઓછુ લીધુ, એ મારી સરળતા મારી નમ્રતા અને મારી નિવેકબુદ્ધિ સૂચવે છે ઉપવાસ ન કર્યો હોત તો મજૂરો પડવાના જ હતા ઉપવાસથી જ ટક્યા આની ટેકને સા ઓધામા ઓછી માગણી જ યોગ્ય ગણાય આની ટેમના અક્ષરાર્થ પગાય તે પગાયે અને મારા ઉપવાસમા જે દોષો હતા તે દોષો મારી ઓધામા ઓછી માગણીથી હળવા — ઘણા હળવા થયા ઉપવાસનુ રહસ્ય એસ્થરમહેન ખૂમ સમન્યા તેમણે એક બાધ્મલનુ વાક્ય તારમા મોકલ્યુ તેનો અર્થ આ છે 'પોતાનો જાન પોતાના મિત્રને સારુ આરે તેના જરતા વધારે પ્રેમ માણસ બતાવી શકતો નથી' મારો એ ઉપવાસ એ મારુ હજુ સુધીમા મોટામા મોટુ કાર્ય હું ગણુ છું એ ઉપવાસ વેગાએ મે જે શાંતિ ભોગરી તે અનોખી હતી

'અમદાવાદના મર્ચમા જે આનંદ મને મળતો હતો તે અહીં નથી મળી શકતો મનમા ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે અને તરંગો આન્યા કરે છે લોકો રહસ્ય ખરા ર સમન્યા એમ ધણી વેગા જોઉ છું કોઈ વેગા નથી સમન્યા એવો આભાસ આવી જાય છે, તેથી કોચવાઉ છું કામ તો સરસ જ થઈ રહ્યુ છે પણ હવે મન યાદયુ છે મહમઅનીની લડતનો જોગ્ને મને ખ્યરી નાખે છે ઉપાડ્યે જ જૂઠ્ઠા છે કંઈકર મને જીવ્યજીવી શક્તિ આપણે એમ ખ્યરી એ છું ને તેથી બેડે બેડે શાંતિ પણ છે બા મારી સાથે જ છે.

"છેટેના ને મ્હેશો કે તેની મનમ પાગી યાકી ગઈજણાય છે વહાલ કામની વધારે મિગત મને મોખનજો

ગાપુના આશીર્વાદ'

રાત્રે મુંઝઈ જવાના હતા. કમિશનરની નિષ્ક્રિય સખા, ખેડૂતોની મહત્તમ પ્રતિભાઓ. આ બધાથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા હતા. પુષ્કળ વાતો ચાલતી હતી. તે દરમિયાન નીકળેલા ઉદ્ઘાટનો :

અંગ્રેજોની ખૂબીઓનો મેં જરોજર અભ્યાસ કર્યો છે, અને તે મેં જીવનમાં ઉતારી છે. હું જેટલી સરજતાથી એ લોકોની સાથે વર્તું છું તેટલી સરજતાથી કોઈ નહીં વર્તું હોય. મારા જેટલા અંગ્રેજ મિત્રો છે તેટલા હિંદમાં ભાગ્યે જ કોઈને હશે. અંગ્રેજો દીન નથી, આપણે દીન છીએ. કોઈ અંગ્રેજને એવો દીન નથી જોયો કે જે આવતી કાલે શું ખાવાનું મળશે તેનો વિચાર કરતો હોય.

આપણી લડત દરમિયાન ખેડૂતોને આપણે સમજાવી શકીએ છીએ કે સ્વરાજની લડત આપણે લડી રહ્યા છીએ. આપણી સ્વરાજ પાર્કમેન્ટનું પ્રથમ કાર્ય આપણને આપણી જમીન અપાવવાનું રહેશે. માણસો ઊભા રહ્યા હશે તો તો હું જીવતો હોઉં ત્યાં સુધી એ થી રીતે જૂલું ?

ગવર્નમેન્ટથી પ્રજાની સામે સત્યાગ્રહ ચાલ જ નહીં.

મેર સંધ્યાણી અને તેની ધોડીની વાત કાઢી. કાઠિયાવાડમાં વીરરસ તો ખાખાદી રહ્યો છે. પણ એ વીરરસ ખોટો. સામસામેની, મહિમાહિની લડાઈનું શરોતન. કાવાનાવા, પ્રપંચમાં વાપરી નાખેલી હોશિયારી. તરકટ, ઉતરપિંડી એ જ પૈસા કમાવાનું સત્.

મુંઝઈ ગયા. મુંઝઈમાં કારમાધકલ અને દુખોલેને મળ્યા. લોકોનું નીતિનગ આ લડતથી વધશે કે ? તેઓની વફાદારી વધશે કે ઘટશે ?

૧૩-૪-'૧૮ આ સવાલોનો ઉત્તર તેમને આપ્યો. મુલાકાત દોઢ કલાક ચાલી. ચંદાવરકર વગેરેને મળ્યા.

મુંઝઈથી આવ્યા. સત્યાગ્રહનું મૂળ પ્રેમ એ ઉપર અતિશય હૃદયબેદક બોધ. બપોરે સ્વયંબેવકાને સૂચના લખી. મહમદઅલી વિને

૧૪-૪-'૧૮ મેક્કીને પત્ર.

આપુના ઉદ્ઘાટ : "આજે જરોજર સ્થિતિમાં શરીર આની ગયું છે." પ્રેટનો પત્ર સખાની નિષ્ક્રિયતાને લીધે દુઃખિત સંબોધ,

૧૫-૪-'૧૮ ચિડાવેલા ખિજવાટભર્તા ઉદ્ઘાટો. તેને ઉત્તર

પ્રેટના ભાષણનો ઉત્તર પ્રેસ માટે,* કારમાધકલને

કામગ. ચંદાવરકરને કામગ. પ્રેટના ભાષણના ઉત્તરવાળો ખેડૂની રેખતને સંદેશ. *

*જુઓ પરિશિષ્ટ પહેલું

સ્વામી સત્પદેવ સંબંધે લક્ષ્ટનન્ટ ગવર્નરને કાગળ. રાત્રે પ્રેસના બંને કાગળો પોતે જોઈ ગયા. બીજા ખાનગી કાગળો લગભગ દસગાર. આટલી પ્રવૃત્તિ સામાને આશ્ચર્યનારું. “આત્માની શક્તિ ઓગળવી એ આત્મચાન. આત્મા તો બેઠો બેઠો દુનિયા હલાવે. હું તો શું કરું છું?” એ શબ્દોનો સાક્ષાત્કાર. “પ્રતિજ્ઞા જેણે નથી લીધી તે સુઘન વિનાના વહાણની જેમ ગામતેમ બચકાય છે, અને આવરે નાશ પામે છે” એ શબ્દોમાં મને પણ સાથે સાથે આપી દીધેલો બોધ.

૬ તેજી અને ચિખોદરા. ચિખોદરામાં સુંદર સભા. ભાષણ પણ સભાને અનુરૂપ. “ધ્યાનદેવ સ્વામીનું શાસન ન્યાં પ્રવર્તે છે ત્યાં વેદના ૧૬-૪-૧૮ ધ્વનિ હજી થતા જ હશે. અને યમનિયમાદિ પગાતા જ હશે. મારે પ્રતિજ્ઞાને મારે આ તો બહુ જ અનુકૂળ ભૂમિ છે.” એ ભાવને આખા ભાષણમાં ઘટાવ્યો.

નાયકાના ભાઈઓને પત્ર :

“તમારામાંના પચીસ જણની જમીન ખાલસા થઈ ગયાનું મેં હમણું જ સાંભળ્યું. જે તેમ થયું હોય તો તમને પહેલા થવાને સારુ મુખારકખાદી આપું છું. જે જમીન ખાલસા થઈ છે તે ચોપડે જ ખાલસા રહેશે એમ માનું છું. જતાં તમે તો એ જ્યાં દુઃખ સહન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એટલે તમને મારે દિલાસો દેવાપણું નથી રહેતું. તમને તો મુખારકખાદી જ આપું છું.”

ઓડ ગયા. લોકોએ ઠાક ભારે કરેલો, પણ સમાનું કંઈ ફગ ન આવ્યું. લોકોમાં બહુજ બહોળાં અને જોડાં તડો છે. જોદ્ધાનિસ- ૧૭-૪-૧૮ જર્ગની ટપાલ — મહિલાસને, મિ., મિસિસ, અને મિસ વેરટને સુંદર પત્રો લખ્યા. નકલ નથી જડતી. પદિમારનું અત્યંત સ્તોત્ર વાંચ્યું, સુધાયું અને ભૂમિકા લખી. આ બધું સભાની પહેલાંના બે કલાકમાં. સાંજે ઘેર જતાં બેંકર અને હું જૂથા પડ્યા, ચાર માર્શલનું ચક્કર ખાધું, અને ભાલેજ રેલેશને પહેંચનાં ગાપુની પાસેથી ભારે દપકો મળ્યો.

રાસ ગયા. ત્યાંના સૃષ્ટિસૌંદર્યથી — કુદરતી ખુશ્કી નાટકયાગા જેવા મેદનથી ચકિત થઈ ગયા. સુંદર ભાષણ. ‘લોકસમૃદ્ધ’ ૧૮-૪-૧૮ શબ્દનો પ્રયોગ.

નડિયાદ. રામનગરી. કેટલાક કામગીરી લખ્યા. મુખ્ય દનમંતરાવને અને
 કેટલાક મદાસીઓને. કુંભાકોણથી વીસ વપ્રાલો અને
 ૧૯-૪-૧૮ ગ્રેજ્યુએટોએ લખ્યું કે અમે હિંદી શીખવા માટે ઇતિહાસ
 છીએ, હિંદી શિક્ષક ઈર્ષ મોક્ષી આપો. દેવદાસને
 મોકલવાનો વિચાર.

મદાસીઓને પત્ર :

૬ “તમારી આટલા બંધાની સહીઓ સાથેનો કામગીરી મળતાં મને બહુ
 આનંદ થયો. મારાથી બની શકશે તેટલો વહેલો હું તમને શિક્ષક મોકલી આપીશ.
 ઈર્ષ અરેનનિક માણસ જે કાર્ય પ્રત્યેના પ્રેમથી હિંદી શીખવા તૈયાર થાય,
 એવાની સેવા મેળવવા હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મદાસ પ્રાન્તમાં લોકો કેટલું
 ઘરે છે એના ઉપર જ આ મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયત્નની સફળતાનો આધાર છે.
 તામિલ ભાઈમહેનો પ્રસંગને ઉચિત શૌભ દેખાડશે જ, એવી મારી ખૂબ શ્રદ્ધા
 છે. હિંદી ભાષાને હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યવહાર માટે
 સામાન્ય ભાષા બનાવી દઈએ કે તરત રાષ્ટ્રમેવા કરવાની આપણી શક્તિને
 કશી મર્યાદા રહેશે નહીં.”

સુમેદાર આવેલા. તેની સાથે વાતો. અમારે પૈસા જોઈતા નથી, પૈસા
 મુંજાઈથી બેગા કરીને આવે તેની નૈનિક અસર બહુ જ ખરાબ થાય. રાત્રે
 ‘પેઈલ ફેઈરિડ’ શબ્દના ગુજરાતી માટે સુમેદારે ખૂબ માથાકૂટ કરી. આખરે
 કંટાળીને આપુએ કહ્યું : “ભાઈ રહેવા દો, એ શબ્દ આપણે નથી ખોળાવો,
 ‘ગોરા’ શબ્દ ઠીક છે.”

અગરપુરા, કાસોલ, અને આમરખા : ત્રણે કેસણે મીટિંગો. અગરપુરામાં

મુંદર ભાષણ. અગરપુરામાં કહ્યું કે “આ લગાઈથી ગ્રામ-
 ૨૦-૪-૧૮ પંચાયતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પથ હેતુ છે.” રસ્તે સુમેદારને
 તથા જલદી ઈર્ષ. રાત્રે અમદાવાદ ગયા. અંબાલાલ, આનંદલાલકર

૨૧-૪-૧૮ વગેરેને મળ્યા. બીજે દિવસે રાત્રે પાંચ કલાક. પાંચ કરતાં
 અદમદનગરથી સત્યાગ્રહપદ્ધતિ શીખવાને આવેલા દક્ષિણી

ભાઈ વિગે વાત નીકળતાં બોલ્યા : “એ લોકો એમ જ સમજે છે કે આ
 તો એક પ્રકારનો સંચો ચલાવવાનું છે તે તરત જોઈને શીખી શકાય. નાનામાં
 નાનાથી તે કવે સુધી તમામ દક્ષિણીઓની એ ખોડ છે.” તા. ૨૮મીએ દિલ્હીમાં
 જોશી અને બીજા એક દક્ષિણી ભાઈ આવેલા. તેમણે પાંચ મિનિટમાં વાત
 પૂનાવી ત્યારે એ-ફ્રેડ બોલ્યા, “આ માણસો બહુ ડાહ્યા છે, એક પણ મિનિટ
 વધારે લેતા નથી.” તેને આપુએ કહ્યું : “આ મહારાષ્ટ્રની ઉત્તમ બાળુ છે.”

સવારે પંડેળી અને સુણાવ ગામે સ્ખાઓ સુણાવનો અપૂર્વ ઉત્સાહ,
લગભગ બે હજાર માનુસ. પંડેળીમાં ઝાંઝપખાગ સાથે

૨૨-૪-૧૮ આવકાર મળેયો તેનું સૂચન કરી કહ્યું કે ઝાંઝપખાગનું
માધુર્ અને સરળતા સુણાવમાં મળેલા બેન્ડમાં નથી.

આપણી પ્રવૃત્તિ બેન્ડના જેવી કૃત્રિમ ન થાય એ જ જોવાનું છે. ઝાંઝપખાગમાં
પુગતન માધુર્ જળવાયુ છે. બેન્ડ બેસરું છે. આપણી પ્રવૃત્તિ એકરાગી,
મધુરી હોવી જોઈએ, બેમરી નહીં. મુદર ભાવયુ. ત્યાંથી આવીને પ્રેરને
કાગળ, ધોસયને કાગળ. ચાર્લસગેયને કાગળ.

રાત્રે મુખર્ જવા નીકળ્યા. મેયમાં ગિરદી હોવાને લીધે છટા પડી ગયા.
બાની પામેથી મતોકબહેન અને મગનવાલભાર્ વચ્ચે તકરારની અને બીજી
વાતો સાંભળેલી, તેના કડયા માટે સવારે ઊગેને જ મેલમાં કાગળ લખના મે
જોયા. કાગળો નીચે પ્રમાણે :

“ચિ મગનલાલ,

“જાના કહેવામાં આવ્યું છે કે તમારી ને મતોકની વચ્ચે કાર્ બોલાયાવી
થર્ રહી છે, તમારું મુખ ધ્યાન હતું. આમ તમારે વિષે

૨૩-૪-૧૮ ન જ થાય એવું ઇચ્છું છું. સતોકને તમે ધીરમ્થી આગળ
અથાવો. અધીરાર્ પ્રેમનો અભાવ સૂચવે. આપણે સામેનાને

તેના અપકાર્માં મદદ ન કરીએ એટલું બમ છે. તમારી ચિંતા તમને બાગે છે,
વધરા દેતી નથી. એ સ્થિતિમાંથી હવે તો તમારે મુક્ત થવું જ જોઈએ.

માયાલવર્ણાસ્તુ કંતિય દ્વીતોળ્ળગુન્વદુ સદા ।

આગમ્માગયિનો નિત્યાસ્તાંસ્તિતિશસ્ય ભારત ॥

આ શ્લોકનો વિચાર કરી તેનું ગદ્ય તમાગ આદમાં ઉતારો અતિશય
જોરવાગે એ શ્લોક છે. મને તો ધણી ચિંતાને સમગે એ શ્લોક શાંતિ આપી
છે. જૂનરાયના કુટુંબીયમાં સતોકને વાપરો. તે ક્યેશ દુ કરી શકાય, દૂર
થવો જ જોઈએ”

“વદાવી કસ્ટ,

“તામે મગનલાલને માનુ મુખ આપવું ગ્યું છે તેજે માગાપને તમ્માં છે.
મારું કામ તેજે પોતાનું ક્યું છે. મારા કામનો વાગમે લેવાને તૈયાર તો
અમારે મગનલાલ છે તેને રક્તિ કાણ આપે ? તેને દુ ખે તુ ગડે, તેને તું દેત્યી
જમાડે, તેને અનેક ચિંતામાંથી તું દિગી લે એ તારું કાર્ છે જૂનરાયના
ધરમથી ક્યેશ છે તે મગ્ન. આવાં જાનો જી કરની રહે એમ મિત્તુ છું.

મેમા સરી વિદ્વતા છે, મોટામી છે ધોળા સાડી ઢોગ વિનાની પડેરનામા
જરાયે અડઅથ નથી માનવાની : વહેલો આવવાની તગ્વીગ કરીશ ”

ખપોરે ‘બિખારી ઝમિગી’ની સભામા ગયા ત્યાથી આવી જમા
૨૬ નેડિને ખેસી ગયો હતો ગુરે હોમરૂનરોએ બોનાવેની ખેડા સમધી
સ્થિતિની મીટિંગ — નામદાગ પટેલ પ્રમુખ હતા તિનક પથ અચાનક આવી
અડેલા પટેને ગુજરાતીમા શરૂ કર્યું અને બવા લાપલો ગુજરાતી અને
મરાઠીમા જ આ થા નરો અડચો હોય એરી રીતે ચગી જઈને આપેલુ પટેલ
માહેમડુ લાપલુ સમેદાર, હોર્નિમેન વગેરેના લાપલો ગાળોથી ભરેના હતા
પ્રેમની ટેકડી એમા હતી ખાપુનુ શાન, સૌમ્ય, સુરુચ્ચિકૃત લાપલુ

મુમમિ મારો ઢોગ આશરે રૂપિયા સવામો તથા રૂપિયા પચીસમેની ડિપોઝિટ
રસીદ સાથે ચોરાયો બીજો દિવસે સવારે મૌવાના અબદુલ
૦૪-૪-૧૯ ખારીને મળ્યા ખપોરે જમનાદાસ આબ્યા હતા, તેની સાથે
ધણી વાતો થઈ તે દરમ્યાન કહ્યું કાનની સભાનો સુર
મિનમ્ય ન ગમ્યો અગ્રેજીને પોનાના નામની ઉપર મરકરી દરનામા આવે તે
અતિશય ખરામ લાગે છે અને એવુ જ ગઈ કાનની સભામા ચાલુ હતુ
મારે ઢાઈડ દિવસ આની સામે પણ સખત વાધો ઉઠાવો પડશે

ખપોરે સાડાચાર વાગ્યે દિલ્હી જવા નીમળ્યા સાગ સુધીમા ખાપુપીલુ
અને સહેજસાગ વાતો થઈ લખનોની કોએસમા વોલગિયર હતો ત્યારનુ
ઓગખાગુ કાદીને એક સિધી વિદ્યાર્થી મળવા આવેલો તેને ગિલ્ટ અને
જગ્યા રાખનાનો લુકમ મરી દીધેલો રસ્તે અમારા ડબ્બામા તે આબ્યો તેણે
કહ્યુ કે પોતે ઇન્ડિયન ડિફેન્સ ફોર્સમા તાલીમ લઈ આવ્યો છે તરત જ
એને નગ્યા અને મ્હુ “થોડા દિવસ મારા આશ્રમમા નડી જઈ આવો ?
વેકેશન ક્યારે છે ? અને ત્યા તમે જેટલુ શીખી આવ્યા હો તેમલું અમારા
ઉકરાઓને આપો !”

રાત્રે મારા ખાપુજી નવસારી સ્ટેશન ઉપર મળ્યા તે મને જોઈને અતિ
હરખાયા ગાડી બિપડતા ખાપુએ માન એલો જ પ્રશ્ન પૂરો, ‘કેમ નિશ્ચિત
થવા છે ને ?’ મારા ખાપુજીએ થોડી વારે કહ્યુ, “હા જી”

બીજો દિવસે સવારે મેન ચાલુ હતી તે દરમ્યાન ટપાન લખી નાખી
પછીથી હરિલાલની વાત નીકળી, સળેદારની નીમળી, બેકરની
૨૫-૪-૧૯ નીકળી અને અનેમ્ની નીકળી હરિલાલે મનકતામા મનુ
સૂમેદારની લનામણુ લઈ જવાનું કહેલુ, અને મે કઈ વિરોધ
ન ખતાવેલો તે સામળીને મને નીચે પ્રમાણેનો બોધ આપ્યો એ બોધમા જણાઈ

આનતી મારે માટેની અપૂર્વ મમતા, મને સુધારવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને એ ખતે ઉપરાંત મારા સ્વભાવની તલસ્પર્શી પરિક્ષાએ હું અમિત થયો. મને માગ વખાણથી કદી આનંદ નથી થયો તેમજ આ પરિક્ષાથી થયો. “તમે તદ્દન મોડા છો. હું આ તમારો દોષ છે એમ કહું છું, ગુણરૂપે નહીં. તમે તમારી આસપાસના વાતાવરણને વશ થઈ જાઓ છો. વાતાવરણને દગાવીને બીચે ચડાવી શકિત તમે નથી ખતાવતા એનો અર્થ એ કે તમે દુષ્ટ વાતાવરણમાં જન્મ પડી જાઓ. ખીમત્સ વસ્તુ જોઈને ચિત્રમાં ખીમત્સતા આપ્યા વિના ન રહે એવા ચિતારાના જેવા તમે છો. તમે અયોગ્ય વાતાવરણમાં મુખાઓ તો તેનાથી તદ્દન અગાધ થઈ જવાને બદલે તેમાં તમે રસ લો છો, માણો છો.”

મેં કહ્યું આપનું આ પૃથક્કરણ તદ્દન સાચું છે. હું કબૂલ કરું છું, અને એ સુધારવાનો હું પ્રયત્ન બરોબર કરવાનો પણ જેવાને હું સુધારવા બેસું ?

બાપુ ખીમતે સુધારવાની વાત જ ક્યા છે? જગતમાં કેઈ પારખને સુધારી શકતું જ નથી જાતે સુધરવાનું છે અગાધ થઈ જાઓ, એટલે અગાધ રહીને જ તમે પ્રભાવ પાડો. અમુક વાતો તો તમારી સમક્ષ કદી ન જ થઈ શકે. તમારી આગળ અમુક શબ્દો કે વસ્તુઓ રિપે બોનતા સામે માણસ શરમાય ત્યારે જ તમારો પ્રભાવ પડ્યો કહેવાય અતિશય શુદ્ધ વાતાવરણમાં જ રહેતા શીખો.

કળા અને નીતિનો સંબંધ જાણતો છતાં નીતિની દૃષ્ટિએ ખરાબ પુસ્તકોમાં રીઝીની ખાતર કે રિસની ખાતર રસ લેવાની મારી પ્રકૃતિ મેં જાણવી બાપુએ તરત જ મ્હુ, હું તો તમારી આ પ્રકૃતિ બરોબર જોતો જ આવ્યો છું.

બાપુ મુમર્શિનાળા ટોળામાં મને તો માન બેઠર સરસ લાગ્યા ઉમર પણ ખરો હું જખરો મુસનમાન છે મુસનમાનના ગમાઅણગમા મહુ તીવ્ર હેય છે એ સિવાય બહુ સુદર માણસ છે, મહુ સરખરી પણ છે.

હરિલાલે એક ક્ષણમાં આખી જિંદગી બગાડી નાખી છે માન સર્વ દોષો હું એનામાં આકૃતિને મોળી દેખાડનારા મયમત્થી પ્રતિબિંબિત થયેના જોઈ છું. ગુણો આકૃતિને નાની દેખાડનારા કાયમથી પ્રતિબિંબિત થતા જોઈ છું. મારામાં જે વસ્તુઓ, જેમ કે ઉદાગ્ર ગુણરૂપે હતી તે તેનામાં અનગુણ થઈ ગઈ છે માન ત્રણે એકરના તરફથી થતા અસંતોષનો મ લો વાળના દેવદાસ જન્મેનો છે, એમ મને લાગે ■

રેસન ઉપર આવતા આવતા એવેના કે, મારી કેળવણીના ખર્ચ પેટે વિનાયકથી આવીને મેં માતા મ્હા ધરેણ વેચી નાખેલા તમને ખબર ન હોય કે બાની પાસે માત્ર હાથની બગડી કે દરિયાન પણ એમ જી શકે છે અમરના

વરનો આપ ઝોઘમાં ઝોઘ સત્તરસો રૂપિયાનાં ધરેણાં કરાવે. એટલે કન્યાના આપને કંઈ ખર્ચવાનું હોતું નથી. અને મુશ્કેલીને પ્રસંગે વરને એ ધરેણાં વાપરવાનો બાધ નથી.

ટ્રેનમાં ભરતપુરથી ચંદાવરકર, પરાંજપે તથા પટેલ સાથે ફ્રાઈડ ક્લાસમાં ગયા. બહુ વાતો કરી હશે. મેં પૂછેલું કે કંઈ તેઓને એક વિચારના કરી શક્યા? તો નિઃશ્વાસ નાખીને કહે, નહીં. કાંઈ મતભેદ ખાસ નહોતો, ત્યાં જઈને શું કરવું એ જ વિચારતા હતા. મને આપણા મોટા માણસો બહુ જ નાના લાગે છે. જુઓની આ લોકોને જાણે આ પ્રસંગે પણ કંઈ જ હોય નહીં એવું એમનું વર્તન હું જોઈ રહ્યો છું.

ગાડીમાં 'હિંદુ' પત્રનો પ્રતિનિધિ વ્યાસરાવ મથુરાથી સાથે થયો. મરજિયાત અને ફરજિયાત લશ્કરભરતીની વાતો કરી : અહિંસાત્રતવાળા તમે કેમ લશ્કરભરતીને ઉત્તેજન આપી શકો? મને તમારી સ્થિતિ સમજાવો. એને કહ્યું કે લડાઈની તો વિરુદ્ધ જ છું. પણ જેને લડવું હોય તેને લડવાનું કહું ખરો. પેસો એ નહીં સમજ્યો. આપુએ કહ્યું :

જ "માણસમાં આવેશો ભરેલા છે તે હું માન્ય રાખું છું. માણસ મરતાં શીમે તે પહેલાં એનામાં મારવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. કેઈ મારી સલાહ પૂછવા આવે કે લડવું એ સારું છે કે નહીં તો હું એને સ્પષ્ટ કહું કે ના, સારું નથી. પણ કેઈ પોતાના મનમાં ચોખ્ખી પ્રતીતિ સાથે આવે કે લડવું એ તો સારું જ છે પણ અમુક પ્રસંગે લડવું એ સારું છે કે નહીં એ વિશે એને શંકા છે તો હું એને સલાહ આપું કે આગલી પળ લડાઈમાં લાગ લેવાની છે."

આટલું કહ્યા પછી તેને પૂછ્યું કે સમજ્યા? સમજ્યા હો તો કહો કે શું સમજ્યા? પેસાએ કંઈક કહી મનાવ્યું, પણ સમજેલો જણાયો નહીં. પછી કહે કે :

જ "એક સીધો દાખલો લો. મારો છેકરો આવીને મને કહે કે પરણ્યા વિના તો તે રહી શકે એમ નથી. હું ચોક્કસ માનું છું કે બ્રહ્મચર્ય એને માટે ઉત્તમ છે પણ મારે તેને પરણવા દેવો જોઈએ. કેવળ એટલા જ માટે કે તે અવળે રસ્તે ન ચડી જાય. તેના લગ્ન પછી હું તેને 'સમજાવું' ખરો કે બને તેટલો વધારે સંયમ તે પાળે."

રાત્રે ધૂજ મળી બેટી સર્જ ગયા. સવારના પહોરમાં મને જોલાવીને પ્રવચન આપ્યું : તમે પ્રેમથી ક્યું છે એટલે શું કહું? પણ ૨૬-૪-૧૮ આધ્યાત્મિક રીતે તમે બહુ જોડું કાપ્યું ક્યું એમ મારે કહેવું પડે છે. તમે તે દિવસે મારા આગ્યા વિના ન કેમ જમ્યા? મને તે દિવસે બહુ કષ્ટ થયું. તમે પ્રીતિની લાગણીથી ન જમ્યા

હો તે એ પ્રીતિ નકામી છે માત્ર હું આવું અને ત્યાર પછી આનંદથી બેગા જમશું એ લાગણીથી ન જમ્યા હો તો એ તો વિચાર કર્યો જેવું કહેનાય તમને મારે તુરંત ક્યાંક મોકલનાના હતા પણ મેં જોયું કે તમે તો જમ્યા ન હતા હું સી રીતે આ પ્રમાણે તમારી પાસે મમ લઈ શકું? તમને તમારી ખૂરી ટેવને પણ સારી માનવાની ટેવ પડી છે અમુક નર્તક શકે એમ તે શું હોય? તમારા પિતાએ અને દુર્ગાએ તમને મહુ પપાળ્યા છે

સારે દિલની પ્રારબ્ધ મીઠિંગમા ગયા 'તિન-', મિમિસ બેસંટ, અને અવીભાર્ધઓ વિરે પહેની તમ્બાર ઉગરી દિવે પૂછ્યું તેમની ગેરહાજરી મામત કોને વાધો છે? માત્ર બાપુજી જ બોલી ઊઠ્યા કે "મને વાધો છે" બીજા કોઈએ ટોઠા આપ્યો નહીં ખૂબ ચિઝઈને આન્યા પર લખવો શરૂ કર્યો લખી એન્ડ્રૂએ મનાયો મુશ્કેલીવાળા થા મઝકરુલ હક હતા ઢાંગ લખાયા પછી માનવિયાજી આન્યા

૪. "પ્રિય સર ક્યોડ હિલ,

"આ બહુ અગત્યની પરિવદમા કમિગીઓ નિમાય તેમાની કોઈ પણ કમિગીમા રહેવાનું અથવા તો મુખ્ય દરા ઉપર બોનવાનું માન લેવાનું મારે ના પાડવું પડ્યું તેનું મને ઓહુ દુખ થયું નથી

"મને લાગે છે કે વધુ સમર્થ નેતાઓને એ પરિવદમાથી માફત રાખવામા અન્યા છે, એટલે પરિવદ મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડવાની છે. શ્રી નિનક, મિમિસ બેસંટ અને અવીભાર્ધઓની ગેરહાજરીથી પરિવદ સાચી રીતે વજનદાર ગંહેની નથી મારે કમૂન કરવું જોઈએ કે આજની મીઠિંગમા હાજર હતા તે પેખીના અમારામાંથી કોઈની પણ લાગવગ આમજનતા ઉપર આ નેતાઓ જેટની નથી પરિવદમા એમને બોનારવાની ના પાડનાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે અમગની ધુગ જેઓ વડી રહ્યા છે તેમની ખરી ઇચ્છા અત્યાર સુધી અગીકાર કરેની નીતિમા કશો ફેરફાર કરવાની નથી અને નીતિમા કશો ખરો ફેરફાર થઈ નિના તમે જે છુપાછો આપનો તેમાં કશી શોમા કે બાગ નહીં રહે આમજનતામા એ માચી નફારી પ્રગટાવી શકશે નહીં પરિવદનો હેતુ હું ખરી રીતે સમજ્યો હોઉં તો તમારી ઇચ્છા એવી છે કે આમજનતા ઉપર અમર પાડી દિદી વેકેમા અમેનેના જેવી વફાદારી કેવી રીતે પ્રગટાવી એ દિદી નેતાઓ સામે સવાન છે હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે જ્યાં સુધી તમે આમજનતાના વિશ્વસ્ત નેતાઓ ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યા નૈવાર નથી અને એ વિશ્વાસનો જે અર્થ થાય તે મનુ કળા નથી ત્યાં સુધી વફાદારી પ્રગટાવવાનું અશકર છે અવીભાર્ધઓ વિરે હું જાણું કે લોકોની આગળ તેમના સુનાની કશી સમિતી નથી દુરમન સઘે પત્રવ્યવહાર કરાના

તહામતનો તેમણે ભારપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો છે. અત્યારની પરિસ્થિતિ વિશે અનીતિઓનો જે મત છે તે જ ઘણા મુસનમાનેનો છે.

“તમે લાગે છે કે બીજાં કારણોગર પણ પગિપદમા ડુંગર અમરકારક કામ કરી શકીશ નહીં. વિનાયતની મેલમાં આવેના જાપાને હમણા જ વાગ્યા છે તેમાં છૂપા ક્રાનકારો વિશે ચર્ચા છે જે નસ્તુઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે સાચા મહુ દુષ્ટ થાય છે જાપામાં જાણી ધા પ્રમાણેના ક્રાનકારો સાચેમાચ થતા હોય તો હવે મિત્ર રાજ્યોનો કેસ મિનકુન ન્યાયી છે એમ હું કેમ ખી શકું તે જાણતો નથી આ સમાચારની અસર હિંદુસ્તાનના મુસનમાને પર શી થશે તે હું કહી શકતો નથી. હિંદુ સરખર માત્રાજની ઉત્તમ સેના તો જ કહી શકે જો શાકી સરકારને સલાહ આપનાની તે હિંમત કરે કે આ ક્રાનકારોથી તેણે પોતાની જાતને ખોળી અને અનીતિમય સ્થિતિમાં મૂકી છે તેમાંથી તે ખાતરી નહીં જાય વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી હકીકત તદ્દન ખોળી છે એનું સામિત થશે તો મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહીં થાય.

“જાપા સુધી ધ્યાનિક અમનદારો, તેઓ ખેડમાં કરી રહ્યા છે તેમ પોતાનો વડીલ ગયાવશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં આતરિક શાન્તિ રહેશે નહીં. મારી ખાતરી છે કે વાર્તિકરોય એમ તો ન જ હરકે કે લોકો અન્યાય અને જુનમને કશે વિરોધ ન કરે. ખેડમાં લુટ ચનાનીને મહેમલ વસૂલ કરવાનો ઇગદી રાખનામાં આવ્યો છે તે એકદમ બધ કરવામાં આવશે અને ખેડના લોકોની ન્યાયી માગણીઓ મંજૂર કરવામાં આવશે, એની હું આશા રાખું છું.

‘ફરજિયાત લશ્કરભરતી શરૂ કરવા માટે પણ અરકારને હું ખરામત એવવા ઇચ્છું છું. હિંદુસ્તાનની જમીન ઉપર એ નસ્તુ કદી સફળ નહીં થાય એની હું આશા રાખું છું. પરંતુ કેઈ પણ રીતે જાપા મુખી ફરજિયાત ભરતી કરવાના મથા પ્રયાગો પ્રામાણિકપણે કરવામાં આવે અને તે સફળ ન થાય ત્યાં સુધી તો ફરજિયાત લશ્કરભરતી દાખલ ન જ કરી જોઈએ. બજાગમરીથી લશ્કરભરતી કરાની જે વાતો અત્યાર સુધીમાં સાલગરામાં આવી છે તે વાતોને દાખી રાખનામાં નેનાઓએ ખૂબ જ સમય વાપર્યો છે એ તો તમે પણ કમૂન કરશો. હું એમ માનના હું સાદસ કરું છું કે હવે ભવસ્થાને આપણે પડેલી ચૂકચા છીએ.

‘છેલ્લે જાણાનું કે હોમરલની સગીન કે જાણી આમગનતામાં એટની બધી લાગી અને વ્યાપ થઈ ગઈ છે કે નજીકના લશ્કરમાં હોમરન મજાનું છે એના ખૂબ જ મજબૂત પુરાવાથી કાઈ પણ જોણું હશે તો લોકોનો સાચો સદકાર મળી શકશે નહીં.

“હવે હું મિત્રીઓમાં રહેનાની કેમ ના પાડું છું અને બોલવાની કેમ આનાકાની કરું છું તે તમે સમજી શકશો અને કદાચ એની ડર પણ કરી

શકશે. પરિપક્વતા લાગ ન લાઈને જ સરકાર પ્રત્યેનો મારો સદ્ભાવ હું સારામા સારી રીતે દર્શાવી શકું.

“આ કાગળ વાઈસ્રોયની સમક્ષ વહેનામા વહેતી તકે તમે મૂડરો એવી મારી નિનતી છે

સેનક

મો. ૩૦ ગાંધી”

કાગળ લખઈ રહ્યા પછી માનવિયાજી આવ્યા માનવિયાજીને લખાણ બહુ કડક લાગ્યું સૂચનો તો અદર કાર્થ ન કરી રાખ્યા માત્ર છેના પેરેઆફમા ‘એન્ડ એન્વાઈઝ’ (કૃપા કરશે) એવું ઉમેરવાની સૂચના કરી બાપુએ ના કહી એન્ડ કાગળ લઈને ચાલ્યા સાથે હું અને બાપુજી પણ હતા માનવિયાજી પોતાની ગાડીમાંથી ઊતરી અમારી સાથે ચાલતા હતા રસ્તામા અનેક વાતો થઈ પોતાના છોકરાને એ ‘Secret of Success’ અને ‘Plain living and high thinking’ ‘સફળતાની ચાવી’ તથા ‘સાદુ જીવન અને બધા નિયામ’ વચાવે છે અને સાથે સાથે લાગતમાંથી શ્લોકો પણ આપતા રહે છે એમ કહ્યું એન્ડ જરા દસ્તા એગલે આ પુસ્તક ઉપર માનવિયાજીએ લખણ આપ્યું. પછી રસ્તે ફેરફારે મળવા માનવિયાજી છૂટ પડ્યા એન્ડ તો કાગળ વિષે ‘કમાન,’ ‘લખ્ય’ એમ બોલ્યા જ કરતા હતા માનવિયાજી ગયા એટલે બાપુજીએ કહ્યું “મારી ખાતરી છે કે પંડિતજીને કાગળ ગમ્યો નથી કાગળ પૂરો થઈ ગયા પછી એ આવ્યા એ સારું થયું નહીં તો આપણે પૂરો જ ન કરી સમત કાગળને એગલો મધો મોળો કરી નાખનાનો એ પ્રયત્ન કરત કે તેમા કશું રહે જ ની”

માનવિયાજી બેગા થયા પછી પરચૂરણ વાતો ચાલી મેન્નાફ દાઉસમા પહોંચ્યા એન્ડ કાગળ આપવા ગયા કાગળ આપીને આવ્યા પછી એન્ડ એ બધું વર્ણન આપ્યું

જ હું હેતીને રસ્તામા મળ્યો તેણે મને પૂછ્યું, “આટલી મોડી ગતે કેમ આવ્યા છો?” મેં કહ્યું, “મારે સર જોડ હિંવને મળવું છે” તેઓ મને ત્યાં લઈ ગયા તે અદર ગયા અને સર કોઠડને જ્યું કે હું જાર રાદ જોડે છું અર કોઠડ બદાર આગ્યા અને રથવાટમા મને ક્યું “લુઓ મિસ્ટર એન્ડ, હું બહુ કામમા છું એમ મિનિટ પણ તમને આપી શકું એમ નથી” મેં કહ્યું “મારે એક પણ મિનિટ જોઈતી નથી હું તો આ કાગળ તમને હાથોડાય આપવા આગ્યો છું એ મહુ અગત્યનો કાગળ છે અને હું આજ રાખુ છું કે આજે જ રાતે તમે એ વાચશે”

કોન્કર-સમાં ન ગયા. મેફીને પણ ઉપરનો પત્ર મોકલ્યો તેની સાથે નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો:

૨૭-૪-૧૮

જીવંત હોઈને આખી પરિસ્થિતિમાં જે ફેફસાં થયા છે તે ઉપરથી મારો અભિપ્રાય એ છે કે અતીઆઈઓની મુક્તિ એ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ થઈ પડી છે. ખૂબ આનાકાની અને બહુ ગંભીર વિચારણા પછી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે હું પરિવ્રજા ભાગ લઈ શકીશ નહીં અને જે હેતુને માટે પરિવ્રજા જોવાવશમાં આવી છે તે હેતુ માધનામાં મદદ કરી શકીશ નહીં. આ કોન્કર દિવ ઉપરના મારા લાગણમાં મારા કારણો મે જણાવ્યા છે. તે કાગળની એક નકલ આ સાથે તમને મોકલું છું. હું જાણતો નથી કે હજી પણ અતીઆઈઓની આમનમાં વાર્ષિકગેમ સાહેબ મને મળના છએ છે કે કેમ હું તો ૨૬મી સુધી દિલ્હીમાં જ છું અને જો જરૂર હોય તો મારું રહેવાનું લખાવી શકું એમ પણ છું.”

આ પત્ર અગિયાર વાગ્યે ગયો જપોરે વળી મેફીને કાગળ આવ્યો તેમાં નજી વાગ્યે વાર્ષિકગેમ હેતુની ઇચ્છા જતાની હતી. વાર્ષિકગેમને મળ્યા જે કયાક વાતચીત થઈ. કોન્કર-સની બહાર રહીને કોન્કર-સ ન ભાગી. કોન્કર-સમાં આવીને કોન્કર-સ ભાગી હોય તો ભાગી. બધી વાત તમે તમારા મિત્રો આગળ મૂકી શકો છો અને તેમને તમારા પક્ષમાં લઈ શકો છો પણ તમારા પક્ષમાં કોઈ આવશે એમ તમને લાગે છે? કોન્કર-સમાં ન આવો તો હિંદુસ્તાન ઉપર બહુ ખરાબ અસર થશે

ગુપ્ત તકનામાંની વાત નીકળી વાર્ષિકગેમ કહ્યું કે તમને એ આમતની ખાતરી છે? બીજા પક્ષને જ્યાં સુધી નથી સાબળ્યો ત્યાં સુધી તમે કાર્ડ નહીં કઢી શકો. બાપુએ તદ્દન પ્રમાણિકપણે ગુપ્ત તકનામાં વિશેના પેરેઆદ સંબંધે વાર્ષિકગેમને વાત કહી દીધી. “મને તો કોઈ ખબર હોતી નથી હું તો પેપરે વાંચતો નથી. મને તો એન્ડ્રૂએ ‘નેગન’ના કેટલાક અંગે વંચાવ્યા તેમાં મેં જોયું. અને મને અને એન્ડ્રૂને જાણેને લાગ્યું કે આ આમતમાં તમને લખવું જ જોઈએ, એટલે તમને મેં લખ્યું. મને વિશેષ માહિતી નથી પ્રધાનમંડળને આ આમતમાં શું કહેવાનું છે તે આપણે સાંભળવું જોઈએ એ વાત સાચી”

સવારે ભારે મનોમથન ચાલતું હતું કોન્કર-સમાં જવું કે ન જવું? એન્ડ્રૂને કહ્યું:

૨૮-૪-૧૮

જ મારી ક્ષાત્રવૃત્તિ મારી ન્યાયવૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવે છે મને કારી ધા લાગ્યો, જ્યારે તેણે કહ્યું, ‘કોઈક નિયમ હિંદુસ્તાનમાં તમે એકલા પડી જવાના છે કોઈ તમારી સાથે સંમત

યશે નહીં અને તમને અનુસરશે નહીં. તમે જે કહો છે તે તમારા મિત્રોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરો અને પછી હું જે કહું છું તેની તમને ખબર પડશે.’

કોન્ફરન્સમાં જતાં પહેલાં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટની જોડે મુલાકાત મેળવવા માટે એન્ડ્રૂએ મોકલ્યા. એન્ડ્રૂએ પા કલાક એક બાથરૂમમાં બેસાડી રાખ્યા. ત્યાર પછી ક્યું કે એકાદ મિનિટ હું આપી શકીશ. એન્ડ્રૂને શેકહેન્ડ પછી ન કરી અને, આવો મિસ્ટર એન્ડ્રૂ, તમારે માટે હું શું કરી શકું એમ છું? કહીને વાત શરૂ કરેલી. દસ વાગ્યે બાપુ એને મળ્યા. બાપુને કહ્યું: તમને હું એક મિનિટ પછી આપી શકું એમ નથી. અલીઆઈઓના પ્રશ્નને લરકરભરતીના પ્રશ્ન સાથે શી લેવાદેવા છે? બાપુએ કહ્યું, ઘણી લેવાદેવા છે. અલીઆઈઓની મુક્તિથી લરકરભરતીનો આખો પ્રશ્ન ઊકડી જશે. સર વિલિયમે કહ્યું: એ તો કીક. પછી તમે યુદ્ધપ્રયાસ માટે શું ક્યું છે? હું જાણું છું ત્યાં મુઘી તો ર્થાનિક અમલદારોને તમે કેવળ ખૂંખ હેરાનગતિ આપી છે. બાપુએ કહ્યું: મેં ઇંગ્લંડમાં ઘણું કામ ક્યું છે અને અહીં પણ એવું જ કામ કરવાની માગણી મેં તો કરી હતી. પછી મારી માગણી નકારવામાં આવી. સર વિલિયમ ગોધ્યા: સલામ. આમ વાત ખલાસ થઈ અને બાપુ ચાલ્યા.

કોન્ફરન્સની ‘મનુષ્યજગ કમિટી’માં હાજરી આપી. કંઈ બોલ્યામાલ્યા નહીં. સાંજે આવીને વિચાર કર્યો કે કોન્ફરન્સની શરૂઆતમાં જેવો પત્ર લખાયો છે તેવો પત્ર કોન્ફરન્સને અંતે પણ વાર્ષિકરોપને મોકલવો. પત્ર ઘડ્યો. સારો પત્ર હતો. તેમાં શત્રુજાતીનો કાપલો અને પ્રેસ એક કાલવા માટે અને સ્વરાજ્ય તુરત આપવા માટે લખેલું હતું. પત્રની માલવિયાએ ત્યાં રાત્રે આર વાગ્યા મુઘી અર્થા ધર્મ. માલવિયાએ રાત્રે પત્ર ઉપર સહી કરવાનું વચન આપ્યું. સવારે ફસફી ગયા. માલવિયાએ સહી નહીં કરી એટલે બીજા સત્તર જણાએ સહી કરી હતી તોયે પત્ર ન મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોન્ફરન્સમાં ઉદ્ઘોષમાં હાજર રજૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. એન્ડ્રૂએ રજા માગવા મોકલ્યા. બીજે દિવસે વાર્ષિકરોપે રજા આપી. સાથે જ સંદેશ પછી મોકલ્યો:

જ તમારા બધા મિત્રોને ખાતરી આપશે કે માગણી ધર્મ શકે તે ખર્ચ મેં ક્યું છે. જે ગોળના રજૂ કરવામાં આવી છે તે પૂરેપૂરી કોંગ્રેસીગ યોજના જેવી તો નથી, પણ તત્વતઃ એના જેવી દરો. હું આશા રાખું છું કે આવતી કાલે જરાય લેવાદેવની વાત નહીં થાય અથવા કદી રકતક નહીં થાય. આખી દુનિયા, ખાસ કરીને ઇંગ્લંડ આજુરતાથી રાફ જોઈ રહ્યું દરો કે આવતી કાલે શું અને છે. સૌની નજર આવતી કાલે ઉપર ચોંટી છે અને હું આશા રાખું છું કે જરાય રકતક નહીં થાય.

૧-૬૨-સમા એ વાક્ય ઉદ્ધમા બોલી જ્ઞાન રમૂ પ્રી આ યા માનવિપાછ
 મધોરે મળના આ યા મહાભાગત અને પુરાણોમાથી સ્તુતિ
 ૨૧-૪-૧૮ શાસ્ત્ર ઉપર વાતો કરી શ્રીકૃષ્ણ અને સસલામા, પુડરી
 અને સામ જાર વાંના ઘઘાયર્થના ક્ષણ, વાદગ તથા
 પક્ષીઓમા પ્રેમભાન, આનંદ, નિદ્રાપ જીવન વગેરે ઉપર વાતો થઈ

માનવિપાછના ભાષણ ઉપર વાત પ્રતા જાણુ બોલ્યા હવે એમની શક્તિ
 ખનાસ થઈ ગઈ છે

સર ધ્યોડ દિન સાથે વાતો થઈ ગઈ કાતની નર્તણૂ માટે એ શરમાયો
 વાર્ષિકરોપ ઉપરનો પત્ર લખાના માડયો થોડી વાર મને લખાવ્યો, ગત્રે
 એન્ડ્રીને જોના માડયો એ વાગ્યા મુધી સુરાગ થયા

નાર્ષિકરોપની કોન્ડરન્સમા જવાની ખમર આપતા તેમના ખાનગી મત્રીને
 લખેનું

૧ “ભય અને નેપ સાથે એક ફરજ ખાતર પરિવદમા ભાગ લેવાનું મે
 નક્કી થઈ છે નાર્ષિકરોપ ગયેની મુનાગત પત્રી અને ત્યાગ પત્રી તમને મળ્યા
 પત્રી મને લાગે છે કે હું ખીન્નું માર્ક કરી શકું નહીં

તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આવેલો.

૧ “તમારા ‘ભય અને નેપ સાથે’મા વાર્ષિકરોપ માનતા નથી
 પણ નથી માનતો

‘તમે પરિવદમા ભાગ લેશો એ સાબળાને વાર્ષિકરોપ બહુ રાજ થયા છે
 મે સર ક્યાડ દિનને ખમર આપી છે કે તમે મનુષ્યમગ મિત્રીમા પણ ભાગ
 લેશો એ અગિયાર વાગ્યે મળે છે’

રાત્રે નાર્ષિકરોપની ઉપરનો પત્ર લખાતો હતો ત્યા મેફીનો પત્ર આ યો
 ૧ ‘ભાઈશ્રી ગારી,

“અત્યારે હું જોઉં છું કે આજ મારની ધમાનમા તમારા મગગનો છેલ્લો
 ભાગ મે વાંચેનો જ નહીં એન્ડ્રી તમાગ પડેના પ્રશ્નો — તમારા ભાષણ
 મિત્રો — મે જવા આપેનો

‘તે મિત્રે હું શું કે તમારી હાજરીની તમે જે આશ્ચર્ય શ દો કહ્યા અને
 જે રીતે એ કહ્યા તેની વાર્ષિકરોપ ઉપર બહુ જ અમર થઈ છે

‘સુદપ્રયાસને માટે અનમશ છે એમ તમને લાગે છે તેથી હું બલ
 રાજ થયો છું એ કામની ખૂન જ જરૂર છે અને તે માટે તમને દિનગીરી
 નહીં જ થાય હજી મેગના માટે આમહ કરવો એ હમેશા તે મેગવવાનો

ઉત્તમ રસ્તો હોતો નથી અમારા ઉપર વિશ્વાસ પડતો હોય તો અમારે માટે લડો, અમારે વિષે અધીરા ન થાઓ

“અમે આજે રાત્રે અહીંથી જર્મનને છોડી દેવા પછી વખતે તમારી કાર્મ પલ્ક સેના હુ કરી વધુ એમ હોઈ તો મને જણાવશો”

મેક્કીને ઉત્તર

જ “લગભગ કામમા દમાયેના હોવા છતાં મારો કાગળ ફરી વાંચો અને તેનો જવાબ આપવાનો વખત કાઢ્યો તે તમારી મમતા બતાવે છે વાઈસરોય સાહેબને જે માયાભાન બતાવ્યો છે તે માટે હુ આભારી છુ

“તમારે માટે હુ એ કાગળો પૂરા કરી રહ્યો છુ તૈ તમને સિમલા પહોચશે તમે અહીંથી નીકળો તે પહેલાં હુ ભાગ્યે જ એ તૈયાર કરી શકું એમ છુ એક કાગળમા મારી સેનાઓનો તમે શી રીતે ઉપયોગ કરી શકો એ વિષે ચોક્કસ સૂચનાઓ છે બીજા કાગળમા અત્યારની પરિસ્થિતિ ઉપરના મારા વિચારો મે પૂરેપૂરા દર્શાવ્યા છે

“અગ્રેજો ઉપરનો મારો વિશ્વાસ ઝટ ઝગી જાય એમ નથી હક્કો વિષે તમે જે લખ્યુ છે તેમા હુ સંપૂર્ણ સમત થાઉ છુ લામો કાગળ લખીને તમારો વખત લેવાનુ મને રીક લાગતુ નથી

“જ્યારે હુ તમને લખુ છુ ત્યારે હમેશા મને લાગે છે કે હુ એક પાપ આચરી રહ્યો છુ

સેવક

મો. ક. ગાંધી”

સારારે પછી વાઈસરોયના પત્ર ઉપર મરામત ચાલી, તે સાંગ મુધી ચાલ્યા જ કાંધી એન્ડ્રૂએ સન્દેશ-૬ અને કાનોમાત્રા પછી ૩૦-૪-૧૯ તપાસમા આખરે જે પત્ર તૈયાર થયો તેથી સૌ કાર્મ ચક્રિત થયુ રુદ્ર, એન્ડ્રૂજ વગેરેએ ભન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, કમાન વગેરે વિશેષ્ય વાપર્યા રાત્રે રેવ આપનેન્ડને પત્ર લઈ જવાને તૈયાર કર્યા છન્ડર કમાસમા જર્મ શકુ છુ ઝહી રૂપિયા સિત્તેરમાથી માત્ર વીસ જ રૂપિયા લઈ ગયા તે જ દિવસે સાજે સગ વિનિયમ નિન્મેન્ટ અને મેક્કીને બીજા પત્ર લખ્યા

જ “ભાઈશ્રી મેક્કી,

“વાઈસરોય સાહેબ ઉપર લખેલો મારો કાગળ તમે વાંચી જાઓ એમ હુ ઇચ્છુ છુ અને મને નહિયા તાર મ્મે કે એ કાગળ પ્રગ્ત મરવામા તેમને કાર્મ વાધો છે કે કેમ તેનો ઉદ્દેશ વિરોધી નોને પહેલ્લી વગવાનો છે મારી સ્થિતિ વિષે ખુલાસો પૂછનારા કાગળોની મારા ઉપર ઝડી વચ્ચી રહી છે લોકો

મૂંઝાઈ ગયા છે. ગામગાપાટા જેટલું તોફાન કરી શકે એટલું કરી રહ્યા છે. મારે એ બધાને પહોંચી વળવું છે. મારી દેખીતી અધીરાઈ માટે તમે મને ક્ષમા આપશો.

“બીજા કાળજીમા મારી સેવાં આપનાની વાત છે. તમારે એનો જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરો. લોડ એન્ડર્સ જેને સાચું યુદ્ધકાર્ય ગણે એવું કાર્કરનાની મારી બહુ ઇચ્છા છે અને એવો વિચાર આવે છે કે તમે મને તમારો મુખ્ય ભરતી અમનદાર બનાવો તો હું તમારા પર માથુમોનો વરસાદ વરસાવું. મારી આ ધૃષ્ટતા માટે ક્ષમા કરશો.

“ગર્લ કાર્લે નાઈમરોય બહુ ફિક્કા જણાયા. ભાવણો બ્યાન દર્શને સાબળતા બ્યારે હું તેમને જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે મારું આખું હૃદય તેમના પ્રદ્યે દ્રવી રહ્યું હતું. તેમની ઉપર અને તેમના વક્ષદાર અને નિઃશવાન મેકેટરી તમારી ઉપર ઈશ્વરની કૃપા હો અને તમારા મનને તમે રક્ષાણુ કાગે મને લાગે છે કે તમે એમને મન સેક્રેટરી કરતા નિશીત છો.

સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી”

૪. “પ્રિય સર વિનિયમ મિન્મેન્ટ,

“રવિવારે મે તમને હેગન કર્યા. પણ જે હેગને માટે તમે તમારી જાતને ધમવી નાખી રહ્યા છો તે હેગ આગળ વધારનારે માટે જ હું તમારી પાસે આગ્યો હતો. મારે તમને કહ્યું એવું જ કહેવું હતું કે અર્થભાઈએના છુટકારાથી લાકરભાગતીના કામને બહુ વેગ મળે અને આમ હું ન માનતો હોઉં તો તમારા વખતમાથી તમે મને એક મિનિટ પણ આપો એવી મારે આશા રાખતી એ મારે માટે પાપરૂપ થાય.

“તમે મને પૂછ્યું કે મે સરકારને એક પણ રગર્ટ મેળવી આપ્યો છે ખરો? હું તમને સૂચનું છું કે એ સવાન વાજખી નહોતો માથુસ સાત્રાભ્યની સાચી સેના ધરતો હોય અને જતા એ પણ રગર્ટ ન લાવે એમ મને.

“હું આગા રાખું છું કે તમે આ કાળજીથી ચિંતિતો નહીં, પણ જે મુનાજાન મિમે તમે ઉતાવળે ગેરમમજ કરી લીધી તેના પ્રમાણિક ખુનાસા તરીકે આને સ્વીકારશો.

સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી”

તે જ વિનિયમ સામ્રાજ્ય હતું કે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એન્ડ્રૂસ સાથે આન્ડ્રેનિયા કે હિંદુસ્તાનની બહાર બીજો કોઈ ઠેકાણો જવાના છે બહુ ચર્ચા

અને વિચાર કરીને એ-ફ્રેંચ કલકતા ગયા. તેમની સાથે કવિને નીચેનો - પત્ર મોકલ્યો :

૧ “પ્રિય ગુરુદેવ,

“ એ-ફ્રેંચને થોડે વધુ વખત મારી સાથે રાખવાનું મને ઘણું ગમે, છતાં મને નક્કી લાગે છે કે આજે રાત્રે તેણે કલકતા જવા નીકળવું જ જોઈએ. હું જાણું છું કે અત્યારે તમારી તબિયત સારી રહેતી નથી. તે વખતે તમારે પડખે એ-ફ્રેંચની હાજરી હોય તેથી તમને બહુ શાન્ત રહે. તમને જરૂર હોય ત્યાં સુધી તમારી પાસે એમને રાખજો. આપણે અત્યારે દેશમાં મહાન ફેરફારને ઊંબરે ઊભા છીએ. દેશના નવજન્મને ટાંકણે સધળાં શુદ્ધ બળોની હાજરી દેશમાં હોય એ મને ગમે. તેથી દેશમાં જ કેઈ જગ્યાએ તમને આરામ મળી શકે એમ હોય તો હું તમને અને એ-ફ્રેંચને વીનવું કે અત્યારે તમે દેશમાં જ રહો અને અવારનવાર એ-ફ્રેંચની મદદ પણ મને આપતા રહો. કેટલીક વખત એનું માર્ગદર્શન મને બહુ ફીમતી થઈ પડે છે. x x x

સેવક

મો. કં. ગાંધી ”

વાઈસરોયને જે મુખ્ય પત્ર લખાયો તે એક ચિરંજીવ સાહિત્ય છે એમ ધણીએ કહ્યું. એમાં ધર્મ, સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ અને બધા આદર્શો આપી દેવાયા છે એમ બાપુએ કહ્યું. પત્ર જાપવાની રજા મળી અને પત્ર પ્રસિદ્ધ પણ થયો. આ રહ્યો તે :

૧ “ તમે જાણો છો કે પોંડે વિચાર ક્યાં પડી આપ નામદારને જણાવવાની મને ફરજ પડી હતી કે ૨૬મી એપ્રિલના કાગળમાં જણાવેલાં કારણોસર હું મુદ્દપરિવદમાં હાજર રહી સજા શી નહીં. પણ આપની સાથેની મુલાકાત પછી મેં મારા મનને સમજાવ્યું, કે મારે તેમાં જોડાવું જ જોઈએ. ખીજા કેઈ કારણસર નહીં તેપણ આપનાં પ્રયે મને બહુ આદર છે તે કારણે પણ મારે અવશ્ય લાગ લેવો જોઈએ. નહીં જોડાવાનાં કારણમાં સૌથી મજબૂત કારણ એ હતું કે લોકમાન્ય તિલક, મિસ્ત્ર બેસંટ અને અલીભાઈઓને એ પરિવદમાં આમંત્રણ ન હતું. એમને હું મોટામાં મોટા અને અમથ લોકનેતાઓ ગણું છું. મને તો હજી પણ લાગે છે કે તેમને આમંત્રણ ન આપવામાં સરકારે ગંભીર ભૂલ કરી છે. હું માનપૂર્વક સૂચવું છું કે હવે જે પ્રાંતિક પરિવદો લરાવાની છે, તેમાં આ નેતાઓને આમંત્રણ મોકલીને સરકારને પોતાની જૂલ મુન્દારી લેવાનો અવકાશ છે. પ્રાંતિક પરિવદોમાં સરકારને તેમની સલાહનો લાભ મળી શકશે. મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે, કે આમજનતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા

આના પ્રોઠ નેતાઓને, તેઓની સાથે ગમે તેવા મતભેદ હોય છતાં, ઠાઈ સત્તનત અગણી શકે નહીં સાથે સાથે અટતુ મ્હેતા મને આનંદ થાય છે, કે પરિવંતી મિત્રીઓમા સમગ્ર પક્ષના વિચારો દ્વિતી વ્યવસ્થા કરના દેનામા આવ્યા હતા મારે માટે હું જણાવું, કે ઉપર જણાવેના કારણોને લીધે જ, પરિવંતી મિત્રીઓમા રાખવાનું મને માન આવેતું હોવા છતાં તેમા હાજર રહીને મેં મારા વિચારો જણાવ્યા નહીં પરિણામમાં પણ હું માર્ક વિરોધ બોલ્યો નહીં મને લાગ્યું કે પરિવંતી. હેતુઓની હું વધારેમા વધારે સારી સેવા પરિણામમાં રજૂ થયેના ફરાનને કેવળ ટેકા આપીને જ કરી શકીશ અને એ ટેકા મેં મનમાં જરાયે આગી રાખ્યા નિના આધ્યો છે આ સાથેના ભુદા મગામમાં કેવીજ સૂચનાઓ મારું છું તે સૂચનાઓ સરકાર વીકારે કે તરત મારા ટેકાને અમન કરવાની હું આશા રાખું છું

‘જે સત્તનતમા સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોની સાથે નજીબના બનિબમમાં અમે સંપૂર્ણતાએ ભાગીદાર થવાની આશા રાખીએ છીએ તેને આપતિબળે જરાયે આનાગની નિના પૂરેપૂરી મદદ આપવાનો અમારો ધર્મ છે પણ મારે આવું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, કે તેની સાથે એ આશા રહેતી જ છે કે અમારી મદદને પરિણામે અમારા બોલને અમે સ્વર પડેલી શકીશું જાવ્યતું પાનન મરનાની સાથે જ તેને લગતા હકો આપોઆપ મળી જાય છે, એ ન્યાયે લોકોને આવું માનવાનો અધિકાર છે કે જે સુધારાઓ તુરતમા થવાની આશા આપના ભાણ્યુમા આપવામા આતી છે તે સુધારામા કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગની મુખ્ય માગણીઓનો સમાવેશ થશે હું ચોક્કસ માનું છું કે આ શ્રદ્ધાને લીધે જ પરિવંતના ધણા સભ્યો સરકારને પૂરા હૃદયથી સહકાર આપના શક્તિમાન થયા છે

‘હું મારા દેશમધુઓને સમજાતી શકું તો, મુદ્દા આલે છે તે દરમિયાન કાંગ્રેસના બધા ફરાવો તેમની પામે ઊંચા મુકાવું અને ‘હોમરૂલ અથવા ‘જનામંદર રાજ્યતત્ર’ એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ સરખું ન કરના દઉં, તથા સામ્રાજ્યની આ અર્જીને વખતે બધા સશક્ત હિંદીઓને તેના રક્ષણ અર્થે મૂગે મોટે હોમાઈ જવા પ્રેરું હું જાણું છું કે આવડતું મરવાથી જ અમે સામ્રાજ્યના મોગમાં મોગ અને આદરપાત્ર ભાગીદાર બની જઈએ, અને રગભેદ તથા દેશભેદ તો જુસાર્થ જ જાય

“પણ હિંદુસ્તાનના આખા શિક્ષિત વર્ગે જાનાથી એણે અસરકારક માર્ગ લેવાનું નક્કી કર્યું છે હવે એમ કહેવું શક્ય નથી, કે શિક્ષિત વર્ગની આમ જનતા ઉપર કદી લાગમ નથી દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યારથી જ જનતાના ગાદ સંપર્કમાં હું આવતો રહ્યો છું અને હું આપને ખાતરીપૂર્વક

જણાવવા ઇચ્છું છું કે હોમરૂલની તમન્ના જનતામાં લિંડી વ્યાપેલી છે. કોંગ્રેસની ગર્ભ બેઠકમાં હું હાજર હતો અને પાર્લમેન્ટ કાયદેથી ચોક્કસ સમય નક્કી કરે તેટલા સમયની અંદર હિંદુસ્તાનને પૂરેપૂરું જવામદાર રાજ્યતંત્ર આપી દેવું જોઈએ એ દરાવમાં મેં પણ લાગ લીધી હતો. હું સ્વીકારું છું, કે આ બહુ સાદસી પગલું છે. પણ તેની સાથે મને એ પણ ચોક્કસ લાગે છે કે દૂંધમાં દૂંધા વખતમાં હોમરૂલનું સ્પષ્ટ દર્શન ન થાય તો લોકોને જરાયે સતોષ થવાનો નથી. હિંદુસ્તાનમાં એવા ઘણા છે જેઓ માને છે કે હોમરૂલ મેળવવાને સારુ જેટલો ભોગ આપીએ તેટલો ઓછો છે. તેની સાથે તેઓ એટલું સમજવા જેટલા પણ જાગ્રત છે, કે જે સામ્રાજ્યમાં પૂરેપૂરું માનનું સ્થાન મેળવવાની તેઓ આશા રાખે છે, તે સામ્રાજ્યને માટે ભોગ આપવાને તેઓએ એટલા જ તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમાંથી એ ફલિત થાય છે કે સામ્રાજ્યને તેની ઉપર ઝૂમતા બપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે અમે કશું બોલ્યાવ્યાલ્યા વિના પૂરેપૂરા હોમાઈ જઈએ તો જ અમારા ખેપને અમે વહેલા પહોંચી શકીએ. આ સાદું સત્ય ન સ્વીકારવું એ રાષ્ટ્રના આત્મઘાત સમાન છે. અમારે સમજવું જ જોઈએ કે સામ્રાજ્યને ખ્યાવવામાં અમે બરાબર હિરસો લઈશું, તો એટલાથી જ અમારું હોમરૂલ અમારા બોળામાં આવીને પડશે.

“તેથી જોકે સામ્રાજ્યને સારુ જેટલા સૈનિકો આપી શકાય તેટલા અમારે આપવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે, છતાં આર્થિક મદદને વિષે હું એમ નથી કહી શકતો. લોકોની સ્થિતિ અંદરખાનેથી હું જાણું છું અને તે ઉપરથી કહું છું કે હિંદુસ્તાન જે મદદ આપી ચૂક્યું છે તે એના ગળ ઉપરવટ છે. આમ કહેવામાં મારા દેશબંધુઓની મોટી બહુમતીનો અભિપ્રાય હું વ્યક્ત કરું છું.

“પરિષદમાં મેં અને બીજા જેઓએ ટોડા આપ્યો છે તેમણે તો મરતાં લગી મદદ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો જ છે. પણ અમારી સ્થિતિ કંદોડી છે. આજે અમે સામ્રાજ્યના સમાન ભાગીદાર નથી. અમારા બસિદાનનો પાયો બિલબમની આશા ઉપર બધાયેલો છે. એ આશા કઈ છે એ સાફ સાફ અસંદિગ્ધ ભાષામાં હું ન જણાવું તો આપને અને મારા દેશને હું બેવકા ગણાઉં. હું આજે સાદું કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ આપે એટલું તો જાણવું જોઈએ, કે અમને નિરાશા સાંપડશે તો સામ્રાજ્યને વિષેની અમારી આજ લગીની માન્યતા એક ભ્રમણા રૂપ થઈ પડશે.

“બીજા એક વાન પણ કહેવાનું મારે ચૂકવું જોઈએ નહીં. આપે ધરના કળિમા શૂદ્ધી જવાનું સચયું છે. તેનો અર્થ જો એમ હોય, કે અમલદારોના લુલ્લમો અને અપકૃત્યો અમારે મૂંઝે મોઢે સહન કર્યાં કરવાં તો એ અમારે માટે અશક્ય છે. વ્યવસ્થિત અત્યાચારનો તમામ શક્તિ વાપરીને સામનો કરવો

કરવો એ હું ધર્મ સમજું છું. એટલે આપની અપીલ તો અમલદારોને હોવી જોઈએ, કે તેઓ એક પણ માણસને કનડે નહીં, લોકોની સાથે સલાહ મસલત કરીને કામ કરે અને અપાર સુધી નથી આપ્યું એટલું માન લોકમતને આપે. ચંપારણમાં સદીઓથી આક્રતા જુલમની સામે ધર્મને બ્રિટિશ આપનું સર્વોપરીપણું મેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ખેડની દૈનિક સરકારને ગળો દેતી હતી તે આજે સમજી ગઈ છે કે તેનામાં જ્યારે સત્યને સારુ દુઃખ વેડવાની શક્તિ હોય છે ત્યારે ખરી સત્તા સરકારની નહીં પણ લોકોની ચાલે છે. આજે તેમનામાં કડવાશ ઓછી થઈ ગઈ છે. અને જે રાજ્યસત્તાએ સવિનય કાયદાભંગને માન્ય કર્યો તે સત્તા લોકમતને છેક અવગણનારી ન હોય એવી તેની પ્રતીતિ થઈ છે. તેથી મારી એવી માન્યતા છે, કે ચંપારણ અને ખેડમાં મેં જે કામ કર્યું છે તે, આ યુદ્ધમાં મારો સીધો, સ્પષ્ટ અને વિશિષ્ટ ફાળો છે. એવી જાનનું મારું કામ બંધ કરવાનું જો આપ મને કહો તો આપ મારો સ્વાસોરજવાસ બંધ કરવાનું કહો છો એમ હું માનું. જો શસ્ત્રજાગે બદલે આદમજાગે એટલે કે પ્રેમજાગે લોકપ્રિય કરી મૂકવામાં હું સફળ થઈ તો હું જાણું છું કે હું હિંદુસ્તાનને એવું બનાવી શકું જે, આખા જગતની તેની ઉપર કરડી નજર થાય તો તેની સામે પણ ખૂંટી શકે. તેથી હરદેશ કષ્ટ સહન કરવાનો આ સનાતન નિયમ મારા જીવનમાં વણવાને હું મારા આદર્શને કસ્યાં કરીશ, અને એ નિયમનો સ્વીકાર કરવા ખીજાઓને નોતર્યાં કરીશ. ખીજા કેઈ પ્રવૃત્તિમાં હું લાગ લેતો દેખાઉં, તો તેનો હેતુ પણ આ જ સનાતન નિયમની અદિતીય શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાનો છે.

“છેવટમાં મુસલમાન રાજ્યો વિષે ઓછસ આતરી આપવાનું બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને સૂચવવા હું આપને વીનવું છું. આપ જાણો છો કે દરેક મુસલમાન એને વિષ ચિંતાતુર છે. પોતે હિંદુ હોઈને હું તેમની લાગણી વિષે બેદરકાર નથી રહી શકતો. તેમનાં દુઃખ એ અમારાં હોવાં જ જોઈએ. આ મુસલમાન રાજ્યોના હકને જાળવવામાં, પોતાનાં ધર્મસ્થાનો વિષેની તેમની લાગણીને માન આપવામાં અને હિંદુસ્તાનની હોમરૂલ વિષેની માગણીનો વેળાસર સ્વીકાર કરવામાં સામ્રાજ્યની સહીસલામતી રહેલી છે. હું આ લખું છું કારણ અંગ્રેજ પ્રગતે હું ચાહું છું અને (સામ્રાજ્ય પ્રત્યે) જે વફાદારી અંગ્રેજમાં હોય તે જ વફાદારી દરેક હિંદીમાં જાગવા હું ઇચ્છું છું.

સેવક

‘મો ૦ ક૦ ગાંધી’

સાથે જે પત્ર મોકલ્યો હતો તેમાં લશ્કરજારનીના કામમાં પોતાની સેવા લેવાને માટે સરકારને વિનંતી કરેલી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ઇંગ્લેન્ડમાં સારવાર દુકાડીઓ ઊભી કરવાના પોતાના અનુભવો પોતાની લાયકાત તરીકે રજૂ કરેલા.

દિલ્હીની નીકળ્યા. આખે રસ્તે તગિયત હીક ન હોવાથી સૂઈ રહ્યા. હરિલાલને નીચે પ્રમાણે પત્ર ગાડીમાં જ લખ્યો :

૧-૫-૧૮

“ તમારો કાળજી મને દિલ્હીમાં મળ્યો હતો. તમને

શું લખું ? સહુ પોતાના ખવાસ પ્રમાણે કરે છે. ખવાસો

ઉપર અંકુશ મેળવવામાં જ પુરુષાર્થ છે, એ જ ધર્મ છે. તમે એ પુરુષાર્થ કરો એટલે તમારા દોષો ભુલાઈ જશે. તમે ચોરી તો નથી જ કરી એમ કહો છો એટલે હું માનીશ; જગત નહીં માને. જગતનું મહેલું સહેજે અને હવે પછી સાવધાન રહેજો. જગતનો વિચાર બદલજો. તમારું જગત તમારા શેઠ છે. કોરટમાં તમારો ન્યાય થાય તેથી ન ડરજો. મારું માનો તો વકીલ ન રાખજો. તેમના જ વકીલને બધું સમજાવજો.

“ તમારે હાથે હીરા હતો તે તમારી સાહસિક અને અધીરી પ્રકૃતિથી ખોઈ બેસા છો. તમે બાળક નથી. તમે જગતનો રસ થોડો નથી આપ્યો. જો ધરાયા હો તો પાછા વળજો. હિંમત ન હારજો. તમે સત્યા છો તો સત્ય ઉપરથી વિશ્વાસ ન છોડજો. સાચ એ જ પરમેશ્વર છે. ગુણો જડ નથી, ચૈતન્યમય છે. તમારી ગિંદગી વિચારરહિત અને સ્વચ્છંદી રહેલી છે. હવે વિચારમય અને સંયમમય કરો એવું ઇચ્છું છું.

“ મારાથી સહેજે દિલ્હીમાં અતિ ભારે કામ થઈ મયુ છે. તેનું થોડું વર્ણન તમે છાપામાં જોશો. મને લખવાનો વખત નથી. ભાર્ત મહાદેવ નવરાશ શોધી તમને લખશે. તે બધું તેણે જોયું. એણે તમારી ગરજ સારી છે પણ તમે તેની જગ્યાએ હોત તો કેવું સારું, એવી મમતા હજી નથી જતી. જો મને ખીજા પુત્રો ન હોત તો ખૂરીને મરી જાત. પણ જે થયા છે તેને ખસેડ્યા વિના જ્યારે તમારે જ્ઞાનપૂર્વક પુત્ર ખનવું હોય ત્યારે તમારી જગ્યા છે જ.

બાપુના આશીર્વાદ ”

સવારે નડિયાદ પહોંચ્યા. દિલ્હીની વાતચીત થઈ. રાત્રે મુખર્જી ૨-૫-૧૮ જવા નીકળ્યા.

મુખર્જી પહોંચ્યા, મિસ્ત્રિ બેસન્ટને મળ્યા. લશ્કરભરતીના સંબંધમાં બાપુજીનો પક્ષ તેમણે સ્વીકાર્યો. સાંજે કોંગ્રેસકમિટીની મિટિંગમાં ગયા.

૩-૫-૧૮

મુખર્જી દરાવ સરકાર માટે માણ્યો બિલા કરવા બાબતનો હતો. ખાપરડે, તિલક વગેરે ‘અમને સ્વરાજ આપો તો

અમે મદદ આપીએ.’ એવો આગ્રહ ધરીને બેસ. બાપુએ ગિનશરતી સહકાર વિષે અસરકારક શબ્દો કહ્યા :

જ સામ્રાજ્ય અધારે કટોપ્તીમાથી પચાગ થઈ રહ્યું છે અત્યારની પરિસ્થિતિ વિષેનો મારો આક્ર બહુ જ ખરા છે આપણે આપણી શરતો પૂરતી અપટ રીતે જણાવી છે એ શરતોનું પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી. આપણે આપણામાથી લશ્કર ઊભું કરવું જોઈએ અને જરૂર પડશે તો આપણુ એ જ લશ્કર, જે બ્રિટિશ સરકારને માટે ઊભું કરનામા આવે છે તે જ, સરકારનો સામનો કરવાને રાકિતમાન થને આપણે સરકારને મદદ કરીએ કે નહીં, અરજર તો દેશમાથી પાચ લાખ માણસની ભગતી કરવાની જ છે તો પડી આપણે અગમચેની વાપરીને આપણી પસંદગીનું લશ્કર તેમને શુ કામ ન આપીએ ? હું જાણુ છું કે અત્યારની ગિથિતિ ખરી કસોગીની છે અને તે ઉપરથી હું ધારુ છું કે આપણુ લશ્કરભરતીનું કામ આપણા પોતાના હાથમા હોય તો સારુ. એમ કરીને આપણે જે હું જો અને હાડમારીઓનું સાંમળાંએ છીએ તેમાંથી આપણા જુનાનેને બચાવી લઈ ચકીશુ આપણા તરફથી બહુ વિચારપૂર્વક પગલું ભરાય એ શાસ્ત્રિયારે કહ્યું તેમ જહુ જરૂરનું છે. પણ હું તો એથીયે આગળ જઈ છું પગિથિતિનો નિર્ણય હિંદુસ્તાન જ કરશે એમ મને લાગે છે. જો હિંદુસ્તાન અવાસ થઈ જાય તો સામ્રાજ્યનો પણ નાશ જ થાય. સામ્રાજ્યનો નાશ થાય એની પરવા આપણે કદાચ ન કરીએ પણ આપણા દેશનો નાશ થાય એની પરવા તો આપણે કરવી જ જોઈએ આપણા નેતાઓએ ખેડૂતોને કહેવું જોઈએ કે તમારા હજકરમ છોડીને લડકામાં જાઓ આ વખત લૂથા પાગળા દરાવો કરવાનો નથી. હું તો તમને સૂચવું કે મારા જેવી લાગણી તમને થતી હોય તો તમારે લશ્કરભરતી કરનારી સમિતિ નીમવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ સમિતિ કામ શરૂ કરે તે પહેલાં તમે સરકારને કહી શકો કે આપણી બનામણોને અનુમતીને તેઓ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ બનાવે. કામ કરવાની આ રીત જણાય જ્યારે આપણી કસોગી થઈ રહી રહી છે, હોમરૂલરે કસોગી ઉપર છે તે વખતે આપણે ગંભીર અને ઉત્સાહી થવું જોઈએ અત્યારે આપણે એવા ઉત્સાહવાળા જણાના નથી. મારા દિલમા જે ખગલભાટ મચી રહ્યો છે તે હું તમને જણાવું છું. આપણે જો સમજી જઈએ કે અત્યારે આપણે આપણો દેશ ગુમાની ખોરવા છીએ અને આ અગીને ટાણે ખુરુ પગલું નહીં ભરીએ તો પરાધીનતામાં જ આપણે રહેવું પડશે અને આપણા ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન આપણે હાથે જ થશે તો આપણે ગભીર બનવું જોઈએ અને પગિસ્થિતિ અપણને અનુકૂળ કરી લેવાનો બનતો બધો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

ખીજે હાલ ખેડા બામતનો હતો બધાઓએ બાપુજીને પોતાનો ધાર્યો દરાવ પસાર કરવાનું કહી દીધું દરાવ ધડાયો અને પસાર પણ થયો એટલે શાસ્ત્રિયારે કાનૂની પ્રશ્ન (પોષ્ટ ટ ઓફ ઓડર) ઉઠાવ્યો અને કહ્યું કે નોટિસ

વિનાં આવા અંગ્રહના હરાવ પસાર ન થઈ શકે. સી. પી. રામસ્વામીએ કબૂલ કર્યું કે નિપમની રૂએ શાસ્ત્રિયારનો વાંધો જરાજર છે. પણ સાત દલાડાની નોટિસનું બની નહીં શકેલું તેવો ખુલાસો કર્યો અને હરાવ પોતે રજૂ કરે છે એમ કહ્યું. બાપુએ કહ્યું કે આ સંજોગોમાં હું હરાવ ખેંચી લેવા માગું છું. ફરી ફરીને કહ્યું પણ કોઈએ માન્યું નહીં. બધા બોલી બહુ હરાવ અમને કબૂલ છે. શાસ્ત્રિયારે બહુ જ દુઃખથી નમ્રપણે બોલેને કહ્યું, ‘હું દિલ્લીગીર છું કે હું હરાવને મારી સંભતિ આપી શકતો નથી.’ રાત્રે ઘેર આવતાં બાપુ બોલ્યા કે શાસ્ત્રિયારે આજે હદ કરી. એનું કાગળનું કપાર્થ જતું હતું એમ જણાયું. પણ એ તો પવિત્ર માણસ છે એટલે પોતાની પવિત્ર રીતે સામા થયા. રાત્રે તેમને પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું :

૬ “તમારી ‘ના’ની મારે મન ખરી કિંમત હતી. બધાની ‘હા’ દશા મૂંઝવણી નહોતી.”

અમૃતલાલ દક્કર કહેવા હતા કે શાસ્ત્રિયારે પણ પત્ર વાંચીને કહેલું કે “માત્ર ગાંધી જ આવો કાગળ લખી શકે.” પ્રમાણિકતા અણિશુદ્ધ પોતામાં જ હોવી જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ પારકામાં પણ તેટલી જ પ્રમાણિકતા. દેખીને રીઝવાનું આ એક સુંદર દષ્ટાંત.

વાઈસરોયની પરવાનગી આવી. પત્ર બધે ધપવા માટે આપી આવ્યો. હું અગામીમાં સૂતેલો હતો ત્યાંથી ઉઠાડીને પલંગ પર મને સુવાડ્યો. વડોદરા સ્ટેશન પર અતાવેલી પહેલી મમતા, આ બીજી.

પત્રનું લાખાંતર દોઢ કલાકમાં લખાઈયું. પ્રેસનોટનો ઉત્તર* સમાર્યો.
૪-૫-૧૮ બધે મોકલી આપ્યું. રાત્રે બિજાપુર જવા નીકળ્યા.

બપોરે બિજાપુર પહોંચ્યા. હુટગીથી બિજાપુર જતાં ટ્રેનમાં અદમદનગરના થોડા વકીલો પોતાના જિલ્લામાં એક ઓરિટ્રેસિયન કે અમેરિકન કંપનીને માટે સરકારે મેગવવા ધારેલી જમીનથી બિલા થયેલા અસતોપની વાત ચર્ચવા લાગ્યા. સરકારને પોતે કરેલી અરજી તથા બીજો પત્રવહેવાર બતાવ્યો અને ડોન્કર-સમાં પસાર કરવા ધારેલો હરાવ બતાવ્યો. આ બાબતમાં મૂળ ખૂલ એ છે કે ખેડૂતો નાલક લૂંટાય છે, અને તે લૂંટાવા ન જોઈએ તે અતાવવું રહી ગયું છે એમ તમોને નથી લાગતું ?

* જેડા જિલ્લાની લડત બાબત નિષ્પક્ષ પંચ નીમવાની અનાવરણક્તા સૂચવતી સરકારી વાલી વા. ૨૪-૪-૧૮ના રોજ બકાર પડેલી તેનો ઉલ્લેખ છે. ઉત્તરના મજદૂર માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પહેલું.

એ પ્રશ્ન આપુએ કર્યો, અને પેલાઓને નવી દિશા સૂચી. હરાવ પસાર કરવાને બદલે લોકોને પોતાના હક સમજાવી, લોકોને ખરેખર લાગે કે પોતાના હકો પૂરે છે તો જ તેઓની પામે મોટી અરજી કરાવવી. તેમાં સ્પષ્ટ લખાવવું કે અમારી જમીન અમે કદી છોડવાના નથી, કાં તો અમને ઠેક કરો કાં તો અમારી જમીન અમારી પાસે રહેવા દો, આવી સૂચના આપી. આ કર્યા પહેલાં . . . ને મળીને તેને પોતાની સ્થિતિ જાણત શું કહેવાનું છે તે સમજી લેવું. તેનો જવાબ સાંભળવો અને પછી તેમને ઉદાઝ પાડવા.

એક ગૃહસ્થ — ‘મરાઠા’ના ઉપતંત્રી — હોમકલ ડેપુટીશનના પાસપોર્ટ રદ થયા તેની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરવાની દરખાસ્ત વિશે આપુ સાથે વાત કરવા આવ્યા. સત્યાગ્રહ કરનાર બહુ યુગ્ત જોઈએ, મોટા પાયા પર સત્યાગ્રહ થઈ શકે એવો સત્યાગ્રહનો પ્રકાર હોવો જોઈએ, સામાનું કાર્ય પાસવી, જીલમી, અનીતિમય અને અન્યાયી ન હોય ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહનો સવાલ નથી ઊઠી શકતો, એ સમજાવ્યું.

નવ વાગ્યે સળંગેકસ કમિટી મળી. તેમાં ભરતી માટે પણ વાતો થવા માંડી. બીજો દિવસે દિલ્હી કોન્ફરન્સ આગળ પોતાની સ્થિતિ વર્ણવવાનું આપુએ કમ્પ્લે કયું. કમ્પ્લે કરતાં જ કહ્યું કે, જ જો મને પૂરી સત્તા આપવામાં આવે તો હું એક જ સાદો હરાવ રજૂ કરું. એમાં કોઈ પણ જાતની શરત દાખલ કરવામાં આવે તેનો મારા બધા બગથી હું વિરોધ કરું.

રાત્રે સાડાનવ વાગ્યા પછી અંત્યજ પરિષદ ભરાઈ. શ્રી શિંદે બહુ જ આગ્રહપૂર્વક આપુને તેડી લાવ્યા હતા. બહુ હરાવો થયા પછી મોટી રાત્રે લગભગ આર વાગ્યે આપુને એક હરાવ રજૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. હરાવ એવો હતો કે આ કોન્ફરન્સ કોંગ્રેસલીગ સ્વીકારે તેકો આપે છે, અને અંત્યજોનું પણ સ્થાન સરકાર સ્વીકારશે એની ભાનામણ કરે છે. હરાવ રજૂ કરતાં પહેલાં સભા સમક્ષ જોઈને આપુએ પૂછ્યું, “આ સભામાં કેટલા અંત્યજો છે? બીજી વાર પૂછ્યું, ત્રીજી વાર પૂછ્યું; કોઈએ ઉત્તર ના આપ્યો. આખરે કોઈકે કહ્યું કે એક પણ અંત્યજ નથી. આ સાંભળીને આપુ હિંદોમાં બોલ્યા :

તો આર આર વાગ્યા સુધી આપણે અહીં શું કરીએ છીએ? પોપટ ‘નાગયજ્ઞ’, ‘નારાયજ્ઞ’ કરે તેવી આપણી સ્થિતિ છે. લાઈ શિંદેને હું કહું છું કે આવી પરિષદો કરવાનું મૂકી દઈ બીજા સંગીન કાર્યમાં જ મગ્યા રહે. અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી મુક્તિ. હૃદયશુદ્ધિથી જ મળે છે. હાર્દિક લાવથી જ કામ થાય છે, કૃત્રિમનાથી આપણું કામ નથી થતું. અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાને માટે આપણે બહુ ઠગવો કરીએ છીએ, પણ તેનું કશું પરિણામ નથી. એક માણસે સર્વાનુમતે

હરાવ ન થવા માટે કહ્યું કે આ પરિપદ અવ્યવહારુ છે, હું પણ કહું છું કે આ પરિપદ અવ્યવહારુ છે.

કોંગ્રેસલીગ સ્કીમ પસાર કરાવવાનો હરાવ મેં વાંચ્યો ત્યારે તેને કોઈ અંતમજ અનુમોદન દેશે એમ મેં ધારણા રાખેલી, પણ અહીં અંતમજ તો કોઈ છે જ નહીં. ત્યારે એ હરાવ કરવાનું ક્યા શું? એ હરાવનું મોન્ટેગ્યુ પાસે વજન શું પડશે? હું આ હરાવ નથી રજૂ કરી શકતો. આ હરાવ પસાર કરવાનો જગ પણ અહીં અધિકાર નથી એટલે એ હરાવ આપણે અહીં નથી લાવી શકતા. આપણે આપણી કૃત્રિમતા તણને સરળ થઈએ એટલું જ બસ છે. આપણે વર્ણાશ્રમ પાગતા નથી, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણનો ધર્મ તમને છે, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિયનો ધર્મ ત્યજ્યો છે, વૈશ્યે વૈશ્યનો ધર્મ ત્યજ્યો છે અને જે વસ્તુ આપણા ધર્મમાં નથી તેને પકડી રહ્યા છીએ. આપણે સ્વરાજ્યને લાપક નથી.

જેઓ સ્વરાજ્ય માગે છે તેઓ અંતમજ માટે શું કરશે? આ સવાલ આપણને લોડ સિડનહામ જેવા લાર્ડઓ જરૂર પૂછશે, અને તેનો ઉત્તર આપતાં આપણે શરમાવું પડશે. જે સ્વરાજ માગે છે તેણે ખીજને સ્વરાજ આપવું જોઈએ. ન્યાય માગે છે તેણે ન્યાય આપવો જોઈએ, એવું કાયદાનું સૂત્ર છે. હું તમને સહુને કહું છું કે આ ખેત્ર છોડીને સાચા હૃદયથી આ મધરાતે પ્રાર્થના કરી લો કે જેથી આપણાં પાપ, આપણી કોરતા નષ્ટ થાય.

સવારે દિલ્હી પરિપદ વિષે પોતાના અભિપ્રાય જણાવનાર છે એમ સૌને ખબર હતી. એટલે સૌ સાંભળવાને ઉત્સુક હતા.

૬-૫-૧૮ આપુણ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા :

૧ મેં એક ગંબીર ભૂત કરી છે. એક મિત્રે આવીને મને કહ્યું કે બિજાપુરમાં બે પક્ષ છે અને તેમાં હું નાહકનો ખજાનગાર ઉપજાવી રહ્યો છું. મને ખરી રિયતિની ખબર નહોતી. અહીં હું લાર્ડ માટે મસાલો આપવા અથવા તો બે પક્ષોની લાગણીઓને ઉત્કેરવા આગ્યો નથી. લોકમાન્ય તિલકે તમને અને મને દોરવા માટે અહીં આવવું જોઈતું હતું. રાજ્યપ્રકરણમાં હું તો ત્રણ વર્ષનું બાળક છું. મારે તો હજી ગધું જોવાનું, વિચારવાનું અને શીખવાનું છે. એટલે મેં ખજાનગાર બિલો કર્યો હોય તો તે માટે હું તમારી માફી માગું છું. જાહેરસભામાં માણસ પોતાના વિચારો પૂરેપૂરી છૂટથી દર્શાવે તેના ઉપર ખજાનગાર બિલો કરવાના વિચારનો આરોપ મૂકી શકાય નહીં. મેં જે કાર્યક્રમ આંદ્રી રાખ્યો છે તે હું પોતે અમલમાં મૂકવાનો ઇરાદો રાખું છું. એટલે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવી લાગણી પ્રવર્તી રહી છે તે જાણી લેવા ઇન્ટેન્સિટી રાખવાની જરૂર નથી. પણ તમે ગ્રધા અહીં

પહેલેથી બાધી વીધેલા વિચારો સાથે આત્મા છે એટલે મારી સ્થિતિની ચર્ચા હું કરી શકું નહીં. તમારી સાથે વિચારોની આપણે કરવાનું, તમારી લાગણીઓ સમજવાનું, તમે કયા હેતુથી નિર્ણયો ગ્રાપ્યા છે અને તમાગ મનની પાછળ કઈ વસ્તુ કામ કરી ગઈ છે તે જાણવાનું મને ગમે. પણ તે માટે વાતાવરણ વધુ શાંત હોવ ત્યારે આવવાનું હું રાખીશ અને જ્યારે આપણે દરવોથી બંધાઈ ગયા ન હોઈએ ત્યારે તમારા હૃદય ચોરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મને લાગે છે કે શ્રી કેળકરે તદ્દન વાજ્યની વાત કહી છે. આ તમકે આપણે કોંગ્રેસ કમિટીનો દરવ સ્વીકારવો જોઈએ.

આ પત્રી ગિરમીટ પ્રયાગ કરવા સબંધી એક દરવ રજૂ કર્યો અને બપોરે મિત્તપુરથી નીકળ્યા. ગાડીમાં સૂતા, થાક પુરક લાગેલો હતો.

સવારે મુમર્શ દિવસ લોકોને મળવામાં ગાળ્યો. અવતિકામાર્ગની પ્રિય રમેશ જન્મ્યા. રાત્રે નીકળ્યા. અડીથી મ્વામી સત્યદેવ સંબંધે ૭-૫-૧૮ મિહાજ સરકારને એક પત્ર લખેલો તેના ઉત્તરમાં મિહાજ સરકારના એક સુદૃઢ પત્ર આજની ટપાવમાં મળ્યો. સ્વામીને કેમ દફન કરવામાં આવ્યા, એમનાં કયાં લાપણો વાધાભર્યાં હતાં, હવે પછી શું થશે એનું વિગતવાર વર્ણન હતું, અને એ પણ લખ્યું હતું કે સ્વામીજી ઉપર તમે અંતુશ રાખો છો તે માટે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર આભારી છે.

૮-૫-૧૮ નરિયાદ. વાતો. પત્રો લખ્યા.

મેં આપુને એક પત્ર લખીને વચ્ચભભાઈની સાથે મોકલ્યો તેનો વચ્ચભભાઈ મારફતે જ ઉત્તર.

૯-૫-૧૮ “ભાઈશ્રી મહાદેવ,

“જે વચન મેં તમાગ ઉપરની માગ અતિશય શ્રદ્ધાને લઈને કહ્યું તેનો તમે લીધો જ અર્થ કરશો તે તો મારા સ્વપ્નામાય ન હતું તમે મારામાં એટલા બધા વીટળાઈ ગયા છો કે તેને લીધે તમને સંપારણ્ય જવામાં આગત પહેલે તે હું ધારતો હતો પણ તમે અપૂર્ણ નીવડ્યા તેથી તમને ફેફા દેવાની મેં આડી ચુકિત ગોરી એ તમારી કંપનામાં પણ કેમ ગ્યારી શકયું ? તમે જ માગ આજ પૂરી કરી શકો એવા મેં તમને માન્યા અને સંપારણ્ય સૂચવ્યું. દુર્ગના ગળ ઉપરાંતનું બડકસ્વાન કામ નથી, એમ મેં માન્યું છે. એ ગણતરી બલે ખોટી હોય. દમણ તો તમારી શાંતિને અર્થે એટલું જ કહું, છુ કે તમે કરેલી બધી કંપના ખોટી છે. તમારી બંનેની

શક્તિને વિષેનું મારું માન એ જ મારી સ્વપ્નાનું કારણ છે. તમારી મદદ વિના મને અગત્ય પડશે એની હું રાજ્યભાર્ત તથા દેવદાસ બંને સાથે વાત કરી ચૂક્યો હતો. તમે એવી સ્થિતિ કરી ચૂકી છે કે તમારી જગ્યા પૂરવી લગભગ અશક્ય છે. પોતાકને લખેલાં વાક્યો ખરાં જ છે. તમે મને નિરાશ નથી કર્યો. તમને મેં મારા રાજ્યકર્ણી કાર્યને સારુ, કુશળતાને સારુ ને તમારા ચારિત્ર્યને સારુ પસંદ કર્યા છે, તમે મને નિરાશ નથી કર્યો. તે ઉપરાંત તમે મને અતિ પ્રેમથી બતાવેલી ખીચડી ખવરાવી શકો છો, એ વિશેષ છે. વધારે મળથું ત્યારેજ

૧૦-૬-૧૮ રાત્રે અમદાવાદ આવ્યા.

સવારે મારા બેનકુદી ભરેલા પત્ર ઉપર લખ્યું. તમે આવો અનર્થ કરશો એવો મને ખ્યાલ ન હતો. તમે મને ભારે અન્યાય

૧૧-૬-૧૮ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં હું જે નિર્ભયમાં નિર્ભય માણસ ગણાઉં તેને તમે ખામસો બનાવ્યો. હું સીધી રીતે તમને નહીં કહી

શકું તે તમને આડકતરી રીતે કહ્યું ! તમને ખોવામાં મારે જે ભોગ આપવો પડે તે ભોગ હું અડકવાની શાળાને માટે આપવા તૈયાર થયો છું એટલું પણ તમે ન સમજી શક્યા. મને ખાતરી હતી કે હું તો તમને જ્યાં નાખું ત્યાં તમે કામ પાર ઉતારો. એ લામકાત સમજીને તમને સ્વચ્છતા કરેલી. તમારા પત્રથી તમે એ લામકાત તમારી નથી એમ પુસ્તક કર્યું.

મેં કહ્યું : નરહરિને ન મોકલી શકાય અને મને મોકલી શકાય એમ કહ્યું ત્યારે મને એમ થયું કે મારી જરૂર જાહેર છે.

બાપુ : એ વાત સાચી છે. અહીંની શાળાને માટે નરહરિની જરૂર છે, ત્યાંથી તેને કેમ મોકલાય ? હું મારા સેક્રેટરી વિના ન જ ચલાવી શકું એમ નથી. મને અગત્ય પડે પણ હું ચલાવી શકું. તમે આપેલું કામ બીજાને ન આપી શકે, પણ હું તો મારું કામ મારી મેજે કરતો હોઈ ચલાવી લઈ શકું. માત્ર એટલું કે તમે હો તો હું કરું તેના કરતાં બમણું કામ કરું. એ ભોગ આપવા માટે હું તૈયાર થયેલો.

બપોરે દપાલ લખી. સાંજે શહેરમાં ગયા.

- દપાલમાં મિસ એસચરને એક અમલનો કાગળ લખ્યો :

૫ “પ્રિય એસચર,

“તમારો કાગળ મળ્યો છે. તમે નાતાલમાં આશ્રમમાં આવશો તેની હું અથવા અમે રાહ જોઈશું. તે વખતે મુખ્ય મકાન બંધાઈ ગયું હશે અને હવા ખડું સુંદર હશે.

“હું આશા રાખું છું કે વાર્હસિરોયને લખેલો મારો કાગળ અને ગ્રેટના ભાણુના જન્મામર્મા લખેલું નિવેદન એ બંને તમે વાંચ્યા હશે એ બે કાગળોમાં સરકાર વિશે અને જીવનની દિવસૂદી વિશે મારા વિચારો ટૂંકમાં આવી જાય છે. વાર્હસિરોય ઉપરના કાગળમાં પ્રેમ અને કષ્ટસહનના કામદા વિશેના મારા વિચારો બહુ સ્પષ્ટ રૂપમાં દર્શાવેલા છે. ‘પેસિવ રિસિસ્ટન્સ’ શબ્દ એ વિચારને બહુ હઠગા રૂપમાં રજૂ કરે છે ‘નમગાના હથિયાળ તરીકે’ એ શબ્દનો ખરેખર મને અણગમો છે પ્રેમના કામદાની એ તફાવત ખોટી ગૂંચળાત ડરે છે. પ્રેમ એ તો બાળનું સત્ત્વ છે જ્યારે લખનો મિત્રકુલ અભ્યાસ હોય ત્યારે જ પ્રેમ મુક્તપણે વધી શકે છે પ્રમીગનોની સમજ એ તો આત્મા ઉપર હંડા મનમ બગાડર છે

“તમાગ ‘વિવા’ માટે સંપૂર્ણ ઉપવાસનો અખતરો તમે ન કરો? ઉકાળેલું પાણી પુષ્કળ પીઓ અને એથી ન ચાહે તો સતરડાનો રસ તેમાં પાણી નાખીને પીઓ. તેથી નમગાર્હ લાગે અને ચક્કર આવે તો પથારીમાં પડ્યા રહો અથવા વધારે સારુ તો પગ અને શરીરનો ઉપલો ભાગ પાણીની બહાર નાખીને હંડા પાણીમાં ખેસી કટિન્નાન લો. એ બહુ તાજગી આપનાર વસ્તુ છે વિવરની ફરિયાદ માટે ઉપવાસ કયા જોવો ખીને એકે ઉપાય નથી.

અમદાવાદ. કાલે રાત્રે લશ્કરભરતી માટે મિનશગતે શ્રદ્ધાકાર આપવાનો ૧૨-૫-૧૮ ગુજરાતસભાનો હંગામ થયો.

હુંદાકૂવામાં સભા હુંદાકૂવાથી બારોમાર અમદાવાદ ગયા. સાથે દુર્ગા ૧૩-૫-૧૮ અને મા પચુ હતા રાત્રે દુર્ગાદાસ અડવાની આવ્યા

કલ્યાણમાં નરહરિને ત્યા અમારો મુકામ. આપુને સખત લૂ લાગેથી. ૧૪-૫-૧૮ આખો દિવસ બીને લૂગડે સૂઈ રહ્યા.

હુંદાકૂવાના ભાણુનો રિપોર્ટ મેં બતાવ્યા વિના ‘કોનિકલ’માં મોકલ્યો તેથી જરા ચિડચા ખાડવાવાનો એક ‘ખરામ’ રિપોર્ટ દોરો ૧૫-૫-૧૮ તેથી. આજની ટપાલમાં કેટલાક અમત્યના પત્રો લખ્યા:

ૐ મહેતાને:

“ખેડતી લાતનું તો શું લખું? એ લડન અતિશય ભારે છે. બે ત્રણ હજાર રૂપિયાના મુસાફરી વગેરેના ખર્ચથી આ લડત લડી શકાય એ માર્કની ગણતરીમાં આવી જ નથી શબ્દો રૂપિયા પચીસ હજાર એકલા થયેના હશે તે પાંચ અપાવ્યા અને ધણે ઠેાણેથી પૈસા મોકલવાના કહેણ આવે છે ત્યા

મારે ના લખવી પડે છે. જો પૈસા લઈ તો લડત બમડે, અનીનિ દાખલ થાય અને લોકોની અવનતિ થાય. આ બધામાંથી પૈસા ન લેવાથી બચી ગયો છું ને લડત ચોખ્ખી રાખી શક્યો છું. આ લડતને આખું હિંદુસ્તાન જોઈ ને સમજી શક્યું છે. શા સ્વયં નથી સમજ્યા એનો મને શોક રહ્યો છે. કાળાંતરે સમજી જશે. તે પોતે પવિત્ર આત્મા છે એટલે હું નિશ્ચિંત છું. લડતની યોગ્યતાને વિષે મારા મનમાં કંઈ શંકા જ નથી.”

દાબોલકરનો પત્ર : ગિનશરતી સહકારના દરાવની વિરુદ્ધ. માગે નહીં તો ‘માયે ના પીરસે, સરકાર પાસે માગવું’ જ જોઈએ એવા આશયનો. તમારે વાઈસરોયનો પત્ર ત્રણ વખત વાંચ્યા પછી પણ અંદર પોલિસીની ખાતર જ લખેલું બધું લાગે છે.

તેમને જવાબ :

“આપનો પત્ર મળ્યો. મને એવા ખુલ્લા દિલથી લખ્યું છે તેથી આભારી થયો છું. મારા લખાણમાં પોલિસીની ગંધ પણ નથી. જે હું માનું છું એ જ મેં અક્ષરેઅક્ષર લખ્યું છે. તમે મારા વિચારનો શુદ્ધ સારાંશ આપ્યો છે. હું અવશ્ય માનું છું કે આપણે મૂંઝે મોઢે લાખોની આહુતિઓ આપીએ તો આપણને આજે જ સ્વરાજ્ય છે. એ કેમ છે એ મારો કામળ વાંચતાં છતાં પણ જો તમે ન સમજી શક્યા હો તો હું આ કામળમાં તો ન જ સમજાવી શકું. એટલે મારી વિનંતી છે કે જ્યાં સુધી સમજ ન પડે ત્યાં સુધી એ કામળ વાંચવો અને શબ્દશબ્દે વિચારવો. એ પ્રયત્ન ફાગટ નહીં જાય. એ કામળ મેં ઉતાવળે નથી લખ્યો. ઘણા પ્રયત્નથી, શુદ્ધભાવે, અને દેશની પ્રીતિને અર્થે જ લખાયેલો છે. એમાંથી પૂર્ણ નથી સમજી શકાતું અથવા તો બે અર્થ નીકળે છે એટલી મારી તપશ્ચર્યાની ખામી સમજી છું. મારી યોજના જો દેશ સમજી જાય અને તેનો અમલ કરે તો મારી ખાતરી છે કે તેમાં સ્વરાજ્યનો અને ખીજી સેંકડો વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્વરાજ આપો પછી લડતું એમ કહેવું એ મને તો સ્વરાજનું તત્ત્વ નહીં સમજવા જેવું લાગે છે. વાઈસરોયને જેટલા કામળો લખું તે બધા પ્રજાની આગળ મુકવાને બંધાયેલો છું તેવી પ્રતિનિધિ તરીકેની મારી ફરજ હું સમજતો નથી. મારી આખી જિંદગીમાં પ્રતિનિધિ તરીકે જે કાર્ય મેં કરેલાં છે તેમાંનાં ઘણાં અને મારી દૃષ્ટિએ કીમતી લાગતાં એવાં તો મુખત રહેલાં છે અને રહેશે. વાઈસરોય-સાહેબની ઉપર લખેલો મારો પહેલો કામળ એ કેવળ એમને સારુ જ હતો. મારા કેટલાક ઉદ્ગારો મેં એમને સદ્ગૃહસ્થ બાણી મિત્રભાવે એમની આગળ રેડ્યા તે હું અહેરમાં ન જ મૂકું. એમાં વાપરેલી વિનયવાણી છતાં કડવી

ભાષા પ્રભતી આગળ મૂકવાથી અનર્થ થાય. તેમની સાથે થયેલી વાત કદી શકાય તેટલી હું કહી ગયો છું. મારો ખીજો કાગળ હું કરવા માશું છું તે જામન છે, અને પહેલાંની અરખામણીમાં તેમાં કંઈ જ નથી.”

હનુમંતરાવનો કાગળ. શાસ્ત્રિયારના દિલ્હી કોન્ફરન્સના ભાષણ મંબધે ‘હિંદુ’ની કડવી ટીકાને ઉત્તર આપવાની હનુમંતરાવની વિનંતી. ‘હિંદુ’ની ટીકાનો મુદ્દો એ હતો કે શાસ્ત્રિયારનું ભાષણ કંઈ સારું ન હતું અને શાસ્ત્રિયારને દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે અમે સ્વીકારતા નથી. તેને લખ્યું :

જ “ શ્રી શાસ્ત્રિયારના ભાષણ ઉપર ‘હિંદુ’ની ટીકા વખોડી કાઢવા જેવી છે. અને હું ધારું છું કે એની નોટિસ ન લેવી એ જ એનો ઉત્તમ જવાબ છે. કર્તૂરી આયંગર એવા માણસ છે કે જેને દલીલથી અથવા તો ન્યાયશુદ્ધિની અપીલથી ખાતરી કરાવી શકાય નહીં. એ પોતે પોતાના ખ્યાલો ધરાવે છે અને ખીજા કોઈ માણસમાં મેં ભાગ્યે જ જોઈ હોય એવી જરૂરી એને વગગી રહે છે. જેઓ શાસ્ત્રિયારને ઓળખે છે તેમના ઉપર ‘હિંદુ’ની ટીકાઓની કશી અસર થવાની નથી અને જેઓ કર્તૂરી આયંગરના શબ્દને વેદવાક્ય માને છે તેઓ ખીજા કોઈની વાત સાંભળવાના નથી. શાસ્ત્રિયારના જિંઘા ચારિત્રથી અને વિદ્વતાથી કંદૂરમાં કંદૂર દુશ્મનની સામે તેઓ જીતી રહી શકે એમ છે એવો વિશ્વાસ આપણે રાખવો જોઈએ. હું ધારું છું કે ખીજો કોઈ માણસ કમોટીમાં પાર ન જીતી શકે ત્યારે શાસ્ત્રિયાર પોતાની જાનનો ખરાબર હિસાબ આપી શકે એવા છે. હું ધારું છું કે આ વસ્તુ તે જાણે છે અને તેથી તદ્દન નિશ્ચિંત રહે છે. એટલે કર્તૂરી આયંગર અથવા તો ખીજા કોઈના પણ મનસ્વી હુમલાને મારે મારે કે તમારે ચિંતિત થવાની જરૂર નથી. કહવા જેવું તો એ છે કે આપણે અંધાએ એકલા મળીને પોતાના શરીરની અંભાગ રાખવાની તેમને ફરજ પાડી જોઈએ. હું માનું છું કે તેમની તમિયન ન મુઘરે એવી નથી.

સેવક

મો. કં. ગાંધી ”

મને ગુજરાતસભાની સાધારણ મંત્રા. હું ન જઈ ગયેલો. બિનગરતી સદકારનો હાથ પસાગ.

રાત્રે આશીને ખાંડચાખને લીલા. રિપોર્ટિંગ ઉપર કેટલાક સૂચક ઉદ્દગારો : આવી રીતે રિપોર્ટ મોકલાતા હશે ? તમે શું કર્યા કરો છો ? તમને વખત તો બહુ મળે છે રિપોર્ટ તો એવા થાય કે એક દિવસના રિપોર્ટને ખીજા દિવસ સાથે સંબંધ, ખીજાને ત્રીજા દિવસ સાથે સંબંધ, અને અંધા વાચી જઈએ તો તેમાંથી આખો ઇતિહાસ નીકળી આવે. હું નામ જૂઠ્ઠી ગયો પણ ઘણું કરીને

તેનું નામ રસેન હતું તેણે પેકિંગની ચક્રના રિપોર્ટમાં એવો તો તાદ્દશ ચિતાર આપેલો કે સૌ દિગ ચર્ચા ગયેના એકરિન આનો કે 'જપાન બામ બેન્ડ એન્ડ મી' કરીને કાગળો લખ્યા છે તે પણ એના સુદર તમે કંઈ રસેન કે આનો કે ન થઈ શકે એમ માનવાનું કારણ નથી એ લોકો કંઈ શરૂઆતથી એવી શક્તિ લઈને નહીં આવેના પ્રખતે જ થયેના તમારે તો ખરું જોતા કાલે એવો કાગળ લખવો જોઈએ કે

૬ "હું દિલ્હી છું કે એક રેલિયાન રિપોર્ટથી હું દોરવાઈ ગયો અને તમને કાગળ લખ્યો, જે ઉપરથી તમે આવું અતિશયોક્તિ બરેલું મથાણું કરવાને દોરવાયા કે 'રૈયત અને સરખર વચ્ચેની તુટ વધતી જાય છે.' "

બીજે દિવસે આવો જ મુસદ્દો પોતે તૈયાર કરી આપ્યો

સ્વારમાં નડિયાદ આવી પહોંચ્યા સદેસર ગામે જવા નીકળ્યા ત્યાં અદ્દશુત મીંગિ બે હાજર પુરુષો અને પાચસો સ્ત્રીઓની ૧૬-૫-૧૮ હાજરી અદ્દશુત આવકર અદ્દશુત બાપણ અમે ગેરહાજર બેવફૂરી કરીએ તે વખતે કંઈ સુદર ખોતા જ હોઈએ બીએ એ નિશ્ચિત

અમદાવાદ અંધારણ જવા રાત્રી ગાડીએ નીકળ્યા રાતે સ્ટેશન પર હું ૧૭-૫-૧૮ અને ફુર્ગા બેગા થયા ફુર્ગા નવમારી ગઈ રાત ટ્રેનમાં.

ટ્રેનમાં બપોના પહોંચતા બે કાગળ લખ્યા શાહીથી એક મેફીને ૬ "મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે તારૂં રહના કાગળમાં કરેલી

૧૮-૫-૧૮ મારી વિનતી માન્ય રાખવામાં આવશે લશ્કરબરતી માટે તૈયારીઓ કરવામાં હું ખૂબ રોકાયો છું પણ તમારો જવાબ

આન્યા નિતા કામ શરૂ કરવાનો નથી "

મગનનાથભાઈને પ્રેમના સહસ્ય ઉપર પત્ર લખ્યો નકેન ન રહી શકી

ટ્રેનમાં માલનિયાજી અનાહાજાદ મળ્યા મારા ઉપર પાણીનો વડો દેવાની જોરબુલમથી નવરાએ ગાડીમાં બેઠા પત્રી મને

૧૯-૫-૧૮ પૂછ્યું "ટાકીમાં પાણી નોખાવ્યું છે ?" મને ખ્યાલ ન હતો "તમને આવી વસ્તુ પણ કહેવી પડે છે ? મુસાફરોને

શુ શુ જોઈએ તે તમારે જાણવું જ જોઈએ અહીં માણ્યો બધું કરવાને તૈયાર હોય છે તો તમારે એટલું તો કરાવી લેવું જ જોઈતું હતું હું બહાર જઈ તમારે તમારે એવી વસ્તુ સભાળી લેવી જ જોઈએ એ બધું તમારે પહેલું જ શીખવાનું છે " હું મગે રહ્યો રાતે બાકીપુર પહોંચ્યા.

ખીજે દિવસે મોતીહારી જવા નીકળ્યા. ટ્રેન પર મોઝ થવાને માટે રસ્તામાં સ્ટીમર પર ચડતાં ભાણુ મળ્યું : “સવારે ૨૦-૫-’૧૮ પાંચ વાગ્યા ત્યાર પછી તમે કીધું થું?” ટ્રેનમાં બંધ લીધી. મોતીહારી સાગરજી વાગ્યે પહોંચ્યા. રેયનનો હલો. લૂખો આવકાર. સાંજે ખૂબ વાતો. સ્વામીજીની સાથે વાતો. સ્વામીનો મિત્ર તદ્દન બદલાઈ ગયેલો. બાપુજી માટે અપૂર્વ માન અને ભક્તિ બતાવ્યાં. મારા તરફ પૂર્વની ઉપેક્ષાને બદલે અતિશય આદર.

રાજેન્દ્રબાણુ પટનાથી આવ્યા, તેમની સામે ગોરખજીજી સાથે વાતો. હેકોકને મળ્યા. હેકોકે મુલાકાતમાં કહેલું કે હું ધારું છું ૨૧-૫-’૧૮ ચંપારણનું તમારું કામ સમેટી લેવા તમે આવ્યા છો. તેને જવાબ આપેલો : “મારા મોત સાથે એ બધું સમેટાશે.” લશ્કરભરતી માટે પણ હું બહુ પ્રયત્ન કરવાનો છું એમ કહી આવેલા. બપોરે સ્વામીને ઉપવાસનું અને અમદાવાદની લડનનું રહસ્ય સમજાવ્યું. મેં દિલ્હીની કથા કહી. રાતે રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાનું હૈયું મારી આગળ દાલવ્યું. રાતે બે વાગ્યે બિતીહરવા જવા નીકળ્યા.

બિતીહરવા પહોંચ્યા. આગલે દિવસે ડૉ. દેવને કાગળ લખેલો. તેમાં તેમણે થોડા દિવસમાં શાળાનું મદ્યન બનાવી દીધું તે ૨૨-૫-’૧૮ સંબંધે લખેલું : “આપકે પરાક્રમકી ખાત મુન રહા હૈ.” સવારે પહોંચ્યા. ખૂબ વાતો. મદ્યન જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયા. બાગકેની સાથે બપોરે વાતચીત. “અવધ હોનેકે કિયે શરીર, દિલ ઓર કપડે સફા રખના ચાહિયે” એટલું દસાવવાનો પ્રયત્ન. રામાયણમાંથી ભરતના સંબંધમાં બે ઇંદ બોલ્યા અને બાગકેને સમજાવવાને કહ્યું.

સિધારામ પ્રેમપિયૂષપુરજી હોત જનમ ન ભરતકો.
મુનિમનઅગમ યમનિયમ શમદમ વિષમમત આચરતકો.
દુઃખનાદ દારિદ્રદેહ દૂષણ સુયશમિસ અપહરતકો.
કલિકાલ તુલસીસે રાડ હિ હસિમ સન્મુખ કરતકો.

પાશ્ચાત્યોનો ઇનિદાસ શો તે સમજાવ્યું. સ્વાર્થત્યાગી અને વફાઈ છતાં મજૂરી કરતાં અવગણ્ય નહીં એવા ગુરુ જેવા બનો એ ઉપદેશ.

રાતે મને કહ્યું કે એ ઇંદ ભવ્ય છે, તમે બરોજર વાંચી જોયો? ‘અયોધ્યાકાંડ. વાંચતાં હંમેશાં મને આંસુ આવ્યાં છે.

સેંટ્રલ ઓફિસની વાતો ચાલી. “મોતીદારીમાં તો આપણું મકાન નહીં. પણ જમીન પણ આપણી અને મકાન પણ આપણું જોઈએ. કેપીટલની તમને ખબર છે ને? કેપીટલ જેવું મકાન હોવું જોઈએ. જેમાં દર વર્ષે વધારા થયાં કરે, એક કામ માટે અમુક ભાગ, બીજા કામ માટે નવો, વળી ત્રીજા કામ માટે ત્રીજો ભાગ. એમ ભાગો વધ્યાં જ કરે. વેસ્ટ મિનિસ્ટર એબી જેમ મકાન આફ્રિક રામના વખતનું છે અને અસાર મુધી ખરે અને વિભાગો વધ્યાં કરે છે તેમ વધ્યાં જ કરવા જોઈએ. રજીસ્ટ્રારશ્રી અને ડિજિટાઇઝેશન બનેલાંથી એક જણ રહેવાને તૈયાર થવું જોઈએ.” ગૌરખજીએ કહ્યું કે જમીન લેવાનું તમારે “પ્રજ્ઞ” લેવું જોઈએ કે આ મહિનાની અંદર જમીન લેવી જ જોઈએ. હું હસ્યો. તો સામા હસીને કહે કે “મારાં તો ખર્ચા એવાં જ કામો છે.” મને સંશય થયેલો કે ઓફિસનાં ભાડાનાં જ્યાં સાંસાં, ત્યાં જમીન અને મકાન પોતાનાં હોવાની વાત શી! છતાં હું જ ‘પોચકી’ હતો. રાતે બેતિયા પહોંચ્યા.

બેતિયાથી અપોરે મોતીદારી આવ્યા. ટપાલમાં એન્ડ્રૂના બે લાંબા પત્રો પિયર્સનના પકડવાના સંબંધમાં હતા. પોતાના પ્રયત્નો ૨૩-૫-૧૮ નિષ્ફળ ગયા અને તેથી દિલ દુઃખી હતું.

૫ “હેલ્થાં કેટલાંક વર્ષમાં મને કેર્ન મોરામાં મોટી નિરાશા મળી હોય તો આ તેમાંની એક છે. હું વાર્સિગેય પાસે ગયો. તેણે મને ઘસીને ના પાડી. કદી તપાસ કરવાની તેની ઇચ્છા નથી.

“હું મેંડીને મળ્યો. તેમણે એકદમ તમારી વાતો કરવા માંડી અને તમારા કામગીરો શો જવાબ આપવો તે વિષે પોતાની મરજીની વાત કરી તેણે કહ્યું કે આ અધી ખાખતો પ્રાંતિક છે અને તેણે લોડ વિલિંગ્સને લખ્યું છે, વગેરે . . .

“મેં કહ્યું કે બંગાળના કેટલાક નેતાઓને હું મળ્યો હતો. અને હું માનું છું કે ગાંધીને ત્યાં બેસાવવા માટે તેઓ બહુ ઇચ્છે છે. પણ તેણે કહ્યું કે તમારી સાથે કામ કરવાનું બહુ કઠિન છે. તેને ભય છે કે કંઈક એવો મુદ્દો પૂરી નીકળશે અને બંગાળ પડશે. મારે તમને કહેવાની જરૂર ન હોય કે હું એકદમ ટણાવ્યો અને મેં તમારો બચાવ કર્યો. હું આશા રાખું છું કે હું બહુ શાંતિથી અને સારી રીતે બોલ્યો હતો. આ વાતમાંથી ક્યાં ગૂંચ છે તે મને જણાવ્યું. તેણે બેઝનેટો દાખલો આપ્યો અને તેને તમે મુદ્દામાં કહેો છો એ વિચારથી તે હસ્યો. ફરી પાછો તેની સાથે ઝઘડવા હું તૈયાર થયો અને અધી વાત તેને સમજાવી. લોડ વિલિંગ્સની સ્થિતિનું મેં તેને જણાવ્યું ત્યારે એ કંઈક

ડાચો ખરો. પણ છેલ્લે તેણે કહ્યું કે એ બધું તો હીક, પણ હું આટલું કદું કે હું
ને કલેક્ટર હોઉં અને ઠાઠ આવીને મારી મહેસૂલ વસૂલાતમાં વચ્ચે પડે તો
તેનો વિરોધ હું જીવસંયોગથી કરું.

“મુસતમાનો સંબંધી મારી મૂચનાઓ બહુ નરમ અને મિત ભાવામાં
હતી. મેં તમને જે કામગીરી બતાવ્યો તેના કરતાં પણ નરમ હતી. પણ એના
ઉપર વાર્ષિકરોય તો એકદમ ચિડ્યા. તેમણે ટટાર ચર્ચને મને કહ્યું કે ‘અમારે
યુદ્ધ આગળ ધપાવવું જોઈએ.’ સરકારની જડતા, મૂર્ખતા, દષ્ટિનો અભાવ
અને પાકો સંગીન વિચાર. કરવાની બેરકારી, એ બધાનો ઉપાય તેમને
યુદ્ધ અસાવવામાં જડે છે. તમારી તો એણે વાત જ ન કહી.

“આ છેલ્લા અઢવાડિયામાં વિહી (પિયર્સન)ના વિચારથી મારા મન ઉપર
બહુ તાણ પડી છે અને હું બહુ દુઃખી રહું છું.”

એને ઉત્તર આપ્યો:

૧ “વિહીના પકડાવાનું વાંચીને મને કરો આઘાત લાગ્યો નથી. વાર્ષિકરોયની
લાગણીઓ પ્રત્યે પણ મારી સહાનુભૂતિ છે. જ્યારે આ ભયંકર યુદ્ધ આવી
રહ્યું છે ત્યારે આ જાતના કામની તપાસ કરવાનું એને શા માટે કહેવું જોઈએ ?
વિહીએ અને આપણે નમ્રતાથી સહન કરી લેવું જોઈએ. વિહીના કેસમાં
ઠાઠ સિદ્ધાંતનો સવાલ નથી. એમાં જાતિદ્વેષનો પણ પ્રશ્ન નથી. તેમ લોકલાગણી-
નો પણ નથી. પોતાના વિચારો અથવા કાર્યો માટે જેલ મળે તેમાં આપણને
સંતોષ હોવો જોઈએ. આવશ્યક તો એ છે કે વિહીની સાથે પત્રવ્યવહારનો
સંબંધ બાંધવો. એને જરૂર જણાયે તો પોતાના છુટકારા માટે એ લડી લેશે.
એની ચિંતા કર્યાં કરવી એમાં એને અન્યાય કરવાપણું છે. મારી ખાતરી છે
કે એ જ્યાં પડ્યો હશે ત્યાં સુખી જ હશે. મને લાગે છે કે જાહેર આદોલન
મિનઆવશ્યક છે. મારી સાથે તમે સંમત થતા હો તો વાર્ષિકરોયને તકલીફ આપ્યા
બદલ માફી આપવાનો એક બહુદુરીભર્યો કામગીરી તેને લખો. મને ઠાઠ ઠાઠ
વાર લાગે છે કે ધણા અંગ્રેજો જેઓ ભાંગી પડ્યા સિવાય યુદ્ધની ભયંકર તાણ
સહન કરી રહ્યા છે તેઓ યોગી હોવા જોઈએ. તેમનો આ યોગ સારા કામમાં
વપરાય તો તેઓ મોહનના અધિકારી થાય.”

બીજી દપાલમાં મેકડરલને સ્વામીજીના સંબંધમાં પત્ર લખ્યો. રીડને પત્ર
લખ્યો. ખોરશેદને પત્ર લખ્યો. બપોરે ત્રણ વાગ્યે બહારવા જવા નીકળ્યા. કોલેરા
ફાટી નીકળવાને લીધે ધણો પડ્યો અને રાત્રે અગિયાર વાગ્યે પાછા આવ્યા.

મોતીહારીમાં જમીનનું તપ્પી ચર્ચ થયું. પાંચો નાખવાની તૈયારી પણ
ચર્ચ. ખુશ ખુશ ચર્ચ ગયા.

જમીન દ્રુતીઓના નામ પર કરી આપવા માટે તથા માધવાની
 પરવાનગી માટે સવારે કાગળ લખ્યો બક્ષિસની વાતો
 ૨૪-૫-૧૮ કાર્ત ધાધન થાય તો દરેક દ્રુતીએ ત્યાં ડેરા નામીને બેસવું
 જોઈએ, મમન તોડે તો બીજી બાધવું, ફરી તોડે તો
 ફરી માનવું અને ઠેર મુઠ્ઠી પાછા ન હાવું, એ શરત દ્રુતી થવાની છે
 દ્રુતીકા લખાયું

હનમતરાનને એક અગત્યનો પત્ર લખ્યો

૧ “તમે સોસાયટી સાથેનો શા મધ છોડી દો એમ હું
 ૨૦-૫-૧૮ ઇચ્છતો નથી પણ સોસાયટીમાં રહીને જ હિંદીનું મમ
 કરો હું ઇચ્છું કે શાસ્ત્રિયાર તમને આ નાહાનાદ જવાની
 રજા આપે ત્યાં તમે એક વરસ રહો અને હિંદી મરાઠર શીખી લો પત્રી
 મદાસ જઈને તમારા બીજા મમની સાથે સાથે તેનું લોકોમાં હિંદી પ્રચારનું
 મમ કરો તમે હિંદીનો અભ્યાસ કરી લીધો હશે તો તમારા મમનું ક્ષેત્ર તમે
 મહોળું કરી શકશો અને પ્રસંગ આ રે મદાસ પ્રાન્તની બહાર પણ
 આમજનતામાં મમ કરવાની શક્તિ તમે કેવળશો તમારું બ્યાન એ વસ્તુ ઉપર
 ખેંચાયું છે કે નહીં એ મને ખબર નથી મારું તો ખેંચાયેલું છે જ દારિદ્ર
 લોકો અને બીજા હિંદીઓ વચ્ચે ન જોડાય એવો અખાત પડી ગયો છે
 એ સાનવાનો દૂમમાં દૂકો અને અસરમારું પુન તે જરૂર હિંદી ભાષા છે
 અંગ્રેજી મદી એનું સ્થાન લઈ શકે નહીં જ્યારે મુશિક્ષિત લોકોની સાથા ય
 ભાષા હિંદી થશે ત્યારે હિંદી શાસ્ત્રમંડળ આમજનતામાં પણ ઉતરવા પામશે
 હિંદીમાં ન વર્ણવી શકાય એનું કશુંક છે, જેથી એ શીખવી સહેનામાં
 સહેની થઈ પડે છે મગલ્ય ગમે તે હો, પણ હિંદી વ્યાખ્યા સાથે જેટલી છૂં
 લઈ શકાય છે તેની બીજી ભાષાના વ્યાખ્યા સાથે લેનાતી મે જાગી નથી
 પરિણામે હિંદી શીખનામાં સમરથરત્તિનું જ મમ છે એમ્મે જ હું તો મું
 છું કે રાષ્ટ્રીય કામ કરવા માટે હિંદીનું જ્ઞાન અનિવાર્ય જરૂરનું છે સોસાયટીનો
 એક સભ્ય હિંદી શીખી લે તેના કગતા વધુ રૂકુ બીજીનું શું? એક વખત
 ગોખનેએ મને મહેનું કે તેઓ જાણ સઘ્યો માટે હિંદી ફરજિયાત મના
 ઇચ્છે છે અને સોસાયટીની માગિંગમાં હિંદી જ બોનાય એમ ચાહે છે
 પણ તેમની મોગમાં મેં મુશ્કેલી તમિલ લોકોની, ખસ મરીને શાસ્ત્રિયારની
 હતી તેઓ હિંદી શીખવાને માટે પોતાને જરૂર ધરના ગયો છે

‘સત્યાગ્રહાશ્રમને સોસાયટીથી તમે જુડે માનના લાગો છે હું એમ માનતો
 નથી પોતાના હેતુના વિસ્તારમાં ગોખલેજીની એવી ઇચ્છા હતી કે મુગરાતમાં

હું શાખા ખોલું અને જે પ્રાન્ત રાજદારી આપનોમા મૂકી ગયેલો દેખાય છે તેમા જીવન આણું. એ કાર્યક્રમેને અમલમા મૂકનામાં મેં નમ્ર ભાગ ભજવ્યો છે તેનું મને અભિમાન છે. સ્વયંબ્રહ્માશ્રમેને કેટલાક સગીન કારણુમર શાખા તરીકે માન્ય નથી કરવામા આવેલો તે મહત્વની વાત નથી એનું કામ તો ત્યાં ચાલે જ છે તેમા જેટલું સારું છે તેનો યશ મારે મને મોસાપટીને ભાગે જાય છે અને જેટલી ત્રુટિઓ છે તે મારી મર્યાદાઓને લઈને છે એની જવાબદારી મોસાપટીની નથી વખત જતા મારી મર્યાદાઓને હું ઓળંગી જઈ શકીશ ત્યારે આશ્રમ મોસાપટીમા સમાર્પ જશે. ત્યાં બધાને કહેજો કે તમે આશ્રમમા દાખલ થયા છો તોપણ તમારો સ્વીકાર બીજી રીતે નહીં પણ મોસાપટીની એક દેણગી (લેન) તરીકે જ હું કરીશ આ બધા ઉપરથી તમે જોગો કે હિંદી શીખવાના ઉમેદવાર તરીકે તમારો વિચાર કરતા મોસાપટી સાથેનો તમારો સંબંધ છૂટી જાય એવી શક્યતા મારી કંપનામાં પણ આવતી નથી

સેવક

મો. ૩૦ ગાંધી "

અ પારણથી નીચળા તે દિવસની ક્ષયરી અનિવર્તિત થઈ અંપારણથી અવી આવતા અનેલા મનાવો:

રાત્રે એક જણે પત્ના સ્ટેશન ઉપર ખૂબ પંખો ક્યો આપુ ગાડીમા સૂઈ ગયા. તેની શેતરજી ઉપર તેમના પગ હતા તેથી તે શેતરજી લેતા તેઓ જાગે એમ ધારીને તેણે ન ઉપકચા અને શેતરજી મૂકીને જતરી ગયો આ માથું પોથીમમા હતો અને તદન સાધારણ સ્થિતિનો હતો એમ આગવી વાત ઉપરથી કંપના થાય છે આપુને પાછાથી બહુ ચિંતા થઈ મૂંઝ કાપ કરનારા સર ગિંથી આવ્યા સ્થગે છે એમ આપુ બોલ્યા મને પણ બહુ લાગી આ-યુ મનમા એમ પણ થયું કે આનું મૂંઝ કાપ જગતમા જન્મીને મેં એકે નથી કીયું. પણ આ અમગ જનસમાનની વિવિધતા જણાવવા માટે લખ્યો છે સવારે એ શેતરજીની વાત થતી હતી, તે એક માગવાડી બેગ બેઠો સાબળતો હતો મુગનમગનના સ્ટેશન ઉપર જતરતા એ બોલ્યો કે “મને એ શેતરજી આપો ને, તમારે રો ખપ છે” આપુએ જણું, “નહી, એ તો એના માનિકને મોખીશ”

પોતે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા ત્યારે એક એના કામ માટે ગયેલા કે જેમા હિસામનું કામ બહુ હતું. “મેં તો સામાન જા વડીવને જમા અને ઉધારની વાતો કરતા સામ્યો ને મને એમ થઈ ગયું કે આ જમાઉધારના બેદ હું કેમ ઉકેરીશ મને તો રાત બની તેના જ વિચાર આવ્યા નિશ્ચય ક્યો કે શીખી લેનું જ જોઈએ મારા અગીનને બે હિસામનીસ આપનાનું મેં કહ્યું ન સમજું

તો વારી વારીને, એક વાર જે વાર ત્રણ વાર પૂછુ, અને તેને થકવું. આખરે એ કેસ હું બહુ સરસ રીતે ગબૂ કરી શક્યો અને છૂટ્યો.”

ગાડીના ડબ્બાની રચના તરફ જોઈને મને કહે કે મહાદેવ, હું ધારત તો ઉત્તમોત્તમ યત્રગાર થઈ શકત હું જે કોઈ વસ્તુ જોઈ છું તેમા તરત ખૂંચી જઈ છું, અને મને તરત તેની રચનાના ગુણધોષો નજરે પડે છે. ગમે તેની ભૂત હું પકડી શકુ છું અને તો લાગે છે કે ડોક્ટરી કરત તો તો હું હિંદુસ્તાનમા તો પહેલા નબરનો ડોક્ટર ગણાત, બધાને મારાથી કુળવત અને અનેક ડોક્ટરો ખોટું કરતા મારાથી અટકત મારા જેવી ચિકિત્સા તો હજી કોઈ નહીં કરે એમ હું માનુ છું મેં જે જે કેમો ડોક્ટરોને મોઢ્યા છે તે ડોક્ટરો મારી ચિકિત્સા અને માવજતથી અચળો પામ્યા છે હું જવા તો ધારતો હતો ડોક્ટર થવા માટે, પણ મારા બાપ કહે કે ના, એ ચામડા ચૂંચવાનું આપણે ન જોઈએ મેં તો જઈને શરીરશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણાવિદ્યા શીખ્યા મહિની પણ રોજ ને રોજ દેડકા ચીરવાનું થતું જેઈને મારો વિચાર ફરી ગયો. પેદશાસ્ત્રની સારા અભ્યાસને ખાતર પણ જીવતાં પ્રાણીને ચીરવાની બહુ જરૂર નથી એમ મને લાગે છે.

આ પછી થોડા વખત બેઠાને, ગબીગ થઈ જઈ મને ખોવાયેના પૈસા લેવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા અને અનેક વાતો કરીને સમજાવ્યું પણ મને લેવાનું મન ન થયું એટલે એઓએ વધારે દમાણું ન કર્યું, અને હું બેઠાનો

આગની રાત્રે પટનામા બાપણ થયું હતું ત્યારે ગસ્તે જતા મઝદૂર હકને મારી માથે વાનચીન થયેલી, તેમા મેં પુનર્જન્મ માટે શંકા બતાવેલી તે બાબત ઇશારો કરીને કહેવા લાગ્યા મહદેવ, મને નહોતું લાગતું કે તમે આના હશો. પુનર્જન્મમા ન માનનારને હું તો હિંદુ ન ગણું.

મેં કહ્યું : હિંદુ ન ગણો કે ખ્રિસ્તી ગણો કે ગમે તે ગણો, હું મારા મનને શા સારું છૂપાવું ? એ પ્રતીતિનો પ્રશ્ન છે અને મને પ્રતીતિ થાય તો હું જરૂર માનતો થઈશ.

હું સામી દલીલ કરવા લાગ્યો, તો કહે કે દલીલનું આમા કામ જ નથી. તમે નથી જોતા કે કાણે કાણે કરોડો જીવો મરે છે અને કરોડો જન્મે છે ? એ જ એમ સૂચવે છે કે પુનર્જન્મ હોવો જોઈએ

યા મતિ યા ગતિ પ્રમાણે ધોડને મનુષ્ય થવાની અથવા મનુષ્યને ધેનું થવાની મનિ થતી હશે ખરી ? — એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે એ વાત પણ જુની જ છે છતાં એના કિંમ્મકુડ્ કહેતી કે, મને લાગે છે કે દાંડમાંના ઘણા માણસો વાતની યોનિમા જન્મશે. એ શું બતાવે છે ?

મે કહ્યું કેઈ નથી જતાવતું. માત્ર એમ બતાવે છે કે એના કિસ્સાને
એ લોકોના દુષ્ટત્વો જોઈને બહુ આઘાત પહોંચેલો અને તેણે દિગ્મા
નિર્વાણે બાપુ કેઈ ન જોયા આખરે મે એમને કહ્યું કે હું માનવાનો પ્રયત્ન
કરીશ તો કહે કે જે ન માને તેને પ્રગતિમા વિશ્વાસ ન હોઈ શકે,
સેના કરનારને તો એ માન્યતા હોતી જ જોઈએ મે કહ્યું તેમણે દગલો
હું ઘણી વાર માતી લઉં છું અને ચોક્કસ પ્રતીતિ થશે ત્યારે માનતો થઈશ
મે 'જોન ફિરોક્કર'ના મીંગ પુસ્તકમાં ગેંગ્લીડ અને ફિરોક્કરનો સ્વાદ આવે
છે તે બતાવ્યો, અને કહ્યું કે આવી રીતે તમે મને 'વિશ્વામ રાખવો,
નિરીક્ષણ કરવું અને પ્રાર્થના કરવી' એવું જ કહેવા માગો છો ને? તો કહે
કે હા પછી સમજતા મો કહે કે તમારે આનો ડું 'મગ્લોતર જીવન' ('સાઈકલ
મિશોન્ડ ડેથ') વાંચવું જોઈએ.

નડિયાદ આવ્યા બે દિવસ રહ્યા પરચૂરણ યાગપત્રોમાં વખત ગયો
ત્યાં મે ઠેકાણે સુદર ભાણે આપા એ બને બાણે
૨૮-૨-૧૮ જાણા છે

અમદાવાદ ગયા સાગે પ્રાગજીની સાથે નિગમ થયો કે મારે દુર્ગાને અપારણ
જનાનું કહેવું પ્રાગજી અને તેની વહુને પણ ત્યાં મોક્ષનાનું
૩૦-૭-૧૮ નહો કહ્યું. રાત્રે ને કહેવાનો સદેશો કહ્યો કામાલુરાણા
ન મય ન લજ્જા એ હિનિક્ષના દાખનાથી સમજાવ્યું

મારે હું કાનિયાનાડી જના નીમ્બે ત્યાં ટમી સુતી રહ્યો કાગપત્રો
સાવતા હતા મારા જવા દરમ્યાન મેંદીને યાગ, માઉથ
૧ થી ૮-૬-૧૮ આદિમ સખધે પેપરોમાં પત્ર સર જ્યોર્જ બન્સને પણ
પત્ર, બેકાની સમજૂતી તે સમયે પ્રેસમાં યાગ, એ મધુ
મકાર પડ્યું મિત્તર ગવર્નમેન્ટને વ્યાખ્યાનને હોડના મારે તાર કયો દુર્ગાએ
અપારણ જવા ન નમ્યું બાપુનો એને પત્ર

બાપુ રાત્રે અડીથી મુમર્જ જવા નીમ્બે તું પણ સારે મુમર્જ પહોંચ્યો
તિવકની સાથે મસનત દરાલ ઉપર ન બોનવા સમયે
૮ થી અને મનુષ્યમગ કમિગી ઉપર ન કામ કરવા સમયે
૧૨-૬-૧૮ ગવર્નરને કાગળ બીજે દિવસે મુનાકાત ગવર્નરની મકાશ —
“એમ્સફર્ડ કરતા પણ મારું બાણુ બારે થશે” મેન્ડર-સમા
જોલી ધમાયકડી રાત્રે ગવર્નરને પત્ર ચદાવકરને મળ્યા બીજે દિવસે પૂના

જવા નીકળ્યા સર્વ-દ્રુસ ઓફ ધિ-ડિયાવાળો પ્રમગ રાત્રે શાસ્ત્રિયારનુ ભાષણ
તે પડેના પૂના અનાથ વિદ્યાર્થી ભવન અને ચીચવડ અનાથ વિદ્યાર્થી ભવન
ખોનવાની દ્વિયા કેનકર પ્રમુખ હતા મુદ્દ ભાષણ

સવારના પહોરમા નીકળ્યા પૂના મેનમા ઊંઘ ખૂબ આવતી હતી
જગાની સકડાશ ભારે હતી અર્ધશીર્ષ દુ ખલુ હતું
૧૩-૬-૧૮ તોપણ અને કહેવાની વાત કહી .

તમે કાલે ડકાપણુમરેની રીતે નથી વર્ત્યા તમે ને એમ શા માટે
કહેવું કે સોસાયટીના વાર્ષિક મમારભમા તમને જવાની ગ્ન મળી છે તમારે તો
માન એમ જ કહેવાનું હતું કે અહીના નિયમ પ્રમાણે બહાગના માણુમેને નથી
જવા દેતા

મે કહ્યું એ ખોટું ન કહેવાય ? મને અને દેવદામને તો રજા દેવે
આપી હતી

બાપુ ના, એમા ખોટું ખોનવાનું આગત જ નહી, તમે એમ કહેત
કે ત્યા જવાનું નથી, કારણ આના નિયમ છે, તેમા ન ખોટું ન હતું
તમને પૂત જ નહી કે તમે જવાના છો ? આમ ધ્યાથી તમે ના મનમા
બ્યાપેલુ ઝેર, અપમાનની લાગણી, અને તેની થયેની દિસા બલુ દાગી શકત,
અને સોસાયટીને પણ જવાની લર્ષ શખ્ત કો દેવે તમારી પામે જ ને
કહેવજાનું ત્યારે તમે આમ વર્તશો એમ ધારીને જ.

મે કહ્યું પણ મોમાયગીનું વર્તન અજગનાર્ષ ભરેનુ ગણાય ખરું ? —
ન ગણાય

બાપુ કહે. શા માટે ન ગણાય ? મારી સાથે તો અનેક જગ્યા આવે
તરેદનાર વિચારના પણ આવે તે જાને એ લોકો કેમ દાખન ખરી શકે ?
શાસ્ત્રી કાલે બોલ્યા તેનો દર્ષ પણ અમે જવાન શ્રવની એમનામા તો શક્તિ છે,
પણ ખીજામા ન હોય, વળી સ્વાગતની અજમા તો બધા ખોનાના મમનો હેવાન રજૂ
ખરાના હતા તે વેળા એઓ સમા પદ્મા આદમીને કેમ આવવા દે ? આવવા
દેવાય જ નહી તમને તો એ આરી રીતે ઓળખે, તમરથ તર્કકે જણે, અને
તમારામા શ્રદ્ધા એને આવવા દે પણ એ તો ખર્ષ નહી ભરિખમા આવું
ન જો દુ આ દપમ રૂપે નથી મહેને માત્ર તમને સમજવું હુ કે તમે વિગે
હાપણ વાપણું હોત તો સારું કામ થન

રાત્રે અમદાવાદ જવા નીકળ્યા

મેં કહ્યું : કંઈ નથી બનાવવું. માત્ર એમ બનાવે છે કે એના કિંગ્ડમને એ લોકોનાં કુબૃત્યો જોઈને ખુબુ આત્માન પહોંચેલો અને તેણે ફિટફાર વર્ધાવેલો. બાપુ કંઈ ન જોડ્યા. આખરે મેં એમને કહ્યું કે હું માનવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તો કહે કે જે ન માને તેને પ્રગતિમાં વિશ્વાસ ન હોઈ શકે, સેવા કરનારને તો એ માન્યતા હોવી જ જોઈએ. મેં કહ્યું : તેટલે દરજ્જે હું ઘણી વાર માની લઉં છું અને ચોક્કસ પ્રતીતિ થશે ત્યારે માનતો થઈશ. મેં 'જ્વેન ફિરોફર'ના બીજા પુસ્તકમાં ગોટફ્રીડ અને ફિરોફરનો સંવાદ આવે છે તે બતાવ્યો, અને કહ્યું કે આવી રીતે તમે મને 'વિશ્વાસ રાખવો, નિરીક્ષણ કરવું અને પ્રાર્થના કરવી' એટલું જ કહેવા માગો છો ને ? તો કહે કે હા. પછી સમેટતાં મને કહે કે તમારે આનોડનું 'મરજોતર જીવન' ('લાર્કિંગ બિયોન્ડ ડેથ') વાંચવું જોઈએ.

નડિયાદ આગા. બે દિવસ રહ્યા. પરચૂરણ કાગળપત્રોમાં વખન ગયો. ત્યાં બે ઠેકણે સુદર ભાષણો આપ્યાં. એ બંને ભાષણો ૨૮-૨-૧૮ છપાયાં છે.

અમદાવાદ ગયા. સાંજે પ્રાગજીની સંધે નિશ્ચય થયો કે મારે દુર્ગાને ચંપારણ જવાનું કહેવું. પ્રાગજી અને તેની વહુને પણ ત્યાં મોકલવાનું ૩૦-૫-૧૮ નક્કી કર્યું. રાત્રે. . . ને કહેવાનો સદેશો કહી. કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા એ ફિનિક્સના દાખલાથી સમજાવ્યું.

સવારે હું કાલિયાવાડી જવા નીકળ્યો. ત્યાં ૮મી સુધી રહ્યો. કાગળપત્રો ચાલતા હતા. મારા જવા દરમ્યાન મેંકીને કાગળ, સાઉથ ૧ થી ૮-૬-૧૮ આફ્રિકા સંબંધે પેપરોમાં પત્ર. સર જ્યોર્જ બાન્સને પણ પત્ર, ખેડની સમજૂતી, તે સમયે પ્રેસમાં કાગળ, એ બધું બહાર પડ્યું. બિહાર ગવર્નમેન્ટને સ્વામીજીને છેડવા માટે તાર કર્યો. દુર્ગાએ ચંપારણ જવા ન કહ્યું. બાપુનો એને પત્ર.

બાપુ રાત્રે અડીથી મુંઝઈ જવા નીકળ્યા. હું પણ સવારે મુખર્જી પહોંચ્યો. તિલકની સાથે મસકત. દરાન ઉપર ન બોલવા સંબંધે ૮ થી ૧૨-૬-૧૮ અને મનુષ્યમગ કમિટી ઉપર ન કામ કરવા સંબંધે ગવર્નરને કાગળ. બીજે દિવસે મુલાકાત. ગવર્નરની બહાર — "એક્સકર્ડ કરતાં પણ મારું ભાષણ જારે થશે." કોન્ફરન્સમાં બોલી ધમાચકડી. રાત્રે ગવર્નરને પત્ર. ચંદાવરકરને મળ્યા. બીજે દિવસે પૂના

જને કામ સત્યવાય તેમ છે હોમડન લીગ ભરતી મિતે કર્મ જ નહી કરે તો
તેઓને ભારે ધક્કો પહોચશે x x x

મોહનદાસના વદિમાતરમ્”

નડિયાદ આ યા લશ્કરભરતીનું તત્ત્વ મમજવવા માટે અવૈધ સભા
૧૭-૬-૧૮ થઈ

અમદાવાદ આ-આ મુર્તિનું ભાષણ પેપરોમા આ યુ
સાજે ગુજરાત સમાની મીટિંગ. તદ્દન બેવફૂરી
૧૮-૬-૧૮ ભરેની વાતો મીટિંગની બહુ અસતોષ થયો

૧૯-૬-૧૮ આશ્રમમા વૌર કોન્ફરન્સ રાત્રે ફરવા ગયા ત્યા
પણ એ જ ચચા

સનારે નગરિએ કહ્યું કે હું ભરતી થવા તૈયાર છું મણિમહેનના રુદન
૨૦-૬-૧૮ રાત્રે નડિયાદ આ યા

લશ્કરભરતી માટે અપીન ધડી-કાઠી ઉત્તમ પત્રિકા એગ્રિસનું મમ
સાજે નડિયાદમા પ્રથમ લશ્કરભરતી સભા જોરદાર
૨૧-૬-૧૮ ભાષણ પત્રિકાનું ભાષાતર કરવાની મને આશા

રાત્રે ઇન્દુલાની વ્યાખ્યાનમય વાતો — શાસ્ત્રીના
મસજો સમઘે, મેર સમઘે, માપુ સમઘે શાસ્ત્રીની વાદ્છ્યા માટે અતિશય
ઊંચો અભિનાય શાસ્ત્રીની ભક્તિ નમ્રત ૧૬મા ઉત્સવ વખતે બોનતા જનક
રામજીએ પ્રેક્ષા રમયવર વખતે રામ ચિત્રનું માણુ ઉ ડાડી શહેના તે મસગ
લખને કહેતુ કે હું જોખનેની જગ્યા ન લઈ શકુ વરસો વીતશે, ખીન્ને શિવનું
માણુ ઉપાડવાને સમર્થ રામ આવે ત્યા સુધી

અમદાવાદમા દિવસ ગાળ્યો હું ગાડી ચૂકી ગયેનો એટલે નડિયાદ રહ્યો
૨૨-૬-૧૮ હતો રાત્ર પાંચ નડિયાદ આ-આ

સવારે ભાષાતર મુધારાનું મમ આ યુ સનારના નવ સુધીમા અડધુ સુધાયું
બહુ ઝડપથી સુધાયું સુમેદાર આવેવા તેની સાથે વારતા
૨૩-૬-૧૮ કાગળો વાચીને કહ્યું કે ‘ત્રિજિત માણસ તરીકે મને
એમ જ લાગે કે હરિનાલે મુનો કીરો છે તમે બેનાશક
એની ઉપર કેસ ચલાવશો” નરોત્તમ રોહને પણ એમ જ લખ્યું બપોરે
ભાષાતર પાંચુ જોયુ મે નક્કો કરી સાજે પુષ્કળ મગગો લખ્યા

સનારે નહિવાદ હું અમદાવાદ ગયો રાત્રે પાંચ મુંબઈ જવા
૧૪-૬-૧૮ નીપ્રત્યા

ગરબરની મુનામત નિષ્કળ રાત્રે એક વાગ્યા સુધી જેમીને
આગના દિગ્મની સભા માટે ભાષણ લખાવ્યું અદ્ભુત
૧૫-૬-૧૮ ભાષણ

મુમર્ઝા કોન્ફરન્સ થર્સ ટિનડને અરમાન લાગ્યું પ્રોટેસ્ટ મીટિંગ
થર્સ માપુને ગાપુની રીતે ચરકાગની માથે સદકાગ ઘરનાની
૧૬-૬-૧૮ શરતે પ્રમુખ ખરમા આપ્યા મીટિંગ ભારે થર્સ પડીથી
શકરનાન બેકરના વિચાર સરખરના કામમા દખલ કરનાગ
જણાયા. "આ કોન્ફરન્સ પડીથી અમને તો સરારમા કેમ શ્રદ્ધા રહે ?
લોકોની તો કાર્ક મદદ કરવાની ઇચ્છા નથી તમે અમારા નેતા છો તમારા
પિના અમે કાર્ક ન કરી શકીએ હવે આ જામમા અમારા નેતા થાઓ નહીં
તો લીગ છોડીને હું તમને ત્યાગ્યું " આ મતનમનો તેમનો કાગળ

તેને ઉત્તર

"તમારો કાગળ મળ્યો છે તમે લીગ છોડો ને મારી સાથે મમ કરો
એમ તો હું ન જ જુઠું, પણ તમે લીગમા રહો ને લીગનું વયણ પણ શુદ્ધ દિશામા
દોરો એમ પ્રચ્છ તમને તો જે દશા છે તે જ શુદ્ધ લાગે છે મને તો તે હવે
ભયંકર લાગે છે લીગ જે ભરતીમા ભાગ ની લે તો મુમર્ઝના હરાન વિરુદ્ધ
ગમા મરોમર થશે લીગમા રહી ભરતી કરવામા ભાગ ન લઈ શકાય એવી
બધા લીગના સભાસદોની માન્યતા હોય તો મુમર્ઝના હરાન પાસ થયા નહોતા
જોઈતા, મને પ્રમુખરથાને બેસાડવો નહોતો જોઈતો મને સહન કરી લીગે
એમ તો મતા યુ કે જેને ભરતીનું જામ કરવું ટોચ તે કરી શકે છે.

"માગમા જે શ્રદ્ધા છે તે ખાસ અગ્રેજી પ્રજા પરત્વે જ છે એમ નથી,
પણ માનવજાતિના સભાવ પરત્વે છે દરેક મનુષ્યમા કંઈકે તો સચ્ચાર્કનો
અશ છે જ તેને પોરવો એ આપણું કામ છે તેમ કરતા તે આપણને દગો
દે તો તેનું માફ પરિણામ તે જોગવશે, આપણે નહીં.

"તમે ધારો છો એની પ્રજાની ગિદિતિ નથી એ તો ખાતરીમધ માનજો.

"તમે મગશો ત્યારે વચારે સમજાવીશ મારી માન્યતા છે કે સમસ્ત હિંદુ
સ્તાનમા દરેક લીગરે આ કાર્યમા ઝપનાવવું એ તેઓનું કાર્ય છે તેની જ સાથે
ચરારના અવગા કાર્યો પિરે જે આદોનન કરવું હોય તે કરો આમ કરો તો

એ પ્રગ્ન માટે તિરસ્કાર નથી. હિંદી રાષ્ટ્રભાષા પરિપક્વમાં એમણે જે ભાષણ આપ્યું હતું, અને તેમાં એમણે એ પ્રગ્નનાં જે વખાણ ગાયાં હતાં. એ સુલાય એમ નથી. એમના વિદ્વતાપૂર્ણ ભાષણની મેં વાર્ષિકચેષ્ટને પણ વાત કરેલી, અને તેને કહેલું કે તમારી રીતિમાં હું હોઉં તો એને મારી પાસે લઈ લઉં. એ ભાષણમાં કરેલાં અંગ્રેજોનાં યોગ્ય વખાણ, એમની ભારે વિદ્વતા, એ બધું એવા શબ્દોમાં નીકળતું હતું, પારકાના શબ્દોમાં નહીં પણ પોતાના શબ્દોમાં એવી રીતે પ્રકટ થતું હતું કે એ બધા વિચાર એમના પચાવેલા વિચારો, પાકા ધડપેલા વિચારો છે, એમ મને લાગેલું. એમાંથી પ્રગટ થતું બુદ્ધિનું તેજ જોઈને મને એમ થયેલું કે ત્યાં સુધી આપણે ત્યાં આવાં રત્નો છે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન માટે આશા ન હોય. એ ભાષણમાં એમણે સ્વરાજ્યનું વાળું નહોતું વગાડ્યું. ભાષાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસથી માંડીને પરસ્પરના સંબંધ માટે સામાન્ય ભાષા જોઈએ એ વાત ઉપર તેઓ આવ્યા. એ ઇતિહાસ કહેતાં કહેતાં તેમણે કહેલું કે “અંગ્રેજોએ ઘણી સેવા કરેલી છે, તેમાં તે લેડોની મોટી સેવા તો એ છે કે એમણે પ્રાંતિક ભાષાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો.”

લશ્કરભરતીના ભારે કામમાં પડેલા જતાં દેવદાસને હિંદી કલાસને સારુ સૂચનાઓ મોકલવાની તક જોઈ નથી. લશ્કરભરતીનું રહસ્ય પણ સાથે સાથે સમજાવે છે :

“તમે શિક્ષણકામ ઠીક ઉપાડ્યું છે એમ જોઈ છું. કાલે મેં ઠેટલીક સૂચનાઓ મોકલી છે. વ્યાકરણ તુરત આપશો. તેમાં તેઓને રસ પડશે. તથા પદોનાં રૂપ પ્રથમ આપવાથી ઠીક થશે. તેની તામિલ સાથે સરખામણી કરવી. આવનારાની ઉંમર અને તેઓના વિદ્યાભ્યાસનો કંઈક ખ્યાલ આપજો.

“લશ્કરભરતીની પ્રથમ પત્રિકા અહીં નીકળી છે. તેની ત્રણ નકલ મોકલું છું. અંગ્રેજી તરજુમો પણ કર્યો છે. વાંચાને જે વિચારો આવે તે જણાવજો. અહિંસા ધર્મને હું કંઈ જુદા જ પણ લગ્ય સ્વરૂપે હમણાં જોઈ રહ્યો છું. મારા સંપર્કની ખામીઓનું દર્શન પણ સાથે સાથે કર્યાં કરું છું. આ કાર્યને સારુ મારી તપશ્ચર્યા ઘણી ઓછી છે. પૂર્વે તપશ્ચર્યાથી જે અનુભવજ્ઞાન મળતું તેનો કરોડો ભાગ પણ આજે અખતરાથી નથી મળી શકતો. હજારો પાણીનાં ટીપાંમાંથી એ ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન નીકળે, હતાં પાણી તેનું જ બને છે એમ ન કહેવાય. આ અનુભવજ્ઞાન છે. પણ એ ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન લઈને હું પાણી બનાવું તો તે નિશ્ચયજ્ઞાન થયું. એ અનુભવજ્ઞાન છે. પાણી ભલે બીજી રીતે બની શકતું હોય પણ એક જ પ્રયોગથી મેં નિશ્ચયપૂર્વક બતાવ્યું કે ઉપરના મિશ્રણથી તો પાણી બને જ. ઘણાં કાર્યો આપણે અનુમાનથી કરીએ છીએ ને હરકત નથી આવતી. મહાન કાર્યોમાં

સુએદરની સાથેની વાતમાં :

શહેરો ઉપર રચાયેલો સુધારો અને સુધારો નથી લાગતો. જેટલાં ગામડાં તેટલાં પ્રજાસત્તાક હોય તો તેથી અધાયેલું રાજ્ય તે સ્વરાજ્ય. અને તો રાજ્ય તેટલા લૂંટારા લાગે છે. આપણો ઇતિહાસ લૂંટારાઓનો ઇતિહાસ છે. પ્રતાપ વગેરેનાં ચરિત્રો વાંચીને અને કાંઈ જોઈ નથી થઈ આવતી. તેઓ મોટા લૂંટારા. તેઓને અમુક હેતુ સાધવાનો હતો. તેને માટે પરાક્રમો કર્યાં. આપણી પ્રજાએ તો સૌ રાજ્યોને સંતોષવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ્યોને નૈવેદ્ય ધર્મા છે, નાગનાં પૂજન ક્રીધાં છે. અધું સ્વાર્થ સાધવા માટે. ગમે તે સુધારો હોય, પણ્ય કુદરતનો ઉપયોગ સંયમમય જેમાં હોય તે સુધારો, એવો મારો અભિપ્રાય છે. જેમ જેમ શહેરો વધતાં જાય છે તેમ તેમ દેશ નાશ તરફ જતો જાય છે એમ અને લાગે છે. મોટા ધોધમાં તથ્યખલું ધરીને ધોધ અટકાવવાની લીલા કરતાં જાગકની લીલા જેવો, આ સુધારો અટકાવવાનો મારો પ્રયત્ન લાગે છે. પણ્ય અને તો એ બાળલીલા કરવી ગમે છે.

" અંગ્રેજ પ્રજાએ ધણીયે પુણ્યકર્મો કર્યાં છે " એ લશ્કરબરતી પત્રિકા-માંના વાક્ય ઉપર સુએદર કટાક્ષ કરવા લાગ્યા. તેના જવાબમાં કહ્યું : મેં એનાં જેટલાં પુણ્યકર્મો જો છેવાં તેટલાં પાપકર્મો પણ્ય જોયાં છે. એ પાપનો બદલો એને મળશે તેમ એનાં પુણ્યનો બદલો પણ્ય એને મળો એમ હું કહું છું. હું તો ખૂતીને પણ્ય માફી આપું અને એમ કહું કે એને એનાં કરેલાં પુણ્યનો બદલો મળો. એ પ્રજાએ હલકાં કામો કર્યાં છે, પણ્ય તેને હલકી વાત ગમતી નથી. એથી એ જ પ્રજામાંથી પોતાની પ્રજાએ કરેલાં પાપ સામે બોલનારા નીકળ્યા છે. એ જ પ્રજાએ અનેક સુધારા કરવાને તકરાર બતાવી છે. એક સર હેનરી કેમ્પબેલે દક્ષિણ આફ્રિકાને યુનિયન આપ્યું. સુરોપતી અંદર થયેલા મહાન સુધારાઓનું મૂળ ઇંગ્લંડમાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બંગલાનું કંઈ પણ્ય ચિહ્ન ન હતું છતાં કેમ્પબેલે લોડ મિસ્ટરને કાઢ્યો અને પ્રજાને જગાડી. લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ચીનાઓને કાઢ્યા અને પ્રજાને સ્વતંત્રતા આપી. ચીનાને રાખવામાં તો સ્ત્રાનાશ વળી જશે, એવો ઘણી ખાણના મેનેજરોએ પ્રચાર કર્યો, પણ્ય પ્રજા અડગ રહી. એવા અનેક દાખલા છે, પણ્ય એથી એની પૂજા કરવાની જરૂર નથી. એ પ્રજાનું જમે પાસું પણ્ય તપાસવું જોઈએ એટલું જ હું કહું છું. તમને એક જ વસ્તુ હું પૂછું છું. તમારી મુરદ શી છે? ભાગીદાર, થવાની તમે વાતો કરો છો તે દાંભિક છે, જ્યાં સુધી તમે સામ્રાજ્યના બચાવ માટે લડવાને તૈયાર ન થાઓ. પ્રજાની પાસે ચોખ્ખી વાત કરો અને અમલમાં મૂકો. મૌનવ્રતનો ભાર-ગુણ્ય છે, તમારાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાય તો જ બોલજો — અને તેવું બોલેલું પાડેલા ક્ષણે બીજાના કાન ઉપર પડશે. તિલકમાં

એ પ્રજા માટે નિરસ્કાર નથી હિંદી રાષ્ટ્રભાષા પરિપત્તિમાં એમણે જે ભાષા આપ્યું હતું અને તેમાં એમણે એ પ્રજાના જે વખાણ ગાયા હતા એ ભુતપ એમ નથી એમના વિસ્તાપરૂપે ભાષાની મે વાર્ત્તિઓને પણ વાત મેરી, અને તેને કહેતું કે તમારી સ્થિતિમાં હું હોઉં તો એને મારી પામે લઈ લઉં એ ભાષામાં કરેલા અગ્રેજોના યોગ્ય વખાણ, એમની ભારે નિષ્ઠા, એ બધું એના શબ્દોમાં નીકળતું હતું પારમના શબ્દોમાં ની પણ પોતાના શબ્દોમાં એવી રીતે પ્રકટ થતું હતું કે એ બધા વિચાર એમના પચાવેના વિચારો, પાન ઘડોતો વિચારો છે, એમ મને લાગેતું એમાંથી પ્રજા થતું હૃદિતું તે / જોઈને મને એમ થયેતું કે જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં આવા રત્નો છે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન માટે આશા ન હોય એ ભાષામાં એમણે સ્વરાજ્યનું વાળું નેત્રું વગાડ્યું ભાષાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસથી માંડીને પરસ્પરના સબંધ માટે આમાં આ જોઈએ એ જાન ઉપર તેઓ આપ્યા એ ઇતિહાસ મૂકેલા મૂકેલા તેમણે મૂકેતું કે “અગ્રેજોએ ધર્મી મેવા કરેની છે, તેમાં તે લોડોની મોળી મેવા તો એ છે કે એમણે પ્રતિષ્ઠા આપીને ઉદ્ધાર આપ્યો”

લશ્કરભરતીના ભારે પ્રમથા પડેના છતાં દેશદામને દિદી મનાસને સારુ મૂચનાઓ મોખવાની તક જોઈ નથી લશ્કરભરતીનું મહત્ત્વ પણ સાથે સાથે સમજાવે છે

“તમે શિક્ષણમય ઠીક ઉપાડ્યું છે એમ જોઈ હું મને મે મેરીક મૂચનાઓ મો ની છે બ્યાકરણ તુરત આપણે તેમાં તેઓને રસ પડે તથા પોતાના રૂપ પ્રથમ આપવાથી ઠીક થશે તેની તામિન સાથે સરખામણી કરવી આવનારાની ઉંમર અને તેઓના વિદ્યાબ્યામ્નો કઈ ખ્યાલ આપજો

“લશ્કરભરતીની પ્રથમ પત્રિકા અની નીમળી છે તેની ત્રણ નવન મોખતું હું અગ્રેજ તરફ મો પણ કરો છે વાર્તાને જે વિચારો આવે તે જ્યાં તે અદિઆ ધર્મને હું મૂકી જુદા જ પણ જાન્ય સ્વરૂપે દર્શાવ્યા જોઈ રહ્યો હું મારા મયમની ખમીઓનું મર્જન પણ સાથે સાથે કર્યું કરું હું અ મર્જને મારું મારી તપશ્ચર્યા કરી ઓઝી છે પૂર્વે તપશ્ચર્યાની જે અનુમત્તન મળતું તેનો કરો મો ભગ પણ અજો અખતગથી નથી મળી શકેતો દર્શાવે પાણીના ગીપામાંથી એ ભગ દર્શાવેતું અને એ ભગ ઓમિજન નીમળે પતા પડે તેનું જ બને છે એમ ન મૂકેલા આ અનુમાનન છે પણ એ ભગ દર્શાવેતું અને એ ભગ ઓમિજન વર્ષને હું પાગી બનતું તો તે નિમિત્ત થયું એ અનુમાન છે પણી બને બીજી ગીતે મની રમતું દોર પણ એક જ પ્રયેમથી મે નિમિત્તપૂર્વક મનાવ્યું કે ઉપરના મિત્રથી તે પાળી અને જ પડે આજે અનુમાનથી મીએ છીએ ને દર્શન નથી અવતી મદાન મયે મા

અનુમાનની ત્રુટિ ને અનુભવની લગ્યતા બેઈ શકાય છે તેથી જ પમાદિના પાવનની ગરૂર છે. એ અનુભવશાસ્ત્રની એક જ મીડી છે.

આપુના આશીર્વાદ ”

હરહરભરતી ઉપગતી પરિમ સાન્નિધ્યમા અમગ ચર્મ જ્વલ્ય તેરી છે એ મોકલતા હોનિમ્બેનને લખેલો પત્ર.

૬ “ આ સાથે મે જે અપીન મોકલી છે તેની તરફેણમાં તમારી કબજેનો લાભ મેળવવામા હું સફળ થઈશ કે કેમ તે જાણતો નથી. પણ લાભ મળે તો એને હું બહુ કીમતી ગણીશ. મારે તેની જરૂર છે મને ચોક્કસ લાગે છે કે સરકારને આપણે સિપાર્શ્વેએ પૂન પાડીએ અને ગયે માથે સરમગના અનમાયો સામે લડત પણ આપતા ગીએ એમ કરવામા આપણે બધા સાચી રીતે એક મત થઈ શકીએ સરકારી અમલદારોની મૂર્ખતા સૈન્યભરતીનું ઘામ મુરઠેલ બનાવે છે. પણ તેથી હું નાસીપાસ થતો નથી આપણે આપણાથી થઈ શકે તે બધું કરી છૂટીએ વિરોધસ્થામાં જે હરાવો થયા તેનો હું આવો અર્થ કરું છું

સેવક

મો. કં. ગાંધી ”

હોમરૂયમા જોડાતુ કે નહીં તે વિરે નિદ્યભાઈને લખ્યું.

“ ભાઈશ્રી વિદ્યભાઈ,

“ આપનો પત્ર મળ્યો. મને તો લાગે છે કે હોમરૂય બહાર રહી બને તે સેવા કરની એ આપના જેવાને સારુ વીક છે હાલ હોમરૂય લીગ કંદોડી દશમાં છે. મહારની ઉપધિને લીધે દશા કંદોડી છે એમ નહીં, પણ આત્મિક ઉપાધિઓ રહી છે. કયો રસ્તો લેવો એ મુઝર નથી કરી શક્યા પત્તપણી કે મદદ? મજનગી ધણી કરી હવે તેમાથી નિવૃત્તિ મેળવી થોડું બાધગમ કાઢવાની જરૂર છે તે ન થાય ત્યા સુધી લીગની સેનાવક્તિ ખીનનાની નથી જે લીગને સેવા તરફ વાળવાને ખાતર જ દાખન થાઓ તો જરૂર દાખલ થાઓ પણ નાનામોટા બંધાની સાથે ગાય બીડા તો દાખન થાઓ એવું લીગરો ન ઇન્છે ટાઈ સરથાને તોડવાના ઇરાદાથી તેમા દાખન થતુ એ તો ચોખ્ખો ૧૬ ગણાય. તમિયનને સાચવનાની કળા હાથ કરો તોયે દેશની મોટી સેના

“ વ નમભાઈનો નવો ધધો કેવો લાગે ? તેઓ થયા છે

મોહ

વિધનાપુનર્વિવાહ સમયે વિધિવિધ વિચારો ચાલે છે, તો તેના સમયે ખુનાસો કરશે એવો ભાઈ મોહનદાસ નાગજીનો આવેલો કાગળ તેના ઉત્તર

“પુનર્વિવાહ વિષે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ ધરભગ થયા પછી ફરી ન પરણે એ જરૂરનું છે. હિંદુ ધર્મનો આદર સયમ છે. બધા ધર્મમાં સયમ તો છે જ પણ હિંદુ ધર્મમાં તેને બહુ વધારે મોટું પદ આપવામાં આયું છે. તે ધર્મમાં પુનર્વિવાહ તો અપનાદરૂપે જ હોના જોઈએ. આના મારા વિચારો છે, છતાં જ્યાં લગી માનનમ આપ્યા જ કરે છે અને પુરુષ વર્ગ સ્વેચ્છાએ જોઈતી વાર લગ્ન કરના હોય ત્યાં સુધી ક્યાં કરે છે, ત્યાં લગી કોઈ માનવિધના ફરી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે તેને રોધના પ્રયત્ન ન કરવો. ને તેની ઇચ્છાને માન આપવું છે. આજનાં વિધવાના મનમાં પણ હું ફરી વિવાહની ઇચ્છાનું બીજ ન રોપું. પણ ફરી પરણે તો તે કિયાને પાપરૂપ ન ગણું. મોહનદાસ ગાંધી.”

રેનન્ડ હાજ સાથે બાપુને બહુ સારો સમય ચપારણી થયો હતો. બાપુ ચપારણી ગયા ત્યારે તેને ન મળી શક્યા તે ઉપરથી તેણે નખેલો પત્ર એના ઉમદા સ્વભાવનો પરિચય આપે છે એ પત્ર

જ “હું બાણુ છું કે તમે ચપારણીને ભૂરી જરો નહીં. કોઈ દિવસ તમને પાછા મેળવવાની આશા અને આનંદપૂર્વક રાખીએ છીએ. તમે અહીં જે કામ કર્યું છે તે ગ્વાની રહેશે એનું મુખ્ય જોમ જોમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ સમજાશે. અહીં હું નના છનનનો ઉત્સાહ, મરદાઈના બાનની નવી નગતિ અનુભવી રહ્યો છું અને તે ઉપરથી મારા દિલમાં ભરિભરે માટે બહુ આશા મધાય છે. આને અહીંના તમારા માર્ચનું સીધું પરિણામ હું ગણું છું અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે બીજે પણ તમારી મહેનતના એના જ ફાલતી ફળ આવે. મને વિશ્વાસ છે કે જે નિશાંગો તમે રચ્યા છે તે આત્મી રાખી શકાશે. અધ મગમા દીનકા સમાન તે છે. જે તે જુઓ જન તો ભારે મુશ્કેલી મળ્યા તમારા જે કાર્યકર્તાઓ અહીં આવે તેમને ખૂબી રાખશો કે તેમને માટે મારા મિશનના દ્વાર હમેશા ખુલા છે અને અમે તેમનું કાર્ડિંગ વ્યાજત પ્રીયુ એડ જ મહાન માર્ચમાં આપણે બધા મધુઓ છીએ. હું તમારી સાથે સપ્તમા રહેના છું છું પણ તમારું જીવન કેટલું બહુ વ્યવસાયી છે એ બાણુતો હોયથી તમે મને લખના મહો એમ મહેનતી મારી હિંમત આત્મી નથી છતાં પ્રસંગોપાત્ત તમારા તરફથી એક બે લીગીઓ પણ મગશે તો ત્યાં માણુમેમાં મને ખૂબ જ ભાગ્યશાળી માનીશ. પ્રત્યક્ષાને અને તમને અમારા અતરંગ મહામાના અમે ગણીએ છીએ. આમ મગુમાં અમે કાર્ડ મુદ્દતા કરીએ છીએ એમ તમે નહીં

અનુમાનની ત્રુટિ ને અનુભવની ભગ્યના જોડ શકાય છે તેથી જ પમાદિના પાવનની જરૂર છે. એ અનુભવજ્ઞાનની એક જ મીડી છે.

બાપુના આશીર્વાદ ”

લશ્કરભરતી ઉપરની પરિમિત સાલિયમા અમર થઈ જાય તેની છે એ મોહ્યતા હોનિમૈનને લખેલો પત્ર

જુ “આ સાથે મેં જે અપીન મોઝની છે તેની તરફથી તમારી ક્વમનો લાભ મેળવવામાં હું સફળ થઈ શકે કે કેમ તે જાણતો નથી. પણ લાભ મળે તો એને હું બહુ કીમતી ગણીશ. મારે તેની જરૂર છે મને ચોક્કસ લાગે છે કે મરકારને આપણે સિપાઈઓ પૂગ પાડીએ અને સાથે માથે સરમગના અન્નાથો સામે લડત પણ આપતા રહીએ એમ કરવામાં આપણે બધા સાચી રીતે એક મત થઈ શકીએ સરમરી અમલદારોની મૂર્ખતા સૈન્યભરતીનું નામ મુશ્કેલ મનાવે છે. પણ તેથી હું નાસીપાસ થતો નથી આપણે આપણથી થઈ શકે તે બધું કરી છૂટીએ નિરોધસ્થામાં જે દરાવો થયા તેનો હું આવો અર્થ કરું છું

સેવક

મો. કં. ગાધી ”

હોમરૂપમાં જોડાતું કે નહીં તે વિશે વિદ્યુતભાર્તને લખ્યું

“ભાઈશ્રી વિદ્યુતભાર્ત,

“આપનો પત્ર મળ્યો મને તો લાગે છે કે હોમરૂપ બહાર રહી બને તે સેના કરની એ આપના જેવાને સાતુ રીક છે હાલ હોમરૂપ લીગ કફાડી દશમાં છે. મહારની ઉપાધિને લીધે દશા કફાડી છે એમ નહીં, પણ આતરિક ઉપાધિઓ ઘણી છે ક્યો રસ્તો લેવો એ ચુકરર નથી જરી શાચા પચ્ચણી કે મદદ? પચ્ચણી ઘણી કરી હવે તેમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી થોડું બાધકામ કરવાની જરૂર છે તે ન થાય ત્યાં સુધી લીગની સેનાશક્તિ ખીનવાની નથી જો બીગને સેવા તરફ વાગવાને ખાતર જ દાખન થાઓ તો જરૂર મખખ થાઓ પણ નાનામોટા બંધાની સાથે બાથ બીડો તો દાખન થાઓ એનું લીગરો ન ઇચ્છે કોઈ સરથાને તોડવાના ઇરાદાથી તેમા દાખન થવું એ તો એખખો દ્રોહ જ ગણાય તમિલને સ્વાયત્તાની કળા હાથ કરે તોયે દેશની મોગી સેના ગગારે.

“વન્યભાર્તનો નવો ધધો કેવો લાગે છે? તેઓ રિક્તિ ગ સાજી” થયા છે

મોહનદાસના વ દેમાતરમ્ ”

નિધવાપુનર્વિવાહ સમયે વિધિવિધિ નિચારો ચાલે છે, તો તેના સમયે પુનાસો કરશો એવો ભાર્ત મોહનદાસ નાગજીનો આવેલો કામળા તેનો ઉત્તર

‘પુનર્વિવાહ વિષે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ ધરભગ થયા પછી ફરી ન પરણે એ જરૂરનું છે હિંદુ ધર્મનો આધાર સયમ છે બંન્ના ધર્મમાં સયમ તો છે જ પણ હિંદુ ધર્મમાં તેને બહુ વધારે મોટું પદ આપનામાં આ યુ છે તે ધર્મમાં પુનર્વિવાહ તો અપનાદરૂપે જ હોના જોઈએ આના મારા નિચારો છે, છતાં જ્યાં લગી બાળનમ્ર ચાલ્યા જ કરે છે અને પુરુષ નર્મ સ્વેચ્છાએ જોટની વાર લગ્ન કરવા હોય ત્યાં સુધી કર્યા કરે છે, ત્યાં લગી કેઈ બાળવિવના ફરી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે તેને રોખવા પ્રયત્ન ન કરવો ને તેની ઇચ્છાને માન આપવું છેક બાળક નિધવાના મનમાં પણ હું ફરી વિવાહની ઇચ્છાનું બીજ ન રોપું પણ ફરી પરણે તો તે ક્રિયાને પાપરૂપ ન ગણું મોહનદાસ ગાંધી”

રેન્ડ-૩ હોજ સાથે બાપુને મહુ સારો સમય અપારણ્થી થયો હતો માપુ અપારણ્થી ગયા ત્યારે તેને ન મળી શક્યા તે ઉપરથી તેણે લખેલો પત્ર એના ઉમદા સ્વભાવનો પરિચય આપે છે એ પત્ર

જ “ જાણુ છું કે તમે અપારણ્થીને શૂની જરો નથી કેઈ દિવસ તમને પાંધ મેળવવાની આશા અમે આનંદપૂર્વક રાખીએ છીએ તમે અહીં જે મામ ક્યું છે તે ધ્યાની રહેશે એનું મુ મ જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ સમગ્રજો અહીં નના જનનનો વિસ્તાર, મરદાઈના ભાનની નની ભગતિ અનુભવી રહ્યો છું અને તે ઉપરથી મારા દિલમાં ભરિખ્યને માટે બહુ આશા બધાય છે આને અહીંના તમારા માર્ગનું સીધું પરિણામ હું ગણું છું અને પ્રશ્નને પ્રાર્થના કરું છું કે બીજે પણ તમારી મહેનતના એવા જ ફીમતી ફળ આવે મને વિશ્વાસ છે કે જે નિશાંગો તમે સ્થાપી છે તે આનંદી રાખી શકશે અંધ મરમા દીનક સમાન તે છે જે તે ભુવર્ષ જાય તો ભારે મુશ્કેલી ગગમ તમારા જે માર્ગકર્તાઓ અગી આવે તેમને શ્રી ગમરો કે તેમને માટે મારા મિશનના દ્વાર હમેશા ખુલા છે અને અમે તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કરીશું એ જ મહાન માર્ગમાં આપણે ગયા મંથુઓ છીએ હું તમારી સાથે સંપર્કમાં રહેવા ઇચ્છું છું પણ તમારું જીવન કેટલું બહુ વ્યસ્તારી છે એ જાણતો હોવાથી તમે મને લખના રડો એમ કહેવાની મારી હિંમત આનંદી નથી છતાં પ્રસંગોપાત્ત તમારા તરફથી એક બે લીંકીઓ પણ મગશે તો ગયા માણુઓમાં મને ખૂબ જ ભાગ્યશાળી માનીશ મસ્તૂર હાર્દને અને તમને અમારા અતરંગ મહામાના અમે ગંગીએ છીએ આમ ગણવામાં અમે કાર્ત્ત મૂટના કરીએ છીએ એમ તમે નહીં

માનો એવો મને વિશ્વાસ છે. અમારું ધર તમારે માટે હમેશાં ખુલ્લું છે અને
અમે પણ કેઈક દિવસ આશ્રમમાં તમને મળવા આવવાનો છારદો રાખીએ
છીએ. તમે ત્યાં પણ હો ત્યાં અમારી પ્રાર્થનાઓ તમારી સાથે જ છે. હું
આશા રાખું છું કે કેઈ વાર તમે પણ અમારે માટે પ્રાર્થના કરશો. ચંપારણ્યમાંની
મુશ્કેલીઓ તમે જાણો છે એટલે તમે એના જ્ઞાન સાથે પ્રાર્થના કરી શકશો.
મને વિશ્વાસ છે કે ખેડમાં બહુ સરખું થઈ જશે. મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તે
ચંપારણ્યમાં પણ પરિસ્થિતિ સ્થિર ગતિએ સુંદરતી લાય છે. હું નથી ધારતો કે
બનારસના મહારાગને અહીં લાવવાની પ્રગતિ, એ સફળ થાય કે ન થાય, નેથી
અહીં પ્રવાહને જે દિશા મળી છે તે ઉપર કાંઈ અસર કરી શકશે.

“હું આશા રાખું છું કે તમારી બન્નેની તમિયન સ્વારી હશે. દેવદાસ તમારી સાથે છે? જોન અને સ્ટે એની નિશાબમાં ગહેરા ગયો છે પણ ડાનહસ અહીં છે અને હમેશની જોમ પ્રસન્ન છે. અમે અંધાં ઈશ્વરકૃપાથી કુશાક્ષેપ છીએ.”

એને ઉત્તર :

૧ “તમારા માયાશુ પત્ર માટે હૃદયથી આભાર માનું છું. અમે અમને તમારા કુટુંબના અંતરંગ મંડળ પૈકીનાં ગણીએ જ છીએ. તમારી સાથે કોઈ કોઈ દિવસ થોડો વખત ગાળવાનો મળતો તેથી મને આનંદ જ થતો. તમારા કાગળમાં મારા સાથીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ત્યાંની નિશાળો મરી જવા ન પામે તે બાબત એતવણી આપી છે એટલા માટે એ કાગળ બાબત બિગ્ગેશ્વરને મોકલી આપવાની છૂટ હું લઉં છું. તમે જાણો છો કે ડૉ. દેવ અપારથ્ય છોડતાં પહેલાં બિતીહરવામાં નિશાળ માટે પાકું મકાન કરતા ગયા છે. સ્ત્રીશિક્ષકા મેળવવાની મને બહુ મુશ્કેલી પડે છે. પણ એકાદ મેળવી શકવા વિશે હું નિરાશ નથી. અચારનવાર એ નિશાળોની તમે મુલાકાત લેતા રહો એમ હું ઇચ્છું છું. વાહનની વ્યવસ્થા કરવાનું બાબત ગોરખપ્રસાદને તમે કહેશો.

“દેવદાસ અત્યારે મદ્રાસમાં છે. ત્યાં તામિલ જાતિયદેવો માટે હિંદી વર્ગો ચલાવે છે.

તે જ દિવસે મિસ રેશિનને* કાગળ લખ્યો

૧ “પ્રિય મિસ રેશિન,

“જે કાગળની વાગા વખતથી હું રાહ જોતો હતો તે આવ્યો ખરો
અમે મધ્ય તમારા કાગળની રાહ જોતા જ હોઈએ છીએ

“અનન્ય દિનિક્સ વેચી દેવાનું નથી. તેમા પાંચ એકર જમીન
તમારે જોઈતી હોય તો મળી શકશે તમારું સ્વપ્ન મને ગમે છે, ખાસ કરીને
એટલા માટે કે તેમા હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લેવાની વાત પણ આવે છે

“તમને ટાઇપરાઇટરનો ૩ ટાળો આવવા માડ્યો છે એ જાણીને હું બહુ
રાજ થયો છું

“રામદાસને મેં દરજી થવાનું કહ્યું જ નથી. એટલા માટે નહીં કે દરજી
કામમા કંથુ મન્ય જ નથી એ આદર્શ દરજી થાય પણ ખરો પણ એ નિયંત્રિત
હોકરો છે તેને જાત જાતના અનુભવો મેળવવાનું ગમે છે તે જો પ્રિય થાય તો
શબ્દોનો કપિ નહીં થાય, શબ્દોમા પ્રિય થશે, અને તેમ કાર્યનો અને કાર્યમા
કપિ થશે રામદાસ સ્વપ્નસેરી છે અને મને સ્વપ્નસેરીઓ ગમે છે. હું આશા
ગણુ છું કે તમે એના મિત્ર અને માર્ગદર્શક મતી એને સન્માર્ગે ચડાવશો
હું ઇચ્છુ છું કે થોડો વખત જઈને તમે મણિનાન સાથે રહો ત્યાં તમારો
અગાસ તમે આવું રાખી શકશો

“વોગેન, દિનિપ અને હોકના ઘરમા મધ્ય કેમ છે? કોઈ વાર એમને મળે
છો ખરા? મેક અનટાઇર ક્યા છે? હિટી કેમનું ૧૫ કેમ ચાલે છે? થપીને
મળે છે ખરા? તેને કેમ આમ થયું છે? આ બધા પ્રશ્નો તમારા મગગોમા
તમે ચર્ચો એવી હું અપેક્ષા રાખુ પણ ન મામા કરતા મહેશ્વો મામા સારો

“અહીં મારું જીવન બહુ જનિય થઈ ગયું છે મારા બપો જોગા નિવેદનો-
માથી કાઢી નહીં તો જે અગત્યના હોય તે તમારે વાચવા જોઈએ હમણા
હું સૈન્યભરતીના મહાકાર્યમા પડ્યો છું મારા કામને અગે મારે સ્તત રેનની
મુસાફરી કરવાની આવે છે એકાંત અને આરામ માટે હું બહુ ઝખના કરું
છું. પણ કોઈ વિસ મારા નસીમમા તે હોય એમ જણાતું નથી. અહીં
કસ્ટરબાર્નનો વિકાસ મહુ અદ્યુત થઈ રહ્યો છે જે વસ્તુઓ માટે એ ત્યા
ઝંખડો કરતી તે વસ્તુઓને વિષે અહીં તેણે મનનું સમાજન બહુ મુદર

* દક્ષિણ આફ્રિકામા રાજઆવમા બાપુના ટાઇપિસ્ટ તરીકે કામ કરતા
પણ તે બાપુના બહુ જ વિશ્વાસુ સાથી જાન્યા સત્યાગ્રહની શરૂઆતમા તેમણે બહુ
જ મદદ કરેલી તેમની ત્યાગવૃત્તિ, નિસંકલતા, પ્રામાણિકતા અને દુરાજતાના વખાણ
કરતા બાપુ કદી ચાકતા નહીં

કેળવ્યું છે. પણ એ બધાનું વર્ણન હું ન કરું તમારે અડી આવીને એ નગરે
જોવું જોઈએ પ્યાર

ગો. ૬૦ ગાંધી”

વેસ્ટને કામગી

૧ “ભાઈશ્રી વેસ્ટ,

“તમારો મગગ મળ્યો તેથી આનંદ થયો હું ઇચ્છુ છું કે તમારી નાણા
પ્રિયક મામતની તમે ચિંતા ન કરો આ મર્ડે મારા ભાઈ મમાન છે કોઈ
વસ્તુ તેના ઉપરનો મારો વિશ્વાસ ડગી શકે એમ નથી આજ્ઞાને મિરે
નિરાશ થાઉં તો દુનિયાને મિરે મારે નિરાશ થવું જોઈએ મેં એને લખી
દીધું છે હું જાણુ છું કે પ્રસ્તુત સંજોગોમાં જે કરવું ઉત્તમ હતું તે તેણે કર્યું
છે હું જાણુને રાજી થયો છું કે તમે અને સેમ જન્ને યાગડોની યોગ્ય કેળવણી
માટે બહુમત્ત કરી શક્યા છે દિવસને હું માફ આપું છું ખરે? મણિલાલને
શુ થયું છે તે મને ખમગ પત્તી નથી તમારા બવા મિરે તેને બહુ ઊંચો
અભિપ્રાય હતો અને તમે મધ્યએ પણ તેના ઉપર ખૂબ પ્રેમ રહેલો છે પણ
એનો સ્વભાવ વહેમી બનતો જાય છે હું હજી ધારુ છું કે એ એ મુધારી લેશે
હું જાણુ છું કે તમારો પ્રેમ એના વહેમને હાકી કાઢશે હું આશા રાખુ છું
કે તમે એની પાસે જશો, એની સાથે રાતો કરશો, એની સાથે દલીલ કરશો
અને એને જીતી લેશો તમારે મિરે મણિલાલના મનમાં ખોટો ખમાન રહે એ
વિચાર જ હું સકન કરી શકતો નથી

આશ્રમને માટે ના મમતો બંધાવવાનું કામ હમણા ચાલે છે હું ઇચ્છુ
છું કે મગનમાધમગ ઉપર દેખરેખ ગખસને માટે તમે અહીં હો જમીન
બહુ મુદર સ્થળે આવેલી છે મગનના બધું સજાળે છે ત્યાં દિનિક્સના મકાનો
મવાતા હતા તમારે આ મર્ડે જે ૧૫ થતો હતો તે મગનના કરે છે એને
આશ્રમની મકાર પ્રેશ આનંદ જ નથી

તમને બધાને પ્યાર

ગો. ૬૦ ગાંધી’

અમદાવાદમાં સવારે કામગી જ્યોરે શિક્ષકોને મળ્યા છે. આજેને
પોતાના પ્રિય ધંધા મિરે મધુરા મધુરા શબ્દે સવાલો પૂછ્યા

૨૪-૨-૧૯ કોઈએ વણા, કોઈએ સરકૂત એમ કહ્યું. નીચકે આનેખન

મહેતુ કૃષ્ણદામે ગણિત કહેલું, અને કાકાના બાળે મહેતુ

કે ‘મને તો રમવાનું ગમે’ પત્રી રામાયણની વાત કરી, તેમાથી લેવાના
બોધની રાત મરી શરીરના અન્યથો સમધે વાતો કરી, દેશર અને સીધા

ખેસવાથી અને ખૂધા ખેસવાથી હોજરી અને ફક્સા ઉપર થતી અસર બાગડોને સમજાવી અને એ વાતમાંથી નીતિ ઉપર ચડ્યા કેનાક સુંદર ઉદ્ધારો ની બધા ' તમે પોત ઉપર ગમે તે ભાત પાડો, પણ પોતાને તો દદ, ધડ અને રનર રાખજો પોત તે તમારુ થીન છે, ચારિત્ર્ય છે, ભાત તો તમે પિઘાની — ગણિત ભાષા, વિજ્ઞાનની પાડી શકો છો, પણ પોતાને શુદ્ધ રાખવામાં એ મ્થુ કામ ન આવે પોતાને તમે તમાગ સયમથી, સદ્વિચારથી, સત્સંગતિથી અને સદ્વાચનથી જ સાડુ રાખી શકો '

સાજે આશ્રમમાંથી ની બધા બા સાથે હતા હુ દોડતો દોડતો સાથે થઈ ગયો મને મ્હે મહાદેવ રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલના કરતા સ સાગના પ્રશ્નો ઉકેલવા અડરા છે માને આ ચચી* આરી છે તોયે થઈ જાય છે કે હુ નડિયાદ આરીને રૂ મે ચચીમહેનના અને પાર્તીના રડનાના સમાચાર આપ્યા તો મ્હે કે મધા પોતપોતાનુ દુખ રડી રહ્યા છે, આપણે સોનુ રડનાનુ પણ સોનુ રડના જઈએ તો દહા ના ચોનીસેચોનીસ કનાક જાય

મે કથુ સ્ત્રી કેની પરત્ર છે ? દશી ગમે તે કરીને આવે તે પણ સ્વીમરી લેવુ પડે છે અને તેના પરિજીમ ખમી લેવા પડે છે

બાપુ આખા જગતની સ્ત્રીએને એમ છે પણ હુ એમાં કઈ દુખનુ કારણ જોતો નથી એ તો એનો મ્વાભારિ* ધર્મ* જ છે એને અવનમનની જરૂર રહે છે જ તે અવનમનમાં સ્ત્રીઓ આનંદ માને છે, એ જ એનુ જીવન છે આપણે મ્માઈ લારીએ બહારના પ્રશ્નો જાતે જ ફૂલી લઈએ, સ્ત્રીને મ્મીએ કે એમાં તારે મો ધાનવાનુ કાર્ષ પ્રયોજન નથી, તુ સુખે બાગડોને સજાગ, તેને આનંદમાં રાખ અને એ તન સ્વાભાવિ* વ્યવસ્થા છે બમ્મી ગરીમ છે તે ગરી મ્મ બમ્મીને દુખરૂપ છે કે ? એમ તો સ્ત્રીના માસિ* આતર્થ અને જનનના કાર્યને પણ દુખ ગણવા જેવુ છે એ દુખ ગણાય ખગ ?

મે કથુ ના, પણ એના જેટલુ જ સ્વભાવિ* પગારનમન નથી

માપુ એનુ જ મ્માભારિ* છે કોઈ પણ સ્ત્રીને આનમન વિના નથી ચાનતુ એ તો સત્ય કેની ? જેની બહાદુર બાઈને પણ ટેકા તો જોઈએ જ યુરુ વિના એને ચાની શમ્તુ જ નથી

મે મિસિમ ખેસટનો દાખનો આપ્યો તો કહે કે, ખરોચ છે એણે પણ એક પત્રી એમ આધારો શોધ્યા છે અને હવે તો એના માણસને શોધ્યા છે કે એણે પોતાની મિમત ધગડી છે

મે પૂછ્યુ કોણુ સર સુમબળ્ય અયર ?

બાપુ : ના, એ તો એસ્ટને વશ છે. સી. પી. રામસ્વામી એનો આધાર છે. સી. પી. ને તો એ એટલી વશ છે કે વાત મા પૂછે. બધું પોતાનું ધાયું કગવે છે. એ પચ્ચ શરમ વિના કહે છે કે, આ કામમાં હું આમ કહું છું, તમે શા માટે શંકા કરો છો ? કે તરત પેલીએ માન્યું જ છે. ક્યાં બેસેલો, ઓરોટ, મેડમ બેવેટ્ટરની અને ક્યાં સી. પી. રામસ્વામી ?

ગત્રે અમદવાદમાં હોમરૂઢ લીગની પ્રોટેસ્ટ મીટિંગમાં સુંદર બાપજી. બીજાઓનાં તફાન એવકૂફી ભરેલાં ભાષણ. નડિયાદ આવતાં ગાડીમાં બોમ્બા : હું ગવર્નર હોઉં તો લાગ્યો જ એ સોકોને કેદ કરું, એવાં એમનાં ભાષણ હતાં.

ગત્રે અમદવાદના સ્ટેશન ઉપર એક રમૂજી પ્રમંથ જન્યો. ઘોડર ગાડી ઉપર આગ્યો દનો. તેજે જાપુને કહ્યું : સાહેબ, થડ કલાસના ઉનારુઓને કંઈક સુખ કરો.

એટલે વક્તવ્યખર્ષિએ કહ્યું : થડ કલાસમાં ફરતા થાઓ તો થાય. પછી મળકમા કહેવા લાગ્યા : તુ રોજ ચાળીસ રૂપિયાની સિગાર પીઓ. બીજા પૈસા ખરચે ને થડ કલાસમાં બેમે તો કેવું સારું. પૈસા બીજા કામમાં વપરાય, ૪૦

ઘોડર કહે : મારી રહેણીકરણી ઉપર તમે નહીં બોલો. મારી સિગાર મને એક દળર રૂપિયા કેઈ વાર લાવી આપે છે. મારી ચા અને આધરકીમનું કપ મને કેઈ વાર દળર લાવી આપે છે. આ જિંદગીને માટે એની જરૂર છે. તમારે મારી એ વાતની શી પડી છે ? બેઈનિ. હોય તો પૈસા માગો. પૈસા તમને કેઈ પચ્ચ કારણ માટે આપું.

એટલે મેં વચ્ચે પડીને કહ્યું : રિફ્રેશને માટે એક દળર રૂપિયા આપો. તરત એક દળરની નોટ કાઢી આપી. કહેવા લાગ્યા : સાહેબ, કેટલાયે દળર રૂપિયા રહ્યો છું. મારે એક દળર શા વિસાતમાં છે ? ખુશીથી લઈ જાઓ. સાહેબ, મેં આશ્રમને નામે એક નાનું બિઝનેસ કહ્યું હતું. આજ સુધી મેકાતે તો આશ્રમને બે દળર રૂપિયા મળે. પચ્ચ ન રોકાયો, ઉનાવળ કરી એટલે રૂપિયા ૧૦૫ જ મળ્યા. તે પચ્ચ લઈ જાઓ. એમ કરીને રૂપિયા ૧૦૫ કાઢીને આપ્યા. મને એને બેઈને જ્યોર્જ એલિયટ લખેલી A merry heart goes all the day લીટીઓ માદ આવી.

રામ લશકરી ભરતી માટે ચાલ્યા. જપોરે પહોંચ્યા. મુદર બાપજી. મારુસો લગભગ બે દળર દશે. લડવા સંબંધે કેટલાક ભવ્ય ૨૬-૬-૧૮ ઉદ્ઘોષ : અદિઆ કોને શીખવાય ? જે દિસા કરી નથી જાણ્યો તે અદિઆ શું પાળે ? મુઝી મોનવનની ખૂબી શું રખાવે ? અનેક વર્ષો થયાં લડવાની જે શક્તિ ચાલી ગઈ છે, જેને માટે

આપણા ઋષિઓ તપ કરતા, શસ્ત્રાસ્ત્રો મેળવવાને માટે ગંભીર પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા તે આપણામાં આવે એમ ઇચ્છીએ છીએ. સ્ત્રીઓમાં અને પુરુષોમાં માણસાર્થ આવે, પુરુષાતન આવે, તે આ વખતે આ તક લીધાથી જ આવે એમ છે. ૬૦

સાંજે વાસદ રેશન પર પહોંચ્યા. ગાડી ચુકી ગયા. રેશન ઉપર જ સૂઈ રહેવું પડ્યું. વલ્લભભાઈને પ્લેટફોર્મ ઉપર બિલકુલ ઊંઘ ન આવી. બાપુ ધસધસાટ ઊંઘ્યા.

મગસકે ગાડીમાં મહેમદવાદ. ત્યાંથી ગુજરાત સમાના સઘળા સંઘને લઈને ખેડા આવતા ગયા. પંડ્યા અને જેલી ભાઈઓને મળ્યા.

૨૭-૬-૧૮ તેમના માનમાં સરઘસ. બાપુનું ધર્મશાળામાં ભાષણ.

ભાષણને અંતે કાઢેલા ગંભીર ઉદ્ગારો : આ સંધ્યાના કાળમાં છીએ. એને અંતે રાત્રી આવશે કે અરુણોદય થશે તેની કોઈને ખબર નથી. અરુણોદય ત્યારે જ જોશો કે જો તમે સત્યને વળગી રહી, દેશ સમક્ષ સત્યને મૂકશો અને સત્ય માટે ગમે તેટલા ભોગ આચરશો.

ત્યાંથી નીકળી માત્રા નવાગામ તરફ ચાલી. ખૂબ તાપ, હોતો અને રસ્તા ઉપર પથ્થર બહુ હોવાને લીધે ગાડીમાં ખડખડાટ ભયંકર હતો. વલ્લભભાઈ કહે કે, “તમે આજે નહીં ઊંઘી શકો.” ઘુસ્ત જ તે ખડખડાટમાં પણ બાપુ ઊંઘી ગયા! રસ્તે ત્રણ ગામોએ સરઘસ કર્યો. નવાગામ છ વાગ્યે પહોંચ્યા. નગરાવાળા જિંટ ઉપર બેસા હતા. સરઘસ ગામ પ્રમાણે ભવ્ય. ગામલોકીનેા ઉત્સાહ અપૂર્વ. ભાષણ લોકો પ્રમાણે સામાન્ય હતું.

રાત્રે નીકળીને બારેગડી રેશને પહોંચ્યા. રેશન ઉપર બાપુ માત્ર બાંક ઉપર પડી રહ્યા. સવારે યાત્રા નડિયાદ જવા નીકળી. નડિયાદથી બપોરે કલ્લાલ. કલ્લાલમાં શંકરલાલ પરીખે ભારે દબબાભયું સરઘસ કાઢેલું. ભજનિયાં, પખાજ લઈને લોકો આવ્યા હતા. “આજે ગાંધીજી પધારિયા છ રે, આજની ઘડી રે આનંદની.” એ ધ્વનિ વારંવાર કાને પડતા હતા. ખીજી વ્યવસ્થામાં પણ મળ્યા ન હતી. મને તે દિવસે થઈ ગયું કે આવા ભપકાનું વર્ણન તો વોલ્ટર સ્કોટ જ આપી શકે. વોલ્ટર સ્કોટ વાંચવાનો સંકલ્પ. પંડ્યાને ઘેર ગયા. વિવાહતમાં બહેનો યુગ્મન કરે છે તેમ અહીં પંડ્યાજીને તેમની ૬૬ વર્ષની બહેને ગાલ ઉપર હેતથી જીભરાતી બે ટપલી મારી! એવી હેતની બે ટપલી ખાવાને ખાતર પણ જેલમાં જવું જોઈએ એમ મને થયું! શંકરલાલ પરીખને ત્યાં વિશ્રાંતિની વ્યવસ્થા. અતિથિ સુધડ ઘર અને રાત્રચર્યાયું. વ્યવસ્થા-શક્તિની બહુ સારી ઘાપ પડતી હતી. સાંજે પંડ્યાને માનપત્ર — એક સુંદર રકાખીમાં. બાપુનું ભાષણ — શંકરલાલના ‘સિધ્ધ’ શબ્દને જ ઉદ્દેશીને :

આવી ચેતવણી આપવામાં પણ માન રહેલું છે. છતાં તેનો ભય વહોરીને પણ હું કહું છું કે હું કોઈનો ગુરુ થવાને લાયક નથી, હું કોઈનો ગુરુ થઈ શકતો નથી. ધર્મગુરુની જે શોધમાં હોય તે શું ગુરુ થાય? શિષ્ય પોતાને કહેતાં પહેલાં એક કરોડ વાર વિચાર કરજો. શિષ્યે તો ગુરુનો સખ્દ કદીયે લોપવો ન જોઈએ. મારે ગુરુ થવું હોય તો નિર્દોષતાનો દાવો કરવો પડે. હું તો વાદ્યમાં રહેતો હોઉં એમ મનાય છે. હું તો અંકાર ગયેલો છું, હું તો દાર્દ પથ્થુ કરી શકું એમ મનાય છે, એટલે મારું કહેલું કોઈ ન કરી શકે એવો ભય સૌને રહે છે. પણ પંડ્યા તો સત્યાગ્રહ યોગ્ર વખત ઉપર શીખવા માંડ્યા અને એમ. એની પરીક્ષામાં પણ પાસ થઈ ગયા. લાયણી અસર લોકો ઉપર સરસ પડી.

શંકરલાલને ત્યાં રાત્રે ન સૂતાં રોશન પર સૂવાનો જ આગ્રહ કર્યો અને રાત્રે અગિયાર વાગ્યે ત્યાં ગયા !

નડિયાદમાં બાપુને માનપત્ર આપવા માટે જાહેર મીટિંગ. બપોરે ત્રણ સુધીમાં તો ખૂબ કાગળો લખી કદયા. હરિલાલ સંબંધે ૨૧-૬-૧૮ લખી દીધું કે “ મને પણ એ છોકરો નિર્દોષ નથી લાગતો. તમે મને પુરા રાખવા માગતા હો તો એને ક્રૂટ પાસેથી ન્યાય અપાવશો.” બપોરે ત્રણ વાગ્યે સરઘસ નીકળ્યું. નડિયાદનું માનપત્ર. સેવાધર્મ સંબંધે ઉન્નત ઉદ્ગારો. વલ્લભભાઈનાં જાહેર વખાણ. લડનમાં એ ઉપસેનાપતિ હતા. આશ્રમના જાગી અને બાળકોની સેવા એ ખરી સેવા હતી. એમણે ધર્મભરી મેવા કરી હતી એવાં વચન. પૈસાના શૂખ્ખાં કરતાં માનનો શૂખ્ખો માણસ વધારે દુષ્ટતા કરે છે, પ્રજાને વધારે નુકસાનકારક છે.

રાત્રે રિફ્રેશ ઉપર જ વાતો. એન્ડ્રૂએ લાંબો પત્ર.

રસોઈ કીધી. રાસનો રિપોર્ટ લખ્યો. બાપુએ કાગળો લખ્યા. ઇન્દુલાલે અંગ્રેજી કહ્યું. તપાસીને બોલ્યા, તમે લોકોએ હજી એ ૩૦-૬-૧૮ કળા નથી ગાણી લીધી. આને સુધારવા બેસું તો આખું સુધારી નાખું. ઇન્દુલાલને કહે કે ભાઈ, એ એક નવો હુબર છે, અભ્યાસથી જ શિખાય.

આશ્રમમાં ગયા. આશ્રમમાં ખર્ચ સંબંધે ચર્ચા. . . .ની મા ગુજરી ગઈ. તે માટે તેઓ ઘેર જવા માગે તો તે લોકાચારને વશ થઈને જ ત્યાં જાય. તેટલા માટે આશ્રમને એકલા ભાડાના રૂપિયા એંશી ખર્ચ કરવો પડે. એ પ્રમાણે

અહેરના પૈસાનો ઉપયોગ નથી થઈ શકતો. માટે તે લોકોને ન જવા દેવાં એવું
હું. આ વાત બીજે દિવસે જમતાં જમતાં આવીને કરી.

નડિયાદમાં. એન્ડ્રૂઓ કાળા. તેમાં સાત વરસ ઉપરના એક કાળાનો બનારો
કરીને એન્ડ્રૂ કહે છે કે તમારી પ્રવૃત્તિ રાજકાળપ્રધાન

૨-૭-૧૮

થઈ ગય અને બીજા માર્ગે તમે જે ચડેલા છો તે સાંથી
નીચી કોટિમાં ઊતરી પડો એવો ભય મને લાગે છે. મેં

કહ્યું : મને પણ એમ થાય છે. તો કહે કે મારો આદર્શ એન્ડ્રૂ નથી સમજતા.
મારું પોલિટિક્સ તેના પોલિટિક્સ જેવું છે તેમ એન્ડ્રૂ માને છે. આ બધી
પ્રવૃત્તિ છતાં હું તો ભારે શાંતિ ભરે રહ્યો છું. આશ્ચર્યમાં તો હું હજી કાલે જ
વધારે સંયમનો પાક બચાવી આવ્યો.

પૂના સેવાસદનનો આઠ વરસનો રિપોર્ટ દેવધર તરફથી આવ્યો, તેને
ઉત્તર આપતાં :

૧ = ભાઈત્રી દેવધર,

“ સેવાસદનના કામનો રિપોર્ટ મને મોકલ્યો તે માટે આભારી છું. તમારા
ઉદ્દોગનો, રચનાત્મક પ્રકારની તમારી દેશભક્તિનો, અને સેવાના તમારા પ્રેમનો
એ કાર્તિસ્તંભ છે. એની પ્રગતિ ખરે જ અસાધ્ય છે. કદાચ આખા હિંદુ-
સ્તાનમાં એના જેવી બીજી સંસ્થા નહીં હોય. તમે જો કેઈ સ્ત્રીશિક્ષકને
ત્યાંથી મોકલી શકો એમ હો તો અપારણમાં અચંતિતકાર્ય અને આનંદીઆર્ષનું
સ્થાન લેવા મારે બે શિક્ષિકાઓ જોઈએ છે.

“ હવે સૂચનાઓ. અંગ્રેજનું સહેજસાજ જ્ઞાન એ નકામું છે, અથવા તેથીયે
ખરાબ છે. આપણી સ્ત્રીઓ ઉપર એ મિનજરૂરી બોલે છે. જ્યાં અંગ્રેજ
વાપરવાની જરૂર ન હોય ત્યાં એ વાપરતા ગંધે થઈ જઈશું એટલે નક્કી
માનવને કે અંગ્રેજને આપણી સાથે આપણી ભાષામાં વાન કરતા થશે.
તેમણે એમ કરવું જ જોઈએ. દિલ્હીની પરિષદમાં હું હિંદુસ્તાનીમાં બોલ્યો
તેથી લોર્ડ એમ્સડેઈ ધણા ખુશ થયા હતા થોડી પસંદ કરેલી અહેનોને
તમે શીખરી શકો એટલું અધુરું અંગ્રેજ જરૂર શીખવો, જેથી કરીને અંગ્રેજના
સર્વોત્તમ વિચારોનું બીજી અહેનો માટે તેઓ ભાષાંતર કરે. આને હું ભાષાના
પ્રદેશમાં ફરકસર કરી એમ કહું છું. હું તો અંગ્રેજને આને જરૂર દિલ્હીને
મૂકું. તેથી મહારાષ્ટ્રી અહેનોના વિચાર વધારે ઉદાર થશે અને રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તા
તરીકે તેમની ઉપયોગિતા પણ વધશે. આજે તો તેમની બીજી અહેનોની જેમ
તેઓ પણ પોતાના સ્થાનિક પ્રદેશ પૂરતો જ વિચાર કરી શકે છે.

“હાર્મોનિયમ કોન્સર્ટીના (તંબૂરપેટી અથવા સ્વરપેટી) કરતાં એક ઝાડું જ આગળ છે. હું તો બહેનોને વીણા અને સતાર આપવાનું પસંદ કરું. એ વાદ્યો સસ્તાં છે, રાષ્ટ્રીય છે અને હાર્મોનિયમ કરતાં ધણાં વધારે ચડિમાતાં ગણાય.”

“ભરતગૂંથણ વગેરે ઝીણી કરીગરીના કામને બદલે દરેક બહેનને હાથ-કંતામણ અને હાથવજ્રાટ શીખવવાનું હું વધારે પસંદ કરું. અત્યારે જે કાર્યકર્તાઓ મારફત હું સો રૂપિયા ચલાવી રહ્યો છું. તેમાંથી લગભગ ત્રણમો બહેનોને રોજ મળે છે. હિંદુસ્તાન પોતાની રાષ્ટ્રીય સ્વસ્થતા અને શાન્તિ પાછી મેળવશે ત્યારે આ મિલો જરૂર જૂતકાળની વસ્તુ બની રહેશે. તે વખતે આપણી રાણીઓ પહેલાં જોમ કરતી તેમ જિંદગી આંકનું બારીકમાં બારીક સૂતર કાંતતી થઈ જશે. એ દિવસ વહેલો લાવવામાં તમે મદદ કરો એમ હું ઇચ્છું. મારી તો ખાતરી છે કે થોડા જ વખતમાં આ વસ્તુઓ (ભરતગૂંથણ વગેરે) થી આપણે ઊત્કર્ષ જવાના છીએ.”

“સામાન્ય વસણ સમયની સાથે ચાલવાનું હોય છે. પણ આપણે તો સતત આપણી સામેની વસ્તુઓને તપાસતા અને એમાંથી પસંદ કરતા રહેવાનું છે. આપણે હમેશાં સમયના વહેણમાં ન તણાઈએ. આપણે તો બિવિધની આગાહી કરવી જોઈએ. માણસ જે વિચારવાન હોય તો દોડતો દોડતો પણ જોઈ-શકે એમ છે કે બિવિધ હાથવિદ્યોગોનું છે. કાંઈ પણ રીતે બહેનોને કાંતવાવણવાનું પ્રેરણાદન આપશે તેથી તમે કાંઈ શુભાવવાના નથી. નાગાને લાંકવામાં તેઓ મદદરૂપ થશે.”

“તમે માગ્યું હતું તે કરતાં ધણું વધારે મેં તમને આપી દીધું છે. અમૃતલાલ અને કેસરીપ્રસાદને આપવા માટે તમારો ધણો આભારી છું. શ્રીમતી દેવધરને કહેશો કે તેઓ થોડા દિવસ આશ્રમમાં આવીને રહી જાય એવી હું આશા રાખું છું.”

સેવક

મો. કં. ગાંધી "

ખીન્ને-કાગળ ઝે. મહેતાને લખ્યો :

“ભાઈશ્રી પ્રાણજીવન,

“તમને કંઈક દિવસ થયાં કાગળ નથી લખી શક્યો. મને અડી-જે પૈસા મળી શકે છે તે ઉપર કામ ચલાવું છું. માયના કરવા નથી નીકળતો. હાલ પૈસાની મને પૂરેપૂરી જરૂર છે. બાંધકામ ચાલી રહ્યું છે. તેમાં રૂપિયા ચાળીસ હજાર ખર્ચી ચૂક્યો. ખીજા રૂપિયા સાડા હજાર જરૂર ખર્ચાશે. ઓછામાં ઓછા દોઢસો માણસનો સમાસ કરવો રહ્યો, ને વીસ સાળ ગોઠવવી છે. કપડાંનું

કામ બહુ વધતું જાય છે અમદાવાદની તડતાળ પછી ઘણા વ્યક્તિઓના પ્રસંગમાં આવ્યો છું લગભગ ત્રણસો બાઈઓ રેડિયા ચનાનતી થઈ ગઈ છે થોડી મુશ્કેલીમાં હાથનું મોંતેનું બે મણુ સુતર રોજ મગશે એમ ધારુ છું આ બાઈઓ બેરોજગાર હતી તેને રોજગાર મળે છે બટારના નીસે વ્યક્તિઓ પણુ મમ કરતા થઈ ગયા છે આમાં કેટલાક દેશે છે તેઓ મજૂરીમાં પડેલા તે હવે સ્વતંત્ર ધધો કરી રહ્યા છે આ પ્રવૃત્તિ ધણી અગત્યની જોઈ છે તેમાં પણુ મને વધારે પૈસા જોઈએ તેમાં મારે રૂપિયા દસ હજાર રાખ્યા પડશે, એમ જોઈ છે રાષ્ટ્રીય શાળાનું મમ પણુ એવું જ અગત્યનું જોઈ છે આજે જ શાળાના એ રા તેરી જ શ્રેણીના બીજા હોડરા કરતા ચડે છે, એમ મને આભાસ આવે છે તેમનામાં નિર્ભયતા આદિના જે ગણે આન્યા છે તે તો સૌ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે આ શાળા દર મામે રૂપિયા એક હજાર રોકરો એમ જોઈ છે હાન તો ખર્ચ ઓછું છે બને મર્ચમાં હું જાતે રોકાઉં તો બહુ વધારો કરું ખરો પણુ તે નથી થતું, તોપણુ મને સારા ચાની રહેનાં જોઈ છે તમારી પાસેથી હમણા જ હું મોની રમની માગણી કરું છું ને હમેશને સારું એમ ઇચ્છું છું કે મને બીજેથી મળતા જે ત્રુટિ આવે તે તમે પૂરી પાડો આપ્તુ આપી શકાય તો આપો એમ્લે હ નિશ્ચિત મનુ મારી પ્રવૃત્તિ પસંદ ન હોય તો મારાથી ન જ મગાય પણુ તમે આ મરોમર માનતા હો તો મદદ આપનામાં સંઘાય ન થરજો

“મારું ભરતીનું કામ તમે અવલોકી રહ્યા હશે મારા બધા મર્ચમાં આ સર્વથી પ્રણુ અને મોહુ માનું છું તેમાં કોતેક મેળનાય તો ખરું સ્વરાજ્ય સહેજે મળે તેમ છે

મોહનવસના વહેમાતરમ્”

આજે ખૂબ વિશ્રાંતિ હતી એમ્લે બાપએ ઘણા કાગળો લખી કાઢ્યા અને રમણબાઈના ‘સર્કિનો પર્વત’ અને ‘હાસ્યમંદિર’ વાચના મગાવ્યા

દેવદાસને પત્ર

‘તમારા મગગો વણા નિયમસર આવે છે એ મને ખુબ ગમે છે હું નિયમ જાળવના ઇચ્છું છું પણ મારા મગગની હમેશા ગલ ન જોવી તમારો આજે નથી મિ નટેસન વિષેનો સવાદ જાણુરા યોગ્ય છે તમને જે પ્રમાણે અનુકૂળ પડે તેમ જગ્ને જે મમમાં અત્યારે તમે ગૂંથાયેના છો એ એટલું મહત્ત્વનું છે કે તેનો કદાચ તમને હમણા ખ્યાલ જ ન આવે આવા કામમાં અતિ હોશિયાર અને લુગ્ગરગ માણસને જ મૂંઝાની સાધારણ રીત છે તેમ કગતા પણુ મત્રાસ જેવામાં એમ્લા માણસો શીખવા આવે કે નહી

એ સરાન રહ્યો મતસ ઇનાકાને તમે હિંદીનું ઘન કરી શકો અને લોકો તે લે તો એક મહત્વના સરાનનો ફૂડ થાય છે મદ્રાસ અને મીઠા હિંદના ભાગોનો તમે સગમ કરા પો કહેવાય ગમ્મનો પુન ગાવવામા જેટલી કળા અને જેટલી ધીરજની જરૂર છે તેથી વિશેષ તમે જે પુલ માધી રહ્યા છો તેમા જોડો તમે હિંદી સહેનું અને રમૂજ કરી ચૂકો તેમા તમારી ચતુરાઈનો ખપ આવી જશે તેમ ધ્રવા સાદ તમારે નવરાશ મળે ત્યારે હિંદી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી તામિલ વગેરે બાકરણો વાચી જવા જોઈએ તેમાથી તમને સહેલી ચાવી ફોર્મળા જશે કે જેથી તમે લોકોને થોડું સીખરી ધણુ ઈર્ષા ગા ધાતુઓ ઉપરથી થયેના શબ્દો ખૂબ આપી દેના એમા માદશકિતાના ઉપર થોડો જોગ આવે છે ત્યાં હિંદીઓને તામિલ શીખવા સા મોડનનાના છે તેની સંગત નિચારના મે તમને લખ્યું છે તેની વાત મિ નેસન, હનમતરાન વગેરે સાથે કરજો રેનાશકર સોદ્ર અને જોખ આશ્રમમા પાછા આવી ગયા છે જોકે જવા દારી વધી છે છતાં આ મને ગમે છે હરિવાન રાજકોટથી નીમ્મી આજે રાતની ગાડીમા પસાર થશે ની મા ગર્જરી જવાના સમાચાર આવ્યા છે તમે તેની ઉપર મગળ લખજો આ ઉપરથી મે કાલે આશ્રમમાં બે પત્રિત ચચો ચનાની ચચોને પત્રિત મુ હુ કેમ કે સુએ ધણુ વિવેચી અને ધર્મગતિથી ચોખ્ખા જવામ આખા પ્રશ્ન આ હતો હવે માની કાણે જવા માગશે આ ખચ એશી રૂપિમાનો છે એ આશ્રમ ઉપાડી શકે? ઉપાડવું જોડો? જેણે દેશને સારુ બેખ લીધો છે, જેણે સેનાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેની મા મળતી નથી, કેમ કે તેની મા થવાને લાનક જેટલી સ્ત્રીઓ તે તેની મા છે માપ મરતો નથી, કેમ કે મોટા સ પિતા સમાન છે સેના તેમની સ્ત્રી છે, તે તો મરે જ કેમ? બીજું જગત ભાઈમહેન છે માની મણે જવું તે કેનગ રૂઢિ છે તેનું પાનન કરના જગતને નમવા ખાતર નાહક પૈસાનો વ્યય થાય? આવો પ્રશ્ન ચર્ચો સહુએ શાતલાવે જવા. આપ્યો કે તેમાં ખચ ન જ થાય સતો અને બા પણ હાજર હતા છતાં બધાએ હરાબ્યું કે આ વેળા એ નિવમ લાગુ ન પાડવો ની અને હેનની મરજી ઉપર મૂકી દેવું વણે ભાગે તેઓ જશે

‘તમે ત્યાં ઈર્ષા ધણુ વાચો છો? અડીથી ઈર્ષા મોખ્યુ?’

‘આપુના આશીર્વાદ’

રાતે હરિનાનને મળવા ગયા ગ્રેશન ઉપર સાંજે પહોંચ્યા હતા, પણ ન મળેના ગતે મેન ઉપર પહોંચી મારે જવું જ જોઈએ કરીને ગયા હરિલાન મેકડ કનાસમા ઠી રતા હતા એને નિયાદ કોઈ મળવા આશરે એની પણ

આનંદ ન હતી. બે પાંચ વાતો થઈ ન થઈ! આપુને પણ ખૂબ આઘાત પહોંચ્યો. “છોકરાનો ચહેરો પણ તદ્દન બદલાઈ ગયો છે.” એવું એક માત્ર નિઃશ્વાસનું વચન ઘેર આવતાં કાઢ્યું. આગલે જ દિવસે દેવદાસને લખ્યું હતું કે એનામાંથી માધુર્ય આપ્યું ગયું છે. તું આથી દુઃખી ન થતો. પણ એટલું જોજો કે માણસ પડવા માટે તે પછી કેટલો પડે છે. તેને માટે જે અભિમાન હતું — સ્વતંત્રતાવાળો છે એવું — તે પણ આપુમાંથી ચાલી ગયેલું જણાયું!

‘શર્મિષ્ઠો પતંગ’ વાંચી નાખ્યો. પહેલી વાર વાંચનારને જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ આપુને થયો.

આજે પણ વિશ્રાંતિઃ કાગળો લખ્યા. રસોધ્યાને પાંત્રીસ રૂપિયા પગાર લોકોને ખર્ચે અપાય એ તો લયંકર કહેવાય. આજે રસોધ્યાને ૩-૭-૧૮ અને નોકરને રૂબસદ આપી. હાથે રાંધવાનો નિશ્ચય થયો. ‘હાસ્યમંદિર’ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ખૂબ ખુશ થતા હતા. રિક્કિંગનું કામ ઉપાડ્યું તમારથી અહિંસાધર્મી દિસાનો કેમ ઉપદેશ આપી શકે એવા ઘણાના પત્રો આવ્યા કરતા હતા. એમાંથી એન્ડ્રૂઝની ચર્ચાનું એક મોટું પુરાણ બિનું થયું. એમને એ વિષે લખેલા બધા પત્રો જુદા છપાવવા જેવા છે. મિસ ફેરિંગે પણ એ બાબત એક વાર લખેલું:

જ “વાઈસરોય ઉપરનો તમારો કાગળ મેં વાંચ્યો છે. સત્યાગ્રહી તરીકે તમારા વિચારો અને લાગણીઓ સાથે તે કેવી રીતે સુસંગત છે તે હું સમજી શકી નથી. અથવા બીજી રીતે મૂકું તો જે દૃઢ રીતે અહિંસામાં માને છે અને સત્યાગ્રહના પ્રયોગોને માટે જોણે પોતાનું આખું જીવન સમર્પિત કરેલું છે. તે બીજાઓને કોઈ પણ રીતે યુદ્ધમાં જોડવાનું અને લડવાનું કેવી રીતે કહી શકે?”

એને ઉત્તર:

જ “જે માણસ મારવા ઇચ્છે છે પણ તેને અપંગ બનાવી નાખેલો હોવાથી તેમ કરી શકતો નથી તેને હું શી સલાહ આપી શકું? ન મારવાનો — અહિંસાનો — સદ્ગુણ તે સમજી શકે તે પહેલાં પોતાનો જે હાથ તે ગુમાવી બેઠો છે તે એને મારે પાછો આપવો જોઈએ. જીવાન હિંદીઓને લશ્કરમાં જોડવાની સલાહ હું હમેશાં આપતો આવ્યો છું. પણ અત્યાર સુધી એનો સક્રિય પ્રચાર કરતાં મેં મને શેક્યો હતો. એનું કારણ એટલું જ હતું કે દેશના કેવળ રાજકીય જીવનમાં અને ખુદ યુદ્ધમાં પૂરતો રસ લેવાની મને અંદરથી ગ્રેરણ થઈ નહોતી. પરંતુ દિલ્હીમાં મારી આગળ કાણ સમસ્યા આવીને બિભી

રહી મને એકદમ જિગી ગયું કે લશ્કરમાં જોડવાના પ્રશ્નનો ગંભીરપણે વિચાર
 ન કરું તો જીવનના મોગમાં મોગ પ્રશ્નને હું પૂરતું મહત્ત્વ ન આપું. આપણે
 કા તો આ રાજ્યથી મળતા મગ વામોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા તો
 સુદસચ્ચાનના કામમાં આપણી પૂરેપૂરી શક્તિથી તેને મદદ કરવી જોઈએ
 લામોનો ત્યાગ કરના આપણે તૈયાર નથી હિદીઓએ તો બેવડું કર્તવ્ય
 બાળવાનું છે તેઓ શાંતિનો સંદેશો ફેલાવવા માગના હોય તોપણ તેમણે સુદ
 કરનાની શક્તિ પ્રથમ સામિત કરી જોઈએ આ શોધ મેં કરી તે બધાં કર છે
 પણ સાચી છે જે પ્રજા વડાને માટે નાનારૂં છે તે ન લડનામાં રહેલા ગુણો
 વિશે પોતાના અનુભવોની સામિતી આપી શકે નહીં આ ઉપરથી એવું
 અનુમાન કાઢના માગતો નથી કે હિંદુસ્તાને લડવું જ જોઈએ પણ એવું
 જરૂર કહેવા માગું છું કે હિંદુસ્તાનને લડવાની કળા આગતી હોવી જોઈએ.
 અહિંસા એવે મારવાની અથવા તો ઈર્ષા પહેલ્યડાની ઇચ્છાને નાબૂદ કરી
 નાખની અહિંસા એના જ માણસો પ્રત્યે આચરી શકાય જેઓ આપણા
 કરતા મધી રીતે જિતરતા હોય એનો અર્થ એ થયો કે પૂર્ણ અહિંસાધર્મીએ
 ઉવટની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ ત્યારે આનો અર્થ શું એવો થયો
 કે આપણે બધા પૂરા પ્રેમધર્મી મનીએ તે પહેલાં આપણે સેન્ડો થવાનો પ્રયત્ન
 કરવો જોઈએ? આ અનાવશ્યક છે આપણે દુનિયાની સામે અડગ જિભા રહી
 શકીએ એટલું બસ છે એ જાતની હિંમત આપણામાં હોય એ તદ્દન જરૂરી
 છે કેટલાકમાં આવી હિંમત તેઓ લડવાની તાલીમ મેળવે ત્યાર પછી જ આવી
 શકે. હું જાણું છું કે મારી દનીલ મેં બહુ કઠંગી રીતે મૂકી છે હું નના
 અનુભવોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છું મારા આત્મિક નિચારો વ્યક્ત કરવાને હું
 મથામણ કરી રહ્યો છું કેટલીક વસ્તુઓ હજી મને ચોખ્ખી દેખાતી નથી જે
 વસ્તુઓ મારા મનમાં સાફ થઈ ગઈ છે તે બીજાઓને કહેના માટે હું શબ્દો
 શોધી રહ્યો છું પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન માટે હું પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું અને
 ખૂન નિચારપૂર્વક હું કામ કરી રહ્યો છું જરૂર મને લખજો અને મારી જે
 દનીલો તમને ન ટકી શકે એવી લાગે તે માટે શબ્દો શબ્દો અને વાક્યો વાક્યો
 લડશો એવી કરીને મારો માર્ગ ગોધવામાં હું શક્તિમાન થઈશ

— ખાપુ”

આ દિવસે જ મગનનાલભાઈને આશ્રમની વ્યવસ્થા નિયમિત કરવા
 માટે લખના નીચેના ઉદ્દગાર કહેના

“ચોપડીઓ આવવી જ જોઈએ બીજો સામાન પણ મંગાવી લેવાની
 જરૂર જોઈ છે ની લનાઈનો આપણે દુરુપયોગ કર્યો વાગે છે તે તારીને
 નથી કહેતા એવે આપણે વગગી રહીએ ડીએ ચોનીમ કનાકની ધમકી

આપે તો જે કરીએ તે હવે કરો તેમ ઇચ્છું છું. આપણે આપણને ધમકી આપીએ તેના જેવું કંઈ જ નથી.”

રાતે ‘સાઈના પર્વત’ માટે કહે: વીણાવતીને ઘખલ કરીને રમણભાઈએ નાટકની કિંમત ઓછી કીધી છે. પાછલા ભાગમાં જાણે વિધવા પુનર્વિવાહનું ચોપાનિયું લખતા હોય તેવું થઈ ગયું છે. નાટક ઉત્તમ છે એમાં શક નથી, પણ આ ખામી તો છે જ. એણે ખૂબ ચડાવ્યું પણ આગળ જઈને પડ્યા.

આજે પણ સવાર સુધી વિચારીતિ હતી. દક્ષિણ આઝ્યા, સ્વામી આઝ્યા. સ્વામીની સાથે દિવસ બંધો અહિંસા અને હિંસાની માથાફટ.

૪-૭-૧૮ આજે પ્રભુદાસનો એક બહુ જ ચતુરાઈ, હડાપણ અને જિંડા નિરીક્ષણથી ભરેલો પત્ર આવ્યો. આણુ ગયા તે વખતની બધા શિક્ષકો સંબંધે પોતાની છાપ વર્ણવે છે. અતિ તાદરશ ચિતાર આવ્યો છે.

તેને પત્ર લખ્યો:

“ચિ. પ્રભુદાસ,

“તમારો કાગળ મેં ઘણા ધ્યાનથી ને રસથી વાંચ્યો છે. તમે તે લખવામાં બહુ હડાપણ વાપર્યું છે. અવિનય જરાયે નથી. લખા વિનયવાળી છે ને સ્વતંત્રતાથી ભૂયિત છે તેથી મને બહુ મીઠી લાગે છે. તમારો કાગળ તમારી નિર્ભયતા બતાવે છે. x x x

“મને કેટલીક અચર ન હતી. તે સિવાયનું તમે જે લખ્યો છે તેનો આભાસ હતો. તમે વંધારે ચોખ્ખો કર્યો છે. મારું જ્ઞાન ઇલાજ લઈ તેટલું ન હતું. તમે આપેલા જ્ઞાનથી હું ઇલાજ લઈ શકીશ. x x x

“મારા છેતરાવાથી આપણને નુકસાન નથી પહોંચતું. જેમ કે તમારા આરિત્ર કે અબ્યાસને ધક્કો નથી પહોંચ્યો. આપણે પોતે જિંદા આદર્શને જાળવી રાખીએ તો હરકત નથી આવતી. જે માણસ પોતાનું ધર ચોખ્ખું રાખે તેના ધરમાં મરકી વગેરે પ્રવેશ જ ન કરી શકે. છતાં કદાચ પ્રવેશ કરે તોપણ ત્યાં સ્થાયી મુકામ ન કરી શકે. તેમ આપણે પોતે ચોખ્ખા રહીએ તો આપણા ધરમાં દુષ્ટતા કૂપી મરકી ઘખલ થાય તોપણ તે લાંબો કાળ નભી નથી શકતી. તમે જેવું હશે કે મારા સંબંધમાં આવેલા બધાના દોષો મોડાવહેલા તરી આવ્યા છે.

“તમારો કાગળ તમારી રજા મેળવી હું તે તે માણસોને વંચાવવા ધારું છું. તમારી ઉપર તે રોષ નહીં કરે, ન જ કરાય. તમે અને બીજા મનમાં જે વિચાર રાખો તે જાહેર કરો એવું આપણે આશ્રમમાં માગીએ છીએ. હું

ખનશે તો આશ્રમમાં બે રાત રોકાઈને ને બીજે દહાડે સવારની ટ્રેનથી પાછો આવીશ કે જેથી આપણને રાત મળી શકે.

આપુના આશીર્વાદ "

મિસિસ બેસન્ટને પત્ર લખ્યો :

૧ " ખિનશરતી લશ્કરભરતીની તરફેણમાં તમારા અસંદિગ્ધ નિવેદન માટે હું 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' વ્યર્થ શોધતો રહું છું જરૂર એટલું તો તમને સાફ લાગ્યું જ હશે કે દરેક હોમરૂલ લીગર જે સક્રિય ભરતી કરનાર બની બેસે તો જે ફેરફારમાં આપણે સંમત હોઈએ તેટલા જ ફેરફારો સાથે આપણે કોંગ્રેસલીગ યોજના ખચીત પસાર કરાવી શકીએ. મને લાગે છે કે આ એવો વખત છે જ્યારે આપણે લોકોને સ્પષ્ટ દોરવણી આપવી જોઈએ. તેમના અભિપ્રાયની રાહ જોના બેસી ન રહેવું જોઈએ. તમારો જૂનો જુસ્સો જે વિરોધની સ્ત્રમે વધુ જોરદાર થતો હતો તે હું તમારામાં જોવા છઠ્ઠું છું. આપણે જો રંગરૂટો પૂરા પાડીશું તો આપણી શરતો આપણે કબૂલ કરાવી શકીશું. પણ સરકારની શરતોની રાહ જોના બેસીશું તો ત્યાં સુધીમાં લડાઈ પૂરી થઈ જશે અને હિંદુસ્તાન સાચી લશ્કરી તાલીમ વિનાનું રહી જશે અને આપણા ઉપર લશ્કરી સરમુખત્યારી આવી પડશે. પરિસ્થિતિનો આ રીતે વિચાર કરવો તે અતિશય સ્વાર્થી છે. પણ સ્વાર્થ જ સૂચવે છે કે દેશ આગળ જે વસ્તુ મૂકવાની મેં હિંમત કરી છે તે એકમાત્ર અકસીર ઉપાય છે.

"હું જાણું છું કે મારા કાગળને તમે ધૃષ્ટતાભર્યો નહીં લેજો.

સેવક

મો. કં. ગાંધી "

"ભાઈશ્રી શ્રીજી,

૧ "હું ખૂબ છઠ્ઠું છું કે લશ્કરભરતીની ખાતમમાં તમે સાફ સાફ નિવેદન કરો. તમે એટલું જોઈ શકતા નથી કે જે દરેક હોમરૂલ લીગર લશ્કરભરતી કરનારો શક્તિશાળી એજન્ટ બને અને તેની સાથે સાથે જ ખધારણીય હકો માટે લડતો રહે, તો આપણે કોંગ્રેસલીગ યોજના માત્ર જેમાં આપણે સંમત હોઈએ એટલા જ ફેરફારો સાથે નહીં પસાર કરાવી શકીએ ? લશ્કરભરતી કરતા હોઈએ તો અત્યારે આપણે બોલી શકીએ છીએ તે કરતાં ઘણી વધારે અસરકારક રીતે બોલી શકીએ. 'પ્રથમ તમે લશ્કરભરતી ઓફિસ બોલો પછી સંપ્રગું જ તમને મળી રહેશે.' આપણે લોકોને સાફ દોરવણી આપવી જોઈએ. આપણું કલ્પ લોકો માનશે કે નહીં તેનો વિચાર કરવો જોઈએ નહીં. હું તમારી પાસે જોરદાર નિવેદન માગું છું, ખચકાતું ખચકાતું નહીં.

“હું જાણું છું કે આ કાગળનું તમે કશું માફું લગાડશો નહીં.

સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી”

હમણાં જે મળવા આવે છે એમની સાથે લશ્કરભરતીની જ ચર્ચા ચાલે છે. એ ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દાઓ:

સ્વરાજનો અર્થ — ઇંગ્લંડની સાથે રહીને પૂરી સ્વતંત્રતા. આ લડાઈમાં ઇંગ્લંડને મદદ કરી શકીએ તો ઇંગ્લંડ આપણી ઉપર ગજ કરે છે તેને બદલે આપણો હાથ તેની ઉપર રહે. આપણે લશ્કરી તાલીમ લઈ લેવાની જરૂર છે. અહિંસાધર્મને પાળનારો મેં મારા જેવો હિંદુસ્તાનમાં ઠાઈ ભાળ્યો જ નથી. હું તો પ્રેમથી ભરેલો છું. અંગ્રેજોનાં પાપ મારા જેટલાં ઠાઈએ નથી જાણ્યાં, તેમ તેમનાં પુણ્યો પણ ઠાઈએ માગ જેટલાં નથી જાણ્યાં. જેને શસ્ત્રકળા શીખવી છે, જેને મારી જાણવું છે તેને હું હિંસા કરતાં પણ શીખવું. આ વખતે હું કંઈ ન કરી શકું તો તમારે એમ સમજવું કે મારી તપશ્ચર્યા ઓછી છે. માર્યા વિના જેને મરતાં ન આવડે તેણે મારીને મરતાં શીખવું.

રંગા આપર નામના એક એડવોકેટનો કાગળ આવ્યો. દિલ્હીમાં મળ્યા ત્યારે એણે ખેડા સ્થળામલની સહાનુભૂતિ માટે ચાળીસ સભાઓ કરવાનું કહ્યું હતું. પણ તેમ ન કરી શક્યા તે માટે દિલ્હીની દર્શાવી અને ખેડાના વિજય માટે ધન્યવાદ આપ્યો. તેને ઉત્તર :

૧ “ભાઈશ્રી રંગા આપર,

“તમારા અભિનંદન માટે આભારી છું. ગામડાંઓમાં તમે ઘણી સભાઓ ન ભરી શક્યા એ વસ્તુનો હું અનર્થ નહીં કરું. એ વસ્તુ ટેટલી મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું. છતાં ગામડાંમાં પ્રવેશ કર્યા વિના આપણી હોમરૂલની યોજનાઓ કશા કામની નથી. આમજનતાનું પીઠપગ આપણે મેળવી શકીએ તો આપણા ધ્યેય તરફની આપણી દૃઢ ન ખાળી શકાય એવી થાય. આટલી સાદી વાત આપણે સમજતા નથી, એ આપણી નજર સામે ભગવાઈ ગયેલા કુટુંબ નાટકની વધારેમાં વધારે કુટુંબ ઘટના છે. તેમાંથી તમારે નીકળી જવું હોય તો તમારું પત્ર ખંધ થઈ જાય એ જોખમ ખેડીને પણ તમારે હિંદી શીખા લેવું જોઈએ અને ગ્રામવાસીઓ વચ્ચે રહીને કામ કરતા થઈ જવું જોઈએ. હું જાણું છું કે તમારા પત્ર માટે તમે ભારે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પણ હું એ શ્રમને લગભગ એળે ગયો સમજું છું. પશ્ચિમનું જે શિક્ષણ આપણે મેળવ્યું છે તેનાં સુકળ કરોડો ગ્રામવાસીઓને આપણે આપવાં જોઈએ. પણ આપણે તો આપણી જ અંદર ને અંદર વિચારો વાગોળ્યાં કરીએ છીએ

અને આગે જમના માથેના ઘાગીના મગદની જેમ ગોળ ગોળ ફરીને ઠર ને ઠર રહ્યા છતા પ્રગતિ જરી એમ માનીએ ડીએ

સેનક

મોં કં ગાની

આગે પડ્યું વિશ્વાતિ મોરની વાઘ્યો (ખીજી વો યૂમ) આગે એક સગગનો કાગળ રાવજીસારના પિતાનો આવ્યો તેને માન એવું

૫-૭-૧૮ જ લખ્યું

‘ભાર્ત શ્રી મણિભાઈ

તમારો કાગળ મળ્યો છે તમારી નાજી સમજી શકું છું પણ મહદ નથી કરી શકતો મગ તેનું કામ રી રહ્યો છે તે તમને શાંતિ દેરો દેનદાસને લખ્યું

“હું ચિંતામાં પડ્યો છું આપણો નિયમ તો તમે જાણો છો માદા ન જ પડાય માત્ર ન પડનાને સારું સમયની જ જરૂર છે પૂરતી કસરત ને જોડીએ તેમ્નો જ ખોરાક — એ બે વાત જાળનીએ તો તમિયત બગડવી જ ન જોઈએ”

દેનદાસની સારવાર કરી રહેલા નટેસનને લખતા

૧ “દેનદાસને તમારે હાથે ‘નર્સ’નો પ્રેમ અને સુશ્રૂષા મળી રહ્યા છે તમારા અનેક બોળખા આ એક વધારો થયો તેથી મને દિનગીરી થાય છે મેં આશા રાખી હતી કે દેનદાસ માદા પડવા જોઈતું અસભ્ય વર્તન નહીં બતાવે દેનદાસના ઉપચાર કરના માટે મારા તરફથી કે કૃષ્ણસ્વામીના આભાર માનશે તમારી ખાતર પણ એ જલદી સારો થઈ જાય એમ હું ઇચ્છું છું તમારા માનુસીને જે બાંધ છે તે હું સમજી શકું છું પણ તમે પૂરતા દૃઢ રહેશો તો દેનદાસ માટે પોતાનો બાંધ તે જતો કરશે અને એ વસ્તુ ભરિબધને માટે દાખનારૂપ થશે નાયબરના પ્રસંગ વખતે તેઓ કેટલી જલાઈથી વર્ત્યા હતા તે તમે જાણો છો તમારી સાથે એ સમત થઈ શક્યા તેથી તમારી શક્તિ બમણી થઈ પોતાને ઘેરથી જ સુધારો શરૂ કરનાનો વિચાર નહીં કરનાની આપણું સુનારકેને ટેવ પગી ગઈ છે હવે આપણી જાતથી જ શરૂઆત કરના આપણને મુશ્કેલી આવે છે પણ આભાર માનનાને ખાતર લખેલો આ પત્ર ઉપદેશ મ- થઈ ગયો એ અપરાધ માટે ક્ષમા કરશે હું જાણું છું કે દેનદાસની નામતમા કાઈ ગંભીર હશે તો તમે તાર કરશે

સેનક

મોં કં ગાધી”

શાસ્ત્રિયારે લખેલું કે :

૧ “ કોનિકલમાંથી હું જોઈ છું કે તમારા અવાસને સારી સફળતા મળી રહી છે. ”

તેમને જવાબ આપ્યો :

૧ “ કોનિકલમાં તમે કયો હેવાલ વાંચ્યો તે હું જાણતો નથી. રંગરૂટની બરતી કરનારો એક સરકારી અમલદાર મારો નામેરી છે. તમે જે ઉત્સાહ-ભરેલો હેવાલ વાંચ્યો તે એનો હતો. મને તો અત્યાર સુધીમાં એકે રંગરૂટ મળ્યો નથી, સિવાય કે મારા થોડા સાથીઓ. તેઓ કાં તો સિપાઈઓ તરીકે કામ કરવા અથવા તેમની અવેજીમાં ખીન્ન શોધી આપવા વચનથી બધાયેલા છે. કામ અતિશય મુશ્કેલ છે. મારી જિંદગીમાં આટલું કઠણ કામ હાથ ધરવાનો પ્રસંગ મારે પહેલાં કદી આવ્યો નથી. છતાં કરાઈ પરિણામની આગાહી કરવી એ બહુ વહેલું ગણાય.

સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી ”

અહિંસાધર્મી તમે દિંસા કેમ ઉપદેશી શકો, એ પ્રશ્ન એન્ડ્રુએ પૂછેલો તેને ઉત્તર આપતાં બાપુએ એક કાગળ લખેલો :

૬-૭-૧૮

૧ “ મારું નામ મેં લશ્કરબરતીમાં આપ્યું તે જ વખતે મેંડીને કાગળમાં જણાવ્યું હતું કે હું દુશ્મનને કે મિત્રને ઠાઈને મારવાનો નથી. પણ જે લોકોને લડવાનો બાધ નથી, પણ કાં તો કાપરપણાને લીધે કાં તો અંગ્રેજો પ્રત્યેના દ્વેષને લીધે લડવા તૈયાર થતા નથી તેમના પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે ? તેમને મારે એમ ન કહેવું જોઈએ, ‘ મારો માર્ગ તમે સ્વીકારો તો એ બહુ સારી વાત છે ’ પણ મારો માર્ગ ન સ્વીકારતા હોય તો તમારે તમારું કાપરપણું અથવા દ્વેષ જે હોય તે ઊડી દેવાં જોઈએ અને લડવું જોઈએ ? જે માણસ મારવાની શક્તિ ધરાવતો નથી તેને તમે અહિંસા શીખવી શકો નહીં. મૂંઝા માણસને મોનની ખુશી અને મોનના લાલ તમે સમજાવી શકો નહીં. જોકે હું જાણું છું કે મોન એ ઉત્તમ વસ્તુ છે છતાં મૂંઝા માણસને વાચ્ય મળે તે માટે જે ઉપાય લેવા ધટે તે લેતાં મારે અચક્કવું જોઈએ નહીં. હું તો રાજ્યતંત્ર માત્રમાં માનતો નથી. પણ મનસ્વી ગભ્ય હોય તેના કરતાં કદાચ પાલમેન્ટરી રાજ્ય વધારે સારું હોય. દિંસક (લશ્કરી) માણસોને તેમની દિંસા ઓછામાં ઓછી નુકસાનકારક રીતે કરવાનું શીખતીને, તે શીખવવાની કિંમતમાં જ અહિંસાના સદ્ગુણ સમજાવવામાં કદાચ હું સફળ થઈ. આ રીતે જ અહિંસા ”

અથવા સહ્યાયદના સિદ્ધાંતનો હું વધારે સારી રીતે પ્રચાર કરી શકું એ તમે કમ્પૂઝ રાખશો એમ હું ધારું છું. મારી સિધ્ધિ હું બરાબર સ્પષ્ટ ન કરી શક્યો હોઉં તો બની શકે તો તમે મને મળવા આવી જાઓ.”

આ પછી એક બીજો કાગળ એ જ વિગે લખ્યો. તેની નકલ નથી રાખી શક્યો. આ સંબંધે છેલ્લો કાગળ આજે એન્ડ્રુને લખાયેલો તે બાધુના વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે.

૧ “પ્રિય આલ્બી,

“તમારા બધા કાગળો મળ્યા છે. એ હું બહુ કીમતી ગણું છું, જોકે તેમાંથી મને બહુ થોડું આશ્વાસન મળે છે. તમે દર્શાવી છે તે કરતાં મારી મુશ્કેલીઓ વધારે બાંડી છે. તમે જે મુશ્કેલીઓ બની કરી છે તેના જવાબ તો હું આપી શકું એમ છું. આ કાગળમાં મારી મુશ્કેલીઓ ગળદળ્યદ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. બીજી બધી વસ્તુઓને આત્મ્યે મુદ્રા આ મુશ્કેલીઓએ જ મારું મગજ ભરી દીધું છે. હું બીજાં કામો કરતો દેખાઉં છું પણ તે કેવળ યાંત્રિક રીતે કરું છું. ખૂબ વિચારો કરવાથી મારા શરીર ઉપર પણ અસર થઈ છે. ઠાઠની સાથે વાત કરવાનું પણ મને ગમતું નથી. મને કશું લખવાનું પણ ગમતું નથી, મારા આ વિચારો પણ નહોં. તેથી આ કાગળ મેં લખાવવા માંડ્યો છે. હું જોઉં છું કે મારા વિચારો સ્પષ્ટતાથી હું દર્શાવી શકું છું કે નહીં. ખરી વાત તો એ છે કે મારી મુશ્કેલીઓનો પાર જ હું પામી શક્યો નથી. તે ઉકેલવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેના ઉકેલથી મારા તાદ્રાણિક કાર્ય ઉપર કશી અસર થવાની નથી. બવિવ્યનું હું કહી શકું નહીં. જો હું વધુ જીજ્ઞાસુ તો ઠાઠ પણ રીતે એ બેદનો પાર હું પામી શકીશ.

“તમે કહો છો કે ‘હિંદીઓએ એક જાતિ તરીકે જૂદાકાળમાં પૂરા જ્ઞાન-પૂર્વક દ્વિંસાનો ત્યાગ કર્યો હતો અને જ્ઞાનપૂર્વક માનવતાના પક્ષે ઉભા રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું.’ આ વસ્તુ શું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચી છે? મને તો મહાબારતમાં કે રામાયણમાં અથવા તો મારા પ્રિય ગુલસરીદાસમાં, જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વાત્મીકિ કરતાં ધણું ચડી જાય છે, તે કલામાં આ વસ્તુનાં નામનિશાન જણાતાં નથી. અત્યારે હું આ ગ્રન્થોના આધ્યાત્મિક અર્થોનો વિચાર કરતો નથી. એમાં અવતારી પુરુષોને જરૂર લેહીતસ્સ્યા, વેરથી ભરેલા અને દુશ્મન પ્રત્યે દયાહીન એવા વર્ણવ્યા છે. દુશ્મનનો પરાલભ કરવા માટે તેમણે યુક્તિપ્રયુક્તિઓનો પણ આશ્રય લીધો છે. એ ગ્રન્થોમાં યુદ્ધોનાં વર્ણનો અત્યાર કરતાં ઓછાં ભમકભર્યાં નથી. માનવી કલ્પના કરી શકે એવાં વિનાશનાં સ્થળોં શસ્ત્રાઓથી યોદ્ધાઓને સજ્જ કરેલા છે. રામની કીર્તિ જાવાને ગુલસરીદાસે જે

પહેલું લગ્ન મનાવ્યું છે તેમા દુરમનનો નાશ કરવાની તેમની શક્તિને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે ત્યાર પછી મુગ્ધમાન કાગ લો. તે કાગમા હિંદુઓ મુસલમાનો કરતા લડવાને માટે ઓછા તકપર નહોતા માત્ર તેઓ સંગઠિત નહોતા શરીરે પણ મૌલિક નમણા પડ્યા હતા અને અદર અંદરના કઠિયાથી છિન્નલિન્ન થઈ ગયા હતા આ જાતિને રિથે તમે જે ત્યાગનું આરોપણ કરો છો એવો ત્યાગ ડગ્ગાનું મનુસ્મૃતિમા કહ્યું નથી જુમાત્ર પ્રત્યે દયાના મિદાન્ત તરીકે મોદ્ધ ધર્મનો વિચાર કરીએ તો તે પૂરેપૂરો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે દત્તમ્યાઓ જે સાચી હોય તો મહાન શકરાચાર્યે હિંદુસ્તાનમાથી મોદ્ધ ધર્મને હાકી ડાઘા માટે અવધ્ય ધાતકીપણુ વાપરતા આચકો ખાસો નહોતો. અને તે સફળ થયા! પછીનો ખ્રિશ્ચ કાગ લો પ્રાન્તુ દરજિયાત નિશલાકરણ થયું છે પણ દિનમાથી મારનાની ધ્રુજ જરાય ગઈ નથી જેનોમા પણ આ સિદ્ધાન્ત તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એ લોકોમા લોહીને દેખીને ડરનાનો વહેમ ભારે છે પણ દુરમનના જન માટે કોઈ પણ ધુરોપિયનના જેટની ઓછી પરવા તેને છે મારા કહેનાનો અર્થ એ છે કે દુરમનના વિનાશથી આ પૃથ્વી ઉપરના બીજા કોઈ લોકોને જેટલો આનંદ થાય તેટલો જ જેનોને પણ થાય હિંદુસ્તાનને માટે વધારેમા વધારે કહી શકાય તો તે એટલું જ કે અદી કેનીક વ્યક્તિઓએ બીજા દેશો કરતા અહિસાના સિદ્ધાન્તને લોકપ્રિય મનાવવા માટે વધારે ભારે પ્રયાસો વધુ સફળતા સાથે કર્યા છે. પણ તે ઉપરથી એવો મત માધવાને ડાગણુ નથી કે લોકોમા અહિસાના મિદાન્તે ઊંડા મૂળ નાના છે.

“બીજું, તમે જો છો કે ‘મારો મુદ્દો એ છે કે અહિસા એ હિંદીઓની, જેની એમને ખમર ન હોય એવી, એક વૃત્તિ થઈ ગઈ છે, જે કોઈ પણ વખતે જાગ્રત કરી શકાય, જેમ તમાગ નાખનામા તમે કરી બતાવ્યું છે તેમ’” હું ધન્ય છું કે આ સાચું હોય પણ હું જોઉં છું કે મેં એવું કશું કરી મતાવ્યું નથી આહિકામા જ્યારે મિત્રોએ હતું કે ‘પેસિવ રિજિસ્ટ્રેન્સ’ હિંદીઓએ નજાના હથિયાર તરીકે ઉપાડ્યું છે ત્યારે : એને અમારી મદદભી ગળ્યો હોતો અને તેમના પ્રયે હસતો હોતો પણ એમ કહેનારા આવ્યા હતા અને હું ખોગે હોતો મારા એશ્વાને રિથે અને બીજા થોડા સાથીઓને વિરે એન ઝી રાખ કે તે સમગાનુ હથિયાર હતું અને સ્વાયત્ત તરીકે વર્ણવી રાખ એમ હતું પણ મોગ ભાગના લોકો માટે તે એ કેવળ શુદ્ધ પવિત્ર રિજિસ્ટ્રેન્સ હતું એનો આશય તેમણે એના જ માટે વીરો હોતો કે દિલ્લો નાર્ડ લેવની તેમનામા તાકાન નહોતી આ જોડો અનુભવ મને ખેડમા વરવાર થયો અતીન્ લોકો પ્રમાણમા વધારે મુક્ત હોવાથી મારી સાથે કો સક્રિય ગાળ્ય વિદ્ વાત કરે છે અને મને સાફ કહે છે કે આ ઉપાય તેમણે એના જ એ

સ્વીકાર્યો છે કે ખીન્ને માર્ગ અખ્યાત કરવાની તેમનામાં તાકાત નથી એ ખીન્ન માર્ગને મારા કરતા તેઓ ધ્રુવો વચ્ચે મહાદુરીઓ ગમે છે. મને લાય છે કે અંપારણના લોકો અથવા તો ખેડના લોકો નિર્ભયપણે કામીને માથડે ચડી જાય નહીં અથવા તો ગોળીઓની ઝડીઓ સામે લાભ પડી શકે નહીં અને એટલા જોખમની સામે એમ પણ કહી શકે નહીં કે અમે મહેસૂલ નહીં ભરીએ અથવા તો તમારે માટે કામ નહીં કરીએ એ વસ્તુ એમનામાં મને દુખાઈ જ નથી. એટલે મારી દલીલ એ છે કે જ્યાં મુધી પોતાનું રક્ષણ કરવાની તાલીમ તેમને ન મળે ત્યાં મુધી એ નિર્ભય થઈ તેઓ મેળની શક્ટી નહીં. અહિંસાનો પાપ તો એ માણસને આપવાનો છે જેનું જીવન જીવસાથી તરવરતું હોય અને જે પોતાના નિરોધીની સામે ખની કાઢીને ટટાર લીધો રહી શકે એમ હોય મને લાગે છે કે અહિંસા પૂરેપૂરી સમજ્યા માટે અને બગમર પચાવના માટે શારીરિક દિ મલતો પૂરો વિકાસ થયેલો હોવો એ અનિવાર્ય છે

“હું તમારી સાથે સંમત નથી થતો કે હિંદુસ્તાન પોતાના નૈતિક બગથી પશ્ચિમમાંથી અથવા તો પૂર્વમાંથી, ઉત્તરમાંથી અથવા તો દક્ષિણમાંથી ગમે એવા લશ્કરો ઊતરી આવે તેમને પોતાના કિનારા ઉપરથી પાર્શ્વ હાવી શકે. સવાલ એ છે કે આવું નૈતિક બગ એ શી રીતે ખીવરી શકે? આ નૈતિક બગના પહેલા સિદ્ધાન્તો પણ એ સમજી શકે તે પહેલાં એણે શરીરે બગવાન બનવું જોઈએ ખરું? આજે કોયે માણસો દરેકજ પ્રાતઃકાળે જગન્નિયતાના નામની આ પ્રમાણે ઠેકડી કરે છે:

तद् ब्रह्म निष्कलमद् न च भूतस्य

એ નિષ્કલ કલમ હું હું, પંચમહાબૂતોથી બનેલો આ દેહ તે હું નથી

यात स्मरामि हृदि सस्फुरदात्मतत्त्वम्

હું દરેકજ સવારે મારા હૃદયમાં સ્ફુરી રહેલા આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરું છું.

वाचो विमान्ति निखिन्ना यदनुग्रहेण

યત્રેતિનેતિવચનૈર્નિગમા અગોચુ

જેના અનુભવથી તમામ પ્રકારની વાણી પ્રગટ થાય છે, વેદ પણ જેનું વર્ણન નેતિ નેતિ કહીને કરે છે.

“હું કહું છું કે ઉપરના ક્લોકો બોલવામાં જગન્નિયતાની આપણે ઠેકડી કરીએ છીએ કારણ તેના લગ્ય અર્થનો કોયે મિચાર ક્યાં મિના પોષગની માફક એ રંગ જઈએ છીએ આ ક્લોકમાં જે રહેલું છે તેના પૂરા અર્થનો એક પણ હિંદીને સાક્ષાત્કાર થાય તો હિંદ ઉપર ચડી આવતા બગવાનમાં

અગાન લશ્કરને હાવના માટે તે એકલો પૂરતો થાય પણ આપણામાં એ તાકાત આજે નથી અને જ્યાં સુરી દેશમાં સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતાનું વાતાવરણ ન વ્યાપે ત્યાં સુરી એ આરી શકવાની નથી સમાય એ છે કે એ વાતાવરણ શી રીતે ઉત્પન્ન રવુ ? દેશના મોળ લાગના લોકોને જ્યાં સુધી એમ લાગ્યા કરે કે કેઇ માણસની અથવા તો પશુની હિસા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની તાબન તેમનામાં નથી ત્યાં સુરી આવું વાતાવરણ પેદા થઈ શકે નહીં એ તો સ્પષ્ટ છે કે એક બાગડને મોક્ષનો અર્થ હું સમજાવી શકું તે પહેલાં તેનામાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વનો વિકાસ થવો જોઈએ અમુક દરજ્જે એનામાં આ શરીરની અને આસપાસની દુનિયાની આસિક્ત પેદા થવા દેવી જોઈએ તો જ આ શરીરના અને દુનિયાના હાણબગુર સ્વરૂપનો ખ્યાન હું તેને સહેલાઈથી આપી શકું અને તેને સમજાવી શકું કે આ શરીર આપણને ભોગ ભોગના માટે નથી મળ્યું પણ તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે મળ્યું છે તે જ પ્રમાણે કેઈ પણ માણસના મનમાં અહિંસાનો એન્ડે કે પૂર્ણ પ્રેમનો મિદ્ધાત ઉતારવા માટે એ મન પ્રાણુવાન શરીરની મારફત મરામર ખીનીને પરિપક્વ થાય એની મારે શક્તિ જોઈએ જોઈએ હવે મારી મુશ્કેલી અહીં જામી થાય છે કે આ મિચ્છારને વ્યવહારમાં શી રીતે ઉતારવો ? પ્રાણુવાન શરીર હોવું એનો શો અર્થ ? હિદાઓએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાની તાનીમમાં કેટલે સુધી જવું પડશે ? દરેકે દરેક વ્યક્તિએ એ તાનીમમાંથી પસાર થવું પડશે કે સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય અને લોકોમાં શસ્ત્ર ધારણ કર્યા વિના પણ પોતાની આસપાસના વાતાવરણ માંથી જ આશરમક હિંમત આવી જાય એવું જન્મ છે ? હું માનું છું કે બીજો મિચ્છાર ખરો છે તેથી અમારની પરિસ્થિતિમાં મારી વાત તદ્દન સાચી છે જ્યારે દરેક હિદાને હું લશ્કરમાં જોડાવું કહું છું ત્યારે સાથે સાથે સતત એને કહેતો રહું છું કે એ લશ્કરમાં જોડાય છે તે લોગીની તરસ છિપાવના માટે નહીં પણ મરણનો ભય ન રાખવાનું શીખવા માટે છે સર હેનરી વેર્નિનું આ કથન જુઓ. મોરલેના સરમરણો, પુસ્તક બીજું, એમાંથી હું એ ઉતારું છું

“ દુનિયાની મહાન કોમોના જીવનમાં મરણ મૂળ્ય સ્થાન ભોગવે છે

૧ મહાદુર અને ઉદારચિત્તો એ શુભ જ છે કે જીવન કરના અમુક વસ્તુઓને તે પહેલી પસંદગી આપે એ વસ્તુઓ વિશે માણસના દિલમાં શકા ન હોય અને તે માટે મરતા એ ડર નહીં સાચી સ્વભાવિક જુદી જીવનના અતિમ ધ્યેય તરીકે સારી રીતે મરવાની યજ્ઞ શીખવા પાઠ્ય લાગેલી રહે છે ખરેખર, જે સારી રીતે મરતા શીખ્યો છે તેણે પોતાનું જીવન વેડફી નાખ્યું નથી એ જીવનનું મોળમાં મોટું કર્તવ્ય છે જેને મરવાની કળાનું જ્ઞાન થયું છે તેને જ સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન થયું છે, તે જ સાચી મુક્તિ દયામાં રહી શકે છે તે યજ્ઞથી ડરતો નથી તે

સારી રીતે સતોપથી અને શાંતિથી જીવન ગુજારી શકે છે . . . જ્યારે જીવન બોજાવ્યું થઈ પડે ત્યારે મરવાનો ખરો અવસર આવ્યો છે એમ સમજવું તે વખતે મરણ આશીર્વાદ સમાન છે અને જીવનમાં ઝાંઝાર મહેલો હોતો નથી ' પત્રી મોન્સે કહે છે, 'જ્યારે એનો વખત આવ્યો ત્યારે ટાવરની ટેકરી ઉપર ચડી વખતે વેનિસની ગતિ એના શબ્દો જેટલી જ ઉમંગ અને દઢ હતી '

"લશ્કરભરતીના માગ દરેક ભાષણમાં યૈનિકની ફરજના આ ભાગ ઉપર મેં વારંવાર વધારે ભાર મૂક્યો છે એવું મારું એક પણ ભાષણ નથી થયું જેમાં મેં કંઈ હોય કે 'જર્મનોને મારવા માટે આપણે જઈએ' મારા સવળા ભાષણનો સૂર એ છે કે 'હિંદની અને સાંત્રાજ્યની ખાતર આપણે લડાઈમાં જઈએ અને મરીએ.' મારી માગનીના જવાબમાં ખૂબ મોટી ભરતી થઈ અને અમે બધા હાન્સમાં જઈને લડાઈનું પાત્ર જર્મનોની સામે ફેરવી શકીશું તો મને લાગે છે કે અમારી વાન સભાગારવાનો હિંદને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે અને હિંદ કાપમી મુલેહ જરાની શરે હવે આગ કમ્પના કરશે કે નિર્ભય માનુષોનું લશ્કર ઊભું કરવામાં હું સફળ થઈ અને એ લોકો ખાઈએમાં પહોંચી જાય અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની બદ્ધકો મૂકી દઈ જર્મનોને પડકાર આપે કે તમારા માનવમધુ એના અમારી ઉપર ગોળી ચલાવો, તો હું કહું છું કે જર્મન હૃદય પણ પીગળી જશે જર્મનો એકની રક્ષણી વૃત્તિના જ છે એવો આરોપ તેમના ઉપર મૂકવાનો હું ઇન્કાર કરું છું

'એટલે આ અગ્રનો અર્થ એ થયો કે અપમાદપ્રસન્નગોમાં એક આવશ્યક અનિષ્ટ તરીકે યુદ્ધનો આશ્રય લેવો પડે, જેમ આપણા શરીરનો આપણે લઈએ છીએ તેમ જો હેતુ શુદ્ધ હોય તો યુદ્ધને પણ માનવગતના લાવામાં ફેરવી શકાય પણ અહિંઆની યુદ્ધ પ્રત્યે તદ્વચ્ચતાથી જોતો બાળુએ ઊભો રહી શકે નહીં એણે પોતાની પસંદગી કરી જ લેવી જોઈએ કા તો યુદ્ધમાં સક્રિય સહકાર આપે તો યુદ્ધનો સક્રિય નિરોધ કરે.

"ગાજકીય ઝવણમાં અને ખટપટમાં હું દુષ્ટી જઈએ એવો તમારો ભય મિનકુલ છોડી દેજો ગાજકીય ઝડપ અને ખટપટ મને સહે એમ છે જ નહીં અન્યારે તો મારો તેમા પડવાનો ઝોલમાં ઝોલો સભવ છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ હું મિલુલ તેમા પડે તો નથી ત્યાં હું રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો ખરો તેનું ત્રણ મારી પોતાની મુખિત મને તેમા જણાઈ મોન્ટેગ્યુએ મને હેલ્ડ, 'દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં તમને ભાગ લેતા જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે' વિચાર કરવા માટે એક ક્ષણ પણ વીધા વિના મેં જવાબ આપેનો, 'તમે મને તેમા જુઓ' છો ત્રણ મારું ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્ય તેના

મિના હુ કરી ગયું એમ નથી ' મને લાગે છે કે મારા જીવનના અત મુધી મારો આ જ જન્મ રહેશે

“હવે મેં તમને ગમતી એક કાપડી જ લખી છે એરી ફરિયાદ તમે કરી શકશો નહીં કલગને મલે મેં તો તમાગ ઉપર એક લામોનય નિમ્ધ ઝીક્યો ૩ પથુ આ ટાલે મારા મનમા શુ ચાની રહ્યું છે તે તમે જાણો એ આનંદક હતુ આ મધુ વાચીને એના ઉપર તમારો અભિપ્રાય આપરો અને મારા જે મિયારો તમને ખોગ લાગે તેને નિર્દય થઈને ચીરશો

“હુ અગા રાખુ છુ કે તમારી તમિયત મુરતી જતી હશે અને તમાગમા શક્તિ આપતી જતી હશે મુસાફરી કરના જેવી તમારી તમિયત થાય ત્યારે અમે મધા તમારુ સ્વાગત કરીશુ એ કહેવાની જરૂર લાગ્યે જ હોમ પ્યાગ મોહન

ગઈ રાત્રે આશ્રમમા ગયા આશ્રમમા મારાને મારા કરનામા અને ધણી આતરિક ખામતોના નિકાનમા વખત ગાળ્યો પ્રભુદામના ૭-૭-૧૮ કાગળ ઉપર કોન્ફરન્સ ભરી સબંધ ધરાવતા ભાષિઓના જવાબો લીધા રાત્રે નડિયાદ આ થા

મગસકે બીને નવાગામ જવા નીકળ્યા નવાગામ મારેજડીથી સાડાદસ મર્તન થાય ચાનીને જવાનો ધરાહો રાખેને હતો સાથે કાનનમા ૮-૭-૧૮ ખાઈને ખુશ થાય અને ચોક્લેન્ની સરખામગી કરે એવા મગફળી અને ગોળના લાકુ હતા સિપાઈની રીતે માખુએ હાથમા દામરો રાખીને તે રસ્તે ખાત્રા માખા સાથે આન થી કહેતા ગમ “ સિપાઈગીરી કરી છે, આફ્રિકામા મેં મકુ એવ એવુ કીધુ છે ”

પડીની ‘અમરસત્ર’ નામક ઉપર નાતો ચાની કહે કે “મદરેવ ‘અમરસત્ર’ તો સારુ છે, પાખળથી રલોડો પથુ સરા આવે છે, ખોત તો ધૂગ જેવુ છે, પથુ લખાય સારુ છે અને દાનનરામ પડ્યા કુદરતી લખતા હોમ એવુ લાગે છે

મેં કધુ મેં નાચુ નથી એને શુ કું? પથુ ગિજ રૌની તો હોની જ ભેઈએ

બાપુ કહે તમે કિનજ કોને કહો?

મેં કધુ જે મિયાર વધારે મહેની ભાસામા મૂકી શમતો હોય ત્તા જે કધુ ભાસામા મતાનવાની ખાતર બતા થો હોય, જેમા પ્રણતા એ બૂલ્યુ નરી હોમ પથુ ભારૂપ હોમ તે ગિજ અને એની રૌની દોનતરામ પડ્યાની ગણાય છે બાપુ મહે ના સમજવુ પ્રણ પડે તેને ગિજ નડી કહેવાય

મેં કહ્યું : રમણભાઈનો જે સરળતા ગુણ છે, તે ગુણ દેવતારામ પંડ્યામાં છે જ નહીં.

તો કહે : તે ખરું, પણ એની કાણુ ભાષાને હું કિલ્લ નહીં કહું, કારણ સમગ્રતા વાર લાગે તેથી આપણે કાર્મ ભાષાને કિલ્લ નથી કહી શકતા.

મેં કહ્યું : બાણી જોઈને કાણુ કરી હોય, વિના કારણ કાણુ કરી હોય, તે કિલ્લ કહેવાય. વિચાર ન સમજવાને લીધે મહિલાવત્તી ભાષા કાણુ લાગે પણ તે કિલ્લ નહીં. અલંકારોને લીધે કાણુ લાગે એવી ગોવર્ધનભાઈની ભાષા કિલ્લ નહીં, પણ રિલ્લ જ કહેવાઈ છે.

તો કહે કે : હશે. પણ મહિલાવત્તી ભાષા ઘણું ઠેકાણું એવી નથી કે જેને સાદી રીતે જનાવાય છતાં કાણુ રીતે જનાવી હોય?

મેં કહ્યું : ના.

વાત ત્યાં અટકી. પછી મેં પૂછ્યું : અંગ્રેજ લેખકોમાં કિલ્લ ભાષા કોની?

જરા વિચાર કરીને કહે : આપણને કિલ્લ લેખકો સીખવાતા નથી, એટલે શું કહેવાય?

મેં કહ્યું : જોન્સન તો ન કહેવાય.

તો કહે : ના, નહીં જ.

મેં જરા હસતાં હસતાં કહ્યું : ઓસ્ટિનની ન્યુરિસ્પ્રુડન્સ કિલ્લ કહેવાય.

બાપુ : મને તો નથી લાગી. એની એક પ્રકારની રીત હતી, પણ મને તો તેમાં બહુ રસ પડતો.

મેં કહ્યું : ડાર્સીના જેટલો પ્રસાદ એમાં ખરો કે?

તો કહે : ના. એ વાત સાચી, પ્રસાદ તો નથી જ. પછી કહે : તમે 'સ્ટીવન્સ ડિજેસ્ટ ઓફ એવિડન્સ' વાંચેલો? એના ઉપર હું તો દિદા છું. આપણે કાયદાનાં પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામાં લાવવાં જોઈએ પણ આપણા વકીલોને ક્યાં ગુજરાતીમાં બોલવું જ છે? એ લોકોને જ્ઞાન ક્યાં છે કે ગુજરાતીમાં એ પુસ્તકો મૂકી દેવાથી પ્રભને કેટલી ચક્રાવય? અને આપણા સકારોને તો જાણે સાચી પ્રવૃત્તિ હાય લાગી જ નથી. રેડિયાળ પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરે, પણ આવું કાંઈ સૂત્ર છે?

મેં કહ્યું : મારે દેવતારામ પંડ્યા વાંચવા જોઈશે. તમે વાંચશો એ મને ખાતરી હતી એટલે જ મેં તમારે માટે કહાવેલી.

તો કહે : હું તો વાંચવાનો જ. મારે તો ગુજરાતીમાં રેડિયાળમાં રેડિયાળ પુસ્તક હોય તે વાંચ્યે જ છૂટકો છે. હા, મને લાગે છે, કે ગુજરાતી બાઈબલ મારાથી ન વાંચાય. એનું કારણ એ છે કે અમુક વરસો સુધી એક

વસ્તુ અદ્ભુત ભાષામાં વાચેની તેની તે જ વસ્તુ ખીજી ખરામ ભાષામાં વાચવી કષ્ટ પડે માઇમનનું ભાષાતર કરાવનાનું તો મિશનરીઓને માથે પડ્યું એમ્લે લગ્યમાં લગ્ન પુસ્તકનું અને અગ્રેજી સહિષના ઉત્તમ નમૂનાનું ભાષાતર તે તરન ગદી થયું આપણા સાક્ષરોને એ શ્રનાનું પણ સ્પષ્ટ નથી ક્યારે સ્પષ્ટ ?

પત્રી કહે આ વાત તજીને હવે આપણે રિક્કટિંગ પર વાત શ્રીએ મને હાન ભારે ગાતિ છે તમે એન્ડ્રૂજનો મગગ ફરી નાચી ગયા ? તેની ઉપર ચર્ચા કરો ઝડપે કરવા જેનું કાર્ડ જ ન નાગ્યું ? આજે હું મારી પામે પોલામને ઇચ્છુ છું તે જો હોન તો વ્હતાથી મારી સાથે પગલે પગલે ઝડપે શ્રી મને ખૂમ નિમારનાની ફરજ પાડે, અને તે વસ્તુ ઉપર છોડના વિચાર શ્રાવે

એમ્લે મે એન્ડ્રૂજના પત્રના સમઘમાં વાધા શરૂ કર્યા પ્રાત સ્મરામિ સમજનારો અને આચરનારો બની પ્રજાઓના હ નાને હમનનાની લગુતા રાખે ખરે ?

બાપુ ના, ન રામે પણ તેનામાં એ શક્તિ હોય તે વાપરે કે ન વાપરે તે જુદી વાત છે

મે કહ્યું આજના રાજકીય અધીનતાના વાતાવરણમાં એ તરન સમજનારા છે જ નહીં એમ આપ કહે છે ? મારો જૂનો કંધરો પાડો આવે છે હું તો માનું છું કે છે જ, અને તેને જરૂરથી ખીગ્વની પરવા નથી પડી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમના થાય કે હિંદુસ્તાન સગમી ગય

બાપુ હોય પણ મને શક છે

મે કહ્યું વારુ, ત્યારે તમે એમ કહેના માગો છો ને, કે આ રાજકીય પારતત્વ આત્મમાક્ષાકારમાં પણ આડે આવે ? મરણ તમે તો જુ જ છે કે એ મરણસર તો મે મારી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ વહેરી છે

બાપુ હા એ વાત સાચી કોઈ માણસ એવો નીકળે કે તેની આડે ન આવે પણ પ્રજાનું શું ?

મે કહ્યું કોઈ કોઈ માણસની જ હું નાત શુરુ છું પ્રજા તો કોઈ વિસ આધ્યાત્મિક સ્વાતત્વ મેળવી શકનાની જ નથી

બાપુ હા, પ્રજાને સમઘે બરોગર પણ હું તો માનું જ છું કે આવો વિપ્લવ ચાની રહ્યો હોય અને અમલવાદમાં બેસે, તમે મ્હેર છો તેવો જાની તે જોયા જ કરે, લેને મોનનતવારી હોય તોપણ પોતાના પ્રિયાથી પણ વાતાવરણ ઉપર અગર ન શ્રે, એ મને જ નહીં મને નથી લાગતું કે એવા પુરુષો હશે

મે કહ્યું ત્યારે એ વાત આપણે મધે કરીએ એમા આપણે બને એવું નથી પછી મે કહ્યું કે તમે લૂનાનગડાને નિરિન્દ્રિય કરો છો તે શુ મૂર્ધ્ન્યેનિય પણ ગુમાની મેમ હોય છે ?

માપુ ના હુ તો મૂર્ધ્ન્યેનિય ગયેની હોય તેવા વિષે જ હુવા માણુ હુ હાયત કપાઈ ગયેના માણુમમા પણ માગ્યાની નિર્દયતા હોય છે જ

મે કહ્યું એ અપ્રજ કરનુ જોઈએ જેની ધનિય ગઈ હોય તેને તે ઈન્દ્રિયના ઉપયોગના વિચાર ન જ થાય એવું કાર્ક છે ખરું ?

માપુ ના, ના નપુમકો તો અતિગય વિષયી હોય છે

મને યજ્ઞ માત તો એ લાગે છે કે છ મહિનામા આ લોકો તૈયાર શી રીતે થાય ? અને તમા લડીને આવ્યા પછી પણ એ તો નિ સત્વ થઈ જવાના, એમ મને લાગ્યા કરે છે સાજે બીજી વાતો ઉપર ચા મા

મે યજ્ઞ માપુ મને તો એમ હજી લાગી જ નથી ગયું કે આપણો સધા શી જશે અથવા આપણે રણભૂમિ પર જવું પડશે આપણા રગડોની જરૂર જ નથી પડવાની આપણે જાને તૈયાર થઈશુ તે પહેલા લડાઈ પૂરી થઈ ગહેશે

માપુ તે તો કેનુ સારુ મટેવાય ! પણ તે ચે આપણા લોકો સમજતા નથી પણ આ બચા કરતા તો મુસનમાનોનો સવાન મને વધાએ ખૂબી રહ્યો છે મુસનમાનોને કેમ સમજાવવા ? એ લોકોમા ભારે તિરસ્કાર વ્યાપેલો છે મને મારી ન્યૂનતાઓ નિશેન લાગતી જાય છે મને એમ થાય છે કે મહુ પૂર્ણતાથી મે ભ મ નથી આરબ્યુ હુ બે આરો મેસી ગયેલો હોત તો કાર્ક હુ ખ ન હવુ પર મે તો મધાને ઉપદેશ આપ્યો છે, અનિસા સમજતી છે હવે માગ ઉપદેશથી કાર્ક એમ માની લે કે આપણે તો લડાઈમા ન જ જઈ શકીએ, મગ્યુ ગાધીએ અહિમા સમજતી છે, તો મને ભારે આઘાત પહેલે એલે જ મે આ મામ લીધુ છે હુ અહિસા શુ છે તે સમજાવના મેં હુ

સારારે સાન માર્કિય ચાલવાનુ થયુ તમા ખૂમ વાતો થઈ મીટિંગ ન થઈ શકી વાતચીતની એમના મન પર થયેની અસર દેવદસના પત્રમાથી જણાશે માજે સા ૧૭ મર્ચન ચાનતા આવ્યા રટેલન ઉપર રિઆતિ ગાડીમા ઇન્દુલાન સુધારાની યોજના લઈને આવેલા તે વાચી નાચી રહ્યા પછી મહે એ લોકોએ ભારે પ્રયન કર્યો છે એમા શક નથી એ લઈલેરી જોઈએ એમાથી આપણી શક્તિ હશે તો મહુ કદારી શકીશુ બહુ વધી શકીશુ આપણે ન નઈએ તો આશ્ચી નમગાર્ક જ મહેવાય આ મવુ એમ્સકડને ઘટે છે એમ્સકડ ઉપર હુ તો પ્રથમથી જ ફિદા છુ આપણે આની ઉપર તીકા કરતા જઈએ

અને રિક્ટ આપના જઈએ તો કેવું સારું ! જીને દિવસે ઝીણાને કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું છે :

જ “ એ કેવું લગ્ય થાય કે આપણે રંગરૂટની ભરતી કરતા જઈએ અને તેની સાથે સાથે જ આ સુધારાની યોજનામાં ફેરફાર કરાવવાનો આગ્રહ રાખીએ.”

આજે થણા કાગળો લખ્યા. તેમાંનો પ્રથમ મગનલાલને :

“ મુ. ખુશાલભાઈ અને દેવભાભી શાંત રહી શકે એવું જો કરવું ઘટે તે કરજો. પરબુદાસ વગેરે ત્યાં જમે છે, એમાં કાંઈક વિપરીત પરિણામ હું જોઉં છું ખરો. કેશુ રાધાને ભારે આધાન પહોંચતો હશે. વિવેકે વિચારી યોગ્ય કરી લેજો.” ■ x x

હરિલાલનો કાગળ. નરોત્તમ શેઠને લખેલા કાગળ માટે ધાતકીપણાનો આરોપ, રિક્ટિંગ માટે મારી દશા નથી, વગેરે. એને જવાબ :

“ તમારો કાગળ મળ્યો. મને જો સ્વયં લાગ્યું છે તે કહેવામાં જો મેં ધાતકીપણું વાપર્યું હોય તો મારો કાગળ જરૂર ધાતકી છે. હું હજી પછી કહું છું કે જગત તમારી નિર્દોષતા કદી કબૂલ ન કરે. તમે સાકચીમાં ગમે તે વાત કરી હોય છતાં તમારા સદ્ગુણો ખ્યાલ નરોત્તમ શેઠને ન આવી શકે. તમે તો જૂલ ઉપર જૂલ કરી. દશ હજાર ખોર્જીને જપ ન વાલ્યો. પણ તમારી સાથે દલીલ ન કરવી ઘટે. પ્રધિર તમને સદ્ગુણ આપે. મેં જૂલ કરી હશે તો હું સુધારીશ. તમારાથી હજી પણ બનાવી શકાય તો ખતાવજો.

“ લગાઈમાં તમારા જોડવા વિષે હું સમજ્યો. જ્યારે તમારા સ્વયં વિષે મને શંકા ન હતી ત્યારે મેં સૂચના કરી હતી. હવે એ સૂચનામાં કાંઈ રસ રહ્યો છે એવું મને લાગતું નથી. મને શક રહ્યો ત્યારથી મારી થી દશ થઈ છે તેના ખ્યાલ હું તમને આપી શકું તેમ નથી.

“ પ્રમુ તમારું કલ્યાણ કરો, તમને સન્માર્ગ બતાવો, એ મારી ઇચ્છા.

જાપુના અ શીર્ષક.”

દેવદાસને કાગળ :

“ ચિ. દેવદાસ,

“ તમારા કાગળની ગેરહાજરીથી ચિંતા રહેતી હતી તે આજે મિ. નરેસનના તારથી દૂર થઈ છે. માંદગીનું ખરોખર કાગળ શોધી હવે ફરી ન માંદા પડે. એમ થાય તેમ કરજો. માંદગીમાં ઢિંદી શીખનાગએએ શું કર્યું ? તેમાંના કોઈ તમારી પામે આવના હતા ? કોઈએ અખાસ જારી રાખ્યો હતો ?

“ હજી સુધી એક પણ રંગરૂટ મને મળ્યો નથી. આવી દેશની ભયંકર વ્યથિ છે.

“ત્યા જે તાર તમે જોયો તે તો ગોઘાગો હતો અઘરી ભરતી કંગાર કાઢી મારો નામેરી કે, તેથી આ જૂથ થઈ છે. હજી સુધીની મારી નિષ્ક્રિયા એમ સૂચવે છે કે લોક મારી સનાદ માનના તૈયાર નથી પણ ત્યાં તેઓને દુઃખે એના કામમાં હું હાથ ધાતુ ત્યાં મારી મેના લેના તૈયાર છે આ જ મથાઈ છે એ સેનામાંથી સવાહનો અધિમાર ઉત્પન્ન થાય છે પણ વગસની સેવા, તે પણ જુના જુદા પ્રદેશમાં, એ કાર્ક જ નથી. એમ તો ભરતી વિશે માગથી બીજી કાર્ક થાય જ નહીં આવે સમયે હું પડેન કરી ચૂંચો એટલી શાંતિની મને જરૂર હતી હજી તમ આવે જ છે. આ તો મેં આજ વગીનું પરિણામ જણાવ્યું

માપુના આશીર્વાદ”

દામોનકર વકીનાના દીકરાએ નગન લખીને પોતાની સ્કોવરશિપના આર રૂપિયા આશ્રમને મોકલ્યા તેને જવાબ

“ચિ. દત્તાત્રેય,

“તમે પાંચમા ધોરણમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા તેને આરુ તમને ધન્યવાદ આપુ છું. જેમ ભદ્રતરમાં પહેલો નંબર રાખ્યો છે તેવો જ આરિત્રમાં રાખ્યો એવું ધન્ય છું

“પહેલાં માસની શિષ્યવૃત્તિ તમે આશ્રમને આપી તેથી ગણ થયો છું તમારા દાનનું રહ્યું હું આશ્રમમાં જઈતા ત્યારે સમગ્રનીગ પિતાથી તમારામાં આજથી જ આમ પરાપકારવૃત્તિ રેડ્યા હો છે તે તમારે આરુ સુનદ વારમો છે. તેને તમે કેળવજો.

મોહનદાસ ગાંધીના આશીર્વાદ”

સુનારાની યોજનાના સંમધમાં સમાધાન થયું મિસિસ બેસન્ટ અને તિનક

પર સખત ઉદ્ગારો કાઢના પછી વિનિત પક્ષ સાથે મળતા

૧૭-૭-૧૮ થયા. પછી શાંતિધારનો પત્ર આવ્યો તેમાં લખેલું કે

જ “મિસિસ બેસન્ટે અને તિનકે ગ્રેસમાં આવડ્યું બધું લખ્યા પછી હવે તમાગ અને મારા પક્ષને લગભગ મળતી આવતી રિયતિ સ્વીકારી છે એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે કે ગ્રેસમાંથી તમારા અગ્રગા રહેનાની ખૂબ વાતો આવી રી છે તે મને ગમતી નથી હું એ સમજી શકતો નથી”

તેમને જવાબ લખ્યો

જ “ભાઈ શ્રી શાંતિધાર,

“તમે મુમર્ક જઈ શક્યા તેથી હું બહુ રાજી થયો છું તમે કોગ્રેસમાં જશો એ તમારે મારે બહુ બહાદુરી ભરેલું હશે, એમ હું ધારુ છું. મારે કપૂલ કરવું

જોઈએ કે પંડિતનું વનજી જેનું ધખામા ખતારવામા આ યુ છે તેનું સાચું હોય તો મારી એમની સાથે સહાનુભૂતિ છે તેમને માટે કોંગ્રેસના પ્લેગ્ડોમ ઉપરથી ગેરહાજર રહેવું, એ એમની જિંદગીનું એક બહાદુરમા બહાદુર કૃત્ય ગણાશે મને લાગે છે તે આ છે

“૨ શી રીતે એ સભામા હાજર રહું, જેમા હું જાણ છું કે જોગી દેવવણી આપનામા આવનાર છે ? અને દરારવાના મુખ્ય રમૂ પ્રતારાઓ જે બોલે છે તે વાતમા માનતા નથી અને જે દરારવાની તરફથીમા તેમણે મન આપના કરો તે જ દરારવેને તેઓ પોતે જ છપામા નમોડી કાઢવાના છે હું જાણ છું કે આ પ્રશ્નની ખીજી બાજુ પણ છે પણ આ ક્ષણે તો અનગ રહેના તરફ દુનુ છું

‘ તમારી તમિલન સારી હશે

સેવક

મો. કે. ગાંધી

હનમ તરાવને કાગળ લખ્યો

૧ ‘ મહુ રખતથી તમને મળ્યા લખવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું પણ લશ્કરભરતી મારેના મારા રખડપાને લીધે મારા પત્રન્યનહારનું કામ હું બરાબર સભાગી શકતો નથી આજે એ મમમાથી છૂટીને દિવસ મળી ગયો છે અને તે મેં પત્રો લખવાને આપ્યો છે તમે દેવદામને માટે જે પ્રયુ છે અને જે રી રહ્યા છે તે માટે અતકરણથી તમારો આભાર માનુ છું દેવદાસ પોતાના એકેએક કાગળમા તમારા પ્રેમ વિરે લખે છે એ મહે છે કે એની માદગીમા તમે સાચા મિત્રની ગરજ મારી છે હવે હું તામિલ શીખવા માટે દિદી ઉમેદવારોને પસંદ કરીશ

‘ હું જાણુ છું કે વરખરભરતીના મારા કામથી મિત્રોને જુદા જુ. કાગળોસર — રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક — દુખ લાગે છે પણ હું જાણુ છું કે મારા આ કામને વમોડી કાઢવામા જ ને પ્રકારના મિત્રોની જૂથ થાય છે માગ વિચારો દેશની આગળ ધણા લાગ્યા સમયથી છે પરતુ માણસનો ખરો ન્યાય તો એના કૃત્યોથી કરવાનો છે, એની વાણી ઉપરથી ભાગ્યે જ ચર્ચ શકે વળી મારે તેમના વાવા ઉનામને મઠી નાખવા જોઈએ નહીં તેઓ જે કહે છે તે પ્રમાણિકપણે મહે છે અને પ્રેમને લીધે જ મારા ઉપર ની. કરે છે અહિસાના મારા આચરણ માથી અને અહિસાનો કડકો પણ લેણેને સમજવવામા મને મળેની નિષ્ક્રિયતાથી આ શોધો ઉપર હું આગ્યો છું કે દરેક પ્રકારના મારવામા હસા નથી, કેનીક વાર તો અહિસાના પાનન માટે મારવાની પણ જરૂર પડે આપણે એક રાષ્ટ્ર તરીકે

મારવાની સાચી શક્તિ ગુમાવી બેઠા છીએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે મારવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠા હોય તે અહિંસાનુ આચરણ કરી શકે નહીં. અહિંસામાં જાંચામાં જાંચા પ્રકારના ત્યાગ રહેલો છે. નમણા અને આવડી થઈ ગયેલી પ્રજા ત્યાગનું આ ભવ્ય આચરણ કરી શકે નહીં. જેમ ઉંદર વિષે એમ કહી શકાય નહીં કે મિલાડીને મારવાની શક્તિનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે. એ વાત બહુ લાયકર લાગે પણ તદ્દન સાચી છે કે આપણે લાંબા વખત સુધી જાગૃત પ્રયત્ન કરીને આ શક્તિ પાછી મેળવરી જોઈશે. અને એ મેળવ્યા પછી જ આ શક્તિનો સતત ત્યાગ કરીને હિંસાની યાતનામાંથી આપણે દુનિયાને છોડી શકીશું. આત્મમના સંબંધોને પણ અહિંસા વિષે મરાઠર સમજનામાં મને નિષ્ફળ થતો જોઈ મને કેટલું દુઃખ થતું હતું એ હું પૂછી અસ કારક ભાષામાં ચર્ચવી શકું એમ નથી. એ બધા મારી વાત રાજ્યુ પીથી ન સાબળે એવા નહોતા પણ તે વખતે મને ભાસ થતો હતો અને હવે તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે સંયતે ચલણ કંવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. સંગીતથી ન ટેવાયલા કાન આગળ ઉત્તમ સંગીત ગાવું એના જેવું એ હતું. પણ આજે આત્મમાં લગભગ દરેક એ વાત સમજી ગયા છે અને અહિંસા એટલે સમજાનો ત્યાગ, નમણાના નહીં, એ વિચારથી તેમનામાં નવું તેજ આગ્યુ છે. વ્યવસ્થિત યુદ્ધ અને વ્યક્તિગત લડાઈ એ બેની વચ્ચે કશો ભેદ કરવાનું શક્ય નથી. લૂંટારાઓની આમતમાં પણ સંગઠિત વિરોધ અને સંગઠિત ખુતામરકી હોઈ શકે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચોદો એ કહેવાય જે ગમે તેટલા માણસોની સામે નિર્ભય બોલો રહે. તે વખતે એને પોતાની મારવાની શક્તિનો વિચાર નથી આવતો, પણ એને તો એ વાતની બારે ખુમારી હોય છે કે પચાપન કરીને સહે ભરી જન બચાવવાનું શક્ય છતાં રાજ્યુશીથી પોતે મરવાને તૈયાર જોએ છે. હું ચોક્કસ માનું છું કે આ ત્યાં આજેને આપણે આત્મ-રક્ષણની કળા શીખવરી જ પડશે. મને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ ભાસે છે કે જે આપણે આત્મરક્ષણની શક્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ તો જગાનાઓ સુધી સ્વરાજને માટે નાવાયક રહેવાના છીએ. આમાંથી આત્મવિકાસ વિષે અને દેશના વિકાસ વિષે કેટલા બધા ખ્યાલોની મારે પુનઃ વિચારણા કરવી પડી છે. આજે જેટલું મેં કહ્યું છે તેથી વધુ ચર્ચા અહીં નહીં કરું. તમે સાચા શોધક છે. તમે અહિંસાનો આ નવો વિચાર ગરાગર સમજી જાઓ તે માટે હું બહુ ધન્યવાદ છું. એમાં પનન નથી પણ ઉન્નતિ છે. આ શોધને લીધે પ્રેમનું જે દર્શન મને થયું છે તે પહેલાંના કરતાં અનંતગર્હ ચડિયાતું છે.

સેવક

મો ૦ ૩૦ ગાંધી”

આન દશ કરને મગજ લખ્યો

“ સુત ભાઈશ્રી

૧૮-૭-૧૮

“આપનો પત્ર મળ્યો સગસાઈ મરતા જ નય,
માતા પશુ પડે આપણા હાથ ઉપર રેનવે ગાડીની આરીઓ
પડે પગે ફેસો વાગે,—આ બરા દુ ખોમાથી મુક્તિ મેળવાય ને માત્ર સુખ જ
ભોગવાય એવી ઔરધિ આપના બહેણા અવ્યવસ્થાથી આપે શોધી જ નહીં ?
જાતા એ અવ્યવસ્થા દ્વારે કઈ શાંતિ આપે ખરો ? કે એ તો વેદ જ આપે ?
આને જગ્યામ આપ સાજ થશે મળીએ ત્યારે જ વાગશે ને મજૂરો તો
ધીરજવાન છે એને રાહ જોજો અને જો પ્રાર્થના ફળતી હોય તો જરૂર
આપનો હાથ ટુરત પાડો મમ મરતો થઈ જાય એવી પ્રાર્થના મરશે દરમિયાન
તેઓમાના ધણા તો પાત્રીસ નહીં પણ પચાસ ટકાનો નવારો લેતા થઈ ગયા છે
અમાનાનભાઈ કહેતા કે આપના કાનમા એ કાર્ક વાત કરી જશે મારા કાનમા
તો તેમણે મ્ની છે પણ આપ તો એમને મોએથી જ સાંભળો તે સારુ
મોહનદાસના વદમાતરમ’

જગજીવનદાસ ના મહેતા પ્રિયારા અડી આવીને તાવે પગમા પૈસાનું
પાખીય આરાયુ તેમને મગજ

તમારો મગજ મળ્યો તમારો કોઈ અને રૂપિયા ચોરાયાનું સાંભળ્યું ને
દિનગીર થશે દૂનગી ગાળને ઝાઝી મગાઈ જેવું થયું છે અનાયાશ્રમમા તેવો
કોઈ ચોર છે બે ત્રણ વેળા એમ મન્યું છે તમને કોઈએ ચેતનવા જોઈતા
હતા પણ કોઈને ન સમજ્યું

તમારો તાન તદન ગયો ફરો ભઈ જીવરાજને કાગળ આજે જ લખી
શય્યો છું તે આ સાથે છે યોગ્ય લાગે તો ખીડી ફેળો

તમારા વેપારની સ્થિતિનો માર્ક ખ્યાન આ વેળા મે મેળવ્યો તમે જે
પૈસાથી વેપારમા પડ્યા છો તે મને દુ ખકર જણાય છે મારી સનાહ કઈ પણ
મામની હોય તો તમે આજે જ તમારા વેપારને સકેલો, રૂપિયા જેના લેનાયા
છે તેના આપી દો ને કોઈ નોકરી શોધો તમને નોકરી મળવામા અ ચણ
ન જ આવે તમારે કેનડા સાદુ જન ગાગવું હોય તો આશ્રમ ખુલ્લું જ છે
મારો આગ્રહ નથી તમારે જેને સસાર પુરુષાર્થ માને છે તે કરવો હોય તો
ભને કરો પણ તે તમારા જ બળથી આ કાર્કમા તમે જેટલી દીન કરશો
તેમજ તમને પશ્ચાત્તાપ રાનનારું છે

“ બધી જગ્યાએ બધા પોતાને હાથે જ દુ ખ નહોરે છે પણ તમારી
કુત ગમગમા હું જેમ ઊતરું છું તેમ તમારે બધાને નિમે દુ એ વધારે અનુભવ

જાડા ઊતરીને વિચાર કર્યો તમને દીવા જેવું આ જ્ઞાન સૂઝે તો જ આમાં પડ્યો સૂઝ્યું હશે તો આશ્વમમાં ભારે શતિ અનુભવશે નહીં સૂઝ્યું હશે તો થોડા મમયમાં કટાળશે તમે, કૂવચદ ને મગનનાન મળીને વિચારને પ્રથમ તો તમે એમ્હા જ વિચારી જાઓ.

મોહનદાસના ભગવતરમરણુ ”

મિસિસ પોનાકને

જ “ જીવન પ્રત્યેની મારી દૃષ્ટિમાં હું એક ક્ષાન્તિમાથી પસાર થઈ રહ્યો છું મને એમ લાગે છે કે મેટલાક જૂના જાગ્યા ખરી પડ્યા જાય છે પણ આ વિષે વધુ તો મને વધારે મમય હોય ત્યારે — ભાઈ ”

માનવિયાજના ઔથી નાના પુત્ર ગેરિદ માવનિમાનો એ. કાગળ આપ્યો તેમાં સુધારાની યોજનામાં એને કેવો અનિશ્વાસ છે, આપણે ભરતી શું કરવા જરીએ જીએ, ડર્ડ મ દ ડરનાની જરૂર નથી, એવું લખેડું તેને ઉત્તર

‘ તુમહારા પત્ર આનેસે મેં મૃત પુગ હુઆ હમ જિનકો મુરબ્બી સમજતે હૈ ઉનકે પામ હમારા સ. આવેગ હમ ખોલ સ તે હૈ, પોનાના આશ્ચ- હૈ મુઝકો પત્ર નિખર તુમને ઉચિત મર્થ મિયા હૈ ભગતીમે વ્ધા અત્યાચાર હોતા હૈ, વહ મેં નહીં જાનતા હૂં યદિ જ્યાદહ હોતા હોગા તો ભરતીમે જાનેખી મેરે નિચે જ્યાદહ આશ્ચયતા હૈ

“ મોટેડયુ એમ્સહડં યોજના મેરી રાયમે બડી અચ્છી હૈ ઉસકી ઝુમિયો હમ અદિલન કરકે દૂર કરવા સકતે હૈં પરતુ યોજના કેસી બી હો, મેરા મીક મતન્ય હૈ નિ હમે મુદ્દમે દાખલ હોના આદિયે હમ અગ્રેજ પ્રજાગ ઉપમાર કરનેકે નિચે દાખલ નહીં હોતે હૈં લેમ્બિન દેશકી સેવા કરનેકે નિચે, દેશમ સ્વાયં દેખકર હમ ભરતીમે જાના આહતે હૈં મેં ભારતવર્ષખી દુર્દશામ વ્ધા ખ્યાન કરૂં ? મેં રપષ્ટ દેખ સકતા હૂં નિ ભારતવર્ષકા સચ્ચે સ્વરાજકી પ્રાપ્તિ નહીં હો સમ્તી હૈ મેં માનના હૂં નિ અમ હમારે ભગતીમે જાનેમે હમ દો કાર્ય કર સમ્તે હૈં હમમે વીરતા પેદા હોગી, હમ થોડી મહુત શરમક્રિયા સિખ લેગે ઓર જિસકે સાથ હમ હિસ્સેગ હોના આહતે હૈં ઉનમે મદદ દેકર હમારી લાયમન જ્યાદહ સિદ્ધ કરેગે ઉનકે અત્યાચારોકા વિરોધ કરના ઓર ઉનકે ઝષ્ટમે દિરસા લેના યે દોનો કાર્ય કરના હમારે નિચે યોગ્ય હૈં મેં આહતા હૂં, તુમ ઇસ પ્રશ્નમ ખૂમ શાતિમે ખ્યાન કર લે મેરી સ્લાહ હૈં ઇમ પત્રકો દેવદાસકો બેજ દેના ઓર ઉમકે સ્થ હી ઇસ વિષયમે વાર્તાલાપ કરના

તુમહારા શુભચિતઃ
મોહનદાસ ગાધી ”

મગનંતરાય દોરારનો મુધારાની યોજના વિષે એક અગ્રેજ પત્ર મિનિસ્ટ્રી
 ટૂનિંગ કોલેજ થી જોઈએ વગેરે મુસનાઓ એનું રૂપ-
 ૨૪-૭-૧૮ વાપરીએ તો કહેવાય કે મુધારાની યોજના એમની સાથે
 સસાર માડા જેવી છે, એના ઉદ્દારો તેમને ઉતાર

“તમારો કાળજી મન્યો ન્યાયે આપણી પાર્લિમેન્ટ થયે ત્યારે ફાજદારી
 કાયદામાં એક કનમ દાખલ નરાનાની દિલચાન કરી પગે એમ જોઉં છું
 મને હિંદુસ્તાનની એક જ ભાષા ગણના છતાં એક માણસ બીજાને અગ્રેજમાં
 લખે અથવા બીજાની સાથે તે ભાષામાં બોલે તેને આજમાં ઝોગી છ મામ્ની
 સખત મનૂરી સાથે મગન કરવામાં આગળે આવી કનમ વિષે તમારો અભિપ્રાય
 જણાવો છો અને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી તે દુઃખાન જે શું કરે તેને સાદુ
 શા ઇનાજ લેવા થયે એ પગ જણાવો

‘નરકરી ખર્ચ કેમ થઈ રહે એ વિષે તમારો અભિપ્રાય સમજાવો છું
 પણ હજુ તો બેસ પાદરે છે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવીશું ત્યારે જે પરિસ્થિતિ
 હશે તેની ઉપર ઘણો આગર નહોતો

“સ્વરાજની તૈયારી પીએ ધીમે ન થાય? મને તો લાગે છે કે એ ગિથિતિ
 જ ધીમે ધીમે મેળવવાય તેવી છે અને નિવાદના પદેના વેનિશાગ તો હોય જ
 અગ્રેજમાં તો ભારે લાણું સવનન આન નિવાદનો મુખમયો તો બને વિચારે
 અથોગ્ય વાગે કે રેવાસ્યુશન તાદ્દાનિક પરિવર્તન છે એના પરિવર્તન શાત
 રીતે થના જ નથી એટલે રાતિનય રેવાસ્યુશન એ તો અર્થ વિરોધનો પ્રયોગ
 છે હિંદુસ્તાન શાનિ અને તાદ્દાનિક પરિવર્તન બન્ને માગે છે તે કેમ મળે?

“તમારા કાગળોનો જાહેર ઉપયોગ નહીં થાય એ મરોમર છે થોડી મુદત
 પછી ખાનગી રામદ લખનાની જરૂર નહીં પડે એનું આપણે ઇચ્છીએ છીએ

“આજે ગામડામાં કમ્પ તપાસ કરના આ થોડું થોડું વખત છે એમલે
 વિનો પથ કરી લીધા કે હજુ જરા માફી ગલી કનમ છે ખેડાની લડતની
 ચોગપતા વિષે હજુ પણ તમને રોક રહે છે તો તેઓની વતી અર્જો આવી જતે
 જોઈ તમારી રાકા દૂર રી જવાનું આમત્રણ આપુ છું હજુ ૩૩ મ દૂર નથી
 થઈ એના તો મારી ગણમાં તમે જ છે

મોહનદાસના વંદેમાતરમ્”

નવાગમમાં ખૂબ વિશ્વતિ લીધી લોકો કોઈ મગસ આનના ન હતા
 ભરતીયો ખૂબ બીતા હતા ત્યાં ધર્મશળામાં અને વાતો ચતી પ્રવ્રને નિનોદ
 મેળવના હતા વનભમા કહેના હતા કે અહીં ‘નિત્સનને પત્ર’ પણ વચાર
 છે એ ઉપરથી સર સુસહાયમ્ માદ આગ્યા તેની ઉપર પત્ર લખ્યો

૧ “પ્રિય સર મુખદાણ્યમ,

“ હું આશા રાખું છું કે આ કાગળને મારી એક ધૃષ્ટતા નહીં ગણો મને ઘણા વખતથી લાગ્યું છે કે તમારી લાખા અકુશરહિત છે અને થોડીને શોભે એવી નથી તમારા આરોપો મને ફૂલી જામતમા અસ્વિચારી જણાયા છે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તમે જેના નિખાનસ અને નિર્ભય છો તેના જ ચુસ્ત મત્થપરાયણ રજા હોત તો તમે કરી છે તે નરતા દેશની ઘણી વધારે મેંસ કરી શક્યા હોત વગર વિચારે જાડેવો અને અનુદાર શબ્દ તમારા જેવા માટે અસંભવ ગણાય તમારું રાજનગ્ધ લોકોને કેવળ ખુશ કરનારાનું નથી, એ ધાર્મિક છે મારી તમને વિનતી છે કે દેશને હિંદી સજ્જનનું શુદ્ધ દષ્ટાત તમે આપો એ આપવાની તમારામાં શક્તિ છે

મેનક

મો. કં. ગાંધી”

મગનનાનભાઈ અ નાટાનાદ ગયા તમાર પૂજાભાઈને તેમની જગ્યા આપી તેને પત્ર

૨૧-૭-'૧૮ “સુસ્ત ભાઈશ્રી પૂજાભાઈ,

“તમે નિશ્ચય સારો કર્યો છે પરમારથમાથી કરેલી બધી વૃત્તિ નિવૃત્તિ છે ને મોહાનું મરણ છે પારકી સેવા એ પરમ અર્થ છે પોતા તરફથી ખાન પારકામાં એથી જુવુ એમાં પુરુષાર્થની જરૂર રહેલી છે આશ્રમમાં ખરાની યથારક્તિ મેંના પ્રવામાં તો આનંદનો પાગ જ ન હોવો જોઈએ આશ્રમમાં કોઈ ને કોઈ માદ્ય લેખ જ છે તેમની પદ્ધતિમાં ખમગ લેરી, માગકોની સાથે મેંન કરીને તે માને ખુલ રાખ્યા આ વૃત્તિમાં પ્રવેશ નથી વકાસ નથી આત્માની ઓગળા આમ જ કરાય તમને સજ્જે અનુભવ થશે ભુવરજી વગેરે દરદીઓ પામે થોડું બેમનાનો હમેશા મનાવરો ગાખ ને

પ્રિન્સિપાલ નુરનો અદ્ભુત મગ

દીવારને લાઈમાં બીજા લેક્ચરનની જગ્યા મળી, જમાઈ નેચરન સાયન્સ ટ્રિપોસમાં ફર્સ્ટકાસ આપ્યા, સુધીરનું મુદર કામ, એ મધ્યથી આનંદ, અને એ આનંદમાં લાગ લેવાનું માપુને આમત્રણ છે બાપુનો જવાબ

૧ ‘ભાઈશ્રી રુદ્ર,

“તમારા મુખમાં મને લાગ લેવા દીધો તે માટે હું તમારો આભારી છું સુધીર બહુ મીઠો અને હોશિયાર છે એ મડ સુદ કામ કરે છે બીજા ઓકરાઓ પણ પોતપોતની લાઈનમાં સારું કામ કરે છે તમારી વ્યવસ્થિત તાલીમનું એ પરિણામ છે .

“તમે મારા લશ્કરભરતીના મમને પસંદ રા છે ત્યારે ચાલી મારી સાથે લડી રહો છે તે એમ ધારે છે કે સભ્ય એવો છે કે હું મારી જાતને બ્રમમા નાખી ગયો છું એને લાગે છે કે મારી આ પ્રવૃત્તિથી અદિસાના ધોયની મારી ઉપાસનાને હાનિ પહોચ્યો મેં તો એ જ ધોયની ઉપાસનાને ખાતર આ મમ ઉપાડ્યું છે હું જાણું છું કે મારી જવામદારી મુ મોની છે મારી જવામદારી એની જ ભારે હતી, જ્યારે લશ્કરભરતીનું મ મારી લાર્નમા ન આવે એમ માનીને હું નિગતે બેઠો હતો મારા વચનો ઉપર શ્રદ્ધા ગમનારા, એ વસ્તુ અહિંયા છે એના મોખા ખ્યાનથી, તદ્દન ખાચના બની જાય અથવા ખાચના રહે એવો ભય હતો શરીરમજ્જી વ્યર્થતા આપણને સમજાય અને એ શક્તિનો આપણે તમાગ મરીએ તે પડેલા માગનાની પૂરેપૂરી શક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ ઈશ્વર શ્રિષ્ટમા દુરમનોને ખાગીને ભરમ મરવાની શક્તિ હતી પણ એ એણે વાપરી નહીં, અને પોતાને મારી નાખવા દીધો કારણ એણે મધ્ય પ્રેમથી તે ભરેલો હતો x x x

સેન

મો. ૨૦ ગાંધી

‘ વડાની સ્મૃતિ,

“તું મારી સાથે રહેવાને મ તમને છે એ જ જાણું છું પણ મને લાગે છે કે આપો જે મારી રવાના છે તે મ્મવા જ જોઈએ અત્યારે તારે ત્યા જ રહેવું વટે છે એટલા મધ્ય માગીને તારા હોશ મળે તો તુરત તને હોશની ખોળ નહીં લાગે ઊતરતી અમથાએ આપું તો જરૂર મ્મવું જોઈએ તું જેમ મધ્યાની ઉપર પ્રેમભાવ રાખો, જેમ મધ્યાની ચામરી મરશે તેમ તને અતરમાથી આનંદ સ્પુરશે સવારના પટોગમાં તારે માલઓ બનાવે મળ્ય જ જોઈએ તેઓની ચાકરી કરવી જ જોઈએ જેને સાર ખાસ ખાવાનું રવાનું હોય તેઓને મારું ખાસ કરવું કે ગમત જોઈએ મગડી માર્નઓ છે તેઓને મગડું જોઈએ તેઓના હોશ ગમાડના જોઈએ તેઓને લર્નને મ્મવા નીકળવું જોઈએ તેઓ આપણાથી નોખા નથી તેની ખપ પાડી જોઈએ તેમની તમિયત સારી થી જોઈએ

‘ નિમજ્જાની સાથે સાગી વાતો મરવી એવે ધર્મ મગેરેની તેની પામે ભાગવત વગેરે વચ્ચાની તું સાલળી રાકે છે તેમા તેને રસ પણ આવશે આમ તું ખીમની ચામરીમા મૂથાર્ધ જશે તો મન હમેશા આનંદમા જ રહેશે એ ખચીત માનજે પૂજ્યમાર્નના ખાવાપીવાની મરદાસ તો કરવી જ જોઈએ

ગોહનદાસ

૧ “પ્રિય માલી”,

“ફરી પાછો પત્ર લખવાનો આનંદ મારી લઉં. પરજિત રાષ્ટ્રના પય-ગમ્બરનો સંદેશો સાંભળવાનો જાપાનને સંકેત લાગ્યો તેની પાછળ બહુ ઊંડો અર્થ હું તો જોઈ રહ્યો છું. દુનિયામાં યુદ્ધ સદા રહેવાનું છે. આખી મનુષ્ય-જાતિના સ્વભાવમાં એટલું પરિવર્તન થઈ જાય એની શક્યતા દેખાતી નથી. મોક્ષ અને અહિંસા વ્યક્તિઓ જ પામી શકશે. માલમિલકત તથા જમીન ધારણ કરવી અથવા સંતતિ પેદા કરવી એ અહિંસાના પૂર્ણ પાલન સાથે અસંગત છે.

“દુષ્ટત્વ કરનારને મારવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારી સ્ત્રી અને બાળકોનું રક્ષણ કરવામાં સાચી અહિંસા રહેલી છે. સામા માણસને મારું નહીં પણ વચ્ચે પડીને તેના બંધા પ્રહારો મારી ઉપર ઝીંકી લઉં તો સપૂર્ણ અહિંસા થાય. પણ હિંદુસ્તાને તો પ્લાસીના રણમેદાન ઉપર બેમાંથી એકે ન ક્યું”. અમે એક કાયરોનું ટોળું હતાં. એકબીજાની સાથે અંદર અંદર લડતા હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પૈસાના જૂખ્યા હતા અને ધૂળ જેવી વસ્તુ માટે અમારો આત્મા વેચવા તૈયાર હતા. આજે પણ અમારી દશા વત્તાઓજ પ્રમાણમાં એવી જ છે — વધારે પ્રમાણમાં, ઓછા પ્રમાણમાં નહીં. કેટલીક વ્યક્તિઓએ બહાદુરી બતાવ્યાના દાખલા હોવા છતાં, અને તે દિવસના અતિશયોક્તિભર્યા હોવાનોમાં પાછળથી સુધારા થયેલા હોવા છતાં, એકંદરે અમે જે કંગાળ દેખાવ ક્યો તેમાં અહિંસા નહોતી. એટલે જાપાને સંકેત બતાવ્યો તે મને તો હીક લાગે છે. જૂના વખતના ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ શું કરેલું તે વિષે મને પૂરતી માહિતી નથી. હું ધારું છું કે તેમણે નજાગર્થથી નહીં પણ સખ-જાઈથી કષ્ટો સહન કરેલાં. જૂના વખતના ઋષિઓએ તો એવો રિવાજ રાખેલો કે તેમના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનું રક્ષણ ક્ષત્રિયોએ કરવું. વિશ્વામિત્રના યત્નમાં રક્ષસો વિધન નાખતા તેમની સામે રામે એનું રક્ષણ ક્યું. પાછળથી વિશ્વામિત્રને આવા રક્ષણથી જરૂર રહી નહોતી.

“સૈન્યભરતી કરવામાં મને બહુ મુશ્કેલી નડે છે. પણ તમે માનશો કે હજી એક પણ માણસ મને એવો નથી મળ્યો જેને મારવાનો બાધ હોવાથી ભરતીમાં જોડવા સામે વાંધો છે. ઘણાના વાંધા તો એ હોય છે કે તેમને મરવાનો ડર લાગે છે. મોતનો આ અસ્વાભાવિક ભય રાષ્ટ્રની પાપમાલી કરી રહ્યો છે. આ ક્ષણે તો હું કેવળ હિંદુઓનો જ વિચાર કરું છું. મુસલમાન યુવાનમાં મરણને વિષે મિલકુલ ખેપરવાઈ હોય છે તે એની અદ્વિત સંપત્તિ છે.

“આજે મેં તમને સુસંજદ કાળ લખ્યો નથી. પણ મારાં મનો-મંથનોનો કાંઈક ખ્યાલ તમને આપ્યો છે.

“સોરાબજી ગુજરી ગયા એ તમને ખબર પડી હશે એ નેહાનિમગ્નમાં
ગુજરી ગયા મ અશારૂપદ જીવનનો એકએ અત આશો ઈશ્વરની પ્રા
અપ્પા છે

ખૂબ પ્યાર સાથે
તમારો મોહન

દેવદામને,

“ ગામડાની જિંદગી ઉનાળામાં તો લય લાગે છે પણ ચોમાસામાં મને
કે નહીં તે સ્થાન છે ચોમાસામાં મને ત્યા જવું એ મારે સારુ તો બલ મુશ્કેલ
થઈ પડે એમ માનું છું ગદ્યનો મારો અણગમો વધતો જાય છે, ઘડતો નથી
પાપખાત્રુ જગ પણ ખગમ હોય તો મૂઝવે અડી જગતમાં જઈ છું ત્યા
સાથે પાનડો લઈ જઈ છું ખોદીને પડી બેસું છું, ને ક્રિયા પૂરી થયા પડી
ખૂબ મારી નાખી જગ્યા છોડી જ નેહા છે કે આપણો નિયમ નહીં પાળવાથી
અસખ્ય રોગો થાય છે ને કરોડો માખી થાય છે જેઓને ગદ્ય વગેરેની
બહુ છીટ નથી એ તો ગામડામાં મહુ એક બેગવે છે એમ જોઈ છું મર્
રાત્રે મે ભગવતમંડળી મારી પામે આવી હતી બનેના વાગિત્ર પાત્રથી દસ
રૂપિયા મુઠીના હશે દોન, કાસિમા, કરતાન, અને એમનારી તપૂર હતા
આપણામારી તેઓએ મધુ મુઠિપન્ન કર્યો ભગવત મધુ મીઠુચ્છિરે હતા
તેણે કેમ કૌપદીના ચીર પૂર્વા, વિદુગની ભાગ્યા ખાધી, દુર્યોધનનો ગર્વ
ઉતાર્યો, મોરે આ મધુ એના મધુ શમ્ભોમાં રચાયુ છે કે તેમાંથી પ્રભાવ ને
ભક્તિભાવ છૂટ્યા વિના રહે જ નહીં કૃષ્ણની આત્મની બધી ભક્તિ શી ?
મને તો લાગે છે કે તેના શૌર્યને સા, તેમની પરોપકરણને સા હોવી
જોઈએ પોતાની અગ્રાધ શક્તિથી પાવના નાના ગમ્યને છૂત અપારી, અને
દુષ્ટ કૌરવોનો નાશ કર્યો ને પ્રભને દુખમાંથી છોડી, એથી એના ગીત
ગવાયા ને એ અમર પદનીને પામ્યા તેણે દુર્યોધન જેનાની શરજ ન કરી તેના
પૈસાથી ના લવચાયા, પણ સુખાના તાલુન તેને ભારે મીઠા લાગ્યા આ
તેમની સાથે કૃષ્ણચરિત્ર ચીતરતીને કનિએ હૃદ વાળી છે એના ચતુર નર
ચર્મ ગના એમાં શી નથી મદાભારત આખું તમે અસ્કૃતમાં નાચી શકો
એમ ઇચ્છું છું જે ગસ દુ નથી લઈ શક્યો તે નમે લેશે મારો વિચ
તો ગ્રામજીવનની લયતા હતો પણ મે કૃષ્ણના ચરિત્રનું લખી નાખ્યું
મને આ કૃષ્ણના જીવનનો વિચાર મર્ રાતના સંગીતમાંથી થયો મર્ રાતન
સંગીત આપણું કરતા પણ મને મધારે ચારુ લાગ્યું તે સ્વાભાવિક અને
મીઠું હતું તેમાં ઘોઘા મહુ નહીં હતો દોન મોરે મહુ હગવા વાગતા
હતા પૂતમનો ચદ્ર હતો એક જાડી નીચે અમે સૌ બેઠા બધાનો

પોશાક ગામડિયાનો હતો. સૌ યુગલ પાથરી બેસા હતા. લોકો બધા ખેડૂત હતા આખો ન્હારો મજૂરી કરી આવ્યા હતા ને હવે નિદ્રાંત્ર આનંદ લેતા હતા. પ્રમુનામમાંથી રસ પીતા હતા. મેં તેમાંના એકને કહ્યું, ભાઈ, તમે તો ખુબ રસ પી રહ્યા છો. તેણે જવાબ આપ્યો, શું કરીએ ભાઈ, ગરબાં મોરવા કરતાં અમે આમ ભગ્નપ્રીતનમાં વખત ગાળાએ છીએ. આ લોકો ખાર્યાની જાતના હતા, એટલે સામાન્ય રીતે જંગલીમાં ખપે, પણ જરાયે જંગલી ન હતા. અશિક્ષિત ગણાય, પણ અશિક્ષિત ન હતા. તેને જે શિક્ષિત વર્ગ અપનાવે ને તેઓમાં નવો રસ રહે તો તેની પામેથી ધામું કામ લેવાય એમ મને લાગ્યું. તેઓમાં જ્ઞાનનો તો પાર જ નથી. તેનો ઉપયોગ આવડવો જોઈએ. ઠોઠ મુથાર જેમ પોતાના હથિયારનો ચાંક કાઢે તેવી આપણી દશા છે. હવે તો તમને ખૂબ લાંબો કાગળ આપ્યો. તે વાંચીને મણિલાલને મોઢવી આપજો. આવો કાગળ ફરીને હું લખું ત્યારે ખરું. સવારનો સમય છે, -જગ વખત છે, વિચારોથી મગજ ભરાઈ રહ્યું છે, તેને થોડું તમારી પાસે ખાલી થયું છે. જે રસ મેં લીધો તે તમે પણ થોડાવજો આમાંથી આખી શકો, તો તમને વારસાના ખરા ભાગીદાર ક્યાં ગણાય. મરકારની પસેથી આપણે જેમ ભાગ માગીએ છીએ તેમ હું પણ મારી પાસે છે તેનો ભાગ તમને આપું તો મારા કરજમાંથી છૂટું. આપુના આશીર્વાદ”

નવાગામ. વિનોબાનો પત્ર. મરાઠી શિક્ષકો ગુજરાતમાં આદર્શો બરાબર

• નહીં જર લાવી શકે. મહારાષ્ટ્રમાં એક શાળા કાઢો, એ ૨૪-૭-૧૮ મતજાનો. તેનો જવાબ.

“તમારો વિચારણીય પત્ર મળ્યો.

“આદર્શ તો તમે લખો છો તે જ છે. તે આદર્શ સિદ્ધ કરવા માત્ર ગુજરાતી જ શિક્ષક જોઈએ, એ પણ ખરું. પણ તેવા શિક્ષકના અભાવે મહારાષ્ટ્રના શિક્ષકોનો ઉપયોગ અત્યંત નહીં ગણાય. આરિત્રહીન ગુજરાતી શિક્ષક કરતાં આરિત્રવાન શિક્ષક મરાઠી હોય તે પણ સરસ ગણ્યું. અત્યારે તો મારી હબ પ્રમાણે રાખવનાર ગુજરાતી મળવા મુશ્કેલ છે. તમે ન હો તો સંસ્કૃત શિક્ષણ અટકે અથવા કાકાએ પાછું લેવું પડે, એની દીન દશા છે. એટલે હાલ તો આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી તમારે જ સંસ્કૃત શિક્ષા આપની રહી છે.

“મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કરવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. પણ હજુ સમય નથી. મારી લાયકાત નથી. એટલાં માણસો આપણી પાસે નથી. તમે, કાકા, મામા, મારા સંબંધમાં આવ્યા છો, તેમાં પરમાત્માનો ભેદ નહીં હોય? ભાઈ દેશપાંડે સાથેનો મારો સંબંધ, ભાગતસેવક સમાજ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા, મહારાષ્ટ્ર ઉપરનો મારો મોહ, અંધારણમાં તેઓએ કરેલી ભારે મદદ, મહારાષ્ટ્રના સંગીતશાસ્ત્રીનું

આવતુ, ભાર્ગ મોતનાની બહેનનો થોડા સમયમા થનારો પ્રવેગ, ભાર્ગ નારાયણરાવની નિબળ, આ મધુ સૂચવે છે કે મહારાષ્ટ્રમા મારે કાર્ગ પચ મિશેન કરવુ છે પણ

‘નીપજે નગ્ધી તો કાર્ગ ન ગહે દુખી,

સતુ માર્ગિનિ સુ મિત્ર રાખે ’

એવે આરી મહત્વામદા જ્ઞા શુ થશે એ તો કોણ જાણે ?

‘તમારી ઇચ્છા હુ ધ્યાનમા રાખીશ મારા સહવાસમા તમને રાખવા હુ પણ ઇચ્છુ છુ પણ હાન ન મને એનુ જોડે છુ તમે આત્મમનામી જ છો એમા સરાનુ હોય જ નહી

— બાપુ ”

“ ચિ દેવદાસ,

‘આજનો મારો કાગળ તમને ભૌરે દુખદ ખમર આપનારો નીવડશે ભાર્ગ સોગમજી* જોહાનિસમગમા ટપી પણ સખત માદગી ભોગવી મરણુ પામ્યા છે મરણુના ભનમાથી તો આપણે થોડેધણે અશે પણ નીમ્ણી ગયા છીએ છર્તા આવુ મૃત્યુ સાધ્યા વિના ન જ રહે ભાર્ગ સોરા જી દરિયુ આફ્રિકામા લામ્ણરૂપ થઈ રહેરો ને ભારે કામ કરશે એની સુની આશા હતી, તે આજે દોઢાઈ ગઈ છે દક્ષિણ આફ્રિકામા ગમગીની ધ્વાઈ ગઈ છે, એ ત્યાના તારો ઉપરથી જોઈ રાકે હુ ઇશ્વરની કૃતિ ન્યારી છે, કમનો નાશ નથી, પ્રવૃત્તિ બધી સારામીમ ફગા આપે જ છે ને જોને આપણે અકસ્માત માનીએ છીએ તે પણ ખુરુ જોતા અકસ્માત નથી આપણને જ તે અકસ્માત લાગે છે કાર્ગ પોતાના મોત

૦ સે રાખજી રાહપુરજી અટામ્ણિના કમિલ આફ્રિકાની લગતમા પ્રથમ પક્ષિના સત્યામલી હતા તેમણે લગતને બહુ બેડો અવધાસ કર્યો હતો એટલે લડતની બાબતમા તેઓ સારા મનાહકાર બની રાખતા ગાધીજી કહે છે કે તેમની સવાહમા હમેશા દેવતા વિવેક, હદારતા, શાન્તિ વગેરે જોવામા આવતા લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યામહીઓમાથી ગઈને વિવાયત મોકની બેરિસ્ટર બનાવવા સાડુ ફાક્ટર મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી હેતુ એ હતો કે તે બેરિસ્ટર થઈ આરી દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાધીજીની જગ્યા લઈ ગમગી એવા કરી રાકે સોરાખજી કમિલ આફ્રિકામા ગાખલેજીના પ્રસંગમા આવ્યા હતા વિવાયતમા વધુ આવ્યા અને ગ્રેખવેજીનુ પણ તેમણે મન કરી લીધુ તેમણે એમને સર્વન્દસ ગોફ ઇન્ટયા સોસાયટીમા ફાખન થના અ મહ પણ કરેને બેરિસ્ટર થઈ આ થા પછી દક્ષિણ આફ્રિકામા જોહાનિસમગમા વજીવાત સરૂ મરી સાથે સેવાનું કામ પણ આરબુ અને પોતાની સાદાઈ, સરખતા તથા ગિવનસારપણથી કામમા પ્રિય થઈ પ થા પામીમ વચની વધે ભરજીવાનીમા આના પ્રિય અને આસા પદ સાથીના અવસાનથી ગાધીજીને આપાત લાગે એ સ્વાભાવિક હણ

પહેલાં મરતું નથી અને મોત એ માત્ર એ જ વસ્તુનું અંતિમ રૂપાંતર છે, એ સર્વથા વિનાશ નથી આત્મા તો અમર છે રૂપાંતર પણ શરીરનું થાય છે સ્થિતિ મદલાય છે, આત્મા બદલાતો નથી આ બધું જ્ઞાન શાંતિ આપનારે સદૃશ છે આ જ્ઞાન આપણે પચાની શત્રુ છીએ કે નહીં તેની કસોટી આવી દાણું છે સોરામગ્ન તો અમર થઈ ગયા તેણે બધાં મર્યો પોતાના દેશની કીર્તિ ઉજવવાનું કરે એના જ કર્મ છે જે આપણે આપણી ફરજ બજાવ્યા કરીએ તો તે બને ગયા જ્યારે આપણને આપણના મરણો આપણી ફરજનું વધારે જાન કરાવે છે ત્યારે મહાનાનો વિયોગ સાલતો નથી ”

“ભાઈશ્રી રામજીભાઈ,

“તમારો કાગળ લલે મળ્યો તમારે પૂજ્યાનું હોય તે પૂછજો ખતા લખેલો જનામ અધિ તેથી વિચારવાનું મળશે મણિભાઈ
૨૫-૭-૧૮ પ્રત્યેની અને હોકરાઓ પ્રત્યેની તમારી ફરજ તમે પૂરી બજાવી રહ્યા છો એની માગી પૂરી માન્યતા છે તેથી તો તમારો વિયોગ સહન થાય છે તેઓની સાથે રહી તમે તમારું અને તેમનું બગાડો એમ માનું છું તમે સોનિયામા રહી મણિભાઈ કહે તેમ કરી નિમજાનો સ્વાર્થ નહીં સુધારી શકો તથા તમે મહાર રતી તપશ્ચર્યા કરી તમારું ચારિત્ર દૃઢ કરી તે બંધાનું સારું કરી શકો છો મણિભાઈ સામે તો તમારો સત્યાગ્રહ જ છે અને સત્યાગ્રહ વધી ખોટો હોઈ શકે જ નહીં મણિભાઈ પ્રત્યેનો તમારો વેરભાવ તમને મહાર નથી રાખતો, પણ તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ બહાર રાખે છે મીરામાઈએ પ્રેમદષ્ટિએ પોતાના પતિનો ત્યાગ કર્યો, બુદ્ધિદેવે પ્રેમને વશ થઈ પોતાની સતી જીતી અને માતાપિતાનો ત્યાગ કર્યો જે તમને લાગુ પડે છે, તે જ શિવાભાઈને લાગુ પડે છે ધારે કે તમે લડાઈમાંથી સાજા પાળાં ફર્યા ત્યારે તમારી દશા નહીં વળી હોય ? ત્યારે તમે હોકરાઓની સભાગ લેના વધારે લાયક નહીં થયા હો ? આપણો લડાઈમાં જવાનો હેતુ મોજશોખ નથી, પણ આપણી અને દેશની મહાબળના અત લાભનાનો છે તેમા થયેની ભૂન પણ નુકસાન નથી મરતી

‘ મને મળીને શાંતિ ભોગવવી એ અસંભવિત છે આપણે મેન કાઠી રહ્યા હોઈએ ત્યાં લગી બગલાગા તો થાય જ તે અશાંતિમા શાંતિ છે એમ આપણને અનુભવ થવો જોઈએ લગણ ધોતી વેળા પગડીએ ઝીએ, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તેમ કરવામા રન-જતા છે ને તેથી આનંદ પામીએ છીએ

મોહનદાસના વ દેમાનરમ”

‘ મિ મગનનાન,

“તમને રાવજીભાઈએ ભણાવ્યા છે રાવજીભાઈને મે ભાગ્યા મારા નાકચનો વધારેપડતો અર્થ મરી નાખ્યો

‘ મારા આદર્શ નથી કુર્ચા દ્વિદુત્તાનમા મે ઘણા દુઃખ અનુભવ લીલા છતાં મારી માન્યતા હતી તે જ છે પશ્ચિમ પામેથી આપણે થોડું જ શીખવાનું છે મે અડી જે મગ અનુભવ્યા તેથી કાર્ત મારા મૂળ વિચારોમા ફેર નથી પડ્યો આ લગાઈથી પણ ફેર નથી પડ્યો જે હતું તે સ્વસ્થ થયું છે પશ્ચિમનો સુખ્યો આપણે ઘાખન રવો એવું માર્ત મને નથી જણાયું દાડ મામાદિ પ્રદુષ્ટ મગ પડશે એવું પણ નથી ધાયું સ્વામીનારાયણ તથા વલભાચાર્યે આપણી માણ્યમાઈનું હરણુ મ્યું એ નાગી આ યુ છે તેઓએ માણસોની રક્ષણુશક્તિ લઈ લીની માણ્યમે એ ઠારૂ મીડી છત્વાદિનો ત્યાગ મ્યો એ તો ઠીક જ થયું પણ એ કાર્ત સાખ નસ્ટુ નથી તે સંધન છે બીડી પીનારા ચારિત્ર્યવાન હોય તો તે સ્વસ્થ કરના લાયક છે, અને જન્મથી બીડીનો ત્યાગી બનિયારી હોય તો કર્મ ભનો નથી સ્વામીનારાયણે અો વત્નમે શીખવેલો પ્રેમ વેવનો છે તેમાથી શુદ્ધ પ્રેમ પેદા ન થઈ શકે અહિ સાનુ શુદ્ધ લક્ષણુ તો તેઓએ વિચાર્યું જ નથી અહિ સા એ ચિત્તશક્તિનો નિરોધ છે મનુષ્યના અરસપરમના સમંધમા તેનો મુખ્ય પ્રયોગ છે તેની તો ગંધ પણ તેઓના લખાણુમા નથી લેવામા આવતી તેઓની ઉત્પત્તિ આપણા વિભ મગમા થઈ અને તે વાતાવરણુમાથી તેઓ મુક્ત ન થઈ શક્યા તેમની અસર ગુજરાત ઉપર બહુ મોટી થઈ તુકારામ અને ગમદાસની તેરી અસર નડી થઈ તુકારામના અભગમા અને ગમદાસના મ્લોખમા પુરુષાર્થ બહુ રહ્યા છે તેઓ પણ વૈષ્ણવ હતા વૈષ્ણવ મત્રામ અને ન નમ સ્વામીનારાયણના શિક્ષણને બેઠી ન દેશે વૈષ્ણવ સપ્રદાય બહુ જૂનું તત્ત્વ છે ત્રિસામા અહિ સા છે એ વાત નહોતો જોઈ શમ્યો તે હવે જોતો થશે છુ એ મોટો ફેરફાર થશે છે દારૂમા મસ્ત થયે ન માણસને અન્માચાર કરતો અન્કવનાની ફરજ પૂરી નહોતો સમજ્યો મહાબ્યથથી પીડાતા કૂતરાનો છત્ર લેવાની જરૂરિયાત નહોતો સમજ્યો હડમયા કૂતરાને મારનાની જરૂરિયાત નહોતો સમજ્યો આ બરી ત્રિસામા અહિ સા છે હિસા એ શરીરનો ગુણ છે નિત્યશક્તિનો ત્યાગ એ અલચર્ય છે, પણ આપણે આપણા ઊંડરા નપુસક થાય એમ નથી ઊંછેરતા તેઓ અત્મત વીર્ધવાન હોવા છતાં પોતાની નિત્યેત્રિયને રોકે તો જ તે અલચર્ય તેમ જ આપણા ઊંડરા શરીરે મળિયા હોવા જ જોઈએ તેઓ હિસાશક્તિનો સર્વથા ત્યાગ ન કરી શકે તો એને હિસા ડરવા દઈ, નડાની શક્તિનો ઉપયોગ રના દઈ, તેમને અહિસક મનની શમય અહિમાનો ઉપદેશ ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિયને આપ્યો છે

“ પૂર્વપશ્ચિમ વચ્ચે તફાવત મેં ખતાવ્યો છે, એ જ છે અને એ ભારે છે. પશ્ચિમનો સુધારો સ્વચ્છંદી છે, આપણો સંયમી છે. આપણે હિંસા કરશું તો અનિવાર્ય હશે ને ઉદ્દેશ લોકસંગ્રહ હશે. પશ્ચિમ હિંસા સ્વચ્છંદે કરશે. હું પાર્લમેન્ટ વગેરેમાં જે ભાગ લઉં છું તે નવી પ્રવૃત્તિ નથી. તે કેવળ જૂની છે ને તે સંસ્થાઓને નિયમમાં રાખવા પૂરતી છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબની યોગના ઉપરનો મારો લેખ વાંચશો તો માલુમ પડશે. મને તેમાં રસ આવી જ શકતો નથી. પણ મારા આદર્શો હું તેમાં ભાગ લઈને પ્રવર્તાવી શકું છું. જ્યારે મારે આદર્શ તોડીને તેમાં રહેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે મેં તેમાંથી છૂટા રહેવાનો વિચાર કર્યો.

“ મને લાગે છે કે આટલું મેં લખ્યું છે તેમાં તમને જવાબ તો મળશે. હું એક દહાડો આવું તેમાં ખુલાસા ન થઈ શકે તેથી તમને લખી મોકલું છું. તેથી તમે વિચારી શકો ને વધારે શંકા થાય તો પૂછી શકો. હું હમણું તો નવાગામમાં જ વસું છું. અહીંથી આજે નીકળવાનો વિચાર હતો પણ વખતે ન નીકળી શકાય.

આપુના આશીર્વાદ ”

નરિયાદ

“ ભાઈશ્રી કિશોરલાલ,

૨૧-૭-૧૮ “ આ કાગળ તમારે તેમ જ ભાઈ નરહરિને સારુ છે. દક્ષિણી ગુજરાતી વિષેનો ભાઈ નારાયણરાવનો આરોપ જેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક હોય એટલે દરજ્જે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો ઘટે છે. આ અહિંસાનું ક્ષેત્ર છે. પ્રથમ પગલું તો એ છે કે તમારે બધાએ મળીને વિચારી જવું કે એ આરોપમાં કેટલું રહસ્ય છે. ગુજરાતી બેરોઝોએ દક્ષિણી બેરોઝોની સાથે ખૂબ બળવાનો પ્રયત્ન કર્યો નોઈએ. છોકરાંઓ એવો બેદ જરાયે ન જ રાખે એ સહુથી વધારે જરૂરનું છે. મારા લખવાને મોકું ૩૫ આપવાનું નથી પણ તે ક્ષણગર વિચારી જઈ તે ઉપરથી જેટલું કાર્ય કરવું ઘટે તેટલું કરી લેવું. ”

“ પ્રાર્થના સંબંધમાં આટલું વિચારવા તમારી સમક્ષ રાખું છું. આપણી અશક્તિનો આપણે એટલે સુધી અંત ન લેવો કે જેથી આપણે કોઈ કાર્ય જ ન કરી શકીએ. આપણે શક્તિ મુજબ શીખવીએ અને જેટલી ખામી હોય તે પ્રયત્ને દૂર કરીએ. આ અશક્તિનો ઉપયોગ મારે જ હાથે સંસ્કૃત શીખવવાનું આવે તો શું કરું? હું જાણું છું કે મારું સંસ્કૃત સંસ્કૃત કહેવાય જ નહીં. પણ બીજો કોઈ ન હોય તો હું જરૂર શીખવું ને દિવસે દિવસે મારી ખામીઓ દૂર કરતો જઈ. પારનેલ આમ કરીને આમની સલાના કાઢતો જાણવામાં

સહુથી અગ્રેસર થયો તમે તમારી અશક્તિનો જ વિચાર કરી દરેક કાર્ય કરનામાં ડરો છે આની પહેલું કાર્ય, હોય એની શક્તિ વાપરી ઉઠેની નાખો તો વધારે આનંદ ન મળે ?

“છોકરાઓ પોતાનું બગ કેમ કેળવે? પોતાનો મર્યાદ કરે જતા ઉદ્ધત ન બને એ શીખવવું મહા વિદ્ય જણાય છે આજ લગી છોકરાઓને એમ જ શીખવતા હતા કે જે મારે તેનો માર ખાજો દવે એ રિતચ આપી શકાય? આગળ ઉપર એ શિક્ષણની શી અસર થાય? એ યુવાનને ક્ષમાવાન થાય કે બીકણ થાય? મારી અમુક મમ નથી કરતી તમારી દોષને અદ્વિસાના આ નવા દેખાતા સ્વરૂપથી હું તો અને પ્રદારના પ્રશ્નોની જાળમાં ફસાઈ ગયો છું મધી ગૂચવણોની એ જ શુરુદ્ધિની (મામુર કી) નથી મળી તે મળી જ જોઈએ આપણા છોકરાને કોઈ થપા મારે તેને આખી બે મારતા શીખવવું? કે પોતાનાથી નમણાની થપા ખાતી, પણ પોતાનાથી સખગો મારના આવે ત્યારે તેની સામે થતા પ્રદાર પડે તે મદન કવો? સગમરી અમલદાર માગ માગે ત્યારે તેનું શું કરવું? જ્યાં છોકરાની ઉપર માગ પડે ત્યારે તેજે મદન રી આપણી સનાહ લેની? કે તેણે વખત વિચારી મમ લેવું? ને પરિણામે મદન કરના? એ ધા મારે તેના બે મદન કરવા એ ધોરી માર્ગ ઠોડતા ઉપના સકોટો આવે કે પડેનો સડેનો તેથી માયો હોય? કે સજમય માર્ગમાં બ્રમણ કગતા જ સાચો માર્ગ હાય લાગનાનો છે? દિમાનય મડાની ટૂટીઓ અને દિશાઓમાં જાન છે, કેનીક વાર તો સામેની દિશાએ પણ જાય છે, છતાં છેવટે જાગીતો બોમિયો હોય તો રોયે લઈ જાય છે દિમાનય સીની લીગીએ જનાય જ ની તેમ અદ્વિસાનો માર્ગ પણ નિષ્ટ હતો શું? ત્રાદિમામ ત્રાદિમામ મોદનદાસના વદેમાતમ્

જ ‘ પ્રિય મિત્ર,

“મોરા ૧૭ ગણા એ દિનગીરીભયાં મમાચાર આપતો તાર હમણા જ જોદાનિમગર્ગથી આ ચો આ મરણમાં ભી નિશેપ નથી સોરામણ જેવા ધણુ પહેના મરી ગયા કે અને હજી મરે છે પણ આપણા બધાના જીવનમાં સોરા ૧૮એ એટલો અગવનો ભાગ ભજવો છે કે તેના અચાનક મુલુથી આપણને સખત આઘાત લાગે છે આત્માનો નાશ થતો જ નથી અને કર્મોનું સાતત્ય ચાલુ જ રહે છે એની શ્રદ્ધાથી જ આપણા જીવનમાં પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવાનું આપણને સમાધાન મળે છે ધનાનો હેતુ અને તેનું વાજબીપણુ આપણને ન સમજાય ત્યારે આપણને આઘાત લાગે કે પણ હું ધારું છું કે ઈશ્વરની યોજનામાં કશું ગેરજાણી અને હેતુવિહીન નથી હોતું

૬ " ભાઈશ્રી શાસ્ત્રિયાર,

" ભાઈ દોકર હમણાં જ આવ્યા. તેઓ કહે છે કે તમે ફરી પાછા માંદા પડ્યા છો. તમારે એવા કડક ઘકતારની જરૂર છે જે નિર્દય થઈને તમારી પાસે સંપૂર્ણ ઉપવાસ કરાવે અને પાણીના ઉપચાર કરે. પણ અત્યારના ભારે અખતરા-ખોર ધંધાદારીઓ પાસેથી તો પરવાનાદાર ખૂન સિવાય બીજાની આશા રાખી શકાય એમ નથી. જ્યારે જ્યારે તમારી માંદગીનું હું સાંભળું છું, ત્યારે ત્યારે ટોઈ ને ટોઈ ઘકતારને ગોળીએ મારવાનું મને મન થઈ આવે છે. પણ મારી અહિંસા આડે આવે છે. તમારે માટે અને હિંદુસ્તાનને માટે એ સુખની વરણ છે કે ટોઈ દિરસ પાઈમેન્ટમાં બેસવાની મારી મહત્વાકાંક્ષા છે જ નહીં. નહીં તો હું તો એવો કાયદો માખણ કરું કે જે માણસો વારંવાર માંદા પડતા હોય તેઓ પાઈમેન્ટના મેખર થવાને માટે લાયક જ ગણાય નહીં.

"પોલાકનો તાર આ સાથે મોકલ્યો છે. તેનો પૂરો અર્થ હું મમજ્યો નથી. પણ હું ધારું છું કે યોગના (સુધારાની)નો દેગ તરફથી અસ્વીકાર થવાનો ભય નથી."

નડિયાદ

"ચિ. મણિલાલ,

"તમારો કાગળ હાથમાં નથી. આ સાથે ભાઈ

૩૧-૭-૧૯

સંમતો કાગળ છે તે તમને વાંચવા વિચારવા મોકલ્યું છે.

તેઓનો ગમે તેટલો દોષ હોય છતાં મને ધારતી છે કે તમે

ક્રોધ તો અનહદ કર્યો છે ને દ્રેષણવ બહુ બતાવ્યો છે. તમારે તમારા હૃદય લલે જાગવવા હતા પણ વિનય નહોતો છોડવો જોઈતો તમે વ્યવસ્થા માગતાં છતાં તેઓની ઉપર શેષ કરવામાંથી બચી શકતા હતા તેઓએ ટોઈએ પૈસો એકઠો નથી કર્યો, નથી મોયો. દેવીમહેને શો ગુનો કર્યો છે? મિ વેરટે તેમ જ મિ. સંમે પોતાનાં છોકરાંની કેળવણી ગુમાવી એ બારે પડતી વાત થઈ પડી છે અને તો એમ લાગે છે કે મારી ઉપરનો તમારો શેષ તમે તેઓની ઉપર ઉતાર્યો છે. તમે તેઓને ત્યાં જતા પણ નથી. આમ ન જ કરવું જોઈએ. મને લાગે છે કે તમારે તેઓની માફી માગવી જોઈએ. પણ આ તમને યોગ્ય લાગે તો જ કરજો. મને હીક લાગજો તેથી નહીં. તમે તમારી સ્વનંત્રતા જાગી કામ કરશો એ મને યોગ્ય જ લાગવાનું છે. મારી ઉપર શેષ કરવાનાં મેં ધણાં કારણો આપ્યાં છે, એમ હું માનું છું. તેને સારુ તમે મને ક્ષમા આપજો. તમને મેં બહુ રખણવ્યા ને તેમાં તમારી નિયમિત કેળવણીનો ભંગ થયો. પણ આ અનિવાર્ય હતું એમ તમને લાગે તો જ તમે મને માફી આપી શકો. મારી આખી જિંદગી મેં અને પોતાને યોગ્યપણામાં ગાળી છે. મારું કર્તવ્ય શું છે એ શોધવામાં ગાળી છે. મારું કામ શોભ્યું છે કેમ કે મેં જે માન્યું તે

ક્યું છે તેમ થવાથી તે ધણી જુઓમાંથી બચ્યો છું પણ ઉપરથી વિચારતા લોકિક દષ્ટિએ તમારો સ્વાર્થ મળાડ્યો છે મારા અખતરાઓનો ભોગ જેમ હું થયો તેમ તમે અને બા થવા મા સમજી ગઈ છે તેથી મા જેટલું કમાઈ છે તેનું ખીંછ સ્ત્રી નથી કમાઈ તમે ફજ પૂરું નથી ગમત્યા તેથી તમને રોડ રહે છે હું હજુએ મહેવા ઇચ્છુ છું કે તમારી બધા ભાઈઓની જે મેવા મે મરી છે તેની ખીંચે જાપ નહીં મરત મે તમને મારા ધાર્મિક અનુભવાના ભાગીદાર મનાવ્યા તેથી રિંગેન કોઈ ચું કરી શકે ? ખીંચ માનાઓની જેમ હું તમારું જીવન લોકિક રાખીને મારું જીવન નિરાશુ ધડી રાખત તેમ કમત તો અત્યારે તમારી મે મારી રચ્યે એક સાધન નવી રહેત અને જેમ ગોળી મહેન નામના મહેન છે તેની દશા આનખી વર્તતી દોત મારાથી મીંચુ નહીં થાત કેમ કે સમગ્રી જોખમા હું તો જ્યાં છું ત્યાં જ રહેત મે તમે તે માર્ગની મદદર હોત એ તમારે સારું હજી ન હતું આ વાત તમે ધીરજથી વિચારશો તો મારી ઉપરનો ગડ ઉતારી રામગો જુઓ હરિનાન અને મારી વચ્ચે તું પડી છે હરિનાનનું જીવન નોખુ થઈ ગયું છે પિતાપુત્રનો સમઘે લારે જ ગણાય કે જપારે મને ? જીવન એક હોય અને મને એકમીજીવને આધારજી હોય હરિલાલના જીવનમા હું રસ ન લઈ શકું, હરિલાલ મારામા નથી લઈ શકતો આ હરિનાનનો દોડ નથી તેની ભુદિ તેના મર્મને અનુમરિને ચાલે છે મને હરિલાલ ઉપર રોડ નથી પણ બેઢિને જાધનારી સાકા તૂટી, પિતાપુત્રના જીવનનું માનવું ગયું સસારમા એમ ધણી વેળા ચાલે છે માત્ર મારે વિરે આનું જ અસાધારણ છે કે ધર્મની શોધ મરતો હરિલાલને ખેચી ન મર્યો મે હરિનાન વેગળો રહ્યો હરિનાલે તેના શેખના લગભગ રૂ ૧૦,૦૦૦ કેવળ તેની મૂર્ખાઈને લઈને ખોયા છે એમને પોતાને નામોશી લગાડનારો કાળજ લખી આપ્યો છે ને તે નોમરી મિનાનો થઈ બેઠો છે મારો દીકરો ગણાય છે તેથી જેનમા નથી તમે મારા જીવનમા રહ્યા છે પણ અસતુષ્ટ છે તેમાથી નીકળવું નથી પોસતું તેમા ગહેતુ ત્વન નથી ગમતું આથી તમે શાત નથી રડી શકતા કોઈ પણ પ્રકારે તમે સતોડ રાખો તો શાત પણ થાઓ મે ધરાદાપૂર્વક તમારો સ્વાર્થ નથી મળાડ્યો જે મ્યું છે તે તમારું સારું સમજીને હું છે. આનું મારી ઉપરનો રોડ ઉતારના સારું ખસ નથી ? મારા લખાણથી તમે વધુ રોડ તો નહીં જ કરો તમે તમારું વિચાર મને ખતાવી આપ્યા છે, તેથી હું રાજી જ થયો છું હવે તમારે હાથ મંદી વ્યવસ્થા તો આવી હશે

‘વહાની મરતર,

“તારું દુખ મને દુખી કરે છે સ્ત્રીઓને લઈ જવાત તો હું તને લઈ જાત હું ખહાર જઈશ તેમા માયું કેમ કરવા દેવાય ? આપણે વિયોગમા સુખ

માનતાં શીખ્યાં છીએ. વળા પ્રમુખજી હશે તો પાછા મળીશું અને રહીશું. આશ્રમનાં અનેક સારાં કામો છે તેમાં તું મૂંઝાઈ જશે તો તને આનંદ રહેશે જ.”

૧ “પ્રિય દેવી, *

* * *
“સોરામજીનું મૃત્યુ કેટલી કરુણ ઘટના ગણાય? હું દક્ષિણ આફ્રિકા વિશે ખૂબ નિશ્ચિંતતા અનુભવતો હતો અને આશા રાખતો હતો કે હવે સોરામજી ત્યાં આવી ગયા છે એટલે બધું સરખું ચાલશે. મારી આશાએ બધી ધૂગમાં મળી ગઈ છે. x x x

“તમે બધાં મારી લાકડાલગીની પ્રવૃત્તિ વિશે શું ધારો છો તે મને ખબર નથી. મારો બધો વખત હું એ જ કામમાં આપી રહ્યો છું. મારી દલીલનો સાર આ છે: હિંદુસ્તાન મારવાની શક્તિ ખોઈ બેઠેલું છે. મારવાની શક્તિનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરે તે પહેલાં તેણે મારવાનું શીખી લેવું જોઈએ. સંભવ છે કે એક વાર શક્તિ મેળવ્યા પછી તેનો ત્યાગ તે કદી જ કરે. એમ કરશે તો પ્રશ્નિમના જેવું જ અથવા વધારે સારી રીતે કહીએ તો બધા આધુનિક સ્વતંત્ર દેશો જેવું બૂંદું તે બનશે. આજે તો તે બેમાંથી એક નથી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાન સુદૃઢળા બન્યું હતું. દિસા કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી. પણ એ પ્રવૃત્તિનો તેણે ર્ક શકે એટલો વધારે સક્રિય કર્યો અને દુનિયાને શીખવ્યું કે મારવા કરતાં ન મારવું એ વધારે સાદું છે. આજે તો હું જોઉં છું કે દરેક માણસની ઇચ્છા તો મારવાની છે પણ ધણા તેમ કરતાં ડરે છે અથવા તેમ કરવાની શક્તિ જ ધરાવતા નથી. પરિણામ ગમે તે આવે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે મારવાની શક્તિ તો હિંદુસ્તાને ફરી પ્રાપ્ત કરી લેવી જ જોઈએ. પરિણામે દેશમાં બારે ખુનામરડી થાય તો હિંદુસ્તાને એ ખુનામરડીમાંથી પસાર થવું પડશે. આજની સ્થિતિ અસહ્ય છે.

તમારો બાઈ”

અલીભાઈબોના સંબંધમાં તેમના વકીલ ધાટેનો પત્ર. માતાજીને મળી જવાનું નિમંત્રણ. એને ઉત્તર:

૬-૮-૧૮ ૧ “પ્રિય બાઈ ધાટે,

“માતાજીને તેમ જ આપણા મિત્રોને ખાતરી આપજો કે સંપૂર્ણ રીતે માનવર્ગી છુટકારો જાહેરી મેળવતા માટે એક પણ ઉપાય લેવાનો હું બાકી રાખતો નથી. મૌલાના મદમદઅલીની માંદગીનું હું બધું જાણું છું. એ કારણસર પણ છુટકારો જાહેરી થાય એમ ઇચ્છું છું. પણ આપણું માન ન ગઢે એટલે સુધી અરજીઓ કર્યો કરવાનું મને પસંદ નથી.

૦ દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા મિ. વેરેન્ના બેડન

“હું માનું છું કે સર નિનિયમ મિન્સેન્ટ મથેના મારા પત્રવ્યવહારની નજીક
 પ્રવેશ મારફત તેમને મળી જશે સર નિનિયમ તેમની તપાસ માટે પણ નીમવાની
 વાત કરે છે તેનો મહિજાર પ્રવાનું મારું મન નથી આખા દેશને બહુ મોગ
 આદિનથી ખગ્ગમળી મુક્તા પહેના સરકારને યોગ્ય અને શૈભે એરી પીછેહઠ
 કરવાની દરેક તમ હું આપવા ઇચ્છું છું હું આશા રાખું છું કે જો તેમને
 બોલાવવામાં આવશે તો અનીભાઈઓ પણ મમક્ષ હાજર થશે પણ જો આદિનન
 ઉપાડવું જ આવશ્યક થઈ પડશે તો તે ઉપાડના પહેના હું જરૂર માતાછને
 મળી જઈશ હું ધારું છું કે તેઓ પણ એમ જ ઇચ્છે છે x x x
 મેવ-

મોં ૩૦ ગાંધી

ધૂળિયામાં હરાયેની એક માગિંગમાં કોએસમાં ફાટૂટ ઘાત છે એ
 મતનમનો હરાય થયો તે વિષે ડો દેના ભાઈનો કાગળ આવ્યો તેને ઉત્તર
 જ ‘ ભાઈશ્રી દે,

‘ ફાટૂટના ભયમમાં સમર્થે તમારો હરાય મને મળ્યો મને જરૂર એમ
 લાગે છે કે આપણે અસ્વાભારિક અને ચારિત્ર એમતાની ઢિમત વચ્ચે પડી
 આડીએ છીએ જો આપણામાં બે જુદા જુદા પક્ષો ચોક્કસ હોય અને રાજ
 દારી બામતો વિષે તેઓ ચોક્કસપણે જુદા જુદા મતો ધરાવતા હોય તો શા
 માટે તેમના બે અનગ અનગ મડળો ન થાય અને તેઓ અનગ અનગ રીતે
 મમ ન કરે?

‘ દરેક પક્ષ દેશની સામે સ્વીકારને અર્થે પોતાની નીતિ રજૂ કરે લોકોને
 તેથી લાભ જ થવાનો છે એક પક્ષ બીજા પક્ષ મુક્તા વધારે મળવાનું થઈ
 જશે તો તેથી સ્વરાજનું આગમન લાગવાનું નથી મને પક્ષો નમળા અને
 અધિકચરિયા હશે તો આપણે સહન કરવું પડશે અને તે આપણે વાંકે ઉપાય
 તો એ છે કે બે પક્ષ બામન અંતે દટ થાય આજે તો આપણામાં ખૂમ
 દલ પેસી ગયો છે તેને લીધે લોકોમાં પણ સહેલ લાખન થાય છે જુદા જુદા
 પક્ષો તમ્બે થાગડીગડ મુનેલ થાય તેથી કાર્કને છેતરી શકો નહી

સેનક

મોં ૩૦ ગાંધી

‘ ચિ સતીક,

રૂખી કેમ વખતોખત માદી પડ્યા જ કરે છે ? જનમથી તે નમળી
 છે એ મને ખ્યાન છે પણ તેનો અર્થ એ થયો કે તેની વધારે સલામ લેવી
 જોઈએ ડાકરને ઉછેરવા એ મોગી જ્યા છે તેમાં મામાપોએ લારે વ્રત પાળવા

પડે છે તે બધું કરીને પણ તમે છોકરાઓને સારાં બનાવો એ ઇચ્છુ છું. હું કહી ચૂક્યો છું કે તમને હજારની ગેરહાજરીનો વાક લાગે તો તે દાખવ કરો. ભલે રૂપી એમ્લીને સારું હજાર નાખીને બનાવો એમ કરીને પણ તેનું શરીર ઠેકાણે લાવી શકો તો આપણે બીજાને પણ હજાર આપીએ હજાર ઉપરાંત કંઈ દાખવ કરીને પણ તમે છોકરાના શરીર સરસ બનાવી શકો તો બનાવો એવું ઇચ્છુ છું. મને પોતાને એમ ધારતી છે કે રૂપી માદી પડે ત્યાં લગી તેને ન પડે એવી વસ્તુઓ કે એટલી વસ્તુઓ ખાધા કરે છે તેથી તેના પેગમા ભાર થાય છે અને માદી પડે છે તેને સાથ થાય ત્યારે મુખ્યત્વે દૂધ, ભાત, ને શાક ઉપર મૂકી દો તો ઠીક થઈ જવાનો સંભવ છે હમણાં ઇલાક સમય સુધી તે રોગી નહીં પડ્યાવે આ તો મારી માન્યતા છે તમે જે અનુભવ લીધો હોય તે ખરો. જેમ તેમ કરીને તેનું શરીર વજન જેવું કરી દો એ હું તો માણુ છું

આપુના આશીર્વાદ

“ચિ. રામનદન,

તુમહારા પત્ર મિલા તુમહારે ખાતે રખકર તુમકો મૈ જાનેકા ખર્ચ દે સકતા હૂં ભરતીમે જાનેકે સમય મૈ અધિકારિયોકો પાસ લે સફૂંગા તો આનેકા પૈસા ભેજૂંગા. જમ તક ભરતીમે જાનેકા નહીં હોંગા વહાં તક તુમકો મૈ વાપસ નહીં છુવા સફૂંગા ભાઈ રયામજીકે ખારેમે કયા ખાત હુઈ વહ તુમને સુની થી તુમહારી મુસાફરીકા બોગલ આશ્રમ પર ઝાલના અનુચિત હૈ તુમહારી આકાશા મૈ સમજ સજતા હૂં મુઝે લગના હૈ કિ જો ગૃહગથન સંનધ રખતા ચાહતે હૈ ઉનકો આશ્રમમે લેના હી નહીં ચાહિયે તુમકો મનાઈ કરના યોગ્ય નહીં લગતા હૈ, તુમકો ખર્ચ દેના બી યોગ્ય નહીં લગતા હૈ એસા ધર્મસકટ મેરે ઉપર હૈ તુમ હી મુઝે છુડ સકતે હો યદિ ઉપયુક્ત તરફ સે જના ચાહો તો ઇસ પત્રકો કૂનચલ્લાઈકો મનાઈએ વે તુમકો જાનેકા ખર્ચ દેગે.

“ભાઈશ્રી પ્રાણજીવન,

“તમારો શીતળા ઉપરનો લેખ આજે વાચવો શરૂ કર્યો હતો આજી છે મહુ લામો છે એની એ વાન વખતોવખત આગ્યા કરે છે એ ખરું જોતા રેકરન્સની જહાર પણ ગણાય તેમ છતાં લેખ ઉપર મહેનત તમે ખૂબ લીધી છે ને લેખ કામતી છે. એ શીતળાના વહેમી આશ્રમને કેટલાં માગોનું અગિયન અપાતુ હશે તેનો ખ્યાલ તમે ગરસ આપ્યો છે તેના કરતા પણ વધારે સરમ તમે આપી શકતા હતા શીતળાની એક દેવી મુરા અને તેની જગ્યા બીજી પણ ભયંકર દેવીએ લીધીની છે તમાગ લેખને પુસ્તનાકારે

જાતીને દરે- મુનિસિપાલિટીને વડે ચલાવી જરૂર છે તમે એ લેખને વાંચી લોકોપયોગી કરના ખાતર દ્રઢ કરો અથવા તેની અથે તેના મહોપ રૂપે બીજાને લખો ને મને તે જાણવાની પરવાનગી આપો તો તેનો પ્રયાગ કરવાની મારી ઇચ્છુ છે તમે એક દ્રઢ સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ લખો તો તે પણ જાણીને દેવાનીએ હું આજે કે કાલે વાંચીને પૂરો કરીશ પણ આ સ્વચ્છતા તુલ્ય મોડનવાની જરૂર જોઈ લખી નાખુ છું

“મને હાન પણ થોડી નકલો મોકલજો થોડા દાખરોને આપી તેઓનો અભિપ્રાય માગવો છે

મોહનદાસના વદિમાતરમ્”

૧ “પ્રિય આતી,

‘આ વખતે હાલો થયો છું અને તમારી ઉપર તમિષતની બાગતમા ઇશ્વરના અને મનુષ્યના મધ્યસ્થાનો ભગ કરવાનો આરોપ મૂકવાનો નથી પણ એમા તો શક્ય નથી કે તમારે માટે એક નિયામકની જરૂર છે હાલો શક્ય વાપરીએ તો એમ હોવાય કે નર્સની જરૂર છે એ પદ હું લઉં એની મને ખૂબ ઇચ્છુ થાય છે મારા જેવી નર્સ જે તમારા ઉપર પ્રભુ રાખે અને તેની સાથે સાથે જ દાકતરોના હુમ્મોનું કડક રીતે પાનન કરાવે એની કોઈ તમને ન મળી શકે તો તમારે એવી પત્નીની જરૂર છે જે તમે મગમર ખોગ- નો છો કે ની તેની દેખરેખ રાખે પેદુ ઉપર પાટો ચાધના ચિત્તથી તમાર- ની મગમર જવું જોઈએ નહીં અને મગમરનાઓની માદગીના સમાચારથી વનારેપત્ની ચિંતા પણ કંઠી જોઈએ નહીં પણ લગ્ન હવે તમારે માટે હદાય મહા મોટું ગણાય હું પોતે તમારી સારવાર કરી શકતો નહીં હોવાથી મારે માટે ચિંતાના જ રહે છે પણ એના કટતા વધારે સારું એ છે કે હું તમારે માટે પ્રાર્થના કરું અને એ જ હું કરાવતો છું ઇશ્વરની ને એવી ઇચ્છુ હશે તો એ તમને સામન્ય ગણશે જેથી તમે મશગુલ થઈને એના ગુણગાન કરી શકો

“મેં ઉપાડેલા કામમા, જાણું એ મારે માટે તદ્દન સ્વાભાવિક હોય તેમ જ શાન્તિથી ગાળાતો જઈ છું એના આક મુદ્દાઓ મને ગૂચવે છે ખરા, પણ એનો વિચાર કરનાર હું હવે મૂકી દેવાનો છું મારી સામે તદ્દન નિગમિત નિગમરથી માટે અધારે એ નથી મારું જીવન મદી એવી રીતે ઘણું જ નથી શક્ય હોય તેના મધ્ય પગિશ્વરોનો મને સંતોષ થાય એવી રીતે ઉકેલ વિચારીને કામ કરવાની મારી પદ્ધતિ નથી હું તો મારી સામે આતીને બંધુ રહે એનું જ કામ ફૂજતે ફૂજતે અને બીજા બીજા માથે નહીં છું અપારણમા, ખેડમા અમદાવાદમા અથવા તો સુદમા ૧૯૧૪મા મારી સેવાઓ મેં મિનશરતે આપી ત્યારે તેમાથી બીજી થતી બધી શક્યતાઓના ઉકેલનો મેં વિચાર કયો નહોતો

હું તો માનું છું કે હું એની જ પ્રજાને, ખીજા ક્ષાને નહીં, અનુસરું છું. એ મને ઘેરાતા ધન અધિકારમાંથી દોરી જશે.

“ગુરુદેવે પોતે બાળકોને શીખવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે એ જાણીને મારું હૃદય આનંદથી ઊભરાય છે. તે અમેરિકા જમ તે કરતાં આ કામ મારે મન ધણું વધારે મહત્વનું છે. તમે પણ તેમના આ કામમાં દિસ્સો લેવાના છે તેથી મને એટલો જ આનંદ થાય છે. ઈશ્વર તમને અર્પેને સામ્રાજ્ય રાખો.

“અરોદાદાને મારા પ્રણામ કહેશે. પ્યાર. — તમારો મોહન”

સર્વના આરોગ્ય માટે પોતે કેટલી દરકાર લે છે તે જાણતી હમણું હમણાંના ધણા કાગળો સાક્ષી પૂરે છે. આ એક વધુ :

૭-૮-૧૮ જ “પ્રિય હનમન્ટરાવ,

“તમારી તબિયતનું જાણીને દિલગીરૂ થયો. આપણી મોટામાં મોટી ખામી આપણે શરીરને પૂરતી કસરત નથી આપતા એ છે. જ્યારે શરીરને ઓછી કસરત આપી શક્યા હોઈએ ત્યારે ખોરાક હળવો લેવો જોઈએ. તેમાં નાઇટ્રોજન અને ચરબીવાળા પદાર્થ મુદ્દલ ન હોવા જોઈએ. ઘઉં, ફળ, ચોખા અને શાકભાજી એ લેવાથી તબિયત સારી રહે છે. એટલામાંથી પૂરતી શક્તિ ન મળી રહે એવું બને. જ્યારે તેની જરૂર હોય ત્યારે કઠોળનો અને સીંગદાણાનો તેમાં ઉમેરો કરવો. તમે બેંગલોર અથવા નીલગિરિ ન જઈ શકો? જો જઈ શકો તો ત્યાંની સ્ફૂર્તિદાયક હવાથી તમારામાં તાજગી આવી જશે. સ્નાનના ઉપચારોથી અને માનસિક આરામથી તમને થોડો ફાયદો થશે પણ એટલાથી તમારું અસ્તત્ત્વનું અધારણ તમે નહીં મેળવી શકો. તમારે તો હજી વધુ જોઈએ.

“દેવદાસ કહે છે કે તમે એના ઉપર બહુ માયા રાખો છો. તમે જતા રહેશો ત્યારે તમારી ખોટ એને સાપશે. તમારી સાથે ખીજી ચોપડીઓ લઈ જાઓ તે કરતાં હિંદી ચોપડીઓને પહેલી પસંદગી આપજો.

“તમે જ્યાં પણ હવાફેર માટે જાઓ ત્યાંથી મને લખશો.

સેવક

મો. કે. ગાંધી”

શંકરલાલનો તાર અનસયાબહેન ઉપર. પિટીટ કોલેસના ચેરમેન નિમાયા. ગાંધીજીને લાવવા જ જોઈએ. તેમને ઉત્તર :

“પૂજ્ય બહેન ઉપરનો તમારો તાર વાંચ્યો. તમે મારી એટલી ચિંતા ન કરો એમ ઇચ્છું છું. તમારો પ્રેમ તમારા ઉદ્દગારો કદાવે છે. હું નહીં આવું કે આવું એ બંનેનું કારણ માત્ર દેશહિત હશે. હું કેઈ ચોપડી નહીં આવું

એમ તો નહીં જ બને. મારા નહીં આવવામાં વધારે સેવા છે, એમ જ મને લાગે તોપણ મારે આવવું જ જોઈએ એમ તમે કહેશો ?

મોહનદાસના વંદેમાતરમ્”

ગર્ભ કાલથી મણિલાલ નમુભાઈનાં પુસ્તકો ઉચ્ચવાવના માંડ્યાં. ‘કાંતા’ વાંચી

નાખ્યું. કહે છે કે સારું નાટક છે. કલ્પકતા છે, પણ અંગ્રેજ

૧-૮-૧૮ લાવો ઘણા જ છે. જ્યાં લાં અંગ્રેજના ભણકારા વાગે છે.

તરલાનું પાત્ર અંગ્રેજ નાટકોના પાત્ર જેવું છે. વાંચીને

‘રિચર્ડ ધ થર્ડ’ * અથવા ‘મેકબેથ’ * માદ આવે. ‘રિચર્ડ ધ થર્ડ’ વધારે.

૮મીની રાત્રે ત્રણ કલાક કર્યા. સાથે દુર્ગા હતી. વિનોદમાં ‘કહેલું’ “ધરડો છું એટલે મારી સાથે તો તમે ચાલી શકો. આફ્રિકામાં અને વિસ્ત્રાયતમાં હું તેજ ચાલી શકતો, પણ અંગ્રેજ એકરીઓ મને ટક્કર મારતી.” આગળ ચાલતાં પૂછે, “...ની વૃત્તિઓ કેવી લાગે છે ?” આના ઉત્તરમાં પોણા કલાક વાતો ચાલી. દ્રેકમાં એમણે કહ્યું ‘દાસત્વ’ વિશેષ. પ્રેસિડેન્ટ ફૂગર અને કેપ્ટનની વાતો ઉપર ચડ્યા. ફૂગરના ઘર આગળથી જતાં પાટુ ખાંધેલું તે વાત કરી. આ ઉપરથી ફૂગરની વાતો નીકળી. ફૂગર વિષે ખુબ જાણે અભિપ્રાય. મેં મિસ્માર્કની છબી સાથે ફૂગરની સરખાવી. તુરત કહ્યું કે “મિસ્માર્ક એને ક્યાં પહોંચે ? મિસ્માર્ક તો મિથ્યાભિમાન અને દૂરતાનું પુતળું, એને તો પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય લેવું હેતું. ફૂગરને તો મિચ્છારાને પોતાનો ઘોસક સંભાળી લેવો હતો. અને તેને માટે એણે ભારેમાં ભારે પ્રયત્ન કર્યા. એનો આગ્રહ અને એની નીડરતા તો કોઈમાં નહીં. એની છબીમાંથી એ આગ્રહ દેખાશે. પણ સાથે એ આગ્રહ સૌમ્ય છે એ પણ દેખાશે.” એડ્વર્ડનના કોટે સાથે સરખામણી. “એડ્વર્ડનમાં એ લોખંડી નિશ્ચય જણાતો નથી. અને ફૂગર કેટલો સાદો, અને એનું ભૂખ જેવું ધર, આપણે ચાલીએ છીએ તેવો જ ધૂળ વિનાનો રસ્તો. ભાંગ્યા તૂટ્યા કંઠરાવાળો માળ, આપણા અનાથઆત્રમ કરતાંયે નખળું મકાન. એણે આખી જિંદગી ભારે નીડરતાથી ગાળી. મિસ્માર્કનો ત્રાસ કેટલો વર્તેલો ? અને ફૂગરની પામે તો નાનામાં નાનો માણસ જઈને વાતો કરે. માત્ર એની જિંદગીનું છેલ્લું પગલું હું નથી સમજી શક્યો. ઇંગ્લેંડ જઈને એ મદદ માગવા ગયો તે.”

બીજી વાત પર ઊતર્યા : “હું તમને ઘણી વાર કહેવા છઠ્ઠું છું પણ નથી કહ્યું, મને તમારે આપણા કાગળોમાં ‘મહાત્મા’નું નામ તો ન જ લગાડવું. એમાં કંઈ અપમાન નથી. પ્રજાકિશોરજીજીને પણ તમારે ‘મહાત્માજી’ ન લખવું. ભલેને

* શેઠચિયરનાં એ નામનાં નાટકો.

ખીલું ગાંધીજી એવું લખેલું કૃત્રિમ લાગે. એમાં વધારેપટ્ટી વિનીતતા રહેલી છે, પારકાને તો એ હીક ન જ લાગે.”

દયાળુભાઈ આખ્યા. આજે સવારે બાર માઈલ ચાલ્યા. હથિયારખંધીના અંકુશો કાઢી નાખવા વાઈસરોયને કાગળ લખ્યો. તેમાંના મુખ્ય ઉદ્દેશો :

૧ “મારા દિલમાં જે વિચારો ઊભરાય છે તે વાઈસરોય આગળથી મારે છુપાવવા જોઈએ નહીં. જ્યારે હું લાલચાર ઔપરુષોને મળું છું, જેઓ પહેલેથી બિલકુલ લશ્કરી જીવન વિનાનાં નહોતાં, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે આ દશા જોઈને જોડ્યા ખવામવાળા અંગ્રેજોએ પોતાના હૃદયનું સારી પેઠે સંશોધન કરવું જોઈશે.”

ફલચંદભાઈનો ભારે કાગળ : ખૂબ ખર્ચ થાય છે તેની ઉપર ભારે ટીકા. સાગ ખાતું, શાળા વગેરે પુષ્કળ ખર્ચ ખર્ચ ગયાં છે અને ફળ કંઈ જાણતાં નથી. આશ્રમીઓ પથુ રોક વિનાનાં જીવન ગાળે છે, શિક્ષકો પ્રૌઢ, ચારિત્રશીલ નથી, વગેરે વગેરે. પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ સફાઈ નાખવી જોઈએ. એને ઉત્તર :

“તમારી ટીકા હું મળતો જ હતો. આટલો વખત તમે લીધો એ પથુ હીક ન થયું. ઘણે ભાગે તમારી ટીકા વાંજળી છે. આવું એ આશ્રમ હું કાઢત નહીં તો કંઈ જ ન થાત તેમાં સારા માણસો જીવતાં એ લાલચ રહેલી છે. સારા માણસો પથુ દોષભર્યા છે એ આશ્રમમાં થયેલી જૂલો સિદ્ધ કરે છે, આશ્રમની ત્રુટીની સાક્ષીરૂપે છે. જે મગનલાલ ન હોત તો આશ્રમની સ્થાપના ન થાત. મગનલાલની ત્રુટી તે મારી ત્રુટીઓની સાક્ષી છે. હું પથુ શિખાઉ છું, એ મેં જ્ઞાનપૂર્વક કહેલું છે. આશ્રમના પ્રયોગો મારા વિનોદ છે ને મારા અખતરા છે. અખતરામાં ભાંગફાટ હોય જ. તેમાંથી મુજ વસ્તુ મળશે. તે શોધનારને જ મળશે. તમારા જેવા હંમેશાં પ્રાણવાયુનું કામ કરશે તો કાર્બોનિક એસિડ ગેસ દૂર કરી શકશે. તે ગેસ હંમેશાં ઉત્પન્ન થશે. તેને હંમેશાં પ્રાણવાયુ શુદ્ધ કરશે જેવું પિંડ તેવું જ બહાંડ છે તમે જે ઉદ્દેશો મારી પાસે કાઢ્યા છે તે મગનલાલની પાસે, શિક્ષકોની પાસે કાઢો એટલે કામ પાટે ચડશે. તમે કાપર ન થાઓ એ ઇચ્છું છું. તમારી ટીકા તમને સત્જગત બનાવે અને મેલ કદાવવામાં કટિબદ્ધ કરે તો એ બહુ ફળદ્રુપ થઈ પડે તમારી ટીકાથી તમારે નિરાસ ન થવું ઘટે.

“હવે આપણે યુસ્તકાલય નથી બનાવવાના. નિશાળના મકાનને વાર છે. મારી ઇચ્છા બિનાલય ચણીને બેઠી રહેવાની છે. આપણે આપણા સમાસ થાય એટલું ચણતર સાળધરમાં કરી લઈશું. શિક્ષકોના ખર્ચ વિના ન જ ચાલે

એમ જોઈ હું. નવા તો ભેળા નથી કરવા. એક કે બે બીજા જોઈ એ એમ જણાય છે. વચ્ચવાનું ને ખેતીનું કામ ઘખલ થયું, કેમ કે આપણે ચણતર કરવાનું હતું. જમીન વધારે લેવાઈ એ મને સાલતી નથી. મને આપણું વણાટકામ સાલે છે. તેનો હિસાબ દીવા જેવો જોઈ એ જ. તેની દેખરેખ પૂરી જોઈ એ જ. અને તે જ કારણસર મગનલાલને બહાર કાઢ્યા છે.

“આપણે ધોતિયાં સાડીનો વણાટ પણ જોઈ શે જ. એ વસ્તુની જરૂર છે. જે વર્ગ એ લે છે એમાં ગરીબ પણ છે. સૌંદર્યનો બીજા પાસે છેક સાગ નહીં જ કરાવી શકાય. ખાદીને આપણે બૂલવી નથી. આપણી મુશાદ તો એવી છે કે ખાદીના વચ્ચનાર માત્રને હાથ કરીએ. આ ત્રયાસમાં કંઈક પૈસા જાય પણ ખરે.

“મેં તમને દુદોષવાયો કાગળ લખ્યો છે. તમે એક પક્ષ આપ્યો છે, મેં જેવો જોઈ એ તેવો બીજો પક્ષ આપ્યો છે. બન્ને ખરા છે. ગુણોના ત્રાજવાને એક જ ચારિત્રવાન પુરુષ વજનદાર કરી શકે છે. તે ચારિત્ર્યજન તમે કેળવો ને વાપરો એમ ઇચ્છું છું.

“જ્યાં જૂલ જોઈ એ લાં જરૂર સુધારીએ. જે આપણાથી ન કરી શકાય તે જરૂર સંકેલીએ. તેવું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ક્યું, ચંપારણમાં ક્યું. અહીં પણ યોગ્ય કાગે તો કરશું. આટલું લખી નાખ્યું છે, પણ વાતો તો કરવાની જ રહે છે.

મોહનદાસના વદિમાતરમ્.”

શ્રી દેવધરને :

જ “મિસ વિન્ટરજોટમ બિંચા સંસ્કારવાળાં જુદા બાઈ છે. ઘણી નૈતિક હિલચાલોમાં તે આગળપડતો ભાગ લે છે. અલખત પોલાક ત્યાં તમારા બોમિયા, મિત્ર અને સલાહકાર બનશે. રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિને અંગે જે અંગ્રેજોને હું ઓળખું છું એ સધગાની પાસે એ તમને લઈ જશે. કદચ તે જૂલી જાય તે માટે પહેલેથી તેમને માદ દેવગવશે કે બર્નાડો હોમ નામની વિવિધ ઉદ્યોગો શીખવનારી શાળા અને એવી બીજી સંસ્થાઓ જેવા લઈ જાય. કેટલીક સંસ્થાઓ છેક નજીકથી જોતાં તમને ન પણ ગમે. પણ તમારે તો બધી જ ટીકાકારની નજરે જોવી. ચગકતું દેખાય તે બધું સોનું નથી હોતું.

“તમારો પ્રવક્તા સુખરૂપ અને આનંદમય નીવડે અને તમે કુશળક્ષેમ પાછા આવો. હું આશા રાખું છું કે શ્રીમતી દેવધરની તબિયત સારી થઈ ગઈ હશે.

સેવક

મો. કં. ગાંધી”

એક જાણે ખોરાકના સંબંધમાં કાળગ લખ્યો હતો. તેને નિસ્તૃત ઉત્તર -

“આપ મેરા પુત્ર તરફ પદ લેગે તો બહુત પ્રશ્નો કા ઉત્તર ઉસ્મેમે હી મિલ જાયગા, જૈઆ કિ કેનમે કય ખાના.

“તૈયાદિકા પ્રયોગ મુશ્કેલ જાત છે. મેરા અનુભવ એસા છે કિ આવા ઓ સમે જ્યાદા નહી ખાના ચાહિયે. ઓગિવ ઓઈલ ઇસ મુકમે નહી પા મકતે ઇસકે અવેગમે તિનકા તેલ હીક હૈ, પરતુ ઓનિરકે જૈસા કેનન નિદોષ નહી હૈ. ખજૂર ઓર મુગફલી કર્કશ હૈ હી, પરતુ ઉન ચીજોકા હી ખુરાક ખનાનેમે ઉનકી હીક જરદાસ હૈ સમ્તી હૈ આફમ જહોત કમતી ખાના ચાહિયે દૂધકી ખતી હુઈ મહુત ચીજો ખાનેમે રીક નહી હૈ, અમગદ ઇં કે સાથ મુગ ફવી ખાનેસે હીક નિવાહ હો સકતા હૈ મામમકી ગર્જ મુગફવી નહી દે સકતી હૈ ગેહ એક પ્રમાણસે ફન હૈ પરતુ મેરે પુત્રમે કયમ પારિભ્રમિક પ્રયોગ કિયા હૈ ઓર ઉસકી ખસસ વ્યાખ્યા દી ગઈ હૈ મેરે પુત્રમે ફલોખી અપેક્ષા તરકારી કે નિચે કુપ નિખા હોગા, લેકિન મૈ દેખતા હૂં હિંદુસ્તાનમે તરકારી આનરયક હૈ કિદન પચનેમે કફિન હૈ જ્યાદા અનુભવ લેનેમે હિંદુસ્તાનકે નિચે મેરી યદ રાય હૈ કિ હિંદુસ્તાનમે રુખમે અગ્રધ આપાર ગેહ ઓર તરકારી હૈ તિસકો જ્યાદા શારીરિક મહેનત કરતી પડતી હૈ વહ ભલે દિદલ કા બી પ્રયોગ કરે ધાર્મિક દષ્ટિમે દૂધકે નિચે મૈને મતાયા હુઆ અભિપ્રાય કાયમ હૈ લેકિન શારીરિક દષ્ટિમે ઓગ હિંદુસ્તાનકી પરિસ્થિતિમે દૂધમ ત્યાગ અશક્ય લગતા હૈ મૈને કર્ષ જરસોમે દૂધત ત્યાગ કિયા હૈ ઓર આજન્મ નહી ખાનેકી પ્રતિજ્ઞા હૈ પરતુ ફસરોકા મૈ દૂધ છોડનેકી સનાહ તમ તક નહી દે સમ્તા, જબ તમ દૂધકે જૈસી ગુચવાન વસ્તુ મેરે હાથમે નહી અઈ હૈ મેરી ઉમ્મીદ થી કિ તિયમે, ઓર મુગફવીસે નિર્વાહ હો સોગા, એક પ્રમાણ નિર્વાહ હો સમ્તા હૈ, પરતુ દૂધકે મુખમલેમે ઉસમે થોડી તુઈ હૈ

“આપો! મેરી યદ મલાહ હૈ યદિ આપ! શરીર આરોગ્યવાન હો તો ગેહ, દૂધ, ચાનન, ઇં વસ્તુમ સામાન્ય ઉપોગ કરના એકાંશીકે દિનો મૈ મિતા મૃદ મિન સકે એમે ફવો પર નિર્વાહ કર લેના, શારીરિક પ્રકૃતિ અરવરથ હોનેકે સમય ઉપનાસ કરના ઓર હમેશ ખડી ફજરમે કમમે કમ તસ મિલ ચવનેકા વ્યાયામ કરના એક પ્રશ્નકા ઉત્તર રહ ગયા તેનકી અવેગમે તૈયાદિકા હી ચમા લેના એકદમ હીક હૈ ચીકટ પદાર્થસે ભરી હુઈ વસ્તુ દો તિન રુપયે ભારમે જ્યાદે ખાનેમે હાનિકા સભન રહતા હૈ નિમકકા સર્વથા ત્યાગ કરનેકી અપેક્ષા વરખમે દો તિન માસ તક કરના ઉચિત લગતા હૈ તિન દિનસે મૈ નિમક ખાનેકી અસર મેરે શરીર પર દેખ રહા હૂં મહિને દો મહિનેકે આદ આપ ખત વિખોગે તો મૈ મેરા અનુભવ દે દૂંગા

આપકા
મોદનાસ”

આ પત્રી મ્હે કે મારા પુસ્તકની પુરવગી વખતી પડશે એમ લાગે છે
મારુ પુસ્તક પણ મના વાચે એમ નથી ઇચ્છતો, લોકો મુઠા ઊધો ઉપયોગ
કરે છે

થોરો ઇમર્સનને ચડી જાય ઇમર્સન ॥ લખાણમાં દલીલો ધિયાપણ
જોઈ છે થોરોના શક્યવાન્યમાંથી અગ્નિ કરે છે 'અમદાની સામે યનાની
કરજ' (On the duty of civil Disobedience) નુ રાજ પારાપણ
કરવું જોઈએ નામ વખત વાચો તોયે એનો રસ નહીં ખૂટે

સુરેન્દ્રનાથ મનરજનો તાર જ 'વર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિ જોતા
મેક્સેસની ખાત્ર બેઠકમાં હાજરી આપતી કે તેનાથી અગા
૧૦-૮-૧૮ રહેવું એ ખાસ વિચારણા અને તાત્કાલિક ઈર્ણ્ય માગી
લે છે જુદા જુદા પ્રા તના નેતાઓની ખાનગી પરિષદમાં
૧૬મી ઓગસ્ટે શ્વકતા આવના તમને આમ ત્રણ આપુ છું '

તેમને તાર કર્યો અને નીચેનો ઉત્તર આપ્યો

૧ પ્રિય ભાઈ બેનરજ,

'અમી હું અત્યારે લશ્કરભરતીના મમમાં રોકાયેલો છું ત્યાં અમદાવાદથી
રવાના કરેલો તમારો તાર મને મળ્યો મારે શ્વકતા આપવું એમ લે જવા
આવનામાં જ ઓછામાં ઓછું એક અઠવાડિયું જાય મારે મારુ મમ સતોપકાર
રીતે કરવું હોય તો આટલો લામો વખત ગેરહાજર રહેવું મારે માટે અશક્ય
છે વળી અત્યારે તો મારાથી ગેરહાજર રહેવાય એમ જ નથી કારણ હમણા
જ સરખાર પામેથી મને ખમર મળી છે કે ગુજરાતમાં લશ્કરી તાલીમ કે-
ઉવાડવાની અને ગુજરાતની એક લશ્કરી દુકાની મનાવવાની મારી દરખાસ્ત
તેમજ સ્વીકારી છે તમે સમત થશો કે આ મમ હું છોડી શકું નહીં

'પણ હું આની શકું એમ હોય તોપણ ત્યાં હું બહુ મદદરૂપ થઈ શકીશ
એમ મને લાગતું નથી હું આ બખતમાં બહુ કડક અને મદાય વિચિત્ર લાગે
એના નિચારો ધરાવું છું જેની સાથે મોળા ભાગના નેતાઓ સમત ન થાય હું દુઃખ
પૂર્વક માનું છું કે જીવું મધુ છોડીને આપણે લશ્કરભરતીના મમમાં જ મડયા
ગીએ તો વડેતું નહીં તો એક વરસની અદર આપણને પૂર્ણ જવામદાર
રાજ્યતંત્ર ઈળી જાય ઈળી આપણા તદ્દન અજ્ઞાન દેશમધુઓ પરાણે લશ્કરમાં
ભરતી થના દેશને મદલે આપણે હોમરૂલગેનું એક લશ્કર ઊભું કરી શકીશું
તેઓ દેશને માટે જાઈમાં જાય છે એ જાનથી રાજપ્રશીથી સ્પિર્ધાઓ અનેના
હજો તેની સાથે જ હું માનું છું કે આપણે મોન્ટેઝુ ચેમ્સફર્ડ ગોજના વિષે
આપણા અભિપ્રાય અસન્નિધિ લાભમાં પ્રગટ કરવા જોઈએ આપણી ઓછામાં

ઓઝી માગણીઓ નક્કી કરીને કેઈ પણ ભોગે તેનો અમલ કરાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે યોજના મગમા સારી છે નેકે તેમા ખૂબ ફેરફાર રાવનાની જરૂર છે એ માતમા અર્થસમત નિર્ણય ઉપર આનંદા આપણે માટે મુશ્કેલ હોવું જોઈએ નહીં હું ઇચ્છું કે દેશમા એકે પક્ષ એવો બને યાય જે કેનળ આ બે વાતોને જ વરેલો હોય — એ તરફથી યુદ્ધ ચલાવનામા સરમરને મદદ કરવી એને બીજી તરફથી રાષ્ટ્રીય માગણીઓનો અમલ કરાવે

માનતો નથી કે અચારના જેવા કટોકટીને રખતે દેવાતા ગરમ પક્ષ અને ડહોરાના નરમ પક્ષ વચ્ચે એ મીઠાની તરફેણમ થોડીંડી બાધાડ કરીને યાગડથીમ સુલેહ થાય તેથી આપણને સતોય થવો જોઈએ દરકે મડળે અથવા તો પછે પોતાની નીતિની અણ વ્યાખ્યા રની જોઈએ એમ ઇચ્છું પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જે પક્ષ પોતાના પ્રસન્ના આનંદિકે મુશ્કેલ નીતે અને અમિરત આદેશનને નીવે દેશમા અગાન બનવો તે હાલિ એકે મેમ્બર્સ પ્રાગળ પોતાનો પ્રકો ખરો કરી શકે

સર્વમાં હું આવ્યો છું. તેઓ પામે કશું નથી ખેડમાં સરકાતી લુલમી મહેસૂન પદ્ધતિએ એક વખત જે લોહી આપાદ અને શક્તિસાગી દતા તેમને હાવડવાય કરી નાખ્યા છે. અંપારણુમા તો નીવવરાએ લોહીનું લોહી જ ચૂપી લીધું છે. તમે નિમકેશમાં વારો કરવાની વાત કરો છો અને મારા શરીરમાં કંપારી છૂટે છે. આ કરને લીધે લોહીની યી ન્યા થાય છે એ ને તમે જાણો તો તમે જ કહો કે ‘બીજી જે થવાનું હોય તે થાઓ પણ આ કર તો આજ ને આજ જવો જોઈએ.’ એ કંઈ બહુ ભારે છે તેથી ત્રાસલક્ષ્ય છે એમ નથી, પણ મીઠાના ઇતરાએ મીઠાની કિમત કુદિમ રીતે વધારી મૂકી છે અને ગરીબ લોહીને વાગ્યો કિમતે મીઠું મગનું બહુ મુકેવ થઈ પડ્યું છે. એમને તો પાણી અને દવાના જોટવી જ મીઠાની જાગિયાન છે.

“આ મોટ પ્રમદ કરવા અંબધમા મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ પ્રમદ કરી જોઈએ નહીં. મુશારોને સરકાવ ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તેમને લાગે છે કે અન્યારે પણ લોહીની આધેના વ્યવસ્થામાં તે પ્રમાણિક નથી. આ એક વિચિત્ર ઘટના છે અમારો તમારી ઉપર વિશ્વાસ નથી અને હતાં તમારી અમને જરૂર છે. તે મનાવે છે કે લોહીને જે અન્યાર થયો છે તેનું તેમને જ્ઞાન છે, પણ તેનો ઉપાય કરવાની તેમનામાં જગમ તાકાત નથી. રાષ્ટ્રની શુભામી પાકે પાયે થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજોએ ઇંગ્લેન્ડમાં આમ કરવા નહીં ધાધું હોય, પણ તેમનો એવો ઇરાદો હોત તોપણ તેઓ આથી વધારે કરી શકત નથી. હું ઇંગ્લેન્ડને વગમી ગયો છું તેનું કાગલ એટલું જ છે કે હું માનું છું કે એ હાડે ખરામ નથી વળા હું એ પણ માનું છું કે હિંદુસ્તાન દુનિયાને પોતાનો સદેશી ઇંગ્લેન્ડ મારફત વારે મારી રીતે આપી શકે. બીજી તરફથી હિંદુસ્તાનને નિરાશ કરવાનું ઇંગ્લેન્ડનું કૃત્ય, તેમની ગુમાનબરી અને અમને મિલકુલ લાગ નહીં હોવા દેનારી લશ્મરી નીતિ, અને હિંદુસ્તાનના ધનનું અને કળાનું અંગ્રેજોના વેપારી લોભની વેળ ઉપર અપાયેલું અવિદ્યાન, એ જાણને હું એમું ધિણું છું કે મારામાં પેથી શ્રદ્ધા ન હોત તો હું ક્યારેનાય બગવાખોર બન્યો હોત

“મારી ઇચ્છા તમને લાગે કાગલ લખવાની નહોતી પણ મારી દક્ષમ શક્તિ રહી જ નહીં.

મેવક

મો. કં. ગાંધી”

હોર્નિંગેને માનવદયા પરિષદ (હોર્નિંગેરિયન એન્ડરન્સ) ની ગ્રામત સમિતિના

પ્રમુખ થાનાની નિનતી કરી, તેમા લખેલું કે માર્ચ પછી કારણમર

૧૨-૮-૧૮ તમે ના ન પામે એટલું કહેના આ લખ્યું છું. તેને ઉત્તર.

૬ “તમારો મોત્ય કાગલ મળ્યો. જોકે એ તા. ૮મીનો

લખેલો છે, છતાં મને ઝઠ્ઠા કાલે જ પહોંચ્યો. મને લાગે છે કે આ બહુ ખેંચના વખતમાં ટપાલખાતાનું રેલિયાંગપણું આપણે નભાવી લેવું પડશે. ખરે જ મને તો લશ્કરભરતીનું ગાંડું લાગ્યું છે. હું બીજું કશું કરતો નથી, બીજું કશું વિચારતો નથી, બીજા કશાની વાત કરતો નથી. એટલે લશ્કરી ભરતી સિવાયના બીજા કશા કામમાં પ્રમુખપદ લેવા મને યોગ્ય માનતો નથી. તમે મને માફ કરશો.

સેવક

મો ૦ ક૦ ગાંધી "

હિંદુ સ્ત્રીમંડળનાં સેક્રેટરી બહેન રસિકમણિ તરફથી વાર્ષિક સમારંભ વખતે અને દાદાભાઈ જયંતી વખતે પ્રમુખસ્થાન લેવાને બાને નિમંત્રણ. તેને ઉત્તર, એક વાર મિસિસ ડેરોથી એરુ-ડેલને લખેલો તેવો ?

"મારી ધર્મપત્ની ઉપરનો આપનો કાગળ હું કાલે જ વાંચી શક્યો, જેથી આપને જવાબ લખવામાં થોડી દીલ્લ થઈ છે. માફ કરશો. અમે બંને જોકે સ્વતંત્ર, એક સરખા હક ભોગવનારાં છીએ તોપણ સગરડને ખાતર અમે અમારા ક્ષેત્રના વિભાગ પાડ્યા છે. વળી, અમે જ્યારે પરસ્પર ત્યારે તો મારી ધર્મપત્નીને કાંઈ જ અક્ષરજ્ઞાન ન હતું. ઘણી મહેનતે થોડું આપ્યું, પણ અનેક કારણોને લીધે સતોષ થાય એટલું નથી આપી શક્યો. તેથી આપની દરખાસ્તનો સ્વીકાર નથી થઈ શકતો. મારી ધર્મપત્ની ખુરશીએ બેસીને બાપણ વાંચી કે એમ લાગતું નથી. પોતે પોતાનું બાપણ તૈયાર નહીં જ કરી શકે. આપની પ્રતિભા વિષે એને કાંઈ જ્ઞાન નથી, કે મોટેથી પણ કાંઈ સમજાવી શકે. એટલે લાચારીથી અમે બંને આપ સૌ બહેનોની માફી માગીએ છીએ.

મોહનદાસના વંદેમાતરમ્ "

"ભદ્રશ્રી કૃષ્ણચંદ,

"કાલે ઘણી અગમ્યની વાત આપણે કરી, અને જો એક પણ માણસ ખંત રાખીને મારી સૂચનાઓ અમલમાં મુકાવે તો તમે જે દશા આશ્રમને વિષે ધ્વંસી છે અને જે તદ્દન યોગ્ય છે તે દશાને આપણે તરત જ પહોંચીએ. એવા પુરુષ અત્યારે તમે છો. તરતોતરત સભાઓ ભરીને નિકાલ કરી નાખજો.

"મેં કાલે પોણા છ વાગ્યા સુધી ડહાપણ વાપર્યું અને આરોગ્યની મૂડી એકઠી કરી. પોણા છ વાગ્યે મૂજતાં મૂજતાં મેં ઉપવાસ છોડ્યો, અને મહા દુઃખ વહોરી લીધું. ખાવામાં પણ મર્યાદા નહીં જાળવી, એટલે ઘેંસ ખાધી. જો માત્ર શાકનું જ પાણી પીધું હોત તો જે દુઃસહ પરિણામ આપ્યું તે તો ન જ આવત. આજે મારામાં હિંદુની કે ચાકવાની તાકાત નથી. લગભગ ઘસઘસીને પાપખાને

જવુ પડે છે અને ત્યાં વમગ એનાં આવે છે કે ચમો પાકાનું મન થઈ જાય
હું આટલું દુખ બોગતો જો અત્યંત રાજી થઈ ગયો છું તુરતોતુરત અપાયેની
યોગ્ય શિક્ષાનો પૂરો ચિતાર મળી ગયો છે અને ખાતરી છે કે પોણા ૫ વાગ્યે
મારું દર્દ શાંત થઈ જશે મેં જૂન કરી ખાધું તો જે વખતે ખાધું ત્યારથી
૨૪ કલાક સુધીની કંઈ સમ્મ લાગે ગણાય નથી અને એની થોડી સમ્મ પણ
આજ ઉપરાસ કયો છે તેથી મારી ચિંતા ગાની ટીકી જરૂર નથી હું આનંદી
કાલે દુખમાંથી તો તદ્દન મુક્ત થઈ એમ માનું છું અને જો ખાવામાં બેખમ
નહી થાઉં તો તથા ચાર દિવસમા હતો તેવો થઈ જવાનો

મોહનભાઈ વડેમાનરમ્

મોમનારથી શનિવાર સુધી લગત માદગી સખત મરડો. શનિવારે કંઈક
આરામ જણાયો 'ગર્ભસ' મા આવેલું કે, 'હજી લરકર
૧૭ ૮-૧૮ ભરતીનું નમ કરી શકે છે', એ સામગ્રીને મગમે
લખાનના ચરૂ કયાં વાઈસરોયને લામો તાર, ગવર્નરના
પ્રાધવે મેજેસ્ટ્રીને મગમ કવેપરને મગમ અને મીઠા કમગમે

"ચિ દેવદાસ,

"આજે તમિયન મારામા સારી ગણાય હલુ ખાટલો તો રહેશે જ
દુખ ખડુ બોગ યુ છે વાક કેનગ મારો જ હતો એમા જરાયે અનિશયોક્તિ નથી
સમ્મ શુનાના પ્રમાણમા થઈ છે મારી ચિંતા જરાયે ન જરૂરો મારી ચાકરીમા
કથી જીલુપ રહેતી નથી એક ચીજ કરવાને દશ ઉત્સુક બેના દોષ છે, અને
સૌ પોતાનો અસીમ પ્રેમ રેડી રહ્યા છે, એટલે તમે મને સ્વાભાવિક રીતે યાદ
આવો છો પણ તમારી ગેઠાજરીની ખામી મને જણાયેન નથી તમારા તાના
ગમમા ગૂથાઈ રહેવામા તમારી પૂરી ચાકરી છે અને એવો આપણો પ્રગ
નિયમ છે ઠાઈ પોતાને સ્થાનેથી માફીના મરજસર પણ નિમુખ થઈ શકતો
નથી એ મહત્ત્વ નિયમનું આપણે યાનપૂર્વક પાનન કરવાનું છે આગવા દાનુલુ
દુખમા પણ માગ આત્માની શાંતિ મેં એક ક્ષણુલર પણ ખોઈ હોય એવો
આભાસ આનંદો નથી મા અડી પહોંચી ગઈ છે આપણે ઉમેર રાખશુ કે
થોગ દિવસમા હું હતો તેના મગતા વધારે નીરોગી અને અસ્વાધ્યતનો વધારે
પૂર્ણપણે પાન કરનાર થઈશ

માપુના આશીર્વાદ

ચેરમેન થાનુ કખૂલ રવા સમધી પિગીટની શરતો જમનાદાસે મીંગિમા
ન કહી અને મહાર પગ્ન્યુ કે કમૂત છે પાછળથી મચાવ કયો તે પ્રસંગને
ઉદ્દેશને તેમને પણ એક વાર મોન્યા હતા કે આ વસ્તુ આપણને શરમાવનારી છે

“ભાઈશ્રી જમનાદાસ,

“મારી તીવ્ર ઇચ્છા છતાં અતિશય વ્યાધિને લીધે તમને હું વહેલો કાગળ નથી લખી શક્યો, ને આજે પણ લખાવવો જ પડે છે. હજી હું પથારીવશ છું. પણ કાગળો લખાવવા જેટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. મારી તબિયત ત્વન મુધારા ઉપર છે. એટલે ચિંતા રાખવાનું કશું કારણ નથી.

‘તમારો કિન્સો સાંભળાને મને અતિશય દુઃખ થયું. હેતુની શુદ્ધતાથી અસ્વસ્થ તે સ્વસ્થ થઈ શકતું નથી. જેમ શાહુકાર (?)ની એક જ નજર કહેવાય છે તેમ સ્વપ્નો પણ એક જ માર્ગ છે. જેમ ચોરની ચાર ચાંપ કહેવાય છે તેમ અસ્વસ્થતા અનેક માર્ગ હોય છે. એ અનેક માર્ગની જાગમાં ક્રમાયેલો પુરુષ નષ્ટ થાય છે. અને જે તે વાત્રી (ટસ્ટી) હોય તો પોતે જેની રક્ષા કરવા નિમાયેલો છે તેનો પણ નાશ કરે છે. આ સિદ્ધ થયેલું તમે તમારા અને ખીજાઓના સેંકડો અનુભવોમાંથી જોઈ શકશો. સ્વસ્થી કોઈને પણ દાનિ થઈ છે તેવું આજ લગી અનુભવ નથી, હવે પછી અનનાર નથી. એ ધોરી માર્ગને તમે કેમ છોડશો, કેમ છોડ્યો?

મોહનદાસના વંદેમાનરમ્”

આનંદશંકરનો ચિંતા દર્શાવનારો મારા ઉપર પત્ર. દયા કેમ નથી વપરાવતા એ પ્રશ્ન. તેમને પોતે જ ઉત્તર આપ્યો :

“ભાઈશ્રી આનંદશંકરભાઈ,

“મારે વિષેની આપની ચિંતા આપનો પ્રેમ સૂચવે છે. મારી સ્થિતિનો આશ્વેદ મ ચિંતાર આ છે : મેં સોમવાર અને મંગળવાર મુઘી અસ્વસ્થ, અથવા એથીયે આકું વિશેષણ વાપરી શકાય તો તેવું દુઃખ ભોગવ્યું. એ બે દહાડા લગભગ એલાન જેવી સ્થિતિમાં રહ્યો. અને આખો વખત જરાય પાડવાની ઇચ્છા થયાં જ કરી. ખુબ જોરથી જરાયને દવાવી શક્યો છું. બુધવારે પ્રમાણમાં શાંતિ હતી. અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર ઠીક થતું ગયું છે. નજાગાઈ અત્યંત છે એટલે હલામચલામ તો શાનું? થોડા દિવસ ખાટલો તો ભોગવવો જ પડશે. પણ અતિ કુશળ જેવું છે. આમ છે એટલે આપે ઉણવેલો દવાનો પ્રશ્ન ખાલુ ઉપર રહી જાય છે. દવા વિષેના મારા વિચારો જાણવા જ હશે તો કોઈ દિવસ હું જગ જણાવીશ. ગમે તે દાકતર આટલું કઠૂંથ કરશે કે મારા જેવા દરદનો નિકાલ આટલા ઓછા સમયમાં ખીજી રીતે લાવવો લગભગ અશક્ય હતો. આપને નિશ્ચિત કરવાને સારુ પૂરતી હકીકત લખી છે.

“આપનો નિર્ણય હું વાંચી ગયો છું. મચ્છરો વર્ષોની માફક રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તેઓને હવે શાંતિ મળશે. હું પણ રાહ તો જોઈ રહ્યો હતો.

જોડે તેઓને પાત્રીસ ટકા મળના શરૂ થઈ ગયા હતા તોપણ આપના નિર્ણયથી તેમની સ્થિતિને સારો ટેકો મળનાનો છે એ હું માનતો હતો

“દરદના કારણ વિશે આપને લખ્યું નોર્મએ. આશ્રમમાં ઘણી વાર એક ભજન ગાઈએ છીએ, તેની એક લીટીનું મનન મારી પધારીમાં મેં ઘણી વાર કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે .

બોલો કર્મનકી ગત ન્યારી

“ખરુ છે કે આપણે તો એમ જ ગાઈ શકીએ, કારણ કે ઘણી વાતોને વિશે આપણી અજ્ઞાનતાનો પાર નથી. પણ ટકીકતમા કર્મની ગતિ ન્યારી નથી એ તો તદન સીધી અને સહેલી છે જેવું વાનીએ તેવું જ લણીએ કરીએ તેવું જ પામીએ આ દરદમા મારો પોતાનો વાક હું ક્યારે ક્યારે જોઈ શકું છું મારે કમ્પૂન જ કરવું નોર્મએ કે મને કુદરતે ઘણી ચેતવણીઓ આપી હતી મેં ન ગણ્યું માર્ગ જેવું કર્યું જૂન ઉપર જૂન કગતો ગયો પહેલી જૂનની સગ્ન મળી, બીજી જૂનની સગ્ન વધી એમ ઉત્તરોત્તર ન્યાયપૂર્વક સગ્નનો વધારો થતો ગયો હું બારીબીથી જોઈ શકું છું કે કુદરતના જેવું કોઈ દયાળુ છે નહીં કુદરત એ ઈશ્વર છે ઈશ્વર એ પ્રેમ છે અને જૂનને સારું પ્રેમના દડ થયા જ કરે છે હું આ માદગીમા બહુ શીખી રહ્યો છું
આપનો
મોહનરાસ”

ખેડાના સમયમા ઘણું દહાડે એલે જૂનમા લખેલો ગોકળદાસભાઈનો ગગન ઓગરદમા આવ્યો તેમાના મુખ્ય વાક્યો

જ “મારે કમ્પૂન કરવું જોઈએ કે તમારા જેવા જિવ્યા લોકોનું મકાની શક્તિવાળા આગેવાનની નેતાગીરી નીચે થયેલી ખેડાના ખેડૂતોની સગ્નશક્તિનો કયાસ મેં બહુ નીચો બાધ્યો પૈસાના લાભની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પરિણામ બલે મોટું ન ગણાય પણ હું જાણુ છું તે પ્રમાણે ખેડા જિલ્લા જેટલો ખીલ કોઈ પણ જિલ્લામા સત્તાનો આદર અને સત્તાની મૂર્તિપૂજા થતા ન હતા એ મૂર્તિને એના પોતાના જ મદિરમા તમે ભાગી નાખી છે અને એની અદર રહેલી કુરૂપતાઓ ઉઘાડી પાડી છે એમ કરીને તમે દેશની બહુ ભારે સેવા બજારી છે લોકોને મતાવી આપવું કે સત્તાની ખરી જડ કયા છે તેના જેવું મોટું કામ ખીજી એકે નથી હું માનુ છું કે તમે જે પાઠ શીખવ્યો છે તે સરકાર તથા લોકો જલદી જૂની જગે નહીં”

આ ઉદ્દગારો સાથે વિવિગ્ન સાહેબ ગયા ત્યારે કાઉન્સિલમા ગોકળદાસે આપેલું ભાષણ સરખાવો કેટલા ફરી ગયા? ખેડા સંબંધે કેટલી ખોળી દર્શાવતો પ્રગટ કરી?

એમને ઉત્તર

“સુતા ભાઈત્રી,

“આપનો જૂન માસનો લખાવેલો કાગળ વોર કોન્ફરન્સનું સરનામું હોનાથી એ દિવસ પહેલા જ મળ્યો એટલે આપ સમજી શકો કે આપને કેમ મારા તરફથી પાવતી સરખી પણ ન મળી જોકે આપનો પત્ર મારા હાથમા તો આટલો મોડો આવ્યો છે છતાં તેની કિંમત મારે મન તેની ને તેની જ છે આપની પ્રસન્નતાનો જૂખ્યો હું હમેશા હોઉં જ તે મને મળી છે, અને એ હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું ખેડા જિલ્લાની રેલ્વે ધણી મમ કરવાને શક્તિમાન છે, એમ મેં અનુભવ્યું છે તે સીપ્રમોના ગાહેર સનધમા આવી ધણી શીખો છું અને શીખી રહ્યો છું. આપ કુશળ હશે .

મોહનદાસના વંદિમાતરમ્”

મનસુખનાન સ્વજ્ઞાઈનો હાથની પરિસ્થિતિ ઉપર એક કાગળ તેમને જવામ

“ભાઈત્રી મનસુખનાન,

“તમારો પત્ર આજે મળ્યો હું તો અત્યારે મૃત્ત મીમારીમા ઘેરાઈ રહેલો છું પયારીવશ છું, -દાય છૂંતી જર્મિશ મારા પોતાના ઉપચારો આતુ જ છે મન મૂર્ચ્ચતાએ શાન છે દર્દ મારી મૂર્ખાઈ વડે જ થયું છે એ જ્ઞાન વડે, થતું હું ખ એપ્રિલ લાગે છે

“શિક્ષિત યુવાન વર્ગની દશા આ સમે દુઃખામણી છે એમ હું માનું છું ઠાઈ પણ ઉપાયે એ વર્ગને હું સુખરૂપ કરી શકું તો અત્યારે મરું એમ છું પણ આ સમય નથી એમ મને લાગે છે તે વર્ગ પોતે મોલ સ્વયંભૂમા ગોથા ખાય છે તિનમ્નીતિ અને બેસનનીતિથી એ લોકોને તે સ્વયંભૂ (૧) ઠાઈ પણ મળે ન જાતી શકે એ મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે એ મને વ્યક્તિ રાજપ્રમરણી પ્રિયમા નીતિને ત્યાગ કરે છે એમનું જ નહીં, એ ત્યાગને ઠાઈ વેળા હજી માને છે શઠ પ્રતિ શાઠ્ય એ તેઓએ જ્ઞાનપૂર્વક ઉઘાડી રીતે સ્વીકારેલું સૂત્ર છે એઓની નીતિથી સુક્ત થયેન -વર્ગને અત્યારે હું ઠાઈ પણ રીતે કંઈ પણ આપી શકું એમ મને લાગતું નથી માગ મર્ષમાથી, મારા લેખો અથવા મારા ભાષણોમાથી આડમ્તરી રીતે તેઓનાથી જે લેવાય તે લે, લેશે જો હું તે દેવા જાઉં તો તે ઇન્કાર જ કરશે ને તે વાસ્તવિક હતો મિસિસ બેમટ અને નિનક મહારાજની નીતિ મહુ દોષવાન છે, પણ તેઓએ કરેલું કાર્ય તો મહાભારત જ છે તેઓની મેરાનું માપ ચર્ચ શકે એમ નથી દેશપ્રીતિનો મત્ર યુનિ-વર્ગે તેઓની પામેથી વીધો છે તે યુરુઓનો તેઓ એમએક ત્યાગ

કેમ કરે? ત્યાગ કરવાનું હું તેઓને કદી કહું પણ નહીં. એમ છતાં, એમને પૂજ્ય ગણવા છતાં, એવો એક સમય જરૂર આવશે કે જ્યારે આ વર્ગ, ઉપર મેં વર્ણવી તે નીતિનો ત્યાગ કરશે. એટલો મારો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર વિશ્વાસ છે. તેમાં કૌરવને જય નથી મળ્યો, પણ પાંડવોને મળેલો છે. અને પાંચ માણસ તે લાખોની સામે પૂરા થઈ પડે તેવા હતા એમ કહેવાય છે. એ દેશનો યુવાનવર્ગ શઠ પ્રતિ જાણના જેવો કુદ્દિસત ન્યાય પ્રદર્શ કરે એ મારી કલ્પનાની ગદાર છે. હું ધીરજ રાખી બેસીશ. હું તો એ બીજી વ્યક્તિઓને પણ વીનવી રહ્યો છું, પણ આ બધાં કાર્યોમાં મારે તો મારી શક્તી જ વાપરવી રહી. તેમાં કોઈ કોઈ વખત તો બહુ ઠીક થતી જોવામાં આવે છે, પણ તે અનિવાર્ય હોય. કેટલુંક કાર્ય પરદાની પાછળ થાય છે, થવું જ જોઈએ. મેં આ વખતે કોંગ્રેસમાં નહીં જોડાવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તે ઉપરનાં કારણોથી જ. હું નરમ (મોડરેટ) પક્ષના સભેદનમાં પણ જવા નથી ઇચ્છતો. મારા ન જવામાં જ પ્રમત્તવર્ગને આઘાત પહોંચશે. સૌ પ્રયત્ન કરતા થઈ જશે, તે વેળાએ જરૂર જણાશે તો હું મારા મત પ્રદર્શિત કરીશ.

“હવે તમને ઘણું લખ્યું. કાગળ છાપવાનો નથી, તમારે જ વિચારવાનો છે.

મોહનદાસના વહેમાતરમ.”

સુરતમાં રિપોર્ટિંગ ઉપર એક ભાષણ આ માસની શરૂઆતમાં ‘આપ્યુ’ તેના રિપોર્ટ ‘ટાઈમ્સ’માં કોઈકે મોકલેલો. તેમાંથી તિલક મહાગજની નિંદા કરનારાં એમનાં કેટલાંક વાક્યો હતાં એવો ભાસ થતો હતો. રિપોર્ટ ધણો ખામીવાળો હતો. તે સંબંધે પોતે ‘ટાઈમ્સ’ને એક કડક પત્ર લખ્યો. તે પત્ર વાંચીને મિ. હેન્ડરસન નામના અંગ્રેજ સિવિલિયને સુરતથી નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

જ “તમે સુરતમાં કેવળ લશ્કરભરતી માટે જે ભાષણ કર્યું તેનાં ટૂંકા સાર તૈયાર કરવામાં મેં ગંભીર બૂલ કરી તે માટે હું દિલગીર છું. આ વિષે હું તમને અંગત રીતે લખું છું કારણ કે જો જિલ્લામાં (જ્યાં મેં ઘણાં વરસ ગાળેલાં છે) અને ખીજે તમે સુંદર લશ્કરભરતીનું કામ કરી રહ્યા છો તે માટે મને ઘણું માન છે. તેથી હું પ્રગટ કરી શકું તે કરતાં પણ મને વધારે દિલગીરી થાય છે. કારણ કે કારકુનની નોંધ ઉપરથી મેં ટૂંકા સાર તૈયાર કરેલો તે મોંઘમાં જ ગંભીર બૂલ હોવાને લીધે તમે જે શબ્દો બોલેલા તેથી બિલકુલ જ શબ્દો મેં તમારા મોંમાં મૂક્યા. ભાષણકર્તાએ સ્વપ્ને પણ જે કહેવાનો પ્રયાસ ન રાખ્યો હોય તે મારા સારમાં તેમની પાસે ન કહેવાવવાની હું હમેશાં કાળજી રાખું છું અને સાધારણ નિયમ તરીકે તો જે ભાષણ મેં

જાતે ન સાંભળ્યું હોય તેના સાર નથી આપતો. મને ખબર નહીં કે સુરતમાં તમે બોલવાના છો. કારણ મને જો ખબર હોત તો તમને સાંભળવા માટે હું જરૂર હાજર રહેત. હું આશા રાખું છું કે બીજા વાર તમે સુરત આવશે ત્યારે તમને મળવાનો અને તમારું ઝોળખાણ કરવાનો આનંદ મને મળશે. અત્યારે તો હું એટલું જ કહું છું કે તમારા ભાષણનો ખોટો રિપોર્ટ આપવા માટે હું અંતઃકરણથી દિલગીર છું.”

એને ઉત્તર :

૧ “ભાઈશ્રી હેન્ડરસન,

“અત્યારે હું પથારીવશ છું. મારી જિંદગીમાં ભોગવેલી મોટામાં મોટી માંદગીમાંથી હું પસાર થઈ રહ્યો છું. તમારા કાળગનો જવાબ વહેલો આપવાનું મારે માટે શક્ય જ નહોતું. તમારા સદા, સીધા, નિખાલસ કાળગથી હું મુગ્ધ થયો છું. તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. મારાં ભાષણોના રિપોર્ટોમાં આવતી ભૂલોની હું ભાગ્યે જ નોંધ લઉં છું. તે વાંચવાની પથ મને બહુ એકાદી તક મળે છે. પણ આ રિપોર્ટ ‘ટાઈમ્સ’માં આવ્યો હતો અને તેથી ઘણું નુકસાન થવાનો સંભવ હતો તેથી મને લાગ્યું કે તેમાંની ભૂલો મારે સુધારવી જોઈએ. મેં એ સુધારી તેથી સારું જ થયું છે. કારણ તેથી દુષ્ટ લોકોની જીભ બંધ થઈ ગઈ છે. વળી તમારી સાથે ઝોળખાણ કરવાની તક તેમાંથી મળી ગઈ.

સેવક

મો. કં. ગાંધી”

શંકરલાલ ખેંકરનો જન્મનાદાસ સંબંધે પત્ર. જન્મનાદાસ પાસે રાજનામું લખાવ્યું. પટેલે સમજાવીને પાછું ખેંચાવ્યું અને જન્મનાદાસે પાછું ખેંચી લીધું. તે માટે દિલગીરી. એમને પત્ર :

“ભાઈશ્રી શંકરલાલ,

“તમારો કાળગ મળ્યો. મારી તબિયત હજી પણ સાફ નથી થઈ. વખત લેશે એવી ધારતી છે. મેં ‘ધાર્મિક’ હતું તેના કરતાં કંઈ વધારે જિંદુ ગયું છે. નમે ચિંતા ન કરશો.

“ભાઈ જન્મનાદાસ વિશે મને કંઈ વિચારવાનું રહેતું નથી. ભાઈ વિદ્યભાઈ એ પોતાની પ્રતિ મુજબ સારું સમજી રાજનામું ખેંચી લેવાની સલાહ આપેલી છે. ગમે તે ખજાનગાર સાથે તે સ્વદન કરીને રાજનામાને વળગી ગયું તેવી મારી સલાહ છે. આપણી વાત યાદ હશે કે ભાઈ જન્મનાદાસે કામ છોડી દેવું

માર્ગ સાર અને સાગની સધ્યા છે, એ જો સમજી શકાય અને સમજપૂર્વક થાય તો

બાપુના આશીર્વાદ”

સમર્થનો સુદર ગંગા નામસ્મરણના જેવો એકે ઉપાય નથી એક સસ્કૃત શ્લોકનું અનંતરણ મોન્ટેફર્ડે સ્વીકારવા માટે
૨૦-૮-૧૯૮ જુદી પરિપક્વી જરૂર છે તમે નિચાર કરના માટે કાલે આવો અથવા સમતિ આપે તેમને ઉત્તર

૧ “ભારતી સમર્થ,

“તમારા કાળ માટે બહુ આભારી છું ધાર્મિક ઉપચારમાં હું માનું જ છું અને મોટે ભાગે મેં એનો જ આશ્રય લીધો છે પણ તેની માથે હું કુદરતી ઉપચાર અને ઉપાસમાં પણ માનું છું કુદરતી ઉપચારમાં પાણીના ઉપચાર કરું છું અને એનિમા લઉં છું ખોરાકમાં ફેનગ ફાગના રસો, ખાસ કરીને સતરાનો રસ લઉં છું મને કબૂલ કરતા સહાય નથી થતો કે આ કુદરતી ઉપચારો કરું છું તેટલે દરજ્જે શુદ્ધ ધાર્મિક ઉપચારમાં શ્રદ્ધા ઓછી ગણાય જ્યારે હું જાણું છું કે કુદરતના કાળના ભગ દરવાથી આ રોગમાં હું સપડાયો છું ત્યારે ફેનગ ધાર્મિક ઉપચારને વગળી રહેવાની મારામાં હિમત નથી

“હું દિનગીર છું કે કાલે હું તમને મળી શકીશ નહીં તમારી ચળવળમાં પણ મારું નામ હું આપી શકતો નથી હું બંને ચળવળોથી અલગ રહેના છઠ્ઠું છું. કારણ મારા નિચારો કોઈ પક્ષને માન્ય થાય એમ નથી મને લાગે છે કે આ ટાણે બધા નેનાઓએ બીજી મધી પ્રવૃત્તિને નગભગ અલગ રાખીને પોતાનો બધો પ્રયાસ લશ્કરબરતીના ખમ ઉપર કેન્દ્રિત કરવો જોઈએ હું જાણું છું કે ગરમ દળનાગા મારી સાથે સમત થતા નથી અને હું ભાગ્યે જ ધારી શકું કે હું જેટલે સુધી જવા માગું છું તેટલે સુધી જવા નરમ દળનાગા તૈયાર હોય હું એકદરે મોન્ટેફર્ડે યોજના સ્વીકારું છું ખરો, પણ તેને પૂરેપૂરી સીકાઈ બનાવવા માટે તેમાં કેટલાક ફેરફાર કરાવનાનો હું આગ્રહ રાખું મારો આગ્રહ એટલે સુધી જાય કે જો એ ફેરફારો ન સ્વીકારાય તો શક્ય તેના ઉપાયો લીધા પછી એ યોજના તોડી પાડના પણ હું તૈયાર થાઉં મારા ફેરફારો સ્વીકારાવા માટે જોને સામાન્ય રીતે ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ કહેવાય છે તેનો આશ્રય લેતા પણ હું અચ્ચક્રિ નહીં નરમ દળનાગા આ શરત સ્વીકારે નહીં એટલે મારે ધીરજપૂર્વક રાહ જોવી રહી અને મારો પથ એકનાએ કાપવો રહ્યો

સેનક

મે ૧૦ ક ૦ ગાવી”

ખી. ચક્રવર્તીનો કાગળ. સુરેન્દ્રનાથને લખેલા કાગળનો અનર્થ થાય છે.
તમે કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ નથી એમ પ્રગટ કરો. તેમને ઉત્તર :

૨૬-૮-૧૯૮ જી “ ભાઈશ્રી ચક્રવર્તી,

“તમારો કાગળ મળ્યો. એ માટે આભાર. હું પરિપક્વ થઈ ગયો છું. કાચુ હું જાણુ છું કે હું જે વિચારો ધરાવું છું તે મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને માન્ય નથી. મારી રીયલિટી મેં મિસિસ બેસન્ટ સાથે ચર્ચા કરી લીધી છે. તેઓ મારી સાથે સંમત થયાં કે મારે અલગ રહેવું. હું નરમ દળવાળો, પરિપક્વમાં પણ હાજર રહેવાનો નથી. હું માનું છું કે કેવળ લોકરજાતીનું કામ આપણે ઉપાડી લઈએ તો આપણે દેશની મોટામાં મોટી સેવા કરી શકીએ. હું જેટલે સુધી જાઉં છું એટલે સુધી જવા એકે પક્ષ તૈયાર થાય એમ નથી. ગાંધી-ફડે યોગનાના સિદ્ધાંતો હું સ્વીકારું છું ખરો, તેમાં ઓછામાં ઓછા અમુક સુધારા હું સ્પષ્ટપણે સૂચવું અને એ સુધારાનો અમલ કરાવવા હું મરણ પર્વત લડું. નરમ દળવાળો જરૂર આને માટે તૈયાર નથી. ગરમ દળવાળો અમુક દરજ્જે તૈયાર થાય ખરા, પણ હું જે અર્થમાં ઇચ્છું તે અર્થમાં નહીં. તેથી મને લાગે છે કે બંને પક્ષોને બેગા કરવાની બાબતમાં મારે અત્યારે કશું કરવું જોઈએ નહીં. હું કશું હિંસાથી કરવા માગતો નથી અને તેથી જ (સિદ્ધાંતની બાબતમાં) બાંધછોડની નીતિ પસંદ કરતો નથી. દેશમાં અત્યારે ચોખ્ખા બે પક્ષો છે. બંનેએ પોતપોતાના કાર્યક્રમ અસાધુરીપૂર્વક સરકાર આગળ તેમ જ લોકો આગળ મૂકવા જોઈએ અને તેના સ્વીકાર માટે આંદોલન ચલાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી જ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે પ્રગતિ કરી શકીશું. અત્યારે તો આપણે ધાણીના બગદની માફક ગોળ ગોળ ફરીને ફેરના ઢેર રહીએ છીએ.

સેવક

મો. કં. ગાંધી ”

વહ આપકો મેને મનના દિવા હૈ મેરા મત મ હૈ પ્રિ હમ સમય યુદ્ધની ભરતીમે હમ સમ લગ જાનેમે ઓર લામોકો લે જાનેમે હિંદુસ્તાનકી મડી ભારી સેવા કર સકતે હૈ મેરી ઇસ રામમે આપ ઓર મિ ખેસટ સમિનિત નહી હૈ મૈ જાનતા હૈ નરમ દનવાલે બી ઇસ મર્મમે તીનતામે શામિન નહી હોગે વહ તો એક ગાત હુઈ મેરી દુસ્તરી રામ વહ હૈ મૈ ટેમુ-એમ્સકડ યોગનાકા તરન ગ્રહણ મરના ઓર ઉસમે જો કુલ સુધાર હમ આહતે હૈ નહ મુર સાફ સાફ મતા દેના ઓર જો સુધાર હમ મનાયેગે ઉસમ સ્વીકાર કરાનેકે નિરે મરણુ પર્વત લડના ઇમ સૂતકા નરમ દન સ્વીકાર નહી મરેગે વહ તો સ્પષ્ટ હૈ મદિ આપ ઓર મિ ખેસટ સ્વીકાર કરેગે તો બી જિલ્સ તરહસે મૈ લડના આહના હૈ મૈસા તો આપ નહી લડેગે મિ ખેસટને મહ દિવા હૈ પ્રિ નહ સત્યામકી નહી હૈ આપને દુર્મલોમ એક હથિયાર માનકર સત્યામકમ સ્વીકાર કિયા હૈ ઇસ બ્રમણુમે મૈ પડના નહી આહતા ઓર આપ દોનામે વિમુખ હોકર કોએમમે આદોનન મરના નહી આહતા મેરે સૂત પર મેરા અચન વિશ્વાસ હૈ ઓર મેરા વહ બી મતન્ય હૈ કિ યા મેરી તપશ્વર્યા સપૂર્ણ હોગી તો આપ ઓર મિસિસ ખેસટ મેરે સૂતમ સ્વીકાર કરેગે મૈ ધૈર્મ ગમ સકતા હૈ

‘ નરમ ઓર ગરમ દલ અપની થોડી થોડી બાતોકો છોડર સમિલિત હો જાનેબી ચેષ્ટા કરે, વહ મુઝે મિનકુન પસદ નહી દેશમે દો પક્ષ હૈ દોનો પમોબી રામ સાફ સાફ ગમીકો ઓર પ્રમીકો ઇતાનેમે કુલ બી હાનિ હોગી એસા મૈ નહી માનતા ગરમ દન ઓર નરમ દનકો મિનાનેકી ચેષ્ટા મરના મુઝે મિનકુન પસદ નહી હૈ દોનો પક્ષ હતાસે ઉનકી ગમ રામપ્રમીકી સમમ રમેગે તો મઝા કાપા પુએગા આપકે ઇર્મમે પ્રણુ આપકો સ્વામ હો

આપકો

મેહનદામ ’

૩૧ રામને મગળ

૧ ‘ ભાર્મી કો ગમ,

તમે મારી માદ લીન આમજ્યુ દશે મને મગળની મહુ અખન ખીમારી થર્મ આની હતી એ ખીમારીમાથી તો તું સાને દશે છુ

૨૭-૮-૧૮ પણુ નમગારનિ લીમે નખાઈ ગયો મુ જાગે જ મારી પથરી છોડી શક છુ નો પથારીમા પથ લામો વખત

બે રી રાખતો નથી મારી આગળ મોગે અવાન એ છે કે નખાઈ ગયેનું શરીર ફરી શી રીતે યાધુ દુધ અને તેમાથી મનતા પલથો મનાય વપથી

બી. ચક્રવર્તીનો કાગળ. સુરેન્દ્રનાથને લખેલા કાગળનો અનર્થ થાય છે.

તમે કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ નથી એમ પ્રમટ કરો. તેમને ઉત્તર :

૨૫-૮-૧૯

જ " ભાઈશ્રી ચક્રવર્તી,

“તમારો કાગળ મળ્યો. એ માટે આભાર. હું પરિપક્વ થઈ ચૂકું છું, કારણ હું જાણું છું કે હું જે વિચારો ધરાવું છું તે મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને માન્ય નથી. મારી રિયનિંગ મેં મિસિસ બેસન્ટ સાથે ચર્ચા કરી લીધી છે. તેઓ મારી સાથે સંમત થયાં કે મારે અલગ રહેવું. હું નરમ દળવાળી, પરિપક્વમાં પણ હાજર રહેવાનો નથી. હું માનું છું કે કેવળ લશ્કરભરતીનું કામ આપણે ઉપાડી લઈએ તો આપણે દેશની મોટામાં મોટી સેવા કરી શકીએ. હું જોઈએ સુધી જઈ છું એટલે સુધી જવા એકે પક્ષ તૈયાર થાય એમ નથી. ગાન્ડીજી યોજનાના સિદ્ધાંતો હું સ્વીકારું છું ખરો, તેમાં ઓછામાં ઓછા અમુક સુધારા હું સ્પષ્ટપણે સૂચવું અને એ સુધારાનો અમલ કરાવવા હું મરણ પર્વત લઉં. નરમ દળવાળા જરૂર આને માટે તૈયાર નથી. ગરમ દળવાળા અમુક દરજ્જે તૈયાર થાય ખરા, પણ હું જે અર્થમાં ધરું તે અર્થમાં નહીં. તેથી મને લાગે છે કે બન્ને પક્ષોને બેગા કરવાની બાબતમાં મારે અત્યારે કશું કરવું જોઈએ નહીં. હું કશું હિંસાથી કરવા માગતો નથી અને તેથી જ (સિદ્ધાન્તની બાબતમાં) બાંધછોડની નીતિ પસંદ કરતો નથી. દેશમાં અત્યારે ચોખ્ખા બે પક્ષો છે. બન્નેએ પોતપોતાના કાર્યક્રમ બહાદુરીપૂર્વક સરકાર આગળ તેમ જ લોકો આગળ મૂકવા જોઈએ અને તેના સ્વીકાર માટે આદેશન ચલાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી જ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે પ્રગતિ કરી શકીશું. અત્યારે તો આપણે ધાણીના બગદની માફક ગોળ ગોળ ફરીને ઢેરના ઢેર સ્વીએ છીએ.

સેવક

મો ૦ ૦ ગાંધી ”

તિલક મહારાજે કાંગળ લખ્યો : તમે ન આવો તો મને દઈ યશો. એમને ઉત્તર :

“આપકા ખત મિલા હૈ. આપની રિલેસેન્સ મૈ અનુગૃહીત હુઆ હૂં. મેરે સ્વાસ્થ્યકે લિયે આપ કચો ચિંતિત ન હેગિ? ઇન્ધરકૃપાસે મેરી તખિયત અમ હીક હૈ. મિલના તો મૈ થોડે રોગ તક નહીં છોડ સકૂંગા. બડા દર્દ હો રહા યા. વડ અબી શાંત હુઆ.

“કોંગ્રેસમેં આનેકા મેરા ઇરાદા હૈ નહીં. નરમ દલકે સંમેલનમેં બી જાનેકા ઇરાદા હૈ નહીં. મૈ દેખના હૂં મેરા અભિપ્રાય દોનોસે વિચિત્ર હૈ.

વહ આપકો મેને મનના દિવા હૈ મેરા મતન્ય હૈ । ઇમ સમય યુદ્ધની ભારતીમે હમ સમ લગ જાનેમે ઓર લામોકો લે જાનેમે હિંદુસ્તાનકી મડી ભારી સેવા કર સખ્તે હૈં મેરી ઇસ રાયમે આપ ઓર મિ બેસટ સમિનિત નહીં હૈં મૈ જાનતા હૈં નરમ દલનાલે બી ઇસ માપમે તીવ્રતામે શમિન નહીં હોગે યહ તો એક જાત દુર્ધ મેરી દુસરી રાય યહ હૈં મો ટેમ્પુ-એમ્સકડ્ યોગનાન તરન ઇહલુ મરના ઓર ઉસમે બે સુનાર હમ ચાહતે હૈં વહ સુનાર સાફ સાફ મતા દેના ઓર બે સુનાર હમ મનારોગે ઉસમ સ્વીમર કરાનેકે નિરે મરણુ પર્યાંત લડના ઇમ સૂત્રજ નરમ દન સ્વીમર નહીં મરેગે યહ તો સ્પષ્ટ હૈં યદિ આપ ઓર મિ બેસટ સ્વીમર મરેગે તો બી જિસ તરહસે મૈ લડના ચાહતા હૈં રૈઆ તો આપ નહીં લડોગે મિ બેમટને યહ દિવા હૈં મિ નહ સ્વામકી નહીં હૈં આપને દુર્ખલોમ એક હથિયાર માનકર સ્વામકકા સ્વીકાર મિયા હૈં ઇસ બ્રમણુમે મૈ પડના નહીં ચાહતા ઓર આપ દોનામે વિમુખ હોકર કોએસમે આદોનન કરના નહીં ચાહતા મેરે સૂત્ર પર મેરા અચન વિશ્વાસ હૈં ઓર મેરા યહ બી મતન્ય હૈં કિ યદિ મેરી તપશ્વર્ષા મ પૂર્ણ હોગી તો આપ ઓર મિસિસ બેમટ મેરે સૂત્રમ સ્વીમર મરેગે મૈ વીર્ રખ સકના હૈં

“નરમ ઓર ગરમ દલ અપની થોડી થોડી બાતોકો છો મર સમિનિત દે જાનેબી ચેષ્ટા કરે, યહ મુઝે મિનમ્ય પસદ નહીં દેશમે દો પક્ષ હૈં દોનો પયોબી રાય સાફ સાફ રામકો ઓર પ્રભકો ।તાનેમે કુલ બી લાનિ હોગી એસા મૈ નહીં માનના ગરમ દન ઓર નરમ દનકો મિનાનેકી ચેટા મના મુઝે મિનકુપ પસદ નહીં હૈં દોનો પપ દલ્તાસે ઉનકી રાય રામપ્રભકી સમક્ત મરેગે તો બકા કાયલ પુએગા આપકે કાયમે પ્રણુ આપકો અદાય હો

આપમ

મોહનદામ

૬ રાયો મગ્ગ

૭. ‘ભાઈગી ડો રાય,

‘તમે મારી માદગીન અમત્યુ હશે મને મગ્ગની મહ સખન બીમારી થઈ આવી હતી એ બીમારીમાથી તો ન જાને દયો છુ

૨૭-૮-૧૮ પલુ નમગારને તીધે નખાઈ ગો છુ જાગે ૪ મારી પચારી છાગી મ ૧ નો પચરીમા પલ લાભો વખન

બેગી રખતો નથી. મારી આગળ મોગે સ્થાન એ છે કે નખાઈ ગયેલું ઘરીંગ ફરી શી રીતે યથ્દુ દુધ અને તેમાથી મનતા પલથો દેનાય વાથી

૬ લેતો નથી અને જીવન પર્ષત એ ન લેવાનું મારું વ્રત છે એટલે દૂધ અને માખણનું અવેજી મારે જોઈએ છે અત્યાર સુધી માગમા શક્તિ હતી ત્યાં સુધી મગદળી, અખરોટ અને બીજી મીઝેમાથી મને યુદ્ધર અવેજી મળી રહેતો પણ હવે મારી નાજુક થઈ ગયેલી હોજરને આ મીઝેમાથી કાઢેલી ચરમી મડુ ભારે પડે છે દૂધ અને ઘી માટે ચોક્કસ અવેજી વનસ્પતિગન્ય પદાર્થમાથી મારે જોઈએ છે અગાઉ મેં કોપગનુ અને મલમનુ દૂધ વાપરેલું છે આ દૂધોની શરીર ઉપર જે અસર થાય છે તે ગાયના દૂધ કરતા તદ્દન જુદી જ છે ઘી અથવા માખણ અને દૂધ માટે કોઈ વનસ્પતિગન્ય અવેજી તમારા પ્લાનમાં છે? હોય તો કૃપા કરીને લખી જણાવશો અથવા વધારે સારું તો એ કે મેંગરી શકો તો મને મોઢી આપો મેં સાબન્યુ છે કે ઉત્તમમાં મહુડાના કુમળા બીમાથી ઘી બનાવવામાં આવે છે એ સામાન્ય ઘી જેવું નથી હોતું પણ ઓનિન ઓર્ગનના જેવું જ હોય છે આ બાબતમાં બની શકે તે માહિતી મને આપજો મને દુખ થાય છે કે હમણા હમણાં મારે આ એક જ કાગળ તમને લખવાનો નસગ આવ્યો છે, અને તેજ કેવળ મારા સ્વાર્થ ખાતર તમને તકનીક આપના માટે છે મને કરી શકો તો ક્ષમા કરજો

સેન

મો. કં. ગાધી

આજે અર વિનિયમ વિન્સેન્ને પાઠો અરીઆઈઓ માટે પુનઃચરણ પત્ર નખ્યો

આજે તમિયત સારામાં સારી લાગે છે

મેક્સ વિષે મહેનાને લખ્યું “તમે, માનરિયાજીના ૨૧-૮-૧૮ એકજ સાતના છેના પ્રવ્ત્ત વિષે ખર લખ્યા છે, એ ખમર છાપામાં પણ છે પડિનજી એવો મ્હમ્મ પ્રવ્ત્ત કરશે એ તો વાગવામાં જ હતું પણ મારી ધારતી એમ છે કે દરવો બધા હવે લૂના થરાના રહેજ વિચાર કરતા પણ માનસ પડત જોઈએ કે ભલે થોડું મગાપ પણ તે નિશ્ચયપૂર્વક મગાન જોઈએ પ્રજા પોતાનું માગ્યું લેવા સમર્થ છે એવું ભાન જેમ જેમ અને જોટલે દરજ્જે પ્રજાને મગશે તેમ તેમ અને તેજ દરજ્જે પ્રજા ચ શે આ આમશપુષ્પ જેવી નત નથી, પણ અનિ વ્યાવહારિક છે”

“ચિ દેવદસ,

“ધગી રાહ જોડરા થા પત્રી તમારા મે કાગળના આજે સાથે ફર્શન થયા મારી તમિયત સુધરતી જાય છે ચિતાડુ તો કાઈ જ ધરણ નથી આજે સારામાં સારી છે પ્રથમથી તે આખર મુડી તમિયત ઉપરનો અકુશ મે

ગુમાવ્યો જ નથી, અને પરિણામને વિશે ચિંતા રાખી જ નથી માદગીમાં પીડાનો ભય લાગેલો હતો પણ મોતનો ભય તો સ્વપ્નોરે નહોતો લાગતો અને બાળી પીડા થતી હતી ત્યારે 'હવે છટ્ટુ તો કેવું સારું' એમ અર્થ આપતું જીવતા સુધી પ્રવૃત્તિમય રહું એ જીંદગી વાન છે, પણ પ્રવૃત્તિને સારું જીવવાની આગ્રહા નથી મોક્ષની હોય પણ મોક્ષ માગ્યો મળતો નથી તેને સારું લાગ્યાત જોઈએ

“તમારું કાર્ય હું એટલા મહત્વનું ગણું છું કે મારી તમિયત જોવાને સારું પણ તમે તે નથી છોડી શકતા મારી સભાગ પૂરતી લેવાતી હશે એમ તો માની જ લેવું જોઈએ મારું ફાન્સ જવાનું થાય એવું મને હવે જરાયે લાગતું નથી લગાઈમાં મુદ્દલ જવાનું નહીં થાય એમ હવે તો ભાસે છે દિવસે દિવસે ફાન્સના રણસેત્રમાં મિત્રરાજ્યોની ઇત થતી જોવામાં આવે છે આની સ્થિતિમાં આપણને સર્વ જામ એમ લાગતું નથી મહિના માસમાં ખમર પડી રહેશે મદાય જવાનું થાય તોપણ ફા સ્ત્રી તો હવે આગા છોડવાની જ મેસોપોટમિયા જવાનું થાય એમ મને

આનંદ કરજાઈએ હિંદુ ધર્મની જાગૃતિથી લખેલી છે, પણ એ વૃદ્ધ પુરુષો પણ રસદ્રાવિ વાચી શકે અને જ્ઞાન મેળવી શકે એવી છે મને તો એ અલૌકિક મત્ર લાગે છે ભર્ષ મદાદિવ દમેશા સનારના મને વાચી સભાગાવે છે એમાંથી હું તો રસના ઘૂંટણ પી રહ્યો છું બીજી ભાનાઓમાં એના લલ્લુ પુસ્તકો થોડા હશે આનંદ કરજા નિા હોળા વાચન મનનનું આ પુસ્તક દોહા ૩૫ છે તમે તે ફરી ફરીને વાચજો એને લગના પ્રસંગો ન સમજાય તે વિશે પૂછીને જાણી લેજો એ ચોપડી તમને મોખલાની તજવીજ નું છે તમારા અક્ષર સુવરતા નથી

‘ માનુના આશીર્વાદ

‘ ચિ પરિનાન,

તમારો મગન મન્યો મારી તમિયત સારી થતી જામ છે ચિંતા રાખવાનું કંઈ કારણ નથી દજ થોડા દિવસ ખાટલો બોગરવો પડશે મારી આ રીતમાં મણા નથી એથી વિરોધ આપી કેઈ અક્ષરતીની પણ થતી હોય એમ હું નથી પી શકતો તમે સ્વનપાક કરો છો અને એ નમને ગમી ગયું છે એ મને મહુ પ્રિય લાગે છે એમાંથી કદાચ તમે ઘડશે મદાય તમે જિંદગીનું ગહસ્થ સમજશે અને થયેની બૂનોને દુરસ્ત કરી તમારું જીવન ઉજ્જવળ કરશે ઉજ્જવળ કરો એમ હું ઇચ્છું છું મગન નિયમસર લખના રહેજો તો મારું

માનુના આશીર્વાદ

જુ “પ્રિય આર્થી,

“હું જરૂર હેરાન તો થયો પણ હું ઇચ્છુ તે કરતાં વધારે નથી થયો. મારી માદગીના કારણ હું ચોખ્ખા અને સીના જોઈ શકું છું. તે મને યરા આપે એવા નથી. પણ બતાવી આપે છે કે મારી નમગાર્હઓ દૂર કરવાના મારા આટલા આટલા પ્રયત્ન છતાં હજી હું કેટલો નમજો છું આ માંદગીમાંથી મને એ પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાયું છે કે કુદરતના જાણીતા કાયદા આપણે સતત તોડતા હોઈએ છીએ. ખાજી કોઈ લાભ્ય જીતરી એટલી મુશ્કેલ નથી જેટલી જીતની લાભ્ય છે. અને એ એટલી મુશ્કેલ છે તેથી જ આપણે તેનો ખહુ ઓછો વિચાર કરીએ છીએ. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જીતને જીતની એ તમામ વસ્તુઓને જીતના જરામર છે. પણ આ વિશે વધારે ખીજી કોઈ વાર લખીશ.

“મારી તથિયત ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે. આ માંદગીમાં મેં શાંતિ કદી શુમારી નથી. મારી કથી ચિંતા કરશે નહીં. કોઈ પણ સમયે તમે શાંતિનિકેતન છોડો એમ હું ન ઇચ્છુ મને તો લાગે છે કે તમે અને ગુરુદેવ અને જીવનનું સર્વોત્તમ કાર્ય કરી રહ્યા છો. ખરાં કાચો તમે હમણાં જ લખો છો એ કાચો જીવંત છે. હું ઇચ્છુ છું કે ગુરુદેવનાં અને તમારાં પણ પ્રવચનો સાંભળવાનો જે લાભ ત્યાંના જાગ્રમશાળી વિદ્યાર્થીઓને મળી રહ્યો છે તે લાભ લેવા હું શાંતિનિકેતનમાં હોઈ અને એ વિદ્યાર્થીઓની પડખે બેસતો હોઈ.

તમારો

મોહન”

આર્થીનો ખીજો કાગળ આવ્યો. એને ઉત્તર :

જુ “તમારા બધા પ્રેમસ દેશા મારી સામે પડ્યા છે

૩૦-૮-૧૮ એ બધા શાંતિ આપનારા મલમ જેવા છે. આ માદગીને

જેમ જેમ હું વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું તેમ તેમ

માણસનો માણસ પ્રત્યે પ્રેમ અને તેથી ઈશ્વરનો માણસ પ્રત્યે પ્રેમ, તેનું મધ્ય શું હોઈ શકે તેનો સાક્ષાત્કાર મને વધારે ઊંડો થતો જાય છે એમાં કુદરતના કયાણકારી હાથ સિવાય ખીજી કશું મને દેખાતું નથી અને મને લાગે છે કે ઉપર ઉપરની આપત્તને જે કુદરતનો પ્રત્યંક કોપ દેખાય તે વસ્તુતઃ ખીજી કશું નહીં પણ પ્રેમનો જ આવિર્ભાવ હોય છે.

“હું ઇચ્છુ છું કે તમે મારી ચિંતા ન કરો શાંતિનિકેતનના તમાગ ઉત્તમ તમમા મોઈ પણ રીતે અતરાય પડશે તો એ આપત્તિ જ થવાની છે શાંતિ-નિકેતનમાં તમારા અને ગુરુદેવના કામનું સાંભળીને મને કેટલો ભારે આનંદ

થયો છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમારો દરેક જાગૃતિ આવે છે ત્યારે લયની ડુમ્મરી સાથે હું એ પાથમા બેઠો છું રખેને કશું એવું તો ન બન્યું હોય જેથી ગુરુદેવના ઉમદા કાર્યમાં અતરાય આ થો હોય તમે મનેએ જાગડોને શિખરાડના પ્રશ્ન અતરાય મિના આપુ સત્ર પૂરું ક્યું છે અને તમારા બન્નેનું આરોગ્ય સુંદર રહ્યું છે એ જાણીને મને ભારે રાહત મળ્યાની છે. મરોદાસના આશીર્વાદ મારે ખુબ જ આભારી છું તેમના આશીર્વાદોને હું જુદું જ મૂલ્યવાન ગણું છું ગુરુદેવની શુભેચ્છાઓ મારે તેમનો પથ આભારી છું રુદ્રને યાદ કરશો અમારા મધ્ય તરફથી તમને મધાને ધ્યાન તમારો

મોહન'

આનંદશ્રીશર્માની 'બાગેથી'નું વાચન રોજ આવે છે '૯' વાગી છે, અદ્ભુત ભંડાર લાન્યો છે.' એવા ઉદ્દગાર વાચના

૩૧-૮-'૧૮ નીચ્છા કરતા હતા

ઓજે મિત્રી પોનાનો પ્રેમ સુદઃ ગગ આ-યો મિત્રીના કાગળો તો એના પોતાના કરતા પથ સારા આવે છે એમ પોના કબૂન પ્રતા હતા એમનો કેલોક ભામ

જ "તમે મદદ છે એમ નાચનામાં આવેનું હવે તમે સાળ થઈ ગયા છે એ સામગ્રીને ભારે રાહત અનુભવી હું જાણું છું કે જ્યારે તમારું શરીર સેન મટીને તમારું માલિક થઈ બેસે છે ત્યારે તમને કેવું ભારે દુખ થતું હશે હું આશા રાખું છું કે તમારી આરનાર બગાડ થઈ હશે શય તેમનું બધું કરનામાં આ થુ હશે, જેથી મિત્રઆનંદક એનું કશું તમાર વેશું નહીં પડ્યું હોય તમે સાળ થતા જાઓ છે એ જાણીને હું ખુબ રાજી થઈ છું એનું કશું બને જેને વર્તેને તમારામાંથી તમારું બગ અથવા તો તમારી શ્રદ્ધા જતી રહે તો મને અપાર દુખ થાય હું જાણું છું કે શ્રુત આપણને મધાને આવવાનું છે અને જે જામ છે તેને મારે તે એક ભૂમિમાંથી ખીજી ભૂમિમાં જના સમાન જ છે હતા પાંજળ રહેલા માણસોના હૈયામાં તે શયતા મૂકી જામ છે ગમે તેમ હોય તમારે હજી અહીં પ્રજા વરસ ગહેવાનું છે. તેથી કૃપા કરીને તમારું શરીર સાચવશો, એને હજી અહીં ધણા જામ કરવાના છે ધ્યાર સાથે તમારી બહેન મિત્રી'

એને મુદર જવામ

જ "આ લખી રહ્યો છું ત્યારે મારી સામે ધોધમાર પડતી ભન્ય વ્રષ્ટિ હું નિદ્રાળી રહ્યો છું કરોડો સ્ત્રીપુરુષોના હૃદય તે આનંદથી ભરશે પશ્ચિમ દિશુરતાન

ઉપર ભારે દુઃખનો ભય ઝંખી રહ્યો હતો. આખના પવનરામા એ ભય જીતી ગયો છે એને બદલે અનહદ આનંદ વ્યાપ્યો છે. આ જાણ કરોડો દોરને માટે શાંતિદાયક મુક્તિ સમાન છે. વરઆદ ઉપર જ આધાર ગણતો હોય એવો હિંદુસ્તાન સિવાય બીજો કોઈ દેશ પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યે જ હશે તમે હવે સમજશો કે મને આરોગ્ય અર્પણમાં આ વગસાદે કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે. મેં વેદના તો ખૂબ સહન કરી એ બધી મારી મૂર્ખાઈઓને લીધે હતી. મેં શરીર પ્રત્યે જે ગુનો કર્યો હતો તેને યોગ્ય જ એ સગ્ન હતી. મેં એક દોષયુક્ત અખનરો કર્યો. મરડાની બીમારી તો મને હતી જ તેમાથી દુઃસાજી થવા આવ્યો હતો. મારે સામાન્ય ખોળાં લાગાં જ નહીં શરૂ કરવું જોઈતું ન હતું તેને મદલે મેં ખાધું અને અનિશ્ચય આપત્તિમાં પેગયો. મારું શરીર એટલું મધુ ન ખાઈ મધુ છે કે મારે એ નવેસરથી ખાધવું પડશે. પણ કશી ચિંતા કરના જેવું નથી. અત્યારે હું માદગી પડીને આરામ લઉં છું. નિયમિત રીતે પોષણ લઉં છું. દરરોજ તેમાં થોડો થોડો મધારો કરું છું અને દરેક દિવસમાં મારામાં હરસાદરવા જેટલી શક્તિ આવી જશે એની આશા રાખું છું. તમે મને મારી સારવારનું પૂરો ડોઝ માનવપ્રેમ જે કંઈ કરી શકે તે બધું મારે માટે કરનામાં આવડ્યું હતું. માદગીની પધારી એ મારે માટે લઘાવો તેમ જુ. ૧૧ મને હતા એના મધ્યમાં મારી સારવાર કરતા હતા એ જોનાનો લઘાવો અને મારી નમગાઈ તથા મૂર્ખાઈને લીધે માટે એની જરૂર પડી એનું જુ. ૫ પ્રેમના આ કીમતી અનભવને લીધે જે કાર્મ મેંવા કરવાની મારામાં શક્તિ હોય તે મેંવા કરવાનો મને એ વધુ આદેશ મળે છે. માનવજાતિની સેવા એ છે. તે તો પોતાની જ મેંવા છે અને પોતાની સેવા એટલે આત્મશુદ્ધિ. હું શી રીતે વચગે શુદ્ધ થઈ શકું એ અનાન મરી આ માદગી દરમિયાન મારા મનમાં પોતાના કંઈ છે મારે માટે પ્રાર્થના કરજો.

— ભાઈ '

એન્ડ્રુનો કાગળ શાંતિનિકેતનમાં સિતેર જેટલા ગુજરાતી મારવાડી વિદ્યાર્થીઓ થયા એ ખુશ ખબર બધાને ટાંગેર મડુ મમતાથી ગમે છે અને તેમના માતૃપિતાનો સ્વકાર કરે છે, વગેરે તેને ઉત્તર.

૧ “ તમે મને મળી ગમે એની નવાઈની વાત મ્હી છે. મને તો ખબર જ નહોતી કે શાંતિનિકેતનમાં ગુજરાતી મારવાડીઓની વસાહત આવી મોઠી હશે. આ મધ્ય વિદ્યાર્થીઓ તમા પૂરો વખત રહે તો ગુજરાત અને મગળ વચ્ચે તેઓ કેરી સાકળ નેડે? મને શંક નથી કે કવિ અત્યારની માફક પોતાનું મન આતુ રાખશે તો મધ્ય ગુજરાતીઓને તમા પૂરો વખત રાખી શકશે, એટલું જ નહીં પણ મીઠા ઘગ એમની પાછળ આવશે અને એમનું પૂજ્યની લાનચ થઈ

આવે છે કે ત્યાંની સફાર્થ પાછળ ડોર્ષ ખાસ માણસ ધ્યાન આપે છે ખરું? પાણીની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ છે ખરી?

માર્ગ તમિલત સુધરતી જાય છે પ્રગતિ કટાણા આવે એવી ધીમી છે શરીર લગભગ નવેસરથી ગાંધનાનું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ વખત લાગશે ખાસ ખરીને જ્યારે મારે મધુ પોણુ દરરોજની પાચ જ રત્નુઓમાથી મેળનાનું હોય છે અને તેમા પણુ દૂન અને તેમાથી જનતા પદાર્થો ની ત્યારે પણુ મને નાગે છે કે હું શરીર મારી રાખીશ તમે ખાતરી ગખજે કે લશ્કરલગતીના ધમતી અથવા તો કોંગ્રેસના ધમકાજની મને જગરે ચિતા થતી નથી તમારી માફક હું એમ તો ખી શકું એમ નથી કે એ વિશે હાપામા હું વ્થુ જોતો જ નથી જીનદુ કોંગ્રેસના હાકાજ વિષે હું મથી હાપા જોઉં છું પણુ તેની મને ચિતા થના દેતો નથી

“હું જાણું છું કે રૂદ્ર મારી જાન ચિતા કરે છે મારી તમિલતના બધા અમાચાગ તેમને આપશે અને તેમને ખાતરી બરાબરે કે તમાગ મધાની માથના મને આરોગ્ય અને સુખ આપ્યા વિના રહેવાની નથી ધ્યાગ

તમારો
મોદન”

દેવદામને

“કોંગ્રેસમા હું ન ગયો મરણ કે મિમિસ એમટ અને તિનક મદારાજ માથે નાત યો પડી મને મહુ કૃત્રિમતાનો આભામ આ યો અને આવે મદાન અમથે રોજનાની ઉપગ મિથ્યા વાદવિવાદને બદલે આપણી માગખીનો કેમ સ્વીકાર થાય તેના ઉપાયો શોધવા અને અમનમા મૂકવા એ મને હું આવશ્યક લાગ્યું માગ એ વિશેન વિચારે મે એઓની પામે મુશ્કાળ આ મે મુશ્કાળ હું કે આપણી પામે એ મોગ દધિયારો છે એ તો લકાર્વમા સપૂણું આનિ આપીને આપણા આત્માની સામી આપણી ચોખ્ખતા વિશે મેળવરી અને જ્યારે આમા પુરાવો આરો છે ત્યારે એવ અતગમગ એ આપે છે કે તેની સામે ડોર્ષ મુકી રાખતું નથી ખીજે ઉપાય એ કે આપણી માગખી વિશે દદ નિશ્ચય રીતે તેને ઝોઝી માફક વગળી ગેવ આ મરણાન્ત સુધી લડીને તેનો સ્ત્રીગર કરાવવો આ અને મુઓનો મને નેતાઓએ ત્યાગ મો આથી મને લાગ્યું કે મારુ કોંગ્રેસમા જનુ નિર્થક છે અને ન જર્મને હું મારો ચોતાનો વિચાર અદશ્ય રીતે પણુ મી પ્રગ ખી શકું છું આવી મા થતાથી મે જવાનુ માડી નાન્યુ

જાપુના આર્ચાવાદ”

કરસનદાસ ચીનચિયાનો કાગળ આવ્યો. સોસાયટીમાંથી ગુજરાતીઓ આત્મા જશે તેવી સોસાયટી શુ નિર્મૂળ થશે? સોસાયટીમાં ગુજરાતીઓ કેમ નહીં રહી શકતા હોય? તેમને જવાબ :

“ ભાઈ કેસરીપ્રસાદના રાજીનામા વિષે સાંભળીને મને ખેદ થયેલો. કોંગ્રેસમાં જવાની તેમની પૂર્વ લાગણી હતી મારી સાથે વાતચીત પણ થઈ હતી. પણ મેં તેમને કહ્યું હતું કે જો ગળ ન મળે તો લાગણીને સમાવવી અને જે હુકમ બહાર પડે તેને વશ વર્તવું. પણ તેનાથી પોતાની લાગણી દાખી ન શકાઈ. મને ધારતી છે કે ભાઈ કેસરીપ્રસાદને અસતોષ તો ગળા જ કરતો હતો. એની પ્રવૃત્તિઓને સારું સોસાયટીમાં અવકાશ ન હતો. કોંગ્રેસમાં જવાની બાંધી એના અસતોષની અવધિ થઈ પડી ગુજરાતી કે માર્ગના વિના સોસાયટી નિર્મૂળ થઈ શકે એનું નથી સોસાયટી તો અસ્થિગ ગરુડે. શાસ્ત્રિયારના જેવા આરિયવાન નેતા, તેના જેવા બીજાઓને ખેંચ્યા વિના નહીં રહે. શાસ્ત્રિયારને જો ઈશ્વર દીવાંધુ આપશે તો તેની કિંમત હિંદુસ્તાનમાં હવે પછી અંદાશે. લોકોને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર આકર્ષતી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આપ્યાં કરે છે. તેથી એક જાનો બોલે અમતેષ પેદા થયો છે અંતે નિરાશા તો થશે જ. તે વખતે શાસ્ત્રિયાગ જેવાનું સ્મરણ થશે, અને તાપથી પીઠાતા લોકો એની સોડ શોધશે અને ટાલક મેળવશે.

મોહનદાસના વદેમાતરમ્ ”

ગઈ કાલે આશ્રમમાં જવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કરતા મગનલાલભાઈ એ આરેકે જિવસ રહી જવાને માટે સૂચના કરી. તુરત કહ્યું હવે હું ૭-૧-૧૮ અહીં રહી શકું એમ નથી. મને અહીંનું વાતાવરણ બહુ શુષ્ક લાગે છે. સવારમાં જિમ્માં ઈશ્વરનું નામ તો કહી સાલજવાનું જ નહીં. આશ્રમમાં મને તે મળે, મને બહુ લાગ્યાં કરતું હતું કે સનાતન ઈશ્વરનું નામ, કઈ મધુરું સંગીત તો અહીં કેઈ સંલગાવવાનું નહીં જ. આખરે આજે સવારે તો આગેક વાગ્યાનો હું જિમ્માં હતો. ત્યારની એ લાગણી મારા મનમાં બહુ જ થયા કીધી ને મને રડવું આવી ગયું. સાંજે કાંઈ શાંતિ જોઈએ તો પેરી સામે કેઈ પારસણ છે તે વાયોલિન ટોક ટોક કરે છે અને કાનને ચીરી નાખે છે.

આજે પણ મને સાંજે પૂછ્યું, પેલા વાયોલિનમાંથી કઈ સૂર નીકળે છે? મને તો કેઈ લામટો ગાતો ગાતો જતો હોય તેને સંલગીને પણ આનંદ થાય છે. તમે હું કદ ને ગાઓ તેમાં કાંઈ નહીં. તમે ગાવાની ટેવ પાડો એ હું ઇચ્છું ખરો

ચાલીને કાગળ લખ્યો.

જ “પ્રિય ચાલી,

“રોજ મારી તનિયત સુધરતી જાય છે. મારી જગ્યા ચિતા કરશે નહીં. જોકે આપણે શરીરથી મળતા નથી છતાં આત્માનું મિલન તો હોય છે જ હવે મેં થોડું થોડું વાચવા માંડ્યું છે અત્યારે ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર આનંદશંકર કુવવા ધર્મ ઉપરના સુદર નિમંધોનો સંગ્રહ વાંચી રહ્યો છું તમે એમને મળ્યા તો છે જ આ નિમંધો શુદ્ધ કાવ્ય છે. આ પ્રાંતના મોટામા મોટા સંસ્કૃત નિદાન પેટ્રીના એ છે આ નિમંધોથી મને બારે સુખ મળ્યું છે આત્માના મિલનનો અર્થ વધારે સારી રીતે સમજવામા તેણે મને મદદ કરી છે એ વચન તું આપણે માટે વધારે ઊંડા અને વધારે પૂર્ણ અર્થમા વાપરું છું

“હું તમને કહી ગયો છું કે કોઈ પણ કારણસર તમને બોલપુર છોડવાવાનું હું ઇચ્છું નહીં અત્યારે તમારું કામ ત્યાં જ છે, અને બીજું કરો નહીં.

“વમાદતી પ્રશ્ન ઉપરની પેની રહી દિંદી ચોપડીને તમે પ્રસ્તાવના શા માટે લખી આપી? હું હમણાં જ એ ચોપડી ઉપર નજર ફેરવી ગયો અને મને લાગે છે કે તમે એને, જેને માટે એ લખ્યું નથી, એનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે. પાર વગરની જૂનો, લાગેબાર ખુશામત અને જાહેર ખમરો, એ બધાને તો તમે અલગથી બતાવવા ઇચ્છતા નથી ને? હું એ ચોપડી કાળજીપૂર્વક વાંચી જવાનો ઇરાદો ગપ્પુ છું અને તેમાની મોટી મોટી જૂનો તમારે માટે નોંધી રાખવાનો છું. લેખકે પોતાનું નામ નથી આપ્યું એમાં એનો કોઈ ગુણ હું જોતો નથી. પોતાને જેઓ જાણે એમ તે ઇચ્છે છે તેમનાથી તો તે અન્યથો રહેતો જ નથી” આ પ્રસ્તાવના તમારી લખમનસાઈ ગતાવે છે તમે દિંદી બની ગયા છો અને લોકો વિનિયતે હમણાં જ કહ્યું છે તેમ ‘ના’ કહેવાની તમારામા દ્વિમત નથી. હું તો ખૂબ ઇચ્છું કે આ મામતમાં તમારો અગ્રેજ સ્વભાવ જ તમે રહેના દો અને જ્યાં ખરેખર ના કહેના જેવું હોય ત્યાં ના જ કહો. હું તો માનું છું કે કટલીક વાર પ્રેમનો એ અધિકાર છે કે કડક રીતે ના કહેરી પણ હું ઉપદેશ આપના માગતો નથી આની બામતમા તમારે સુવર્ણ જોઈએ નહીં તો જેટલા બદમાશો મને મળ્યાં આપશે તેમને તમારી પામે મોકલીશ. પછી તેમની અને ગુરુદેવી માથે તમારો દિઆમ તમે પતાવજો. તમને સૌને પ્યાર

મોહન”

શંકરવાચ બેંકરને.

“અનસૂયાબહેનના કાગળ ઉપરથી હું જોઈ છું કે તમારી તનિયત વિશે મને લખતાં તમે ઘણું છુપાવ્યું છે. એમ કરવાની જરૂર ન હતી. દાક્તરોની

ધવાનો આધાર રાખીને શરીરની સાથે અલગ પડી જઈ ન લેા એવું ઇચ્છુ છું
મારી જિંદગીએ માગ મનમાં એ નસુને વધારે ને વધારે દુઝાવેલી છે મે
જીવને અર્થે શરીર સાથે ન હાજતી છૂટ લીધી અને તેની યોગ્ય સગળ મોગવી
રહી છું મારી માન્યતા છે કે નવાણુ ટપ દેહનો એ જ ઇતિહાસ છે હું
કમૂન કંડુ છું કે આ શારીરિક સયમ બહુ કઠણ છે જતા પુરુષાર્થ એમાં જ
રહી છે આખી દુનિયાનો પરાજય કરવો એ આપણા શરીરમાં રહેલા મનુષ્યોનો
પરાજય કરના મતા સહેલું છે એવે જે માણસ આ પરાજય કરને તેને
પહેનો તો મહુ સંલો કે જે સ્વરાજ મારે, તમારે અને બધાએ મેગવવાનું
છે તે ખરેખર તો આ કે વધારે શુ લખુ ? બધા લખવાનું તાત્પર્ય તો એવું
જ છે કે તમારે દેશની સેવા કરી છે તે આ દેડે કરી છે તમારી ભાવનાઓ
ભરી છે યોગ્ય આદર્શ મળ વિના પચામાં ભરી ભાવના નિરર્થક છે

મોહનદાસના વહેમાનગમ્

ગુજરાતના પત્રવારીને તમિલત મધી મગમ

‘ x x x અલગ પ્રાપ્તનો લેખ ‘પતામ’

૦-૧-૧૮ શોધીને નાચી જઈશું વિરુદ્ધ પક્ષને પૂરેપૂરો મમજવ ઇચ્છુ
છું અને જે તેમાં ધર્મ જેવો તો મારો મત હોડતા

એક ક્ષણનાર થોભુ નવી જેટની દનીલો આજ સુધી મે જોઈ છે, તે મધી
રૂઢિધર્મ ઉપર રચાયેલી છે શુદ્ધ ધર્મને આગરે થયેલી એ પછી દનીન મે
હજી સુધી સામગી નથી અત્યજનો મવાન મે તો કેના ધાર્મિક જિતિથી
ઉપાડેનો છે રાગમગણી નિયમ સાથે તેને કશો સબધ નથી ગજમગણી
પરિણામ અનસ્થ આવે છે, પછી તેની ઉપર મે દષ્ટિ રાખી જ નથી હું
એવું પછી ઉમેગવા જમ્મુ છું કે રૂઢિધર્મને જરાયે માન ન મગવુ જોઈએ,
એવું મહેનાનો મારો આશય નથી શુદ્ધ ધર્મ અચનિત છે, રૂઢિધર્મ કાલે
કરીને મ નાર શકે છે મનુસ્મૃતિમાં મહેના કેલાક વચનો પ્રમાણે અત્યારે
આપણે ચાલીએ તો કેના અનીતિ થાય એના વચનોનો આપો ચૂપકાથી
ત્યાગ જ કરી દીજો છે x x x

દેવદામને (પોનાકથી થયેલી ગરમડ તથા ડો રોયને લખેના મગમનું તારણ
આપીને)

“ તમે તો જાણો છો કે હું હમેશા નમળા માણ્યોને સ પ્રાણી
વિરુદ્ધ છું મારી પોતાની તેની બીક પણ તમે જાણો છો બધા ગ્રેમરોએ
મગ અને મગનું પાણી લેવાનું સૂચન, તેનું પછી સૂચન યુ દ્વધા પ્રતને લીધે

પડેલા શરીરને બાધતુ એ કાંઈ પણ ચરમી વિના અને જેને 'પ્રોગ્રીન' કહે છે તે વિના મુશ્કેલ છે દૂધનું 'પ્રોગ્રીન' અને તેમાં રહેલી ચરમી લોહીમાં તુરત ભળી જઈ શકે છે તેવોની ચરમીનું એમ નથી દરેક જોગમાં પ્રોટીન રહેતું છે પણ કયોનું પ્રોગ્રીન તો ન જ પડે. છતાં ઉપર પ્રમાણે બને વેચાયા મને લાગે છે કે એ જૂન થઈ દૂધની અવેગ શોષના આવી જૂનો થયા જ કરશે કાંઈ પણ તેન નીધા વિના તો ચાનનાન જ નથી એનું પ્રમાણ મળતુ જોઈશે એ શોષતા જૂનો તો થશે જ અને કાંઈ કાંઈ વાર પાછ પાવુ પડશે જ "

હિનાનનો મગજ સ્વરૂપ મા ઉન્નતિના સાવન જોઉં છું પણ વખત મધુ નકામો જાય છે

ઉત્તર

"રાધનામાં વખત જાય એ તો છે જ પણ હું માનું છું કે એ વખત નકામો નથી જતો અને એ વખતમાં માર્કિ ભારે ૧૫ થઈ શકે એ પણ માધારણ રીતે ખરી નાત નથી રાધનામાં જોડેલો વખત જાય છે તેના કરતા વિગેન વખત નકામો મેકડે પચાણુ ટા માણસ હંમેશા ગાળે કે સેપ્ટે પચાણુ ટમ તો ઉદારતાથી ગણતરી મુદ્દુ તેથી મુદ્દુ અને સ્વપાક કરનાર માણસ પોનાને પણ કામ હોય છે ત્યારે એવા અપાગથી સંધી લે છે કે એ તમને તો આશ્વનાત લાગશે મારો જ દાખનો કે આપુ તો હું વિનાયતમાં મારો અમત અત્યાસી વખત હતો ત્યારે રાધનામાં સવાર સાજ અડધા મ્હામ્થી વધારે વખત નડેતો ગાગતો સવાગના પોરિય રાધતો તેમાં મરામર વીસ મિનિટ જતી અને સાજે જો રાધુ તો સુપ મનાતુ એને તો હનાવો નહી પડે એને સુપનો સામાન તૈયાર મરતા જે વખત જાય એ જ વખત જતો સુપ ચૂના ઉપર મૂક્યા પછી હું તેની પામે બેઠો રહેતો અને નાચતો વારાથી કોઈ કોઈ વિઘાથીઓ મારી પામે આવે છે એ મધાને હું પછુ છું કે તેઓ શુ કરે છે ખાતલો ધણાખગ સ્વપાક જ મરે છે એક માણસે એમ જ્યુ કે એ ખીયડી પમવે અને તેની સાથે દૂધ અને અથાણુ ખાય તે ખાતો હોય તે સમયે ભાખરી પાગતી હોય તે ભાખરી અને દૂધ સાજે ખાય આમાં એ મોડો થઈને પોણો નાક ગાગતો આ તો મે મધુ અતિમનો દાખલો આપ્યો છે એવો સક્રય તમે બોગવો એમ નથી ઇચ્છતો, પણ દષ્ટાત આપુ છું કે સ્વપાકમાં ઘણો ઝોઝો વખત લઈને પણ ચનારી સમય પેના વિઘાથીનું શરીર નીરોગી અને હૃષ્ટપુષ્ટ હતુ, કારણ કે ખીયડી દૂધ કે દહી અને અથાણામાં શરીરને જોઈતુ મધુ પોણુ આવી ગયુ જેને સરસ દૂધ અથવા દહી મગે તેને બીજા પદાર્થોની ઘણી ઓછી દરમર ગહે તમે સદાયે

સ્વયં પાક કરે એનું માત્ર વખાણ છે એમ ન ધારી લેતો પણ પ્રસંગ આવ્યે રાધી લેતા તમે જરાયે ન આવડો ખાઓ અને તેમા આટલો વખત નમ્રો ગયો એમ માનીને નજમા નિસાસા ન નાખો એવા સારુ ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે માત્ર તો તમે સ્થિતિએ આવો અને ચચીને બોનારી લો અને હદમા રહીને ચોગર સ્વાદો કરો અને બોગ બોગરો, તેમા મારે કાર્ડ ઢોના જેવું ન હોય. માત્ર જે જૂલ થઈ ગઈ તે હવે કાર્ડ કાઢે ન થાય એ એ પ્રેમ પૈસાદાર થનાનો લોભ ન કરે તે ધન્ય હું

‘ સોરામજીનું શ્રુત સહારો ડો જીરાજ મગુપધારીએ છે એનું સ્મરણ કરો સર રતન તાતા ગુજરી ગયા એ વિચારો જ્યા દેહની આત્મી મધી હાથિબના છે ત્યા ઉત્તમ શા ગુના? પૈમાની પાળા દોડાદોડી શી કરી? સાવારણ પણ હદ પ્રયાસની જેટનું દ્રવ્ય એ હું કરી રાજ્ય તેમનું હરો, પણ તમારા મનની આથો એલો નિશ્ચય રો કે દ્રવ્ય મેળવતા અમનો માર્ગ નથી છોડો જે નિશ્ચય તમારાની થઈ શકે એ નિશ્ચય કરી દ્રવ્યોપાર્જન સુમેથી કરો

ગાપુના આશીર્વાદ ’

ડો ગપનો કાગળ આ થો દૂધના કેમલા તત્ત્વો ઢેસીન ચચી, મિ કે શુગર, અમક અમુક દોગમા છે વધારેમા વધારે વટાણા અને મસૂગની દાગમા છે, મગની મીઠાના તેનમા પણ છે જતા દૂધનું સુર અવેજી મગનું તો મુશ્કેલ છે એમ નખ્યા પગી દૂધ આર્થિક મરણ્યમર ન ખાતા હો તો ધણી ગાયો વાહરડા માટે જોઈએ તે કરતા વધારે દૂધ દે છે, એમ લખીને ઓનાથે સૂગપાનમ એ સૂત ટાંકે છે અને એ જૂના મિત્ર તરીકે અમદ્વ હરે છે કે દૂધ લો તેને ઉત્તર

“ “ દૂધનો પ્રશ્ન મારે માટે તમે જણાવો કે એવો અરેલો નથી વાગી અરેનો સમમાન મારી માદગીમા મને દૂધ લેતો રોકે છે એમ નથી પણ માદગીમા પણ દૂધ અને તેની મનારો નથી લેનાનું મેં ઓછસ વત લીધેનું છે અને મને નામે કે જે જાણી જોઈને અને ધરાદપૂર્વક લીધેનું વત તોડવું તેના કરતા તો મરી જનું એ વધારે મારુ છે અત્યારે જે પગિલામ હું બોગવી રહ્યો છું તે વત લેતી વખતે મારી આમે હતા તે વખતે જાણ્યો હતા કે દૂધનું ખીજી કાર્ડ અવેજી મેળવવું અનિશ્ચય મુશ્કેલ છે તમે જરાબ્યા છે એમાના કાર્ડ તેન તમે એવા નિશ્ચય કરી શકો છો ખરા જેથી તે વધારે સુપાન્ય બને? તમે જાણો છો કે અમેરિકાના રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કપાસિયાના તેનને એવું કયું છે કપાસિયાનું તેન નિશ્ચય મ્યાં પિના ખાઈ શકાય એવું નથી પણ હવે લોકો બેધડક તે ખાઈ હું એમ મહેના નથી માગતો કે હું માગુ

હુ એવે દરબજે તેને તેઓ નિરુદ્ધ કરી શક્યા છે પણ એ તો પ્રમાણનો સવાન છે

મેવક .

મોં ૬૦ ગાંધી "

તમિલ હવે ઘણી સતોષકારક ચર્ચા પ્રાર્થનામા જવા માડ્યું
દુગની ખમર લેવા ગયા નાના ભાવણો પણ આખ્યા

૨૦-૯-૧૮ મગજો તો ચાલે જ છે રાષ્ટ્રીય શાળામાં પરિવર્તન
સરોજિની નાપકુ મિહાર હાસમેનના પ્રમુખ ચવાના

ઢે તેમને પત્ર

જ " તમે મને જે સલાહો પૂછ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મારી શરમ,
એટલે કે મારી માદગી વિષે તમે જાણો છો મારી તમિલ સુધરતી જાય છે
પણ વરડા ઉપર થોડી મિનિટ આગ મારી શકુ તે ઉપરાંત વધુ ચાલવાની
શક્તિ મારામાં આવી નથી તમારી સાથે પૂર્ણિયા આનંદની મને ઘણીયે
ધન ધાય છે મરણ ત્યાંના કોડો મારી હાજરી પ્રગટે છે પણ તેમ કરવું
મારે માટે અશક્ય છે છતાં હું આશા રાખું છું કે ત્યાં તમે સીધા ચાલશે
અને તમારું ભાણ દિદી અથવા ઉર્ફ — રાષ્ટ્રભાષાને જે નામ આપવું હોય
તે આપો — તેમાં આપણે તમારા દબાવેલી ત્યાંના જુનાન માણસો માતૃભાષા
ખીનવાનું શીખશે પણ તેમને માટે દિદી અથવા ઉર્ફ કેવળ રાષ્ટ્રભાષા જ
નથી એ તો એમની માતૃભાષા છે એક લીંગ જરૂર લખશે

તમારો

મોં ૬૦ ગાંધી '

મિહારમાં પુણલિંગને ત્રાસ તેની દક્ષતા, પોનીલ સુપરિન્ટેન્ડન્સને સાચા,
નીડર જગમ લગિમનુ વર્તન કેનું રાખનું તે મળે પત્ર

' ભાઈમી પુ નિક,

' આપકે સમ ખત મે મડે ખાનમે પત્તા હું આપકે સમ જવામ મડે
અનંદે હૈ આપ । પ્રભાવ હી એસા હૈ સુપરિન્ટેન્ડન્સકે અપમાનની
મરતરત કરતેમે ને શૈય રહતા હૈ વહ અપમાનકે આમને અપમાન નેમે
નહી હૈ આપ । તિનિક્ષામે સુપરિન્ટેન્ડન્સકે જિતના સહન મના પડેગા ઉસમ
ચનાજ બી આપકે અપમાનમે ઉસકો નહી સહના પડતા રહ તો નાહતા હૈ
મિ આપ આવેમે આગ કુઠ હી અચુકન વાચ્ય જોન દ

' અમ આપકે પ્રતોમ ઉત્તર દેતા હૈ યદિ પાઠશાળા યા તો બીતિરવા
એડ દેનેની સમગ્રી નિષ્પિત નોમિસ મિલે તો પાઠશાળા યા તો બીતિરવા

છોડકર મુઝે તાર દિમા જાવ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જો કુછ પ્રશ્ન પૂઝે ઉસકા ઉત્તર જૈસે દેતે હો વૈસે હી દેતે ગહના. પૂરા સત્ય કહના મૈં જો કુછ વિખતા દે વહ સમ ઉસકો કહનેમે કુછ લી હર્જ નહીં હૈ

“આપકી સત્યતાકે ઉપર મેરા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ

મો. કં. ગાધી”

ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાનો એક મોઠો લેખ મોન્ટેગ્યુના એક લાપલ્સ પરથી ગુજરાતને સ્વરાજ અપાવવાની સૂચના લીધી અને એક લેખ

૨૧-૯-૧૮

લખી કાઢ્યો. લામોલચક તેત્રીસ પાનાનો ગુજરાતના કળાકૌશલ્ય, ધર્મબદ્ધતા, રાજકીય જીવિ વગેરે કાગજોને લીધે

સ્વરાજ મળવાની યોગ્યતા વિષે તે નિષે બાપુ બોલ્યા માત્ર દેડું લખના શીખ્યા જ નથી એ સૂચના કોણ સ્વીકારે ?

તેને ઉત્તરમાં તાર

જ “હું ધારું છું કે લેખ પ્રગટ કરવો નહીં. પણ પ્રગટ કરવો જ હોય તો ગુજરાતની વિશેષ યોગ્યતાનાજો ભાગ કાઢી નાખો ઝગમગ વધારે લખું છું”

એમને કાગળ

“તમારું લખાણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. જર્મિનલે એક તાર ક્યો, આજે ખીજો ક્યો છે નિચાર મગસ છે, પણ અત્યારના નાતાનરથમાં તેનો અમલ થનાનો જરાયે સમ્ભવ નથી ખીજા કોઈ પણ આતો આ વાતને ટેકા આપે તેમ નથી તમને ખબર હશે કે મગાગ એ નિષે ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે તેનો તો હુપો મન્દન પણ છે કે પોતાને પ્રથમ પુરુ સ્વરાજ મળે ગુજરાતને જ પહેલું સ્વરાજ્ય મળે એવો પ્રયત્ન કરવા ગુજરાતમાં કોણ તૈયાર નહીં થાય ? તમારી સૂચના કઈજા જુદા સ્વરૂપમાં સમાજે વડી ધારાસભામાં જરી હતી તેને, હું કબૂલ કરું છું કે બહુ અયોગ્ય રીતે, બધા સમયોએ હસી કાઢી મોન્ટેગ્યુએ તેને વગળા આપ્યું છે, પણ એમ મૂંઝવણ છે કે એવો મહત્વનો ફેરફાર કરવો એ અત્યારે બ્રિટિશ અમનફારોનું કામ નથી, પણ હવે પગીની નની થનારી પ્રોવિસિલો તેનો નિચાર કરી શકે છે આનું તો તમારી સૂચના વિષે

“ગુજરાતની શ્રેષ્ઠતા વિષે તમે જે દલીલો કરેની છે એ તો ક્યેશ જ ઉત્પન્ન કરે અત્યારે એ તકસારી વાત ગણાય મહારાષ્ટ્ર આપણા કરતા વધારે પુરાવો સ્વરાજને સારું રખૂ કરી શકશે મદ્રાસ કહેશે કે અમે તો પશ્ચિમના ધોરણથી બીજાઈ ગયા છીએ, એટલે અમારા જેવું તો કોઈ જ લાયક નહીં હોય ગુજરાત બહુ પાળાપડતો દેશ છે એમ આધારણ રીતે ગણી કાઢવામાં

આવે છે, અને જે દલીલો તમે આપણા પક્ષમાં વાપરો છો તે આપણી સામે વપરાશે આ મંત્રી વિરોધી વાતોથી થાકી જવાનું પણ કારણ નથી પણ સ્વરાજની આ પ્રવૃત્તિ આના વાતાવરણમાં શરૂ કરવી કે નહીં તેની યોગ્યતાનો ખ્યાન કરવો આવશ્યક છે આનું નિયારીને જે નખલુ ઘટે તે લખશે તેનો અમન કરવા હું તૈયાર છું

મોહનદાસના વદેમાતરમ્

આજે અપૂર્વ આનંદમાં પ્રાર્થનામાં સાંજે 'પિસ્ત્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ વાચવો' શરૂ કરી દીધો

"જુઓ ભાઈ, આનો કર્તા કેણું ? જોન બનિયન એ કેણું હતો તે તમને ખબર છે ? આપણા પ્રહલાદના જેવો ટેકોલો, સત્યની ખાતર પ્રહલાદના જેમ સદા વેદના તેમ એ સત્યની ખાતર જેનમાં રહેલો અને આપણા તિનક મહારાજે જેમ 'ગીતારહસ્ય' જેનમાં રહીને લખ્યું તેમ એમણે જેલમાં લખી આ યાત્રાગુની મુસાફરી મુસાફરી કહો, ચડતી કહો, ઉત્તરિ કહો, એ લખી

ગીતા ઉપર લખ્યો છે તેમ 'પિસ્ત્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' એ બાઈબલ ઉપર એક લાખ છે માઈમન ઉપર લાખ પણ ન હોવાય બાઈબલના સુદરમાં સુદર ભાગનું નિવેચન કે અંગ્રેજીમાં તો એ ભારેમાં ભારે વસ્તુ ગણાય છે, લગભગ માઈમનની સાથે એ મુકાય છે અને નિયતે એને એની તો સરળ, સુદર ભાષામાં બાળકોને માટે મૂક્યું છે કે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં બાળકો માટે એ અદ્ભુત પુસ્તક ગણાય છે એના ધરતારે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં તુનમીદાસજીએ જેમ રામાયણને રિરે મ્હુ છે તેમ, એ પુસ્તકને રિરે મ્હુ છે કે એને સૌ કોઈ બનિધ્યમાં વાચે અને છે પણ રામાયણના જેવું તુનરી રામાયણમાં બાળકો રસના ઘૂટા રાખે છે અને ઘણા મોટા મોટાઓ ગોથા ખાય છે, તેમ આ પુસ્તક માં પણ બાળકોને અતિગમ્ય રસ આવે એમ છે પણ હવે તો એ પુસ્તક આપણે પાનીય જુઓ 'લનાવીમાં હુ ભટ તા બખ્તા' એમ કહ્યું છે આપણે ત્યાં પણ અમાગન ધોર અરણ્યરૂપ હતો છે, તેમ એણે પણ જગતને અરણ્ય મ્હુ છે એની લનાવીમાં થાંચોપાકચો હુ એમ ધોર શુક્રમાં આવી પડ્યો હતો એમ કહે છે થાંચોપાકચો તે શારીરિક શ્રમ જ નહીં પણ આદમાનો થાક પણ એને લાગેલો અનેક નિયારો ધરેના અનેક પ્રાણીઓ અનેક વસ્તુઓ જાણેની સામગેની, પણ કાઈ તત્ત્વ જાણનાનું નહીં મળે એટલે નિયારાનો આદમાં થાંચોપાકોને મૂકાઈ રહેલો એટલે થાંચો સર્જિતો સર્જિતો અને અદ્ભુત જોયું રરખામાં એણે કેને દોષ ? કેને દોષ રૂપી, ખર છે કે ? એમ કાટાનું કપડા પહેરેના માણસને વારુ, જોખમો, કહો જોઈએ, સુદામાં

શ્રીકૃષ્ણને ત્યા ગયા ત્યારે કેવો પોશાક પહેરીને ગયેલા ? રેશમી ઢાંગની ઘોતી ને જરીના જામા ને ખામી બેસ દક્ષિણી પાઘડી અને કસમી ઉપગણા પહેરેલા કે ? નહી, કાપાતૂળા કપડા પહેરેના, તેમ આજે પણ ચીથરા પહેરેલા કેમ, કપી ખમગ છે, સુદામાએ શું પહેરેલું ? તને તો ખમર નહી હોય, પણ મને તો ખમર છે કારણ હું તો સુદામાના ગામ પોરમદમમાં જન્મેલો છું વાગુ, સુદામાનું મો ઝર્મ ગાનુએ હતું ? એમના ના તમક હતું કે ? ભાઈ, એ તો ઘર છોડીને પ્રભુને ત્યા જતો હતો, તેમ આપણો મુસાફર પણ ઘર તરફથી મો ફેરોને ખીજે માર્ગ પથે ચડેલો હતો અને વગી, એના ખમા ઉપર શું હતું ? રૂખી, આપણે કોચરમમાં હતા ત્યારે પાચ મણનો કોથળો લઈને પેયો મજૂર આવતો, તેવો કોથળો એના ખમા ઉપર હતો પરસેવે એ ગેમગેમ થઈ રહેયો, અને એવો તો વગી ગયેલો કે હું એને કેની રીતે કહી શકું કે તું દરદાર ઊભો રહે ? આ માણુમના હાથમાં હતું એ- પુસ્તક એ પુસ્તક ખીજી કોઈ નહી પણ માધ્યમ જ વાચીને એને આશુ ટપકતા હતા ગોપીચંદની વાત ખમર છે કે ? પોતે નરાવા બેઠા હતા ત્યા ઉપરથી એની માતા એને જોઈ ગયા હતા અને તેમની આખમાથી તેમના ઉપર આશુ ટપકતા હતા વાહણા તો કાઈ હતા નહી, છતા વગસાદ ક્યાથી પડતો હતો ? ગોપીચંદ જોયું કે વરચાદ તો પોતાની માતાની આખમાથી પડતો હતો પણ એ કેમ રડતા હતા એ તો વળી અગાઉ કોઈ વાર સમજાવીશ પણ આ ભાઈને પણ આશુ ટપકતા હતા પ્રભુને પ્રેર જના નીમળો છે, આ તો લગ્નગજ છે, એવે એની આખમાથી આશુ વહી રહ્યા હતા ”

નાનુભાઈને

“ લગ્નમાં જ નાનુ કેવળ મધે જ રહ્યું છે એવે મુંધી માનવાનું કારણ નથી * પણ નિશાનીઓ મધે રહેશે એવી જોયા કરુ છું

૨૪-૧-૧૮ લગ્નમાં જ નાથી જ વીગત આવે છે એમ માનવાનું કારણ નથી લગ્નની જાહાર રહીને પણ તે બગ આપણે

ફેરોની શકીએ છીએ. લગ્ન એ ઘણા સામનોમાનું એ મગાન સાધન છે. પણ જેનું એ મગાન છે તેનું દોષિત પણ કે નિર્દોષ રીતે આપણે વીર બની શકીએ છીએ શરીર સાથે જે યુદ્ધ થઈ ગયું છે તેમાથી આત્માને અનાત્મા સાથે જે યુદ્ધ પ્રનાનું છે તે કરવાની શક્તિ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તો તેમાથી વીરતા આવે છે

મોદનદામના વદેમાનરમ ”

* નરેન્દ્રમમાં જાનીની પૂરી હાર થઈ એને ઉત્તર વિભાગના કમિશનરે હાલેવડાબુ કે ગરદની બસની કરવાની દલી આનરથતા નથી

શ્વેત કુરેશીને :

જ “હું હવે હું કે મારા કાંડમાં અને આંગણમાં પૂરતું બળ હોય કે હું તમને મારા હસ્તાક્ષર મોકલી શકું. પણ અત્યારે તો મિત્રતા કાંડ અને આંગણની મદદ લઈને મારે સંતોષ માનવો પડે છે. અલીભાઈ એના કેસની તપાસ કરવા માટેની કમિટી બાબત તો તમે બધું જાણો છો. આપણે ગોકળ-ગાયના વેગે ચાલીએ છીએ. આપણી ગતિ આગળ છે કે પાછળ તે હું જાણતો નથી. સત્યાગ્રહીને માટે તો બધી ગતિઓ આગળ લઈ જનારી હોય છે. સરકારનો ધરાદો સારો હશે તો તો આપણે ‘બધાને માટે સારું જ છે. જે તેની દાનત ખરાબ હશે તો કાર્યકરણના અચૂક કાયદા પ્રમાણે તેના ઉપર તેનો પ્રત્યાધાત થવાનો છે. અને તેને તેથી નુકસાન થવાનું છે, આપણને નહીં. શરત એક જ છે કે આપણે પણ તેના જેવા જ ન થઈએ. મોટે ભાગે આપણે ભૂંડાની સાથે ભૂંડ થઈએ છીએ, તેથી અનિષ્ટ નીંદામણની માફક વધ્યાં જ કરે છે. આપણે માટે અસહ્ય કાયદો તો ‘અનિષ્ટનો વિરોધ અનિષ્ટથી ન કરો’ એ છે. આ દુનિયામાં આપણે બે વૃત્તિઓ લઈને આવીએ છીએ. એક પશુની અને બીજી મનુષ્યની અથવા આસુરી અને દેવી દેવી વૃત્તિએ આસુરી વૃત્તિ ઉપર સતત વિજય મેળવવાનો છે. પણ હું આ બીજી વાત ઉપર ઊતરી ગયો. જોકે મારે માટે તો એ વિનોદ છે, પણ અત્યારે હું તેમાં ઊતરવા ઇચ્છતો નથી. અત્યારે આપણી સાથે જે કામ છે તેની જ વાત કરીએ તો હું તમને જણાવું કે ધાટેની મારફત અલીભાઈ સાથે હું બહુ ગાઢ સંસર્ગમાં રહું છું.

મો. કં. ગાંધી”

સં. ૧૯૭૪ ભદ્રપદ કૃષ્ણ ૧૨. બાપુજીનો જન્મદિવસ. સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠીને મને બાપુજીની ઓરડી આગળ ગયાં. ત્યાં જઈ

૧-૧૦-૧૮ થોડી વાર બેઠાં અને ભજન કર્યાં. બાપુજી ઓરડીમાં સૂતા હતા. ભજન કર્યા પછી બાપુજીને પ્રણામ કરવા ગયાં.

પ્રણામ થઈ રહ્યા પછી બાપુએ નીચેના ઉદ્ઘારો કહ્યા :

તમે બધાંએ આજે સવારે અહીં આવીને મારા ઉપર જે પ્રેમ બતાવ્યો છે તેને હું લાચક છું? મને લાગે છે કે હું લાચક નથી. હું સાધારણ રીતે બહાર પણ વિવેકના શબ્દો નથી બોલતો અને આશ્રમમાં તો જરૂર ન બોલું. એટલે મારા આ શબ્દો વિવેકના નથી. પણ મને મારા અંતરમાં એમ જ લાગે છે કે તમે મારા ઉપર અગાધ પ્રેમ બતાવો છે તેને હું પાત્ર નથી. જેણે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેની પાસેથી તો

બહુ જ આશા રાખી રાખ્ય છે જે જાઈ મ્યુ છે તે તો તેને દિસામે કઈ નથી તમે સૌએ પગ સેનામ રીઝોયો છે તમને સૌને હું હું કે તમારી ભક્તિ મારી રાખજો માણુમના મરી ગયા પેનાં તે ભક્તિ પ્રગમ મર્યાદી નથી ગરણુ તેના મરણુ પેના, તેડુ ૧૫૫ પ્રેરપુડુ બેચા મિના આણુ તેના કામની કિમત થી મીતે આજી રાજાગે? અને મરણુ પછી પણ કિમત આકતા વાર લાગે છે માટે માણુસના મગલ પડેના તેની જ્યતીઓ ઊગવરી તે નમમુ છે

તમને હું ખીજી તો શુ મ્યુ? આજે સવારે ચાર વાગ્યા પહોંના મિચાર કરતો હતો સુટે-એ મને એક સનાન પૂછ્યો હતો કે તમે મારી પાસે વધારેમા નધારે શી આશા રાખો છો? દેનમ પામેથી તી રાખો છો? છો? નાન પામેથી તી નમો છો? તમારી દરેમની પામે તી આશા રાખુ છું તે કહેવાને બલે તમારા મના પામેથી હું જે એક આશા ગણુ છું તે મ્યુ તે એ કે આપણુ પડેનુ અને ઊત્તુ નત જે સ્વત્વત તે તમે મરેમ પાળો જેમા આપણે મોક્ષ માન્યો છે તે મરેમ પાં ચુ બેઈએ તમે એ પ્રમાણે મમ કરી આશ્રમના જે ઉદ્દેશો ધાર્યા છે તે મને તેવ્યા પાર પાડી આશ્રમને દીપાવો તમારા મના અને ચારિત્રના સ્વનાગા ઉપન્યા આશ્રમની કિમત થશે આશ્રમ હિંદુસ્તાનની મેવા માટે સ્થાપ્યો છે હિંદુસ્તાનની સેવા મારક્ત આશ્રમની મેવા આપણા ધણુ દીનમરે પણુ છે દીનમરે તો હોય જ પરંતુ આપણુ પડેનુ અને ઊત્તુ ત્રણ સ્વ આપણે પાળના હર્ષિ તો આપણે તે દીઓથી કરવાનું નથી આપણે દલ કરતા હર્ષિ, પાખડ ગતા હર્ષિ તો જીવી વાત છે પણ આપણુ ધોય તો એ જ છે એમા શકા ની હોય આશ્રમ એ આપણા સૌના ચારિત્રનો સરનાળો છે એમલે દરેમનુ ચારિત્ર એમલુ વલે કે આશ્રમનો કુન સરનાળો મોટો થાય એમ ઇચ્છુ છું આ નત કેમલે અશે પાણુ છું અથવા પાળી મકુ છું તે હું વારવાર તપાસ્યા મ્યુ છું આ મને માગમા ઘણી ત્રુગીઓ વાગે છે હું આ જન્મમા તે ત્રુગીઓ કાઢી નાખી શકીશ કે ની તે મને ખમર નથી તમારામા અને આશ્રમમા જે ત્રુગીઓ છે તે મારે લીધે જ આવેની છે તો હું તમારી પામે એ માગુ છું કે તમે પ્રભુ પાસે મારી અને તમારી ત્રુગીઓ મઢી નાખવા અને મે ઉપાયા કાર્યમા મને સક્ષમતા આપના પ્રાર્થના રો તમે મારી ઉપર જે પ્રેમ દર્શાવો છે, જે ભક્તિ તાવો છો તેને માટે લાયક થવાનો પ્રયત્ન કરીશ પ્રભુ મને તે મગ દે એ હું માગુ છું તમે પગ તમારા મર્ત્યમા સક્ષમ થાઓ હું અને તમે એ લીખને મદદ રના શક્તિમાન થઈએ એ માગુ છું ખીજી શુ

કહુ ? તમારી ભક્તિનુ ફળ મળ્યા સિવાય રહેવાનુ નથી માટે જાઓ, સૌ
સૌના કર્તવ્યમા પરાયણ રહો

પહેલી રાત્રે જ ગમરાજ — ઓ દોમર તો રથી ૧૦ સુધી બાકર
માદગી દેનાદસને, હગિલાને અને છોટેનાલને મગજ
૨-૧૦-૧૮ ગીતાશ્રવન ગીતાના બીજા અધ્યાયનુ અધ્યયન
વિદ્યાય કામાન્ ય સર્વાન્ એ શ્લોક નુ ૨૦૦ વાગ ૨૫
ખાફી રિથિતિનો અનુભવ

આશ્રમમા ઇન્દ્રિયુએ આ શરનાલ પરીખની માદગી માપુમા અશક્તિ
પ્રતા ગગમડેનની ૧૬૨ની માદગીની ખમર ફાળાને
૧૧-૧૦-૧૮ તેમને મગજ

‘તમે કીની, ગેરે માદ પડ્યા એ વિરે પતુ
આજે જ નાચુ પણ હિરકૃપાએ તમાગ મધાની તમિયત સુધારા ઉપર છે
એ વાચીને પણ ગણ થયો જેણે મેનાધમ સ્વીકાર્યો તેના શરીર તો વજ
જેના થના જોએ એ સમયે આપણા નડવો પોતાના શરીરને એના મરી
શક્તા હતા આજે આપણે દીન મની ગયા છીએ અને વાતાવરણમા ફરતા
અનેક ઝેરી જંતુઓને તમે થઈ જઈએ છીએ એમાથી છૂટી જવાનો આ
તુરની દશામા પણ એ જ ખરેખરો રસ્તો છે, અને તે સયમ હો, મર્યાદા
હો, એ છે આ દર્દમા એ નસુની સલામ ગમનાથી શરીર આધામ આધુ
જોખમમા રહે છે, એવો ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય છે અને તે ખરો છે તમિયત
સારી થઈ ગઈ છે એમ લાગે પછી પણ પ્રવાહી અને જનદી પમે એવો સાદો
ખોરાક લેવો અને પધારીમા પડ્યા રહેન અને નરદીઓ બીજે કે ત્રીજે
દિવસે એમએક તાન બીતરી જવથી હેતરાર્થને મમકાજ મતા થઈ જાય છે,
અને હમેશનુ ખાણુ ખાય છે આથી મા ગી પાછી જોર ર છે અને ઘણું
લાગે પ્રાય લે છે એલે તમે ખના હમણા પધારીનું મેવન મેરી એરી મારી
વિનતી છે મને તમિયતના સમાચાર હમેશા દેતા ગહેશો હુ હજી પધારીનશ
હુ મુલ્યા દિનમ રહેવુ પડશે પણ તમિયત સુધારા પર છે એમ મ્હી શકાય
મોગેગો નખાનનાની પણ ડોક્ટરોની મનાઈ છે, પણ તમને લખ્યા વિના કેમ
ગહેવાય ? આ ગહેવાની અગવડ હોય અને અડી આનન હોય તો જરૂર
આનશો અધ્યારે આશ્રમમા દસ ખાના છે, તેમા ભયકર તો લાઈશરનાન
પરીખનો કેસ જોવામા આવે છે તેને પણ આજે નગતા પણી છે એમ
લાગે છે

મોહનદાસ ગાંધીના વહેમાનગમ્

હરિલાલની પત્ની ગુજરી ગયા ત્યારથી તેને રોજ કાગળો લખાતા.
આજનો કાગળ જરા વિશિષ્ટ છે :

૩૧-૧૦-૧૮

“તમારું પત્ન મૃત્યુ છે આજે ખાસ લખવાનું કાર્મ

સૂચુ નથી તમે સ્વસ્થ થાઓ અને રહો એવું કેમ અને

એ જ વિચારો કરું છું જે મારા કોઈ પણ વાક્યથી હું તમને સ્વસ્થ બનાવી શકું અને એ વાક્ય હું જાણુ તો તરત હું લખી નાખું. આ સંસાર કેવો છે તેનો ખ્યાલ તમને આની શક્યો છે કે કેમ એ હું જાણુતો નથી. પણ મને તો ક્ષણ પ્રતિક્ષણ તેનું સૂક્ષ્મ દર્શન થયાં કરે છે. અને જે પ્રમાણે તેને ઋષિમુનિઓએ ગાયો છે તેવો તાદરશ હું જોઈ છું, અને તે એટલી સૂક્ષ્મતાથી હું જોઈ શકું છું કે મને એમા જરાયે ગસ આવતો નથી શરીર છે ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ તો હોય જ, એટલે શુદ્ધમા શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમા ગૂંથાયેલા રહેવું એ જ મને ગમે છે અને એની પ્રવૃત્તિમાં રહી શકાય તેને સારું જોઈતો સંયમ પાળવામા મને આનંદની લહેરો જ આવે છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ વાત જેટલે દરજ્જે સમજી શકાય અને તેનો અમલ થઈ શકે તેટલે દરજ્જે માણસ ખરું સુખ મેળવી શકે છે. તે સુખના ભોગી તમે થઈ શકો એની તમારી સ્થિતિ આ સંકટમાથી ઉત્પન્ન થાય તો એ સંકટ પણ લગભગ આવકારલાયક ગણી શખો. જે તમારું મન કાર્મ પણ અનકાશ થઈ શકતું હોય તો આ બની વતો વિચારજો. મધાની તમિષત મચામાં છે. માંદા બધા સારા થતા જાય છે. મને પણ સારું છે. જાને તમે બધા કાગળ વંચારતા હોજો તેમ માનીને હું નોંખે કાગળ નથી લખતો.”

૬ “૭ાઈત્રી શાન્તિવાર,

“તમારા કાગળ મારે આભારી છું. તેની હું પૂરી કદર કરું છું જે વૃત્તિથી એ લખાયો છે તે હું સમજું છું. તમને હું ખાતરી આપું

૫-૧૧-૧૮

છું કે મારી તમિષતની હું લઈ શકાય એટલી વધારે ઝાળજી લઈ છું. જે માણસ કદી પથારીવશ ન થયો હોય તેને

પથારીનો ત્રણ મહિના અનુભવ લેવો પડે તે કાર્મ હાંસીના ખેલ નથી. મારી માંદગી હજી પણ વચગે લંચારો તો તે મારા પોતાના અમાન અથવા મૂર્ખાઈને લીધે, અથવા બન્નેને લીધે હશે. મારી તમિષતના એકે પણ જીયનાને મોટે હું સારવાર કરનાગાઓ અથવા દાકતર મિત્રોની બિનઆવડતને જવામદાર ગણી શકું એમ નથી તેઓ તો જેને તેઓ મારું ચક્રમપણું માને છે તેને લીધે લાચાર છે. છતાં તેઓ મારા અગ જેવા બની ગયા છે અને જ્યારે હું અપાર વેદના અનુભવતો હોઈ ત્યારે મને બને એટલી વધારે આસાથેશ અને આરામ આપે

છે મોતીદારીના રેતરેડ હોજે લગેના કાગળમાથી ૨૫ ડો દેવ વિષે જે ઉલેખ છે તે લોક ઉતારો મોખની આપું છું એ મહુ સ્વતંત્ર ખવાસનો અને ઉદાર વિચારનો પાઠરી છે હું આશા રાખું છું કે તમારી તમિયત સારી હશે અથવા તો આદતુ ભારે સાંસ્કૃતિક કામ તમારા ઉપર આવી પડેલું છે તેના બોળ નીચે જેની આરી રહી શકે એટલી સાગી વશે

સેન
મો ૧૦ ૬૦ ગાંધી

મહામદઅલીએ મારા કાગળ ઉપરથી આહારને લગતા પ્રતોની વિરુદ્ધ એમ
ધણે જ આગ્રહપૂર્વક મારા તપ્પે એને ઉતાર

૧૮-૧૧-૧૮ જ “પ્રિય મિત્ર,

‘તમારા તરફથી જાણે કે યુગો પડી કાગળ મળ્યો તેથી મને ખુબ જ આનંદ થયો છે તમારા મગગોમા તમારો ભારે પ્રેમ નીતરતો હોય છે તે માટે હું ખુબ જ આભારી છું તમારા પ્રેમના મદદના તરીકે મારા પ્રતોનો સમ્પર્ક કાર્ડ પણ મારીમચડીને તમે સચવો છે તેમ જો પરી શકે તો તેમ કરવા હું આનંદપૂર્વક તૈયાર થાઉં પણ આ જાતે લાહેલા અશ્રમાથી નીમળવાનો કાર્ડ રસ્તો નથી જે નત મે ખૂબ વિચાર પૂર્વક અને તેના જે પરિણામો આવી શકે એ મન ખ્યાનમા લીધા પછી લીધેલું છે એ પ્રતની હું અગત્યના કરું તો ઈશ્વર પ્રત્યે, માનવજાત પ્રતે અને મારા પોતા પ્રત્યે હું ખોટો નીવડું મારી જે કાર્ડ ઉપયોગિતા છે તે સમજાગી નહીં થઈ જાય, જો મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈને હું મારા મનમા ફેરફાર કરું આ માદગીને હું મારે માટે એમ પ્રસોગિતો અને લાનચનો પ્રયત્ન ગણું છું અત્યારે તો મારે મિત્રોના પ્રાર્થનામય ટેમની અને ઉત્તેજનની જગર છે હું તમને ખાતરી આપું છું કે પ્રતના મધેનોની મર્યાદામા રહીને આ શરીર સાચવવા માટે જેટલી મગજ લઈ શકાય તે મરી હું લઉં છું હવે મને એક દાકતર મિત્ર મળ્યા ગયા છે જે મમાજથી, મરફથી, અને ઊંચા શ્વામીઆમથી મારી શક્તિ પાડી મેગવી આપવાનું માથે લે છે તેઓ ધારે છે કે જો મરિનાની અદર મારા શરીરમા એવું લોહી બરાજો અને મારું વજન વધેને જેને લીધે હું હરીકરી નખીશ અને સંધારણ માનસિ પ્રમ ઉમરી શકાશે તેની ચિંતિસા મને શુદ્ધિયુગ અને સ્વાભવિક લાગે છે ત્યારે તો એ છે કે તેમાં મારી જાણ મેલી છે અને મોરાખના યોગ્ય ફેરફારથી હું આશા રાખું છું કે એ મિત્રનું ભવિષ્ય સચું પડશે

‘તમારી ઉપરના તરબતો મને વાચી સંભળાવવામા આનંદ છે આના કરતા નમન અને છીછરું તરબતનામું મે વાચ્યું નથી હું ધારું છું કે તમારો

જનામ સ્પષ્ટ, સીવો અને ગોરચુકત હશે મને તો ખુનુ જણાય છે કે કમિગી
એવલા માટે નીમવામા આવી છે કે સરકારને આ મુશ્કેલીમાથી છટકી જવાનું
તે સાવન પૂરુ પાડે ગમે તેમ હો, આપણે તો હવે મિટીના નિર્ણયો વિષે
સપૂર્ણ તટસ્થ રી શકીએ છીએ તમારો બચાવ એટલો મજબૂત છે કે
કમિગીનો નિર્ણય આપણી વિરુદ્ધ આવે તો આપણે એનું આદેશન ઊભું કરી
શકીએ એમ છીએ કે તમે આટલો લાભો રખત અને આટલી ધીરજથી આ
ધાનકી અન્યાયનો ભોગ થયા તે માટેના કોપાગ્રિથી આખા હિંદુસ્તાનને મગગારી
શકીશું તમારો જનામ ઘડવામા તમને મદદ કરના માટે હું તમાગી આધે
છી દનાડામા હોઉ તો કેન પારુ, એમ મને યાચ છે પણ તેમ થવા નિર્માયુ
નથી

‘ અમમાઆહેમને મારા આદમઅજ્ઞ હેશે તમને જાધને મગવા માટે,
માગકોને મગવા માટે અને તમારી સાથે વધારે નિકટ સસગમમા આવવા માટે
હું તનમી રહ્યો છું લખનૌની સભામા મેં જ્યુ હતુ તેમ તમારી મુજિમા
મારો હેતુ તદ્દન રસથી છે આપણુ ધ્યેય એક જ છે અને એ ધ્યેયે પહોચ
વાને માટે તમાગી સેવાઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરના માયુ છું હિંદુ
મુસ્લિમ પ્રશ્નના યોગ્ય નિગમજીમા અવગલ્પપ્રાર્પિત રહેલી છે. પણ આ વિષે
આપણે મળીશુ ત્યારે. હું આશા રાખુ છું કે આપણે જલદી મળીશુ

તમારો

મો. કં. ગારી ”

એ જ દિસમે મિસિસ સરોગિની નામકને જનામ આપ્યો. ઓપરેશનમાથી
પોતાનુ મૃત્યુ થશે એમ ધારીને એક છેલ્લો પત્ર તેમણે લખ્યો હતો

૧ “ નવાના મહેન,

“ તમારા ૮ કા કાગળની હું બહુ કદર કરુ છું હું જોઉ છું કે ઓપરેશનમાથી
તમે મચી ગયા છો આશા રાખુ છું કે તે સપૂર્ણ મદદગ નીવડશે જેથી કરીને
હિંદુસ્તાનને ઘણા વરો મુધી તમારા ગીતો સાબગનાના મળે મારુ આ માદગીનુ
મિછનુ હું ક્યારે છોડી શકીશ તે મને ખમર પડતી નથી કેમે કરીને મારુ
શરીરે ભરાતુ જ નથી અને છે તે કરતા વધારે શક્તિ આવતી જ નથી હું
ભારે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું પણ મારી જાન ઉપર મેં જે બંધનો લાદ્યા છે
તેને લીધે દાકતરોને નિરાશા થાય છે હું તમને ખાતરી આપુ છું કે આ લખાતી
માદગીમા એ નતના બંધનો મને ભારે આશ્વાસન રૂપ થઈ પડ્યા છે એ
સમયમય અને બજાબથી બંધનો તોડવાની શરતે જીવવાની મને જરાય ધમ્મ
નથી મારે માટે તો શરીરને તે કાર્કે માનવારા હોવા છતાં અત્માને તે મુક્ત

કરનારા છે અને તેને મિમે હું સહાન રહું છું, જે બીજી કોઈ રીતે હું ગ્રહી શકું નથી. અહીંને અને માયાને એકસાથે લગી શકાય જ નથી એ વચનનો અર્થ આ પ્રતો પછી મને વધારે સ્પષ્ટ અને ઊંડો સમજાયો છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે બંધાને માટે એ આશ્ચર્ય છે પણ મારે માટે તો એ કે જ તો એ પ્રતો હું તોડું તો મને લાગે છે કે હું તદ્દન નમ્રો થઈ પડું.

“વખતોવખત જે શબ્દ વખતો રહેજો

તમારો

મો. કં. ગાંધી”

“મિ હરિનાન,

“તમને કાલે મારે મિમે ખમર મોકલાવેન છે આજે એ મિમે વધારે આપુ છું મારી તમિયત સારી છે અને ખગમ છે

૨૬-૧૧-૧૮ કેલોક મુધારો થવો જોઈએ તે નથી થતો એમ લાગ્યા કહે છે હવે ખોરાક મિમે કાં રાવ ખાવાય નહોં થોડો

વખત હું બહાર રહું તો સારુ એમ મના કહે છે અને મને પણ વાળખી લાગે છે એમલે મનર જનાનું મિચારી રહ્યો છું અને તમ્મીજ કરી રહ્યો છું મારુ જવાનું થાય તેના પટેલા તમે આવી ગયા હો તો સારુ તમારા જે ઈ ઉદ્દગારો હોય તે તમે વગર સહાયે મારી પામે લાવજો જે મારી પામે તમે તમારુ હૃદય ખાતી ન કરી શકો તો કેની પામે કરશે? હું તમારો સાચો મિત્ર થશિ અને તમારી ઈ પાલુ યોજનાને મિમે આપણી વચ્ચે મતભેદ થશે તો શી અડચણ છે? આપણે ગોઠી કઠણ છેમનો નિમન તો તમારે લાથ જ રહેશે તમારી દશા અત્યારે સ્વખનસ માણસના જેવી છે એ હું બગમર સમજી શકું છું તમારી જવામદારીઓ વધી, તમારી કમોગીઓ વધી અને તમારી લાખચો વધશે ગદરથાત્રમી માણસને તેની શૂદસ્યાર્થ એટલે સવવાપણુ એ મોરો અકુશ છે એ અક્રમ તમારી ઉપરથી ચાલ્યો ગયો હવે તમે જ્યાં જિભા છે ત્યાંથી બે રસ્તા રફૂર છે તમારે કયો લેવો તેનો નિર્ણય કરવાનો રહ્યો છે આત્રમમા એક લજન ધણી વાર ગવાય છે તેની પહેલી લીગી છે. નિર્મલકે મન રામ માણસ અભિમાની થઈને ઈધરની સહાય નથી માગી શકતો પણ પોતાનું દીનપણુ સ્વીકારીને જ માગી શકે છે આપણે કેના ગુરુ ધીએ, કેના રાગદ્રોષથી ભરેના ધીએ, કેના મિનરો આપણને યેનાચ્યા કરે છે એનો સાક્ષાત્કાર પચારીમા પડ્યો હું હમેશા ક્યાં કરું છું ધણી વખત મારા મનની દલમધ્યથી મને શરમ આવે છે ધણી વખત મારા મગગના લાડથી હું નિગથ થઈ આ શરીરની કેના સમાપ્તિ ઇચ્છુ છું અને માગી દશા ઉપરથી બીજાની

દશાનું માપ હું સારી રીતે કરી શકું છું તમને હું માગ અનુભવનો સપૂર્ણ લાભ આપીશ તમારાથી લેવાય તેનું તમે લેશો અને એ મનુ તમે આવશો ત્યારે જ થઈ ગહેશે

માધુના આવીનાંદ

માથેરાન ગયા ત્યા તેજ દિવસ રહ્યા તા ૧૩-૧૦-૧૮ ને રોજ ત્યાથી

નીચ્છા ૧૪-૧૨-૧૮ થી મુઝ્જિમા રહ્યા તા ૬-૧-૧૮ ના

૨૦-૧૧-૧૮ રોજ એ-ફૂએ નીચે પ્રમાણે મગન વખ્યો

થી

૬-૧-૧૯

૧ “મારી તમિયનમા અડગિતર થયા મરે છે તેથી

ટેવાઈ ગયો છું તેથી જરાયે ગભરાતો નથી

માથું હું જોઉં છું કે આ લગાની મા ગીમાથી હું જીવી

શકું તે પહેલા ધણી અડગિતર થયા કગમે આ દેશો તો હું તદ્દન સ્થગ્ને

દેખાઉં છું મારે કેના ઇન્જેક્શનો લેવામા મગત થવું પડ્યું છે અને તેની

ધાર્યા પ્રમાણે અમર થઈ છે એ ઇન્જેક્શનો બૂખને જાગ્રત મરવા માટે ફતા

અને મારે કમૂન કરવું જોઈએ કે અત્યારનો માગે જોરામ મથમા તેમ જ

જથ્થામા અકરાતિયાને પણ અદેખાઈ કરાવે તેવો કે પણ એમાની પાડો હું

ક્યારે જાયનો ખાઈશ તે ખી રામતું નથી ધાગ છું કે મહુ ચોક્કસ નિરીક્ષણ

કરનાર હોય તો તે સમયપત્રક નાની શકે અને હવે પગીનો બીધવો ક્યારે

આનશે અને ત્યાર પગીના બીજા ક્યારે આવશે તેની આગાહી કરી શકે

અત્યારે હું બહુ પ્રખ્યાત દાકતરની સારવાર નીચે છું એ મને પદર ઇન્જેક્શનો

આપવા ઇચ્છે છે જેમાના અત્યાર સુધીમા ત્યાર અપાયા છે એલે માગી

સામેનો ચિનાર જરાય અનફદાયક નથી અને મોય બોમય છે એ તો જરૂર

આનદ આપે એની નથી હોતી પણ શ્રવણ માટે શુ શુ લેવા આપણે

તૈયાર નથી થતા ?

મે હાપામા વાચ્યું કે અકતાના મિશન મુજરી ગયા છે એમની મો

તમને ભારે લાગશે પણ સાથે સાથે મને એ વિચાર પણ આવે છે કે તે

દુખમાથી છૂટકા.

‘મારી તમિય નો વિચાર કરતા તો તમે મિસ ફેરિંગને એલપુર મોકલ્યા

છે તે સારું જ કયું છે પણ તમારા મનો મને આવેગમા કરેના જણાય છે

હવે તમે મને ખાતરી આપો છો કે તેણે તમારું સ્થાન મરામત લીધું છે

એલે મારે કાર્ડ મેલાનું રહેતું નથી જોકે મિસ ફેરિંગના કાગળ ઉપરથી

મને એમ લાગેતું કે શાંતિનિતનમા ઉપવા ધોરણનું અગ્રેજી લેવાનું એને ફાવતું

નથી અથવા એમ કહીએ તો પણ આને કે નીચના ધોરણનું પણ ફાવતું નથી

પણ મિસ ફેરિંગમા એની શ્રદ્ધા છે કે તેને માટે કશું અશક્ય નથી જ્યાં હજારો નિષ્કળ ગયા છે ત્યાં તે ફાવેલી છે કેનિશ મિશનમાથી તેણે મુક્તિ મેળવી ખરી? મરણ તમે કહો છો કે બોનપુરનું મમ પૂરું થયા પછી તે મારી પામે આવવાની છે ત્યાં મ્શી ખગશ ક્રિપ્પન કર્યા વિના તે મુક્ત થઈ શકી હોય તો મહુ બારે વાત કહેવાય ૧૫મી તારીખ સુધી મુન્ડમિ જ છુ પછી મારે કોનમો જવું એવી વાત ચાલે છે તે કેવેલે દરજ્જે યોગ્ય છે તે મારે વિચારવું પડશે કોએસના પ્રતિનિધિ તરીકેની મારી ચૂંટણી વિશે તમે કાર્થ ચિન્તા કરો નહીં હજી મ્શા છેવટના નિર્ણય ઉપર આપો નથી વાસ્તવિક હકીકત મારી સામે આવીને ઊભી રહેશે ત્યારે હુ જાણ છુ કે મારે માર્ગ મને દીવા જેવો ચોખ્ખો દેખાશે અમારે મ્શાની ચિન્તા કરતો નથી પ્રતિનિધિ તરીકે જ્યાં માટે હું ઇન્તેજાર નથી પણ એ મારે માટે ફરજીય જ હશે તો હુ તે ટાળીશ નહીં હુ આશા રાખુ છુ કે તમે મજામા હશે

મોહન”

ડોમર પ્રાણજીવનદાત્ર મહેતાને મળ્યા

“મારી તમિષત ચદ્રમતી મ્શા જેવી છે વધે છે
૧-૧-૧૯ અને વટે છે માન અમાવાસ્થામાથી ઝડપી જાય છે
હરસની વેદના તદ્દન બંધ થઈ ગઈ છે પણ ખાનાની
ઝિંદગી નથી અને શરીરમા શક્તિ નથી એ વ્યાધિ રહેલી છે”

એન્ડ્રૂએ મળ્યા

૫ “ત્યારે તમે તો ઇન્ફુએન્સા પગકાર્થ પડ્યા
૧૦-૧-૧૯ ડો મને એ જ આશ્ચર્ય લાગતું હતું કે મમમના રખડા
દેતા તમે તમારી તમિષત આટલી સાચવી રહ્યા છો હુ
ધારુ છુ કે ક્ષિત્ર જેને પોતાનું સાધન બનાવવા માગે છે, ખાસ કરીને જે
કશે વિરોધ કર્યા વિના એને દોરના દે છે, તેનું એ રમણ પણ ડરે જ છે
એવેલે તમારે માટે હુ જરાય ચિન્તા કરતો નથી મારી ખાતરી છે કે તમારા
કામ માટે જોઈતું બધું તમને મળી જ રહેવાનું છે સારી તમિષતમાં તો
ચલકીતર ચાલ્યા જ કરે છે મારા ઇચ્છા જવાની જરૂર વિશે, ત્યાં જઈને
હુ કાર્થ જાહેરકામ કરી શકુ એ માટે અથવા તો મારી તમિષતને માટે,
તમને જેમ જણાય છે તેમ મને સ્પષ્ટ જણાવું નથી હુ ધામે ધામે મારે
માર્ગ જોતો જઈ છુ અને એક એક કાનુ આગળ ભરુ છુ”

મગનવાલભાઈને

“હું અત્યારે દરેક વિષય ઉપર એટલા જાણ વિચારમાં બેસી ગયો છું કે ધણી વેળા તેમથી કાંઈક લાગ તમને બાને આપના મને ભારે મન થઈ જાય છે પણ મનની મંદતાને લીધે અને શરીરની દુર્બળતાને લીધે કંઈ લખી શકતો નથી કે લખાવી શકતો નથી આજે લખાવ્યા વિના ગડી શકતો નથી અત્યારે હું જે જે ફેરફારો કરી રહ્યો છું તેમાં મારી દુર્બળતા જરાયે નથી એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે એ ફેરફારો હું તદ્દત્થ રહીને સમજાવવાથી કરું છું અને તમ સુદૃઢ કારણ તમને મધ્યા અને મિત્રવર્ગને સતોષગદ્ગદ છે. જાનો ચહેરો હું જોઈ શકતો નથી ધણી વખત તેનો ચહેરો શરીરની ગાયના જેવો લાગે છે, અને કેટલીક વેળા ગાયને જેની આપણને તે કાંઈ જાણી હોય તેની જોઈએ છીએ તેમ હું જાને જોઈ છું તેની આ દીનતામાં અર્થ રહ્યો છે, એ પણ હું જોઈ છું એમ જતા તેના મિત્ર મને પરાજિત કરે છે તેથી જ્યાં જ્યાં છૂટું મેની શકાય ત્યાં ત્યાં છૂટું મેનવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે ચાર દલાલ પહેલા જ આ દૂધને સારું આકર્ષક કર્યા કરતી હતી અને અકસ્માત બોલી બી, ‘ગાયનું તો ભવે ન લો, પણ બકરીનું દૂધ કા ન લેવાય ?’ હું ચમક્યો જ્યારે મેં પ્રત લીધું ત્યારે બકરી તો મારા ખ્યાનમાં જ ન હતી બકરીના દૂધના ઉપયોગ વિષે તે વખતે કેવળ અજાણ હતો, અને બકરીની પીડા કાંઈ મારી નજર આગળ તરતી ન હતી મારું પ્રત તો કેવળ ગાયના દૂધને સારું હતું. બેંસનો પણ મેં વિચાર નહીં કરેલો પણ બેંસનું દૂધ લેવું, તે માગ મુખ્ય હેતુને આધાર પડેલાં તેમ હતું. બકરીના દૂધને વિષે એવું કંઈ નથી, આથી હવે હું મિત્રોનો વિચાર મણે અશરે રાખી શકું એમ મને લાગ્યું. તેથી બકરીનું દૂધ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જોકે એક પ્રકારે બકરીના દૂધને વિષે જ્ઞાન મેળવ્યા પછી મારા પ્રતની બહુ કિંમત નથી રહેતી, જો તેની કિંમત તદ્દન જતી પણ નથી ગમે તેમ હો પણ આ છુટકારાથી હું રાજી થયો છું. કેમ કે મિત્રોની પીડા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી, દાકતર મહેતાના તારે ઉપરઉપરી આવતા હતા. બકરીના દૂધમાં અને ગાયના દૂધમાં જો બકરીને બરોમર ઉઠેરવામાં આવે તો, કાંઈ તકાવત નથી ઇન્ચ્ડની બકરી તો ગાયના કરતા વધારે જોરાવર દૂધ આપે છે તેમ પુસ્તકોમાં પણ છે. આપણી બકરીઓનું દૂધ હળવું ગંદાય છે, પણ તે નુકસાનકારક હોવાને બદલે લાભકારક ગણાય જે હો તે હો મેં તો મારાથી લઈ શકાય તેટલા પગલા લીધાં છે દાકતરને આમરીની અંદર સોમવતી, ઝેરકચોલાની, અને ગજવેલની પિચકારી ૧૦ મારવા દઉં છું આમ જતા જે તમિયન ટેકાણે ન આવે તો પાચ વસ્તુનું પ્રત ઓળખાથી આવે તેમ આપણથી કહેવાય જ નહીં, એટલે હવે કાંઈને કંઈ

કહેવાપણું રહેતું નથી. આ જવા ફેરફારોની અસર શી થાય છે એ આપણે ધીરજથી જોવાની રહી. આમ છટ તો મૂઝી, છતાં એક ક્ષણ પણ અંતરાત્મા પૂજ્યા વિના રહેતો નથી, 'આટલો પરિશ્રમ શાને સારું?' 'હવેને શું કરવું?' 'કયો મુધારો કરવાની પાછળ મથવું?' જર્મનીના ફેસરની સ્થિતિનો જવાબે હું વિચાર કરું છું ત્યારે જેમ આપણે ક્રીડોની સાથે રમત કરીએ છીએ તેમ આપણી સાથે કોઈ મદદ વ્યક્તિ કેમ જાણે રમત કરતી ન હોય એમ લાગે છે. એક ગોળાની ઉપર ફરતી ક્રીડો જોઈતી નાની છે એના કરતાં પ્રમાણમાં આ ગોળા ઉપર આપણે બહુ વધારે નાના છીએ અને ક્રીડોની જેમ અત્તાનમાં ધર્યાં કરીએ છીએ. કચરામાં કરીએ છીએ. આવા વિચારો આવનાં છતાં આપણા કર્તવ્ય વિષે મને એક ક્ષણભર પણ શંકા આવતી નથી. આપણે પ્રતિરોધન રહી શકતા નથી એટલે આપણું કર્તવ્ય પારમાર્થિક વૃત્તિ માટે જ હોઈ શકે. એવી પ્રવૃત્તિ કરનાર માણસ પરમ શાંતિ અનુભવી શકે છે, એવી પ્રવૃત્તિ આપણે આશ્રમમાં પણ કરવી રહી. તમારી પાસે જાર વાવવા વિષે અને વજાટકામ વિષે જે મૂલ્યના આવી છે તે વિષે જે થોડા લાગે તે કરજો. જે કરો તે મને લખજો, રસોડાને સારુ નોકરની જરૂર જણાય તો તમે શખી શકો છો તે યાદ રાખજો.

આપુના આશીર્વાદ"

માર દિવસ થયાં જકરીના દૂધનો પ્રયોગ શરૂ થયો. તેની મીમાંસા ઉપરના પત્રમાં આવી જાય છે. આજે ઈંગ્લેન્ડના અમુક ભાગનો રસ ૧૩-૧-૧૯ (એલ્યુમેન વોટર) લેવાની વાત નીકળી. આપુએ ૨૫૯ દિલે કહ્યું કે મારું અનુકરણ કરનારા ન હોય તો હું જરૂર એ લઉં. મને એમ યોજાઈ લાગ્યું છે કે દૂધ પીતો હોય તે માણસને 'એલ્યુમેન વોટર' લેવામાં કશો ખર્ચ નથી. દૂધના કરનાં એ વધારે નિર્દોષ વસ્તુ છે, અને હું તો જેને એલ્યુમેન વોટર આપવાની જરૂર જણાશે તેને આપદથી એ અપાવીશ. લોકસમદ વદ્વાવર્તિ ગ્રંથઃ પ્રમાં ગ્લેસો સિદ્ધાંત જ મને એ લેનાં અટકાવે છે.

મુંબઈમાં મિત્રમજૂરોની ભયંકર દડાલગ. ગર્જ કાલે જોશીએ આવીને કહ્યું કે સરકારને હું આ જાગનમાં લવાડી પંચ નીમવા ૧૬-૧-૧૯ કહેનાર છું. તમે તેમાં કામ કરશો? આપુએ કબૂલ કયું. બીજે દસડે સિધ્ધિ જાદવા માટે વલ્દાંગીર પિટીટને બોલાવ્યા. તેજે સિધ્ધિ એક મિલમિલિક્ષી મંદિર મળી. 'અત્યાર સુધી પર્વતીસ દક્ષ આવી

ચૂંકા છીએ. ખૂબ નફા પહેલાં થયા છે. પણ હવે તેટલા નફા નથી, ખોટ જન્ય છે. અનાગતપણીની કિંમત વધી છે ખરી, તોપણ તે જેટલા પ્રમાણમાં વધી છે તેટલા પ્રમાણમાં રાજી વધારીએ એ તો અશક્ય નહીં કહેવાય? અને પ્રતિજ્ઞાનો પણ સવાલ છે. એઓએ કદી માગણી કરી નથી. અને માગણી ક્યાં વિના ચાલી જનાર માણસોને અમે એમ ને એમ કેમ વધારે આપીએ? અમેને ખબર તો તેઓએ પહેલેથી આપવી હતી. એટલું તો તેમને ઘટતું હતું. હવે એવું છે કે કેટલાક જણા દયા તો કેટલાક પંદર ટકા આપવાને તૈયાર છે. પણ ખાતરીથી સમજાવે કે અમે બે મહિના ટકી રહેવાને તૈયાર છીએ. અમને રાજ લાખતાખતી ખોટ જન્ય તે કાણ પૂરશે? ભાવ ભવિષ્યમાં ઘટી જશે ત્યારે એ લોક પાછા રાજી ઘટાડવા દશે? તમારે પણ એ લોકોને આવવાને તો સમજાવવા જ જોઈએ અને પછી તમને દસ પંદર ટકા અપાવીશું એમ તમે કહી શકો છો, અમારા ઉપર તમને વિશ્વાસ પડે તો.'

આજે કહે કે ગિરાપ ખટલરે જ્યાં લખાણ આગી 'એનેલોછ' માત્ર રાખી હતી એ તમને ખબર છે ને? એવું થાય તો કેવું સારું! માત્ર ચાલતું હોય તો જ્યાં લો રિપોર્ટ્સ તો હું પહેલાં જાણી મૂકું. ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઠાઈ ઠાઈ લખી ગયા હોય તે પણ પ્રમાણ ગણાય, તે તદ્દન કોઈ હોય તો પણ! ફાન્સમાં લો રિપોર્ટ્સ નથી વપરાતા.

રામદાસને પોતે હળવે હળવે કામગી લખ્યો :

"મથિલાલ ખૂબ મહેનત કરી રહેલ છે એમાં શક નથી. તમારે હાલ તેને મદદ કરવા રહેવું જોઈએ એ વિષે મારા મનમાં શંક નથી. ધીમે ધીમે મથિલાલ 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ને ચડવી શકશે. તમે પણ તમારી શક્તિ ઉપર ભરોસો રાખી સ્વયંત્ર લેખો લખો તો લખી શકો છો, એમાં એક જ વસ્તુના જ્ઞાનની જરૂર છે. એ હકીકતનું. તમને ખેતીનું જ્ઞાન હોય તો તમે તે વિષે સારા લેખ જરૂર લખો. ઘણા લેખકો પોતાના વિષયને જાણે નહીં છતાં મોટું ઝડપણ કરી લખવા જન્ય ને નિષ્ફળ નીવડે છે. તમે કેઈ સહેલા વિષય ઉપર કાજૂ મેગઝીન લખવાનું શરૂ કરો તો તમે સફળ થશો જ. તમે કાલ્પનિકા શૈલી અવસાનનું વર્ણન અસાધ્ય આપી શકત. એમ શરૂઆત કરતાં ટેવ પડી સારા લેખો લખી શકાય છે. મિ. પેલાક મારી પાસે આવ્યા ત્યારે તેના લેખો લાંબા ને રસ વિનાના હતા. ચાર માસના મહાવરા પછી તે ઠીક લખવા લાગ્યા ને એક વર્ષ પછી તો ખૂબ ચડી શક્યા. તમને તમારી શક્તિને વિશે યદ્દ નથી એ મહા આપત્તિ

છે. તમે કોઈ એક એમ માનવાનું કાર્ત્ત્વ કરજી નથી. તમને વાંચવા લખવાનો શોખ થાય તો ચક્રિત થઈશો છે. x x x "

ગર્ભ કાલે વાન થયા પછી જહાંગીર પિટીટનો નીચે પ્રમાણે કાગળ આવ્યો :

જ " ગર્ભ કાલે આપણી વાનના સંબંધમાં તું તમને

૧૭-૧-૧૯ વિનંતી કરું છું કે તમે એ જામનમાં કાર્ત્ત્વ કરશો નહીં. ગર્ભ

કાલે મિલમાવિડો આવે મારે વાત થઈ તેમાં પ્રસંગોપાત્ત

આપણે થયેલી વાતચીતનો સાર મેં તેમને કહ્યો. તેઓ અડગ એ મતના

હતા કે આ જામન એની છે જેનો નિકલ માવિડોએ અને મજદૂરોએ પોતે જ

કરવો જોઈએ. અદારના બીજા કોર્નની હરખાનગીરી વિના તે થઈ શકે

એમ છે.

સેવક

જે. બી પિટીટ "

ખેડાની લડત વિષે છાપાંબેગું નિવેદન

[ખેડા જિલ્લામાં જમીનમહેસૂલને અને ખેડૂતોને ત્રત્યાગ્રહની લડતમાં શિતરવાની સુઝાઈ આપવાની ફગ્ગ શા કારભારી પડી, એ હકીકત દેશસરમાં સી કાઠને સમભવવા માધીઈએ વર્તમાનપત્રો ઉપરા નીચેનું નિવેદન પ્રકટ કર્યું:]

તકરારનો સુદ્ધ

ખેડા જિલ્લામાં સને ૧૯૧૭-૧૮ની વ્હામાં પાક મોટે ભાગે નિષ્ફળ ગયો છે એમ સૌ કેઈ કબૂલ કરે છે. મહેસૂલ ઉપરાવવાના નિયમો પ્રમાણે જે પાક ચાર આનીથી ઓછો હોય, તો તે વર્ષની આખી મહેસૂલ મુલતવી રાખવાને ખેડૂતો હકદાર છે. જે પાક ૭ આનીથી ઓછો, અને ચાર આનીથી વધારે હોય, તો મહેસૂલ અરધી મુલતવી રખાય છે. મારા મનુષ્ય મુજબ એકંદર ૬૦૦ ગામોમાંથી માત્ર એક જ ગામની આખી મહેસૂલ, અને આશરે ૧૦૪ ગામોની અરધી મહેસૂલ મુલતવી રાખવાની સરકારે મહેરબાની કરી છે. ખેડૂતો જણાવે છે કે, આપવામાં આવેલી રાદન નોઈએ તે પ્રમાણમાં પૂરતી નથી. સરકારની માન્યતા છે કે ધણાંખરાં ગામોમાં પાક ૭ આનીથી વધારે થયો છે. આથી તકરારનો મુદ્દો એ જ રહે છે, પાક કેટલો થયો : ચાર આની, ૭ આની કે તેથી વધુ વધારે ?

નિષ્કુર તલાટીઓ

સરકાર તરફથી પાકની આંકણી ગામના મુખીની મદદથી તલાટી કરે છે. સામાન્ય રીતે તેમના આંકડા જારીકારથી તપાસવાની જરૂર હોતી નથી. કેમ કે મોટે ભાગે પાક નિષ્ફળ ગયું ત્યારે જ એ આંકડાઓ સામે શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. તલાટીઓનો આખોય વર્ગ ખુશામતિયો, ખોટું કરવામાં આંચકો ન ખાય તેવો અને જુલમી હોય છે. મુખીઓને ખાસ કરી તેમની ખાનદાની માટે પસંદ કરવામાં આવેલા હોય છે. તલાટીઓ જેમ અને તેમ પૂરેપૂરું મહેસૂલ વસૂલ કરી લેવાનો આશય ગળે છે. ખંતીલા તલાટીઓને

મુનાતનું મમ આરુ ક્યાં બન સરપાનમા પાવડીઓ મળ્યાના દાખના ઘણાના
જાણનામા હશે તનાગીઓ માટે મે જે વિશેષણ વાપર્યા છે તે કેઈ અમુક
વ્યક્તિ પરત્વે નથી માત્ર જે મત્ત છે તે જ કહું છું તેઓ જન્મથી જ
એના નથી હોતા, પણ વાતાવરણના સરકારથી તેના મની જાય છે દુનિયામા
ઉવચૂનદારનું કામ કરનાર દિન પર દિન નિષ્કુર બનતા જ જાય છે તે સિવાય
તેઓ પોતાના માનિકોને સતોષી થકે નહીં હાનના ઉત્તરાત રોમા મુખ્યત્વે કરી
તનાગીઓ કેના છે, તેનો ખેડૂતોએ મને જે ખ્યાન આપ્યો છે, તેનો આમેદમ
ચિતાર ખડો કરના હું અમમર્થ છું

નરકરની દોરિત અને પક્ષપાતભરી ગણતરી

તનાગીઓ પરત્વે લખવામા મારો હેતુ મહેસુની વસુનાત માટે પાડના
અદમ્ય ફેરી ભૂતભરેની પદ્ધતિએ તૈયાર કરનામા આવે છે અને તે પણ કેવલા
એમ્પક્ષી હોય છે, તે જ મતાવાનો છે સરારની આની ખોળી ગણતરી સામે
નાનાભોગ વણા ખેડૂતોના અસખ્ય ચોક્કસ પુરાના મારી પાસે છે આમાના ઘણા
તો પ્રતિષ્ઠિત અને સુખી ખેડૂતો છે આ લોકો અતિશયોક્તિભરી વાતો પ્રે તેમા
તેમની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો લાગે એવું જ નહીં પણ તનાગી ઓ ઉપરી અધિમરી
ઓની ઇતરાશ વલોગી લેવી પડે અને મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે આ
હિનચાનથી સગમ કે તેના મર્ડ અમનદારને મદનામ કરવાનો મારો મિનુલ
આશય નથી પ્રાને લગની મામતો થોમ્સ રીતે સભાવાનો હક સુરચારિત
પ્રવાનો આ લડાનો હેતુ છે

નિષ્ક્રાંતા વિષે મારીક તપાસ

સાં કેઈ જાણે છે કે નાં ગોકુળાસ પારેખ અને નાં નિહનાઈને
આમત્રણ કરી બોનાવવામા આવેના ઓ ગુજરાત સભાના સભાસભોની મદથી
તેમણે તપાસ કરેની તે જ પ્રમાણે હિંદ મેન સમાગના સભાસભોએ પણ તપાસ
કરી હતી તેમની તપાસ પ્રાથમિક અને ટૂંકી હતી કેમ કે એક જ તાનુકાના થોડા
ગામોએ ફરી હકીકત મેળવનામા આની હતી તપાસ ઉપરથી તેમની ખાતરી
થયેની કે પાક ચાર આનીથી એ જે છે આ માહિતી પૂરતી રીતે નિશાળ
ક્ષેત્રમથી નહીં હોવાને સમમે તે સપ્રમાણ સામિત કરનાવું રાખ્ય નહોતું આથી
આગરે વીસ પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધિશાળી અને અનુભવી નિષ્પક્ષ મમ કરે તેના
ભાર્તિઓની મદ ના મે સપૂર્ણ તપાસ કરનાવું કામ માથે લીધું હું જાતે
નગમગ ત્રીસ ગામોમા ફર્યો ત્યાં જોટના માણુમોને મળી રાખ્ય તેનાઓને
મળ્યો તેમના ખેતરોમા રખડ્યો અને પાડ વિશે તેમની બહુ મારીક અને
બનત તપાસ કરી આ મધાને અતે હું એના નિર્ણય પર આવ્યો કે પાક
ચાગ આનીથી ઓએ થયો છે જે માણુમોના પ્રસંગમા આ થો તેમાના

ધ્રુવા અતિશયોક્તિભરી અને વચારપણી વાતો પડતી મૂકના તત્પર રહેતા સત્પથી વચિત થનારા શુ જોખમ રહેતુ છે, તે આ માણસો સારી પેઠે સમજતા હતા.

૨-ી અને ખરીફ પાકોમાના હાન જે પાકો ઊભા છે, તે ઉપરથી ખેડુતોએ ખેડેલી હકીકતો હુ મારી નજરે જોઈને અરખાની શમ્ચો મારા મૂથી ઓએ પણ આ જ રીતે મમ લીલુ આ રીતે લગભગ ચારમો ગામોની માહિતી મેળવનામા આની છે અને તે પૈકી માત્ર જૂજ અપનાદ સિવાય સર્વત્ર પાક ચાર આનીથી ઓછે થયાની ખાતરી થઈ છે ફક્ત ત્રણ ટેમણે પાક છ આનીથી ઉપર થયો એમ માનૂમ પડયુ ખરીફ પાકની ગણતરી કરવાનુ ધોરણ આ પ્રમાણે રાખ્યુ હતુ આખા ગામના તમામ જુદા જુદા પાકોનો ઉતારો કેટલો આ મો તે અને તે જ ગામમા નર્ સોજ આની હોય તો એ પાકનો ઉતારા કેટલો આવે લોકોએ જે આખડા આખ્યા છે, તે ખરા માની લઈએ તો, અદાજ કાઢવાની આ સપૂર્ણ અને ખરી રીત છે બીજી કેઈ પણ રીતથી આવુ ચોક્કમ પરિણામ ન જ આની શકે બીજી રીતો મોગી અને કદગી હોવાથી સ્વીકારની જોઈએ નહી હુ ઉપર જણાવી ચૂક્યો છુ કે આ તપાસમા જદાબાર અતિશયોક્તિ નથી ઊભા ૨-ી પાક માટે તો આખની અગ્રગ જ બમ હતી, અને ઉપરની રીતે તે નાશી જોનામા આરી હતી

પાક આકલાની અરકારી રીત

સરકાર આખની અગ્રગે પાકનો અદાજ મઢે છે આ છેક જ ઉગમ ગણતરી કહેનાય નથી તે સામે કેના મુદ્દાના વાધા છે તે કલેક્ટરને પત્ર દ્વારા મે નિવેદન મ્માં કે એમ ગામની અગ્રમાયશ લેના ખાતર વડચન ગામ પમદ કરવાનુ મે તેમને સૂચવેતુ નડ્યન આ જિલ્લાનું એમ નામીયુ ગામ છે તે વેપારનુ મથક અને રેનવે સ્ટેશન છે ગામલોકની એડફર સ્થિતિ સારી છે જો આ ગામનો પાક ચાર આનીથી ઓછો હોય, અને મારા માના પ્રમાણે છે જ, તો પછી બીજા સાધાગણ અને ઓછા કસવાળી જમીનોના ગામોમા ચાર આનીથી પાક નધાકે હોય એ સભવે જ કેમ ? કલેક્ટરે આ ગામના પાકની ફરી તપાસ ખરી ત્યારે મને તાજજ રહેનાની તક આપના મે તેઓ સાહેબને લખેલુ પરતુ તેમણે મારી નિનતી ધ્યાનમા ન લેતા પોતે એકનાએ જ તપાસ ખરી, અને પરિણામે તે એમ્તરફી નીવડી કનેક્ટરે આ ગામના પાક નિષે ઘણી લામી નોધ તૈયાર કરી છે માન ધારવા મુજમ મે એ નોધનુ આ તદ્દ ખડન ક્યું છે સરકારે પહેના આ ગામનો પાક ચાર આની આકેનો એમ મને કહેનામા આવેનું હવે કલેક્ટર પોતે તપાસ કરી ઓજમા ઓછે સાત આની હોવાનુ જણાવે છે. કલેક્ટર કહે છે તેની તદ્દન

બૂનભરેલી ગણતરીની પદ્ધતિ મલાલી લઈએ તોપણ તે હિસામે આ ગામનો પાક છ આનીથી ઓછો થાય છે જ્યારે ખેડૂતોના હિસામે તો પાક ચાર આની પણ ઊતરતો નથી

સ્વતંત્ર પંચ નીમવાની આવશ્યકતા

કોનેક્ટર સાહેબની નોંધ અને તે વિષે મારો જવાબ — બનેમા — જિલ્લા જિલ્લા વગર જનગણતરી આ મતભેદનો મુદ્દો સમજી શકાય તેમ નથી વગી મે સૂચના કરી છે કે સરકાર અને ખેડૂતો દરેક પોતાને સાચા માને છે, એ સંલોગોમા સરકારને લોકમતની સહેજ પણ ગણના હોય તો સરકારે ખેડૂતોના પ્રતિનિધિત્વાનું એક નિષ્પક્ષ પંચ નીમી તપાસ કરાવવી જોઈએ અગર તો લોકમતને સામે મોઢે માન આપવું જોઈએ આ બંને સૂચનાઓની અનુગત્યના કરી સરકાર મહેસૂલ વસૂલ કરના સખ્તાઈના ઉપાયો આદરી બેસી છે મારે અત્રે જણાવવું જોઈએ કે આ સખ્તાઈના પગના લેવામા અત્યાર સુધીમા સરકારે પાઠી પાની કરી નથી, અને ખેડૂતોએ દમાણથી જ પૈસા ભરા છે તનાનીઓ દોરકાખર છોડી જતા અને મહેસૂલ વસૂલ થયે પાછા આપતા એક જગાએ મે અત્રિ દુખદ બનાવ જોયો એક ખેડૂતની દુઝણી બેસ લઈ જવામા આવેલી હું તે ગામે જઈ ચડ્યો તેથી બેસ પાઠી મળી તે ખેડૂતને મન આ બેંસ કીમતીમાં કીમતી બીજ હતી કેમ કે તેમથી તેનો મળશે ચાનતો આવા અસખ્ય બનાવો બની ચૂક્યા છે અને જો જાહેર લોકમત આ ખેડૂતોની વડારે નહી ચડે, તો એવા કાઈ મનાવ મનરો નમ્રતાપૂર્વક રાહત માગવાનો એક પણ ધનાઞ અજમાવાનું મે મામી રાખ્યું નહી તેમ જ આ પહેલાં પ્લેન્ટર, કમિશનર અને નાં ગવર્નરની મનાકાતો લેવામા આવેલી અને તેમની પામે નીચે પ્રમાણે દરખાસ્તો મૂકવામા આવી હતી

અમલદારો પાસે મૂકવામાં આવેલી દરખાસ્તો

જોકે લગભગ મધ્ય જ ગામેમા મહેસૂલ મુનતરી રાખવાની માગણીમા ખેડૂત વાજમી અને હકદાર છે, ત્તા જે જૂજ ગામેમા પાક છ આનીથી વધારે છે, તે સિવાય આખા જિલ્લામા મહેસૂલ અડધું મુનતરી રાખવું. સરકારે આમ ઉદારતાથી છૂટ મૂકવી, અને તે સાથે જણાવવું કે જે આસામીઓ સારી રિયતિના હોય, તેમણે રાજમુશીથી આખી રમ્મ ભરવી, એમ સરકાર ઇચ્છે છે હું અને મારા સહીયોએ આવા સખ્તર આસામીઓને છિપર પ્રમાણે સમજાવવાનું માયે લેતા હતા આમ થયું હોત તો ધણુ ગરીબ ખેડૂતોને રાહત મળત હું ખાતરીપૂર્વક જણાવું છું કે અમલદારોએ આ દરખાસ્ત મા મ રાખી હોત તો સરકારની વાત રહેત અને જરા પણ મળત જાહેર લોકમતની સામે થતા અશાંતિ ફેનાય અને એ અશાંતિ ગામડાના ખેડૂતોને બેમાડગા બનાવી અવજો

રસ્તે દોરી, માંમાં પરિણામ લાવે. મારો પ્રયાસ સરકાર અને પ્રજા - બન્ને - ને એવી નામોશીભરી પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારી લેવાનો છે.

કાયદાનો દુરુપયોગ

સરકાર પોતાના દરજ્જા અને પ્રતિજ્ઞાનું સમર્થન કેવું બેઠ્ઠી રીતે કરે છે! ‘મહેમુદી કાયદો’ અધિકારીઓને અમર્યાદિત સત્તા આપે છે. મહેમુદી ખાતાના અધિકારીઓના નિર્ણય સામે ઘટ માગવાનો હક પણ પ્રજાને નથી. આવા સંજોગોમાં પ્રજા સિદ્ધાન્ત માટે અને અધિકારીઓ પ્રતિજ્ઞા ખાતર લડે છે. તેવે પ્રસંગે અમલદારો સત્તાનો દુરુપયોગ કરી, ન્યાયનું સત્તાનાશ કાઢે છે. તેમ જ સ્વ. અને ન્યાયના માર્ગમાંથી છટકવા સારુ મહેમુદી કાયદાનો આધાર લેવામાં આવે છે. એ કાયદામાં નિરંકુશ સત્તા આ પ્રકારની છે :

૧. કાયદાનો તાત્કાલિક અમલ કરવાની સત્તા.

૨. વિધેયી ઉપર ચોથાઈ દંડ લેવાની સત્તા.

૩. રૈયતવારી જ નહીં પણ ધનામી કે સનાદિયા જમીનો ખાસસા કરવાની સત્તા.

૪. ખાતેદારને અટકમાં રાખવાનો અધિકાર.

ઉપર જણાવેલા ઇલાજો પૃથક્ પૃથક્ એમર સામગ્ર્ય લઈ શકાય છે. પણ ઉપર પૈકીના છેલ્લા અધિકાર સિવાય, બીજી બધી સત્તાઓનો અમલ વસૂલાતના કામમાં અત્યાર સુધીમાં અમલદારો કરી ચૂક્યા છે. આ પ્રમાણે વંશપરંપરાથી પળતી આવેલી હજારોની કિંમતની સેંકડો વીધાં જમીન વિધેયીની જૂજ રકમ ખાતર અધિકારીઓના હાથે થતા કાયદાના દુરુપયોગથી ખેડૂતો ખોઈ બેસે છે. કારણ કે તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તને વળગી રહી, રાજપુત્રાથી વિધેયી ભરવા ધનકાર કરે છે, અને તેનું જે પરિણામ આવે તે શાંતિથી પણ સખત વિરોધ સાથે સહન કરવા તૈયાર છે.

*

*

*

ગહેર વિનંતી

ખેડાના ખેડૂતોએ ન્યાય અને સત્તની લડત લડવાને હાથ ભીડી છે. તેમના સહાય કરવા પત્રકારો અને જનસમાજને ગહેર વિનંતી કરવાની રજા લઉં છું. વાચકોએ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ખેડા જિલ્લાની પ્રજાનો પ્લેગથી ઘણું નીકળી ગયો છે. હાલ પણ લોકો ગામજહાર ઘાસ અને ધજજતા માંડવાઓમાં પડી રહે છે; અનાજના ભાવો ચડી ગયા છે, પણ પાકની નિષ્ફળતાથી ખેડૂતો તેનો લાભ લઈ શકતા નથી. એટલું જ નહીં પણ તેના દરેક ગેરલાભો તેમને સહન કરવા પડે છે. તેઓને નાણુંની મદદની જરૂર નથી. તેઓ માત્ર જનસમૂહનો એકે અવાજ નૈતિક ટેકો અને સહાનુભૂતિ માગે છે.

કમિશનર મિં પ્રેટને જવાબ

[તા ૧૨મી એપ્રિલ, ૧૯૧૮ના રોજ પ્રેટ સાહેબે આપેલા સાપત્રમાં સત્યાગ્રહીઓ અને માધીજી વિશે જે હસારો કર્યો હતો, તેનો ઉત્તર ગાંધીજીએ વર્તમાનપત્રોમાં આ પ્રમાણે વાજરો]

લડતની શૂંઘ

ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતો સમક્ષ કમિશનરે શુશ્રાણીમાં કરેલા બાપજીને અંગે ખેડૂતોને તેમ જ કાર્યકર્તાઓને ન્યાય આપવા ઉત્તરની અપેક્ષા રહે છે. મારી સમક્ષ એ બાપજીનો અક્ષરશઃ હેરાન છે તેમાં સરકારની રાજનીતિ સીધેમીધી બતાવી દેનામાં આની છે કમિશનર કહે છે કે મહેસૂલની મોટીની સંમધમાં રેનયુ ખાતાના અમલદારોનો મુકદ્દા ઉવદનો છે તેઓ ખેડૂતોની ફરિયાદો સાંભળે ખરા પરંતુ અમલદારોના છેવટ નિર્ણયની સામે કોઈ શંકા ઉઠાવી શકે નહીં લડતની શૂંઘ જ આ છે ખેડૂતો તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે સ્થાનિક અમલદારો અને તેમની વચ્ચે જ્યારે તીવ્ર મતભેદ પડે, ત્યારે એવી બામતનો નિર્ણય કરવાનું કામ તટસ્થ પચને સોંપી દેવું જોઈએ બ્રિટિશ રાજબધારણ આ તત્વ ઉપર ઘડાયુ છે, એમ માનવામાં આવે છે. કમિશનરે આ તત્વ પડતુ મૂકી, ખીડા વલોરી લીધી છે અને તેના સમર્થનમાં, પોતાના નિર્ણયની આડે ગર્નર સાહેબ નહી આવે એવી મતનબનો લોડ વિનિગડનનો પત્ર મંગાવી, પોતાના હાથ મજબૂત કયા છે

તેઓ પોતાના વનજીનો બચાવ કરના મુદ્દને વચ્ચે આણે છે અને આખા સ્વાત્રાજ્યના સદેના સમયમાં ખેડૂતોને અને મને આ લડનમાંથી ખમી જવા સમજાવે છે પરંતુ મારી દદ માન્યતા છે, કે કમિશનરની નીતિમાં જર્મનોના આક્રમણના સડટ કરતાં પણ વધુ મંકટ સમાયેલુ છે સ્વાત્રાજ્યની અંદર રહેલા આવા સંકટમાંથી તેને મુક્ત કરવામાં નુ આત્રાજ્યની મેવા બનવું હુ હિંદ લામી નિદામાંથી જન્યત થાય છે, એ વાન જૂલવા જેવી નથી પોતાના હક અને દરજ્જે સમજવા ખેડૂતોએ બીડ કોઈ વિચા સંપાદન કરવની જરૂર નથી કોઈ પણ સમર્થ અતનત તેમની દુન્યા નિનુદ નર્થ મકે નહી, એ

મહાન શક્તિ તેમનામાં રહેલી છે. તેનું તેમને માત્ર જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર છે. ત્યારે જ તેઓ બનાવી શકે કે પ્રજાની સંમતિ સિવાય રાજ ચલાવવું સંભવિત નથી. ખેડાની પ્રજા હિંદમાં પ્રથમ પદ ધરાવના એક શાહી પ્રજાનો નિદાન લાવવા મથે છે. સનંદી ખાતુ એક વખત આ પ્રજા સમગ્રશે, ત્યારે જ તે લોકોના હોના રક્ષણ રૂપ થનારા ખરા સનંદી અમલદારો નીવડશે હાલના સનંદી નોકરોનું રાજ ભય અને ત્રાસનું જ ગજ છે. ખેડાના ખેડૂતો પ્રેમના અમલ માટે મથી રહ્યા છે મામલો આવી કટોકટીએ આણનાર કમિશનર છે. ત્યારે તેને લાગ્યું કે મતભેદનું કારણ જિમ્ન થયું છે, ત્યારે પ્રજાને સમજાવી લેવાની તેની ફરજ હતી. લોકોની ધમ્મને તાબે થઈ મિસિસ મેલ્લિકને કપોટા આપવામાં ન્યાય ખાતાના વડીલટ માટે જેટલું જોખમ ભરેલું હતું, અથવા તો એની જ માગણીને આધીન બની કાનપુરની મમીદનો એક ખૂણો પાછો ખેસાડી આપવામાં સામ્રાજ્યની પ્રતિજ્ઞાની જે હાનિ હતી, તેટલાં ભય કે હાનિ લોકોની માગણીઓને તાબે થઈ, કમિશનરે નમતું મૂકી છૂટ આપી હોત તો, તેથી હિંદી સરકારની આવકને થવાનાં નહોતાં. લોકોની દાદ સાંભળવાની માગણીના કમિશનરના ઇન્કાર સામે હાલનો ખુલ્લો અને સલામત માર્ગ લેવાની ખેડૂતોને સલાહ આપવામાં મેં આંચકો ખાધો હોત, તો પ્રજામાં જોડો અસંતોષ ફેલાત અને ધણી કડવી લાગણી પેદા થાત. પિતાનો ખરો પુત્ર તો એ જ છે કે જે પિતાની આજ્ઞાઓને સત્યતાથી પાળી શકે એમ ન હોય તો, તેની સામે ખરાબ ભાવ મનમાં ધરાવવાને બદલે, પોતાને જે લાગતું હોય તે જ પ્રમાણે સામે ન થનાં સઘળું ખુલ્લો દિલથી અને માનભરે કહી દે. સરકાર અને લોક એ બે વચ્ચેના સંબંધને આવો જ કાપદો હું લાગુ પાડું છું. માણસ પોતાના અંતઃકરણને કદી કોરાણે મૂકી શકતો નથી. પરંતુ જેમ એક શાણો પિતા પોતાના પુત્ર સાથે તરત જ પતાવટ કરી દે, અને તેમાંથી ખાસ કરીને બહારથી કુટુંબને શિર ભય આવવાનો હોય ત્યારે તેની ઇતરાજી પ્રગટ થવા ન દે; તેમ જો શાણી સરકાર ખેડૂતો સાથે સત્વર પતાવટ કરશે, તો તેને તેમની ઇતરાજી વહોરવી પડશે નહીં. ખેડૂતોને અમલદારોનાં ફરમાનો ગેરવાજ્જીવી અને અન્યાયી લાગતાં હોય, છતાં તે ફરમાનો પગાવવાનો અમલદારોને પરવાનો આપવા સુદને વચ્ચે ધરી શકાય નહીં.

કમિશનરનાં ગંભીર વચ્ચનો

પોતાના માર્ગે અનુસરવામાં લોકોના મનને કમિશનર એમ કહી ડગાવવા માગે છે કે આર લાખની મહેસૂલ માટે ત્રણ કરોડથી વધુ કિંમતની દોઢ લાખ એકર જમીન હું કાયમને માટે ખાલસા કરીશ. અને તેના માલિકોને, તેમની

સ્ત્રીઓને અને છોકરાઓને ખેડમાં જમીન ધારણ કરવા માટે નાલાયક જાહેર કરીશ ખેડૂતો આડે રસ્તે દોરનાયેલા અને હઠે ચડેલા છે એમ તે માને છે તેના ગભીર વચનો આ છે

“ તમે એવી સમજના રજે રહેતા કે અમારા મારાસત્તાદેશ અને તનાડીઓ તમારી જ ગમ મિલકત જપ્ત કરીને અને તેને વેચીને તમારી મહેસૂલ વસૂલ કરશે અમારા અમલદારોનો સમય કીમતી છે તેઓ માત્ર તમારા પૈસા આણીને તિલ્લેરીઓ કરશે આ કાંઈ ધમકી નથી મારુ મહેલુ ખરું માનજો કે માખાપ પોત ના છોકરાને ધમકી આપતા નથી તેઓ માત્ર સલાહ આપે છે પરંતુ જો તમે તમાગ બરણા નહીં બરો તો તમારી જમીન જપ્ત થશે ધણા લોક કહે છે કે આમ બનશે નહીં પણ હું મહુ છું કે તેમ થશે મારે કાંઈ પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. જેઓ બરણા નહીં બજે તેમની જમીનો જપ્ત થશે જેઓ હડીલાઈ કરશે તેમને ભવિષ્યમાં મોડું જમીન મળશે નહીં સરકાર તેમના નામ ‘રેકડ એન્ડ રાઈટ’ એવે જમીન નોંધણી પત્રકમાં રાખવા માગતી નથી જેઓના નામ નીકળી જશે તેમના નામ પાછા ફરી પણ ફાળવ થશે નહીં ”

મારુ એમ કહેલું છે કે જીવન અને વેર લેવાની વૃત્તિના આવા આગમ સામે મરણ પર્વત લડતુ, એ હરેક વફાદાર શહેરીન પતિત કન્યા છે અમદાવાદના હડતાગિયાઓએ જાણી-મૂજને પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડી એમ મહેવામા કમિશનરે મને અને તેમને ધાર અન્ધાર કયો છે સમાધાની જાહેર થઈ તે સમામા તેઓ હાજર હતા મિનમજૂરોએ પ્રતિજ્ઞા તોડી, એવો મત બને તેઓ ધગવે (જોકે એ સમામાના એમના ભાણેથી તો આથી ઊંચી અક્ષર થઈ હતી) પરંતુ હડતાગિયાઓએ જાણી-મૂજને હડતાગ તોડી છે, એમ કહી શકાય એમ નથી એથી જિલ્લ, તેઓ માગ્યા પ્રમાણે પહેના દિવસે રોજી લઈ કામે ચડ્યા અને લવાદને ચુકાવનું કામ સોંપ્યું જે મિનમાનિકોએ લવાદની ના પાડી હતી, તે મિનમજૂરોએ સ્વીમગલી તેમની લડન જ પોતાના રોજમા પાત્રીસ ટકા અથવા લસાદ રાત્રે તેવો વધારો કરાવવાને માટે હતી અને તે પ્રમાણે થયું છે એટલે હડતાગિયાઓ અને મારી સામેનો કમિશનરનો કટાક્ષ, મારે દિનગીરી સાથે મહેલુ જોઈએ કે એક ધૂપો અને કારી ધા છે

સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને સંદેશ

[ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ મંડળમાં કરેલા ભાષણનો લાભ માત્ર ત્યા હાજર રહેલાઓને જ મળ્યો નહોતો. અધિકારીઓ પોતાના હાથ નીચેના માણસોને મારફત પ્રેટ સાહેબના ભાષણની ફાવે તેવી વાતો ફેલાવવા લાગ્યા. આથી લોકો ખોટા હોરનાઈ ન બન્યા અને પોતાના નિશ્ચય ઉપર અડગ રહે, તેથી ગાંધીજીએ નીચેનો સંદેશ પત્રિકા દ્વારા ગામેગામે પહોંચાડ્યો.]

મહેરબાન પ્રેટ સાહેબનું ભાષણ આપે ખ્યાનપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યું એ બહુ ઠીક કંઈ છે. સત્યાગ્રહીને એ જ શોભે સંતોગવશાત્ આપણે સરકારના મહેસૂલ ખાત્તના હુકમનો અનાદર કરવો પડ્યો છે પણ આપણે સરકારી અમલદારોને આપણું ઘટે છે તે માન આપવાનું જુદીએ નહીં. આપણે ભયમાંથી, ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છીએ છીએ, વિનય છેડવા ઇચ્છતા નથી. ઉદ્ધત તો આપણાથી બનાય જ નથી. સત્યાગ્રહમાં હમેશાં વિનય તો હોય જ.

મહેરબાન કમિશનર સાહેબે ખેડૂતોના હક બતાવ્યા અને ફરજ પણ બતાવી બંને મત્તાક યોગ્ય છે, પણ મનુષ્યમાત્રનો એક ખરો હક અને ફરજ છે, એ તેઓ સાહેબ બતાવવું ચૂક્યા છે. ખીકથી કોઈ પણ માણસે કંઈયે ન કરવું એ તેની ફરજ છે, તેથી જમારે ધાસ્તી આપી કોઈ આપણી પાસે કામ કરાવવા ઇચ્છે, ત્યારે તે કામની સામે થવું તે આપણો હક છે. એ હકની રૂએ ખેડાની પ્રજા અત્યારે સરકારના હુકમનો માનપૂર્વક અનાદર કરે છે. આપણે માનીએ છીએ કે વર્ષ ચારઆની કરતાં એછું થયું છે, તેથી સરકારધારે મુલતરી રહેવો જોઈએ. એટલે જો મુલતરી રહેવો જોઈ તો ધારે ભરીએ, તો માત્ર આપણી જ ગમ મિલકત વેચાવાના કે જમીન ખાવસા થવાના ભયને લીધે જ ભરીએ આવા ભયને વશ થઈએ તો આપણે પુરુષાર્થહીન બની જઈએ. આવા ભયથી લગભગ એશી ટકા ખેડૂતોએ સરકારધારે ભરી દીધો છે. એટલે વીસ-ટકાના હાથમાં સો ટકાની લાજ રહેવી છે. જેણે પોતાનો પુરુષાર્થ ખોયો છે, તે વફાદારી પણ નથી બતાવી શકતો પણ એને મનુષ્ય વચ્ચેનો બેદ પુરુષાર્થમાં જ ગહેલો છે. પુરુષાર્થ દાખવવાની આ લડત છે.

મહેસૂન ખાતાના કે બીજા સરમરી હુકમો પ્રજાએ અરજી કર્યા હતા ન ફરે, તો મૂગે મોઢે માથે ચપ્પનના જ જોઈએ, એવું બ્રિટિશ બંધારણ નથી એ રાજનીતિ નથી પ્રજા જે હુકમને જ્ઞાનપૂર્વક અન્યાયી અથવા જુલમી માને, તે હુકમની સામે યત્ન કરે તે જ ન્યાયી જ હક છે, અને એ પ્રજાની ફરજ છે જે ધારે કુદુમમા લાગુ પડે છે તે જ રાજપ્રજાની વચ્ચે પણ લાગુ પડે છે અને ત્યાં એ ધારાનું ખડન થાય છે ત્યાં રાજપ્રજા વચ્ચે મેલગ થાય છે રૂપિ રીતે બેરફાર કરે છે રાજ અસ્થિતિ અને વડેમી મને છે મરણના હુકમની સામે યત્ન એક નસ્ટુ યાદ રહેતી જ જોઈએ સરકારનો હુકમ ગેરરાજ્યી છે એમ આપણે મારાંશે મ્હી ન રાજ્યે આપણે તેને ગેરરાજ્યી માનીએ છતાં હકીમતમા એ રાજ્યી પણ દોષ તેથી જેમ ખાનગી રહેવારમા તેમ રાજપ્રજા વચ્ચે પણ મતભેદનો ફક્ત પચથી જ થવો જોઈએ આમ અસનના રાજ્યો કરતા, અંગ્રેજ મરના હમેશા કરે છે એવા પચને 'કમિશન' અથવા તો 'મિગી'નું નામ આપે છે અને રાજ્યનું માન જાળાય તેથી એ પચના ફરિયાદો અમન અદાનતોમા નથી થતો, પણ રાજ્યસત્તાની મુનસફી ઉપર રહેતો ગણ્ય છે છતાં છેવટનું પરિણામ તો જેવું સાધારણ પચમા આવે છે તેવું જ આમા આવે છે પ્રજામતને માન આપ્યા વિના રાજ્ય ચલાવતું અશક્ય છે પણ જે રાજ્ય મિગી કે કમિશન પણ ન નીમે તો પ્રજાએ શું કરવું ? જે પ્રજામા પશુપક્ષ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, ત્યાં મારખી ચાને છે, અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ મરી પ્રજા ન્યાય મેળવવા મથે છે આ પદ્ધતિ નિરર્થક છે એમ મારો પોતાનો તો અનુભવ છે એમ પણ માનું છું કે બધા ધર્મશાસ્ત્રોએ મારામારી કરીને ન્યાય મેળવવાની પદ્ધતિને વખોડી છે, અને એ પદ્ધતિ આપણે કુદુમન્યસહારમા તો લાગુ પાડતા જ નથી મીનો રસ્તો એ છે કે આપણે પોતે હુકમનો અનાદર કરતા જે હુકમ વેળુ પડે તે ધીરજથી અને રોડ લાન્યા વિના વેળુ આપી ઘણા અર્થ સરે છે જા બાપણ ચોટા ઢરીએ તો જે દુર વઢપુ એ ચોગ્ય ગણાય અને જો સાચા હોમીન તો સામા પક્ષમાં એન્કે સરકાર પક્ષમા દવા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહીં પરિણામે ઠેર સરકારને ન્યાય આપ્યો જ છૂટકો થાય આ શાસ્ત્રપ્રમાણ છે, તેમા સ્વપનો સદા જય જ કાઢ્યો છે અને એ વાંચની સિદ્ધિ આપણે વખતોવખત અનુભવીએ છીએ આમ સ્વપને સારુ એન્કે ધર્મને સારુ હુકમ વેળા ખેડાની પ્રજા નીમી પડી છે

રોને આપણે નમણા ધર્મ જઈએ, તેથી પ્રતિજ્ઞાથી આપણે પોતાને ખાલી લીવા છે આમ પ્રતિજ્ઞાઓ મ્યા વિના ધર્મ પ્રજા ચડતી નથી પ્રતિજ્ઞા એન્કે અડગ નિશ્ચય ને નિશ્ચય નથી કરી શક્તા ત માણવ, વગર સુકાનના વહાણની માફક ઝામતમ અજાણી નાશ પામે છે કમિશનર સાહેબ મ્હે છે કે

પ્રતિજ્ઞા અથોગ્ય છે અને વગર વિચારે લેવાઈ છે અથોગ્ય નથી એમ આપણે આગળ જોઈ ગયા કેમ કે આપણે જેને ગેરસાજીની દુકમ માનીએ તેની સામે થયેલો આપણને દમ છે આ પ્રતિજ્ઞા વગર વિચારે નથી લેવાઈ એમ દરેક પ્રતિજ્ઞા લેનાર જાણે છે સૂર્યની ગતિ દરે પૃથ્વી આ વિચારપૂર્વક લેવાયેલી વાજપ્તી પ્રતિજ્ઞા ન જ દરે

હું વિનગીર છું કે નામદાર ગ્રેવ સાહેબે અમદાવાદના મિનમજૂરોની હડતાન વિષે પોતાના ભારત્યમા હકીકતથી વિરુદ્ધ વાત કરી છે તેમા તેઓ સાહેબે વિનયનો, ન્યાયનો મર્યાદાનો અને મિત્રતાનો ભગ ધ્યો છે હું ઉમેદ રાખું છું કે તેમણે આ દોષો અગ્નિજ્વળા ધ્યા છે કોઈએ આ જગતમા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હોય તો અમદાવાદના મિનમજૂરોએ તે પ્રતિજ્ઞા પાળી છે એઓએ હમેશા મહેલુ કે પચ્ચ હસવે તે પગાર લેના તેઓ કબૂલ થશે હડતાન દરમિયાન માનેડોએ આ તત્વનો ઇનકાર ધ્યો તેથી જ મજૂરોએ પાત્રીસ ટકાની માગણી કરી અને ત્યાગ બાદ પણ તેઓએ પચ્ચનો ઇનકાર કર્યો નયોતો તેઓએ પહેલા દિવસના પાત્રીસ ટકા લીધા અને પ્રતિજ્ઞા જાળવી પછી તે માટે પચ્ચો નક્કી થયા અને તેઓ જે હસવે તે લેના તેઓએ મૂળ રાખ્યું દરમિયાન માલિકોના વીમ ટકા ને મજૂરના પાત્રીસ ટકા વચ્ચેનો દર લેવાનું હતું તેમા પણ પચ્ચના હસવ પછી લેવું દેવું થશે આમ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય જગતમા વગા ગમે તેમ હોય, પણ નાં ગ્રેવ સાહેબ કહે છે તેમ મજૂરોએ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા તોડી જ નથી નાં ગ્રેવ સાહેબનું માનવું હોય તો ભલે માની શકે છે કે, મજૂરોએ પ્રતિજ્ઞા તોડી તે તેમની મુખત્યાગીની વાત છે પણ મજૂરોની માન્યતા એ ખરી નાત છે એ હકીકતને નાં ગ્રેવ સાહેબ અવગી રજૂ કરે છે જ્યારે સુનેહની શક્તિ મજૂરોને સમજાવવામા આવી ત્યારે તેઓ સાહેબ હાજર હતા પ્રતિજ્ઞા કેમ પગાર એ સમજાવ્યું ને મજૂરોએ તે સમજૂત વચ્ચે પછી લીધી આ બધાના તેઓ નમદાર માણી હતા તેમણે તે સુનેહ વિશે ભારત્ય કહેવું કે —

‘ તમારા વચ્ચે સંમાધાન થાય છે તેથી મો બહુ આનંદ થાય છે મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે ન્યાય સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યા સુધી તમારો મુદ્દારો થશે અને તમારે ન્યાય મળશે તમારે ચ દીમા રાખવું જોઈએ કે તમારે માટે ગાંધીસાહેબે તથા તેમના મહત્ત્વાગર બહુશો અને શ્રદ્ધાઓએ ખૂબ કાળ વેડવું છે, તરફી લીધી છે, તમારા હરર પ્રેમ બતાવો છું ”

આમ જ્ઞા તેઓ પ્રતિજ્ઞાભંગની વાત ને છે તે મારી અપમતિ પ્રમાણે સમજી શકાય તેમ નથી

કમિશનર સાહેબે ખૂબ ધમકી આપી છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે એ ધમકી પોતે ખરી પાડી દેશે. એટલે તેઓ સાહેબ પ્રતિજ્ઞા કરનારાઓની બધી જમીન ખાલસા કરશે, અને તેના વારસોને પણ ખેડા જિલ્લામાં જમીનના માલિક બનવાને બિનહકદાર દરખાશે.

આ ધોર વચન છે, કૂર છે, કઠોર છે. હું માનું છું કે આ વચનમાં અતિ તીવ્ર રોષ ભરેલો છે. ન્યારે નામદાર કમિશનર સાહેબનો રોષ શાંત થશે ત્યારે આવાં ધોર વચનને સારુ તેઓ સાહેબ પશ્ચાત્તાપ કરશે. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધને તેઓ સાહેબે ‘માખાપ અને ઊકારા’ વચ્ચેના સંબંધ જેવો માન્યો છે. કેઈ માખાપે પોતાના ઊકારાને સ્વિનય સામે થવાને સારુ પદબ્રહ્મ કર્યોનો દાખલો આપી દુનિયાના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવ્યો નથી. ખેડાની પ્રજાની પ્રતિજ્ઞાઓ જૂથભરેલી હોય, એ અસંકય નથી. પણ તે પ્રતિજ્ઞામાં અવિનય, ઉદ્વેગ કે દાંડાઈનો અંશ સરખો નથી. આવી ધાર્મિક ભાવથી ઉન્નતિ ખાતર લેવાયેલી પ્રતિજ્ઞાની, ઉપર પ્રમાણે ધોર સજ્જ થાય એ વાત હું હૃદય અસંકય સમજું છું. એવી સજ્જ હિંદુસ્તાન સાંખી ન શકે, બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓ તે કદી મંજૂર ન રાખે. બ્રિટિશ પ્રજાને આવી સજ્જ વિષે ત્રાસ જ હતે. જો આવો ધોર અન્યાય બ્રિટિશ સક્ષતનતમાં થાય તો એ સક્ષતનતમાં હું તો બહારવટે જ રહી શકું. પણ બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ વિષે નામદાર કમિશનર સાહેબ કરતાં મારો વિશ્વાસ વધારે છે. અને હું હજુ પણ જે વચન મેં આપને પહેલાં કહેવાં છે, તે કદી સાબળાવું છું, કે શુદ્ધ ભાવે કરેલા કાર્યને સારુ તમે તમારી જમીન ખેડા ખેડો એ હું અસંભવિત માનું છું. છતાં આપણી તૈયારી જમીન ખેડવાની પણ હોવી જોઈએ. એક તરફ પ્રતિજ્ઞા અને બીજી તરફ આપણું સર્વસ્વ રાખો; તે બધી મિલકત — સ્થાવર અને જંગમ — ની કિંમત પ્રતિજ્ઞાના પ્રમાણમાં કાંઈ જ નથી. તમારી પ્રતિજ્ઞાના પાલન-રૂપી વારસો લાખો રૂપિયાની મિલકત કરતાં ઘણો વધારે કીમતી છે. તેમાં આખા હિંદુસ્તાનને ઊંચે ચડવાનો રસ્તો રહેલો છે, અને મારી ખાતરી છે કે એ રસ્તો તમે કદી ઊડશો નહીં. ઈશ્વર એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું તમને પ્રજા આપે એવું ઇચ્છું છું.

નડિયાદ, ૧૭-૪-૧૮

સરકારી યાદીનો જવાબ

[ખેડાની લડતના સંબંધમાં નિષ્પક્ષ પત્ર નીમવાનો હનકાર કરી, પ્રજા-પક્ષની માગણીઓ અને ફક્તોના અમ્લીકાર કરી અને ગાંધીજી અને તેમના માધીદારોની દોરવણી અથાગ્ય છે એમ સૂચવતી સરકારી યાદી તા. ૨૪મી એપ્રિલના રોજ બહાર પડી આ સમયે ગાંધીજી દિલ્લી સુધ્ધપરિપદમાં ગયા હતા ત્યાંથી આવ્યા બાદ તેમણે એ યાદીનો જવાબ આપતો નીચેનો ખુલાસો પ્રકટ કર્યો.]

સરકારી યાદીના દોષો

ખેડાની મુશ્કેલીઓના સંબંધમાં પ્રકટ થયેલી સરકારી યાદીમાં ઠેકલીક જાળતો દબારી દેવામાં આવી છે, અને ઠેકલીક વધારાપડતી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ બંને રીતે તે દોષિત છે નાં પારેખ-પટેલે કરેલી તપાસ ઉપરથી મેળવેલી હકીકતના ખરાપણ માટે કમિશનરે વાંચો ઉદાહરણો હતો. અને મેં તરત જ તપાસ કરવા માટે એક પત્ર નીમવાની સૂચના કરી હતી ખરેખર, સરકાર માટે એ જ યોગ્ય માર્ગ હતો. જો એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હોત તો નજરે દેખ્યાં ન જાય એવાં — દાખલ તરીકે ખેડૂતોની દુઝણી બેસો દોરી જવાનાં, સ્ત્રીઓના દાગીના જપ્ત કરવાના અને જમીનો ખાલસા મૂકવાના હકમે કાઢવાનાં — કામે કરવામાંથી ખરકાર ઊગરી જત. તેને બદલે યાદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ એક બહુ લાંબા અનુભવવાળા કલેક્ટરની નિમણૂક કરી પરંતુ એ શું કરી શકે? સારામાં સાગ અધિકારીને ખરાબ વાતાવરણમાં રહેવાનું હોય છે. વળી પ્રતિષ્ઠાને વધારેમાં વધારે વજન આપનાર અને સગર તરફથી હમેશાં ખરું જ કરવામાં આવે છે, એવી માન્યતાવાળી નોકરશાહીના બંધન અને પ્રણયિકાને તેને અનુકૂળ થવું પડે છે.

શ્રી દેવધર અને તેમના સાક્ષીઓની તપાસ વિષે યાદીમાં જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ચોખ્ખો ભાગ થાય છે કે કમિશનરે તેમની બલામણો સીધરી હતી પણ એ હેવાલ રખૂ કરતી વખતની મુવાકાત પ્રસંગે હું હાજર હતો કમિશનરે એ હેવાલ સામે વાધો લીધો હતો. અને ચોખ્ખું કહેવું કે જે ગહત આપવામાં આવશે તે તેમના અહેવાલને લીધે તો નહીં જ, કેમ કે અહેવાલમાં જે વિશેષ હકીકત જણાવવામાં આવી છે, તે ખરી અને અગત્યની નથી

માતર તાલુકાની વિપતિ તો ખરેખરી હૃદયદાયક છે. આ તાલુકાનાં ડેરલાંકે આમોના વિસ્તારમાં નહેરો આવેલી છે તેમને બેવડું સંકટ છે : ૧. અતિરુદ્ધિથી, પાકની સમાપ્ત નિષ્ફળતા; અને ૨. રેલ્વેથી થયેલો બિલકુલ નાશ. આ બીજા કારણ માટે તો મહેસૂલ આપ્યું માફ થવું જ જોઈએ. પણ મારા બાળવા મુજબ ઘણાઓને તે લાભ મળ્યો નથી.

હાસગ તાલુકામાં સંકટ નથી તેથી તપાસ કરવાને કાંઈ કારણ નહોતું, અને તેથી જ હિંદ સેવક સમાજના સભાસદોએ ત્યાં તપાસ કરવાનું બંધ રાખ્યું, આ વાત તદ્દન જૂની છે. તેમણે તપાસ પડતી મુકવાનું કારણ તો એ હતું, કે હું એકેએક ગામની તપાસ કરવાનો હતો. આ વાત તેમણે તેમની નોંધમાં પણ લખી છે.

પાકની ગણતરી

મારી તપાસને સરકારે 'અધર તપાસ' કહેવામાં અન્યાય કર્યો છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જો ખેડૂતોની હકીકત ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો મારી રીતે તદ્દન અચૂં જ પરિણામ આવે. ડેરલો પાક બીજો, તે ખેડૂત સિવાય બીજાને કોણ વધારે ચોકસાઈ કહી શકે? લાખો ખેડૂતો જૂઠું બોલવા માટે મોઢું તરકટ રચે એ હું માની શકતો જ નથી. કેમ કે પરિણામે તો મોટો લાભ થવાને બદલે દુઃખ સ્પન્ન કરવાનું નિર્માયેલું હતું. વળી લાખો ખેડૂતો પાકની એકંદર ગણતરી અમુક આનીની અંદર લાવવાની ખાતર, બધા જ પાકની આનીઓ ગોખીને તપાસ કરી લે, એ પણ શક્ય નહોતું. દુ. છતી ડેરલોને કહું છું કે મારી ગણતરી ખોટી પડે નહીં, કેમ કે જૂથ થવા ન પામે તેવી કેટલીક કૃત્રિઓ છે. ખરીફ અને રવી પાક — બન્ને — ની સરકારી આનાવારી સામે મેં વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. તે સમયે શિયાળુ પાક બોલો હતો. એ પાક લણી લેવામાં આવે તે વખતે તેની ખરી આનાવરી કાઢવા સૂચન્યું હતું. મેં તે માટે વડચલ ગામ પસંદ કર્યું હતું. મારી દલીલ એવી હતી કે જો ખેડૂતોની શિયાળુ પાકની ગણતરી ખરી પડે અને સરકારની ખોટી દરે તો તે જ નિયમ અનુસાર એમાંથી પાકની ખેડૂતોની ગણતરીને ખરી માનવામાં અણગમતું કહેવાય નહીં. મારી આ માગણી સ્વીકારવામાં આવી નહીં. વળી મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે કલેક્ટરે વડચલ ગામના પાકની તપાસ કરી ત્યારે મને હાજર રહેવા દેવાની મારી માગણી તેમણે પાનમાં લીધી નહોતી.

આનાવરી કાઢવામાં મેં રવી અથવા કપાસના પાક ગણતરીમાં લીધા નથી, એમ યાદીમાં લખવામાં સરકારે ગંભીર જૂથ કરી છે. મેં આ બન્ને પાક ગણતરીમાં લીધા છે. મેં મત્ત સરકારી પદ્ધતિ સામે તાત્વિક વાંધો ઉઠાવેલો. કારણ તદ્દન

રૂપ છે જે હજાર માણસની વસ્તીમાં ગમે માણસો શિયાળું પા- કરે, અને આમ્સો માણસોના ચોખ્ખો પાડ ચાર આનીથી ડમી હોય, તો તેવે પ્રમગે પાખની એ દર ગણતરી કરનામાં શિયાળું પાખની ગણતરી કરનામાં આવે તો તેથી આમ્સો માણસોને ચોખ્ખો અન્યાય થાય

ગંભીર ભૂલો

લી માસી ગામના પાડ વિરે સરારી યાદીમાં જે ઉલ્લેખ પ્રવામાં આવ્યો છે, તે જોઈ હું ભારે અત્યય થઈ છું જ્યારે અધિભરીઓ પાખની તપાસ કરતા હતા ત્યારે ત્યાં હજાર નહોતો ખીજી ધડેના પાખની ડિમત રૂ ૧૩૪૪૫ આ નામાં આવી છે, પણ તે તો ત્રણ ગામના ધડેના પાખ છે એમને એ પાક ઉપર ત્રણ ગામનું મહેસૂલ ભરવાનું હતું વળી ૧૮૦૦ માણસની વસ્તીવાળા ગામને રૂ ૧૩,૪૪૫નો પાખ એ શા હિસાબમાં? આ ઉપરાંત લી માસીના લોકોને લગભગ તેની રમ્મનો ડગરનો પાક થયેનો, એ મારે જણાવી દેવું જોઈએ પણ એક માણસ દીઠ વર્ષે રૂ ૪૦ની ખોરાકની ગણતરીના હિસામે લી માસીના લોકોને ૭૨,૦૦૦ રૂપિયાનું તો માત્ર અનાજ જોઈએ જે અધિભરીઓએ ધડેના પાકનો જે અદાજ કાઢ્યો છે તે ખરો જ હોય તો રૂ ૮૩,૦૨૧ની ડિમતના ધડે થાય આ આખો મને પ્રેક્ષક સાહેબે કહેલો સરમરી યાદી કેટલી અધ્ધરતાન છે તે મતાવતા મારે કહેવું જોઈએ કે આખા ગામનો પાક ખગાઓમાં પડેલો હતો અને લોકોની ગણતરી મુજબ તે લગભગ રૂ ૮૦૦૦થી પણ ઓછી ડિમતનો હતો સરમરી વડેનો પાડ દસ આની મોજેલો જ્યારે પાકના ઉતાર ઉપરથી ગણના પાખની આની એક દશાશ થાય છે આ ઉપરાંત પણ એક વાત છે તે એ કે ધડે વાનસ વીરે એક મણ મિઠાડુ જોઈએ અને લી માસી ગામમાં એક દર ૧૯૬૫ વીરામાં ધડેનો પાક કરનામાં આવ્યો હતો આની સરખામણીમાં ૩૦૦૦ મણ ધડે, એટલે કુલ રૂ ૬૦૦૦નો પાક કેવળ નહોતો ગણાવ્યો હજીમતની સરમરને ખાતરી કરી આપના માટે મે પ્રેક્ષક સાહેબને કહેવું કે અમારી જ નેની રૂમડમાં પાક તોની લેનામાં આવે તો સરમરનો ભ્રમ દર થાય તેમણે મારી આ માગણી ગણકારી નહીં તેથી ખેડૂતોની ગણતરી સચી છે, એમ જરૂર માની લેનું જોઈએ

અત્યાચ્છની હિમાયત

સરમરી માગીમાં સાવ ખોળી વાતો લખી નાખનામાં આવી છે તે દર્શાવતા મારે જણાવવું જોઈએ કે ગુજરાત સભાએ અત્યાચ્છ આદગાની લનામણ કરવાનો ફરાન પસાર થયો નહોતો સભાએ પોતાને શિર આવતી જવામદારીમાંથી

છટકવા ખાતર તેમ કયું હતું એમ કાર્ડ નથી, પરંતુ સમાના બધારણ પ્રમાણે બહુમતીને માન આપી સભા પાસે સત્યાગ્રહનો દગન પસાર કરાવવાનું મને પોતાને જ હીક લાગ્યું નહીં અને તેથી સભાસદોને પોતપોતાની મરજી મુજબ વર્તવાની છૂટ મળી જતા હકીકત એ છે કે સભાના ધણા આગેવાન સભાસદો ખેડાની લડનમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે.

જે લોકો જમીનમહેસૂલ ભરવાને ખુશી હતા તેવા માણસોને મેં ઊંડેરીને પૈસા ભગતા અટકાવ્યા, એ આરોપનો હું મિનમ્વ ઇન્કાર કરું છું. સરકારી યાદીમાં જુદા જુદા તાલુકાઓના વસુલાતના આકેડા આપવામાં આવ્યા છે એ જ રાશિયા અને તનાગીઓની દૂરતા સૂચવે છે. પ્રગતિ તો કાયદાને આધારે એક જરી ફટકો જ લાગ્યો છે. જમીનો ખાવસા મકી હરાજ કરી મહેસૂલ બાબત ન રહેતા વસૂલ થયું, તેથી તપાસ કરવા કે રાહત આપવાને મિલકુલ કારણ નહોતું, એમ કેમ જ કહી શકાય?

હું કબૂલ કરું છું કે કાયદાના આધારે નહીં, પણ રહેમદિલથી મહેસૂલ મુનતરી રાખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ રાહતનો અમલદારોના તોર કે તેમની ધૂન ઉપર આધાર નથી. પરંતુ તે માટે ધારાવારણ નક્કો થયેલ છે અને પાક ચાર આનીથી ઓછે દરે, છતાં સરકાર એ રાહત આપવાના નિયમોનો અમલ ન કરે એવું મની શકે નહીં. આનાવારી ખરી કે ખોરી એ જ એક મુખ્ય મુનો છે. જો આનાવારી મરામત હોય તો રાહત આપતી વખતે સરકાર પાછળથી બીજા મુદ્દા વચ્ચે લાવે છે. દાખલા તરીકે 'ગિલ્લાની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ' ગિલ્લામાં હોય આવે છે અને મોવવારી છે, તેથી પ્રગતિ રાહત મળવાના ધણા કારણો છે. કલેક્ટર સાહેબે મને કહેતું કે આ છેલ્લા મુદ્દા હું ખ્યાનમાં નહીં લઉં માત્ર પાક ઉપર જ આધાર રાખીશ.

મને લાગે છે કે એક સ્વતંત્ર પત્ર નીમવાની માગણીના સમર્થનમાં મારે જેટલું કહેવું જોઈએ તેટલું હું કહી ચૂક્યો છું. વળી જ્યાં સુધી એક ખેડૂતની પણ બાકી રહે ત્યાં સુધી આવા પત્રને અનકાશ છે. કેમ કે જગતીમાં જો કોઈ બીજી ચીજ હાથ ન લાગે તો તેની જમીન ખાવસા ચૂકના સર ૧૨ પાત્રી પાત્રી કરે નહીં. તયાગીના આકેડા જૂના છે એમ સ્થગિત કરી આપના ખેડૂતો તૈયાર છે, કેટલાક તનાગીઓ હિંમતથી કહેના તૈયાર છે કે આનાવારીના આમ્મ ઉપરી અમનદારોના કહેવા પ્રમાણે રાખનામાં આવેલા પણ જો આ પત્રે હવે સ્વતંત્ર પત્ર નીમવાની આવશ્યકતા ન જણાય તો પત્રી મહેસૂલની માત્ર જૂજ રકમ બાબત છે, તે સરકાર મુનતરી કેમ નથી રાખતી? કેમ કે જો તેમ કરવામાં આવે તો સારી સ્થિતિમાંના ખાતેદારો ટપોટપ મહેસૂલ જરી દેવાની કબૂલાત આપે છે.

આથી ચોખ્ખી પ્રતીતિ થાય છે કે સરકાર હક પકડી બેઠી છે, અને કમિશનર તેનો નાથક બન્યો છે.

નાં વાઈસરોયનો મુલેતનો સંદેશો

નાં વાઈસરોય અંદર અંદરના કળિયા સમાવી દેવાની ભલામણ કરે છે. શું આ અરજ પ્રજાને માટે જ છે કે અમલદાર વર્ગને પણ તે લાગુ પડે છે? જ્યારે પ્રજાની માગણી ન્યાયસર અને વાજબી હોય તો તેમણે લોકમતને માન આપી શાંતિ ન ફેલાવવી જોઈએ?

જો સંકટનો અર્થ કેવળ જૂનમરો જ કરવામાં આવેલો હોય તો હું કહી દઉં કે ખેડાની પ્રજા જૂને મરતી નથી. પણ જો ભરણીની ખાતર બીજો માલ વેચવો પડે અને ખોરાકની માટે અનાજ વેચાણ લાવી ખાવું પડે એ સ્થિતિનો સંકટ શબ્દની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો હોય, તો તેવું સંકટ આજ ખેડા જિલ્લામાં ઘેરઘેર છે. અસંખ્ય ખાતેદારોએ ઝાડ, દોર કે બીજું જાણ્યું વેચીને મહેસૂલ ભર્યું છે. એવા દાખલાઓની મારી પાસે ખોટ નથી. અધિકારી વર્ગે એક સોટે મહેસૂલ વસૂલ કર્યું એ દરકીકત સરકારી યાદીમાં છેક જ ગણી જવામાં આવી છે, એ ગજબની વાત છે. ખેડૂતોને પણ સરકારે હકીલાર્થનો હીક પાઠ શીખવ્યો. ખેડૂતો ચાર લાખની જમીનમહેસૂલ ખાતર તથા કરોડની જમીન ખોરો એરી ધમધમના ત્રાસમાંથી મુક્ત નથી! અધિકારી વર્ગનો પક્ષ ખોટો છે, એવો ભાસ ઉપરના કથનમાંથી શું નથી નીકળી શકતો?

ખેડાની લડતની પૂર્ણાહુતિ

[સરકારે સમાધાન દ્યું તે પર ગાધીજીએ શ્રી વ-લભભાઈ અને પોતાની સહીથી ખેડા જિલ્લાના બાઈઓ અને બહેનો પ્રત્યે નીચેનો સંદેશો પાઠવે]

જે લડત ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ તા ૨૨મી માર્ચે શરૂ કરી તેનો અંત આ પો છે મળતૂ તારીખે પ્રજાએ નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી

“અમારા ગામનો પાક ચાર આનીથી ઓછા થયો છે એમ અમે જાણીએ છીએ તેટલા કારણસર અવતા વરસ સુધી મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું મુલતવી રાખવાની સરકારને અજ્ઞ કરવા છતાં વખૂતાત બધું રાખવામાં આવી નથી તેથી અમે નીચે સહી કરનાર પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે સરકારની મહેસૂલ આ વખતે પૂરી કે જે બાકી રહી હોય તે નહીં ભરીએ પણ તે વસૂલ કરવા સરકારને કાયદેસર જે પગલાં ભરવા હશે તે ભરવા દઈશું અને તેથી થતા બધા કુખ સહન કરીશું અમારી જમીન ખાવસા ઘસા તોપણ અમે ઘસા દઈશું, પણ અમારે હાથે પૈસા ભરીને નહીં કરી રવમાન નહીં ગુમાવીએ જે નામદાર સરકાર બીજા હાથે બધી જગ્યાએ મુલતવી રાખે તો અમારામાના જે શક્તિમાન હોઈશું તે પૂરી અજર બાકી રહેતી મહેસૂલ ભરવા તૈયાર છીએ અમારામાના જે શક્તિમાન છે તેઓને મહેસૂલ ન ભરવાનું કારણ એ છે કે જે શક્તિમાન બરે તો અશક્તિમાન અજારાટમાં પોતાની ગમે તે ચીજ વેચીને કે કરજ કરીને મહેસૂલ ભરે અને કુખ ભોમરે એવી હાલતમાં ગરીબનો બચાવ કરવો એ શક્તિમાનની ફરજ છે એમ અમારી માન્યતા છે

આ પ્રતિજ્ઞાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સગર ગરીબોની મહેસૂલ મુલતવી રાખે તો શક્તિમાન આગ્રામી મહેસૂલ ભરે આવો હુકમ ઉત્તરસડાના મામલતદારે તા ૩૭ જૂને મદ્યો તે ઉપરથી ઉત્તરસડાની પ્રજાના શક્તિમાન ગર્ગને મહેસૂલ ભરી દેવાની સલાહ આપી કે તે તમા મહેસૂલ ભરવાનું શરૂ કર્યું ગયું છે

ઉત્તરસડામાં આ પ્રમાણે હુકમ થયો તે ઉપરથી મહેરમાન કલેક્ટર સાહેબને કાળજી નાખ્યો ને વિનંતી કરી, કે ઉત્તરસડા જેના હુકમ બધે નીચે તો લડતનો અંત આવે ને નામદાર ગવર્નર સાહેબને તા ૧૦મીએ યુદ્ધપરિપક્ષની ખેડકને સમયે કી શકાય કે ખેડા જિલ્લાનો એકલે ઘરનો કળિયો પતી ગયો કે મહેરમાન કલેક્ટર સાહેબનો ઉત્તર કરી વાળ્યો છે કે ઉત્તરસડાના મામલતદારનો હુકમ આખા જિલ્લાને લાગુ પડે છે આથી પ્રજાની માગણીનો સ્વીકાર છે નહીં થયો છે મહેરમાન કલેક્ટર સાહેબે આપાઈ વિરેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે જેઓની ઉપર આશ્રિત હુકમ નીચળા છે તેઓ પોતાની મેળે મહેસૂલ

ભરી દેશે તો તેઓનો ચોથાઈ માફ થશે. આને સારુ આપણે તેઓ સાહેબનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

અમારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે, હડતનો અંત તો આવ્યો છે, પણ તે અંત માધુર્મ્યરહિત છે. તેમાં જે ખૂબી દેખી જોઈએ તે નથી. ઉપરનો હુકમ ઉદાર દિલથી રાજી થઈને કરવામાં નથી આવ્યો, પણ પરાણે થવાનો આભાસ આવે છે. મહેઠજાન કલેક્ટર સાહેબ જણાવે છે કે, ઉપર પ્રમાણે છૂટ આપવાનો હુકમ તા ૧૫મી એપ્રિલે મામલતદારે ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. વળી તેનો અમલ બગાયક થાય એવા હેતુથી તા. ૨૨ મી મેના રોજ ખીજી યાદી મોકલવામાં આવી હતી, અને તેઓને એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આપી શકે તેવા અને ન આપી શકે તેવાનું પત્રક તૈયાર કરવું. સરકારના આ હુકમો પ્રજામાં જાહેર કરવામાં કેમ ન આવ્યા? તા. ૨૫મી એપ્રિલે આ હુકમોની પ્રજાને જાણ થઈ હોત તો પ્રજા કેટલી હાડમારીમાંથી બચી જત? ખાસ અમલદારોને મેટી જતીઓ કંગવાનું ધણું નકામું ખર્ચ બચી જત. જ્યાં મહેસૂલ બાકી છે ત્યાંની પ્રજા જોંઆ હવે ગદી છે. જતી ન થઈ શકે તે ખાતર તેઓ ધર તજી બહાર વગડે રહ્યા, અને ખાવાનું પણ પૂરું ખાધું નથી. ઐરાઓએ ન સહન કરવાનું સહન કર્યું છે, ફેર્સ વેગા ઉદત્ત મકેલ ઇન્સ્પેક્ટરનાં અપમાન પણ સહન કર્યાં છે, દુઝણી બેસો તેમની નગર આગળથી છોડી જવામાં આવી તે તેઓએ માંખી લીધું છે, ચોથાઈના દંડ ભર્ષા છે. ઉપરના હુકમ પ્રજાએ જાણ્યા હોત તો પ્રજા ઘણાં ઘણાં દુઃખમાંથી બચી જત. અધિકારી વર્ગને ખબર હતી કે હડતનું મળ જ લોકની અશક્તિ હતું. ખેડૂતોની આ કાણ દશા સામું જોવાની નામદાર કમિશનર સાહેબે પ્રથમથી જ ના પાડી ધણા કાગળો લખ્યા છતાં તેમની નાની હા ન થઈ. આમામી-વાર છૂટ અગત્ય નહીં. એવો કાયદો નથી. આ તેમના શબ્દો હતા. હવે ફલેન્ડર સાહેબ ફહે છે કે આમ છૂટ આપવાની વાત તો જગજાહેર છે. ત્યારે તો પ્રજાએ આજ સુધી તેમની હાથી જ દુઃખ સહન કર્યું! દિલ્લી જતી વેગાએ મેં (ગાંધીજીએ) નામદાર કમિશનર સાહેબને આ મતવજના હુકમ કાઢવા વિનંતી કરી, કે જેવી હું વાર્ષિકરોમ સાહેબને સમાધાનની ખુશખબર આપી શકું. નામદાર કમિશનર સાહેબે મારી અરજ સાંભળી જ નહીં. રાયસાહેબ દાદુભાઈ સાહેબે પણ અમને બનેને પૂછીને તા. ૨૫મી એપ્રિલ પછી એવી જ માગણી કરેલી. તેમને મહેઠજાન કલેક્ટર સાહેબે કહ્યું, કે હવે તે!! માગણી સ્વીકારવાનો વખત જ રહ્યો નથી.

પ્રજાનું દુઃખ જોઈને તેઓ પીગળ્યા, આખરે તેઓને પોતાની ભૂન જણાઈ ને પ્રજાને સતોવવાને ખાતર આસપાસીવાર છૂટ આપવા તૈયાર થયા.

આમ પ્રથમથી ઉદાર દિલે જય લેવાના માર્ગનો અધિકારી વર્ગે હકપૂર્વક ત્યાગ કર્યો અને હવે પણ જે આપ્યું તે સંકેતાર્થને, અને જૂલનો સ્વીકાર કર્યો વિના, ન છૂટકે જ આપ્યું છે. તેથી અમે કહીએ છીએ કે આ સમાધાનીમાં મોટાશ નથી.

પ્રજાની પાસે પોતાના દોષો કચૂલ ન કરાવ એવી ખોટી હક અને માન્યતાથી, અને પ્રજાએ માગ્યું માટે આપ્યું એમ ન કહેવાય એવા આપખુદ સત્તાના સિદ્ધાંતને પાગલી રહેવાથી અધિકારી વર્ગે લોકપ્રિય થવા નથી પામ્યો. ઉપરની ટીકા કરતાં અમને દુઃખ થાય છે, પણ એ વર્ગના મિત્ર તરીકે આવી ટીકા કરવાની અમે ધૂજતા કરી છે.

અધિકારી વર્ગની આવી વર્તણૂક હોવા છતાં આપણી માગણીનો સ્વીકાર થાય છે એટલે આપણે તે વધાવી લેવા એ આપણી દ્રવ્ય છે. હવે મહેસૂલના આઠ ટકા જ વસૂલ થવાના બાકી છે. આજ લગી મહેસૂલ નહીં ભરવામાં જ માન હતું. તેથી સ્થિતિ બદલાતાં સત્યાગ્રહીને સારું મહેસૂલ ભરવામાં માન રહ્યું છે. સરકારને જરા પણ તકલીફ દીધા વિના જે સંક્રિતમાન છે તેમણે મહેસૂલ તરત ભરીને ખતાવી આપવાનું છે, કે જ્યાં આધ્યાત્મિક અને માનુષી કાયદા વચ્ચે વિરોધ નથી ત્યાં સત્યાગ્રહી કાયદાને માન આપવામાં ગમે તેની સાથે સરસાર્થ કરી શકે છે. આ લડતમાં કાયદા અને સત્તાને શુદ્ધ ભાવે માન આપવાની ખાતર આપણે અમલદારનું માન જાગ કરતા દેખાયા છીએ.

અશક્ત ખેડૂતોની નોંધ કરવામાં આપણે એવી કડક શિસ્ત જાળવવી કે જેથી નોંધની સામે ઠાઈ થઈ જ ન શકે. જેની અશક્તિ વિશે જરાયે શંકા હોય તેણે મહેસૂલ ભરી દેવી એ તેની દ્રવ્ય છે. અશક્ત ઠાણ છે તેનો ઉવટનો નિર્ણય અધિકારી વર્ગ જ કરશે, છતાં પણ તેઓ પ્રજાના મતને પૂરતું માન આપશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

ખેડાની પ્રજાએ પોતાની બહાદુરીથી આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સત્ત્વ, નિર્ભયતા, એકસંપ, દૃઢતા, અને સ્વાર્થત્યાગનો રસ ખેડાની પ્રજા આજે માસથી આખતી આવી છે. અમારી ઉમેદ છે કે એ મહાન ગુણોને પ્રજા વધારે ખીલવશે, અને માતૃભૂમિનું નામ વિશેષ ઉજ્જવળ કરશે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે આ લડત ઉપાડી ખેડા જિલ્લાની રૈયતે પોતાની, સ્વરાજ્યની અને સામાજિકની શુદ્ધ સેવા કરી છે.

ધીર પ્રજાનું કલ્યાણ કરો !

નડિયાદ,
વેશાખ વદિ ૧૨, '૭૪'.
તારી ૬, ૧૯૧૮

અમેા છીએ
નિત્યના પ્રજાના સેવકો
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
વલ્લભભાઈ જવેરભાઈ પટેલ

લશ્કરભરતીની અપીલ

[પત્રિકાપરેલા]

એ ! ગિલ્લાના ભાઈઓ અને બહેનો પ્રત્યે,

તમે હમણા જ સત્યાગ્રહની ભારે લડત પૂરી કરી છે તેમા તમે વિજય મેળવ્યો છે તે લડતમા તમે એવા ચૌર, ચતુર, વગેરે ગુણો બતાવ્યા છે કે દેશને સારુ એથી પણ વધારે મહત્ત્વના કામમા શેકવા તમને સલાહ આપવા ની અને આગ્રહ કરવાની હિમત મુ હુ

સરમારની મામે વિનયપૂર્વક કેમ થઈ શકાય, સામે થતા પતા તેમનું માન કેમ જાગની શકાય અને તમારુ કેમ મેળની શકાય એ તમે ખતાવી આપ્યું છે આકરી લડત લડ્યા જા સરમારની સાથે તમારો જરાયે વિરોધ નથી એ ખતાવવાનો પ્રસંગ તમારી પાસે મુકે હુ

તમે બધે સ્વરાજ્યવાદી છો, કેટલાક હોમરૂલ લીજના મેમર છો. હોમરૂલનો એક અર્થ એ છે કે, સામ્રાજ્યમા રહી આપણે સામ્રાજ્યમા માગીદાર બનવું આજે આપણે તામાની રૈયત છીએ આજે આપણને ઇંગ્લેન્ડના જેટલા હક નથી મેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા જેમ ઇંગ્લેન્ડના ભાગીદાર ગણાય છે તેના આપણે નથી આપણે તો તામેદાર મુનક ગણાઈએ છીએ આપણે ઇંગ્લેન્ડના જેટલા જ હક ઇચ્છીએ છીએ, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સસ્થાનોના ખરોખરિયા થવા ઇચ્છીએ છીએ, આપણે વાર્ષિકરોય સુધીની પદવી બેંગારી શકીએ એવો સમય ઇચ્છીએ છીએ આવી સ્થિતિ મેળવવાને સારુ આપણામા આપણુ રક્ષણ કરવાની એટલે શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવાની શક્તિ આપવી જોઈએ ન્યા સુધી આપણા રક્ષણનો આધાર કેનગ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર છે, ન્યા સુધી આપણે સિપાહી વર્ગથી ડરગાપણુ છે, ત્યા સુધી આપણે ઇંગ્લેન્ડના ખરોખરિયા કહેવાઈએ જ નહી એટલે આપણે સસ્ત્રક્રિયા શીખી આપણુ રક્ષણ કરવાની શક્તિ મેળવવી ધટે છે શસ્ત્રક્રિયા ઘણા ક્ષણાટથી શીખવી હોય તો લડકરમા જોડાવાની આપણી ખરજ છે

મદદ અને નામદની વચ્ચે ભિન્ન ન હોય, આપણે નામદ ગણીએ છીએ. જો નામદની ગણતરીમાંથી છૂટવું હોય તો શસ્ત્રક્રિયા થી ખવાતી જરૂર છે.

આપણે સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર બનવું છે એ નિશ્ચય છે તો પછી આપણે જો તેટલું દુષ્ટ સહન કરીને, મરીને પણ સામ્રાજ્યનો બચાવ કરવો જોઈએ જો સામ્રાજ્યનો નાશ થાય તો તેની સાથે આપણી મહાન આત્માઓ પણ નષ્ટ થાય છે

કેટલે સ્વરાજ્ય મેલ્લવાનો સહેલામાં સહેલો અને સીધામાં સીધો રસ્તો સામ્રાજ્યના ચલાવમાં મામલો છે એ પૈમાં ધણા દેશની આપણી તાબત નથી વળી પૈસાથી જ છૂત મેળવાય તેમ નથી અખૂટ લશ્કરથી જ છૂત મેળવાય તેમ છે એ લશ્કર હિંદુસ્તાન પૂરું પાડી શકે છે જો મુખ્યત્વે આપણા લશ્કરથી સામ્રાજ્યની છૂત થાય તો સ્પષ્ટ છે કે, આપણે માત્રા હક મેળવી શકીએ

કોઈ હેશે કે હમણા હક ન મેળવીએ તો પાછળથી જો થશે જો બગથી આપણે સામ્રાજ્યનો બચાવ કરીએ તે બગ વડે આપણે હક મેળવી શકીએ સામ્રાજ્યની નમગારીનો વખત સાધી મેળવેના હક સામ્રાજ્ય નગાન થયે ખોઈ બેસવાનો સભવ છે સામ્રાજ્યને સનાવીને તેમાં ભાગીદાર ની થવાય સામ્રાજ્યની સેના કરીને આપણને જ હક મેળવાના છે, તે તેની આવે સમયે કરેની પણ વણીથી નહીં જ મળે સામ્રાજ્યના તત્ત્વોનો અવિશ્વાસ કરવો એ આપણા બગનો અવિશ્વાસ છે, આપણી નમગારીની નિશાની છે આપણા હકનો આધાર તત્ત્વોની બનાઈ કે નમગારી ન દોવો જોઈએ, પણ તેનો આધાર આપણી સામકાંત, આપણું બગ હોના જોઈએ

દેશી રાજ્યો સામ્રાજ્યને મદદ કરી રહ્યા છે, તેથી તેમને તેનો મદદો મળી રહે છે ધનાઢ્ય માણસો સરખરને પૈસાની પૂરી મદદ કરી રહ્યા છે, તેઓને તેનો મદદો મળે છે બેમાના એકે શરતથી મદદ નથી કરતા લશ્કરી સિપાઈ પોતાના નિમકને સારુ, પોતાની આશ્ચર્યને સારુ મદદ કરી રહ્યા છે તેઓને આશ્ચર્ય અને તે ઉપરાંત ઇલામઅકરામ મળી રહે છે આ બધા આપણું અંગ છે, પણ તેઓ સ્વરાજ્યની ન ગણાય. તેઓનું ધ્યેય સ્વરાજ્ય નથી તેઓ સ્વદેશપ્રીત્યર્થે મદદ નથી કરતા એવું પણ બને કે જો આપણે ધૈર્યભાવે સ્વરાજ્ય લેવા ઇચ્છીએ તો આ ત્રણે શક્તિઓ આપણી સામે સામ્રાજ્યના તત્ત્વો વાપરે અને આપણને હરાવે

આપણે જો સ્વરાજ્ય ઇચ્છના હોઈએ તો આપણી કુશળ છે કે આપણે પણ સામ્રાજ્યને મદદ કરવી ને આપણને આપણો બલો અવશ્ય મળવો.

આપણી દાનત શુદ્ધ હશે તો સરકાર પણ શુદ્ધ દાનતથી આપણી સાથે કામ કરશે. કદાચ શુદ્ધ દાનત નહીં રાખે એમ ક્ષણભર માનીએ તોપણ આપણે આપણી શુદ્ધતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે. ભલાની સાથે જ ભલાઈ એમાં વીરતા નથી. ભૂંડાની સાથે પણ ભલાઈનો પ્રયોગ કરવામાં જ વીરતા રહેલી છે.

સરકાર આપણને લશ્કરમાં કમિશન * નથી દેતી; શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો કાયદો નેદ નથી કરતી; લશ્કરી તાલીમ દેવાની શાળાઓ નથી ખોલતી; તો આપણે કેમ મદદ કરી શકીએ ? વાંધા ખરા છે.

સરકાર આ વિષયમાં સુધારા નહીં કરવામાં મોટી ભૂલ કરે છે. ઇંગ્રેજ પ્રજાએ બધાં પુણ્ય કાર્યો કર્યાં છે. તેને સારુ પ્રભુ તેનું ભરુ કરે. પણ ઇંગ્રેજ પ્રજાને નામે ઇંગ્રેજ અધિકારીઓએ હિંદુસ્તાનને રક્ષરહિત કરી જે અધાર પાપ ક્યું છે તે જો હજુ અધિકારી વર્ગ નહીં ચેતે તો તેનાં બધાં પુણ્યોને ધોઈ નાખશે. ન કરે નારાયણ ને હિંદુસ્તાનને કાંઈ પણ ઈર્મ પહેચિ, હિંદુસ્તાન ખીજ પ્રજાને હસ્તક જાય તો હિંદી પ્રજાની હાથ અંગ્રેજ પ્રજાને એવી સખત લાગશે કે એ પ્રજા જગતની આગળ ઝંખવાણી પડશે અને તેને તેનીસ કોટી પ્રજાને નામદ બનાવવા સારુ ફિટકાર લાગશે. હું માનું છું કે ઇંગ્રેજ પ્રજાના મહાન પુરુષો આ વસ્તુ સમજી ગયા છે, ચેતી ગયા છે, પણ પોતે રચેલી સ્થિતિ તેઓ એકદમ ફેરવી નથી શકતા. ઇંગ્રેજમાત્રને હિંદુસ્તાનમાં પેસતાં જ આપણી તરફ તિરસ્કારનું, પોતાની મોટાઈનું, આપણાથી અજગા રહેવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેઓના વાતાવરણમાં એ રહ્યું છે. જોયા અધિકારવાળા આ વાતાવરણમાંથી મુક્ત થવા અને નીચેનાને મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એકદમ સફળતા નથી મેળવી શકતા. જો કોણે વખત ન હોય તો આપણે તેઓની સાથે લડત, પણ આવે સમયે કમિશન આદિની રાહ જોઈ બેસી રહેવું એ મોંની ઉપર વેર વાળવાને સારુ નાક કાપ્યા બરોબર છે. એવું પણ બને, કે આપણે કમિશનની રાહ જોતા રહીએ અને આપણને સામ્રાજ્યને મદદ કરવાની તક ન જ મળે.

સરકાર કમિશન વગેરે ન આપી અથવા આપવામાં દીલ કરી આપણને લશ્કરમાં દાખલ થતાં અથવા ખીજ રીતે મદદ આપતાં રોકવા ઇચ્છતી હોય તો પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક લશ્કરમાં દાખલ થવાની જરૂર છે એવી મારી દઢ માન્યતા છે.

સરકારને પાંચ લાખ માણસ લશ્કરને સારુ આ સમયે જોઈએ છે. આ માણસને ગમે તેમ કરી સરકાર મેળવશે. આપણે જો આટલાં માણસો આપીએ તો આપણે જશ મેળવીએ, આપણે સેવા કરીએ ને અયોગ્ય રીતે

* લશ્કરમાં અમલદાર બનવાનો અધિકાર.

કેટલીક વેળા રિક્કટિંગ એજન્ટો માણસોને લઈ જાય છે એવું સંભળાય છે, તે પણ મટે. ભરતીનું અધુ કામ આપણે હાથ આવે એ કંઈ જેવી તેવી સત્તા નથી. જે સરકારને આપણો - વશાસ હોય, જે તેની ઘનત શુદ્ધ ન હોય તો સરકાર આપણી મારફતે ભરતી ન કરાવે.

ઉપરની દલીલો ને હકીકત ઉપરથી જોઈ શકાય, કે આપણે લશ્કરમાં જોડાવાથી સામ્રાજ્યને મદદ કરી સ્વરાજ્યને સારુ લાયક જનીએ છીએ, હિંદુસ્તાનનો અચાવ કરતાં શીખીએ છીએ, ને કંઈક અંશે ગુમાવેલી મર્યાદા પાછી મેળવીએ છીએ.

ઈંગ્લેન્ડ પ્રજાના ગુણો ઉપર મારો વિશ્વાસ છે. તેથી જ હું ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી શકું છું એ મારે કપૂર કરવું જોઈએ. હું માનું છું કે એ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનને ધણું નુકસાન કર્યું છે છતાં તે પ્રજાની સાથે રહેવામાં આપણને લાભ છે. તે પ્રજાના ગુણદોષોનું માપ કરતાં મને તો ગુણનું માપ ચડિયાતું જણાય છે. તે પ્રજાની નીચે રહેવું દુઃખકર છે. પોતાની નીચે રહેલી પ્રજાને તેનું સ્વમાન જુઠાવવાના મહાન દોષો ઈંગ્લેન્ડમાં છે. પણ તેઓના ખરાખરિયાને પૂરું માન આપવાના ને તેની તરફ વફાદારી બતાવવાના ગુણો પણ તેનામાં છે. બીજાના જુઠામ નીચે કચરાયેલાને તે પ્રજાએ ધણી વેળા મદદ કરેલી છે એ આપણે જોયું છે. તેના લાગમાં રહી આપણે ધણું લઈ શકીએ છીએ ને ધણું દઈ પણ શકીએ છીએ. અને આપણો આવો સંબંધ જગતને હિતકર થવાનો સંભવ છે. જે મારો આવો વિશ્વાસ ન હોય ને તે પ્રજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું એ મને ઇષ્ટ લાગે તો હું મદદ કરવાની સલાહ ન આપું એટલું જ નહીં પણ જરૂર તેની સામે બંડ કરવાની સલાહ આપી, બંડ કરનારની સજાને પાત્ર થઈ પ્રજાને ચેતવું. કોઈ પણ પ્રજાની મદદ વિના આપણે કેવળ સ્વતંત્રતાપણે જામી શકીએ એની આપણી સ્થિતિ અત્યારે તો નથી. આપણી ઉન્નતિ સામ્રાજ્યમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે રહેવામાં છે એમ હું માનું છું, ને અધા સ્વરાજ્યવાદીઓ માને છે એમ મેં આખા ભારતવર્ષમાં અનુભવ્યું છે. જે આશા હું ખેડ ગિલ્લાની અને ગુજરાતની રાખું છું તે પાંચમો-સાતમો માણસની ભરતી કરવાની નહીં, પણ હજારોની. ગુજરાત 'નમાસા'ના કલંકમાંથી નીકળવા મારે તો તેણે હજારો સિપાહીઓ આપવા જોઈશે. આ લશ્કરની કસબનામાં શિક્ષિત વર્ગ, પાટીદાર, બારૈયા, વાઘરી બધા આવી જાય છે ને અધા એક હારમાં જીભીને લડે એની આશા હું રાખું છું. જ્યાં સુધી શિક્ષિત અથવા કેળવાયેલો 'શ્રેષ્ઠ' વર્ગ નહીં નીકળે ત્યાં સુધી ઇતર વર્ગની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કેળવાયેલા વર્ગમાંથી જેઓ મોટી ઉંમરના છતાં તંદુરસ્ત હોય તે બધા આવી શકશે એવી મારી ઉમેદ છે. તેવાઓનો ઉપયોગ લડવામાં નહીં તો લગ્નને

અંગે રહેલાં અનેક કામોમાં થઈ શકે, સિપાહીની જરૂરતમાં થઈ શકે. જેને ઉમરલાયક દીકરા છે તેઓ દીકરાને મોકલતાં જરાયે નહીં અચકાવ એવી મારી ઉમેદ છે. લડાઈમાં દીકરાનો ભોગ આપવો એ દુઃખકર નહીં પણ વીર પુરુષને સુખકર હોવું જોઈએ. આ વેળાએ દીકરાનો ભોગ તે સ્વરાજ્યને ખાતર અપાયો કહેવાશે.

ખહેનોને મારી વિનંતી છે, કે તમે મારી આ અરજીપત્રિકાથી ગમરાશો નહીં, પણ તેને વધાવી લેશો. તેમાં તમારા રક્ષણની, તમારી લાજની આવી રહી છે.

ખેડા જિલ્લામાં ૬૦૦ ગામડાં છે. દરેક ગામડામાં સરેરાશ હજાર કરતાં વધારેની વસ્તી છે. જે દરેક ગામ ઓછામાં ઓછા ૨૦ માણસને કાઢે તો ૧૨,૦૦૦ માણસનું લશ્કર ખેડા જિલ્લો આપે. ખેડા જિલ્લામાં સાત લાખની વસ્તી છે, એટલે સેંકડે ૧૦૭ માણસનું પ્રમાણ આવે છે. મરણ પ્રમાણ તેથી વધારે છે. આટલો ભોગ પણ આપણે જો સામ્રાજ્યને — સ્વરાજ્યને આપવા તૈયાર ન હોઈએ તો આપણે નાશાયક ફરીએ એમાં નવાઈ નહીં ગણાય. જે દરેક ગામ વીસ માણસને આપે તો તેઓ લડાઈમાંથી પાછા ફરે તો ગામના જીવના કિસ્સાએ રક્ષક થઈ પડશે. જો તેઓ રણક્ષેત્રમાં પડશે તો પોતાને, ગામને ને દેશને અમર કરશે ને તેની પાછળ તેવા ખીલ વીસ તૈયાર થઈ દેશનું રક્ષણ કરશે.

આ કાર્ય કરવું જ હોય તો તે કરવામાં આપણે ઢીલ નથી કરી શકતા. દરેક ગામમાંથી જગવાનમાં જગવાન માણસને ચૂંટીને તેનાં નામ મોકલવામાં આવે એ હું ઇચ્છું છું, એ ભાઈઓ ને ખહેનો પાસે મારું છું. તમને સમજાવવા અને અનેક અનેક સવાલો બાંધે તેનો જવાબ આપવા સારું મુખ્ય ગામે સમાજો ભરવામાં આવશે, સ્વયંસેવકો પણ નીકળી પડશે.

ભાઈ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ (એરિસ્ટર), ભાઈ કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ (એમ. એ., એલએલ. બી.), ભાઈ ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ માલિક (બી. એ., એમએલ. બી.), ભાઈ હરિપ્રભાદ પીનાંનરદાસ મહેતા (હિતેચ્છુ પ્રેસના માલિક), ભાઈ પ્રાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈ, ભાઈ મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા, ભાઈ ગણેશ વાસુદેવ માવડંકર (બી. એ., એલએલ. બી.), ભાઈ કાળિદાસ જશકરજી ઝવેરી (બી. એ., એલએલ. બી.), ભાઈ ફૂલચંદ બાપુજી શાહ, ભાઈ ગોકલદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી (બી. એ., એલએલ. બી.), ભાઈ શિવાભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ (બી. એ. એલએલ. બી.), ભાઈ રાવજી-ભાઈ મણિભાઈ પટેલ વગેરે મૃદસ્થો ત્રણ કાર્યમાં જોડાયા છે.

નરિયાદ, તા. ૨૨-૬-૧૮
(‘પ્રજાપંથુ’, ૩૦-૬-૧૮)

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

લશ્કરભરતીની અપીલ

[પત્રિકા બીજી]

પહેલી પત્રિકા લખ્યાને આજે એક માસ થયો. તે દરમિયાન હું અને મારી સાથે કાપ કરી રહેલા લાખીઓએ ઘણો અનુભવ મેળવ્યો છે. નડિમાદ, કરમસદ, રાસ, કંઠલાલ, જંજુસર વગેરે જગ્યાઓમાં સભાઓ કરી. સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો સાથે વાતચીત કરી.

મળેલો અનુભવ આપની સમક્ષ મૂકવા રજા લઈ છું. બાગ્યે સો માણસ થયા હશે. આ સંખ્યા એક માસનો વિચાર કરું છું ત્યારે અને જે પ્રવાસ થયો છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને ઘણી ઓછી લાગે છે. લોકોની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરું છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે કોઈ દેડાડો લડવામાં ભાગ નથી લીધો, જેઓએ કોઈની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં દાખલ થયા છે. તો જો લડવાને લામક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજી વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ચોખ્ખી જોઈ શકાય છે. હું 'શિક્ષિત'ને બદલે 'સમર્થ' શબ્દ વાપરું છું. આવા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ બજાવે તો જે વર્ગ કુદરતી રીતે લડાઈમાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજી વર્ગની મોટી અશક્તિ સિદ્ધ કરનાર છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પૂરતો રસ નથી લેતા એટલે ભરતીનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી સમજી વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આવે તેઓ જો આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઈ આ મહાન કાર્યને સારું અભય-અભયસમજી વર્ગ છે તેને ઝેરવા.

પણ સમજી વર્ગમાં એવા મેં જોયા છે કે જેઓને આ કાર્યને વિશે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લખી છે. તેઓ ધ્યાનપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતી છે. ચાલુ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કર્તાવ્યની રેખા બાંધવી એ ડાહ્યા માણસનું કામ છે. આપણે અંગ્રેજની સાથેનો સંબંધ તોડવા માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી જોઈએ. એ સંબંધ તોડવા

માગીએ છીએ એ કહેનાર થોડા જ જોવામાં આવ્યા છે. તોડવા માગનાર
 પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ ઠાઈ જોઈ શકે છે.
 ગમે તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ અંગ્રેજને મદદ કરવામાં જ છે.
 તેમને મદદ કરવી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા બરોબર છે. જ્યાં આપણો
 અને એમનો સ્વાર્થ એક જ દિશામાં વહે છે ત્યાં એકબીજાના હોયોનું ચિંતવન
 કરી એકબીજાની મદદ ન જવું એ તો અતિ અવિચારનું કામ ગણાય.
 આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તે ગામના આપણા શત્રુ પર ધાડ આવે
 ને તેથી આખા ગામને તુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુતાને બૂટી
 જઈશું અને આવી પહેલી ધાડ દૂર કરવા સારુ શત્રુની વહારે ચડશું ને ધાડ-
 પાકુને હાંકી કાઢશું. એવું જ આજ આ યુદ્ધમાં વર્તે છે. આપણે અત્યારે
 સામાન્ય આકૃતની સામે થવાની જરૂર છે એટલું જ નહીં પણ આપણી દુરજ
 છે. બીજા શંકા એ ઉદાવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં સારામાં સાગ માણ્યો મોકલી
 આપણે તેમને મરાવી નાખવા એ ક્યાંનો ધર્મ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સધળા
 માર્યા જાય, એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા? આ શંકા જે બુદ્ધિમાન
 ગણાતા માણસોએ ન ઉઠાવી હતા તો હું તેને હાસ્યગનક કહેત. હિંદુસ્તાનમાં
 પાંચ લાખ જ સ્વરાજ્યવાદીઓ હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાયક નથી એ તો
 સ્પષ્ટ છે. પણ શંકા ઉદાવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય
 પણ સ્વરાજ્યની દિક્ષ્યાક્ષ કરનારા સમગ્ર માણસો તો પાંચ લાખથીયે ઓછા
 છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ જુઠાઈ જવાય છે. પાંચ લાખ મરણિયા
 માણસોને તૈયાર કરતાં ખ્યાસ લાખ માણસોને કાને યુદ્ધ, સ્વરાજ્ય વગેરેની
 વાત પહોંચશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ.
 એઓ સમગ્રપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, સગાં વગેરેની તેણે
 સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ લાખો
 પોતાના જેવાને મૂકી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઈ કરવાની
 શક્તિ જ ખોઈ બેઠા છીએ અને વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રી-
 ઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણમાં શક્તિ નથી. ધર્મને નામે કર્મ
 (કર્તવ્ય) બૂટ્યા છીએ. ધોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે તેની સામે પણ આપણે
 ઊભી શકતા નથી. એક હજારની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી લૂંટફાટ કરી
 ચાલ્યા જઈ શકે એ દેખાવ આપી. દુનિયામાં હિંદુસ્તાનમાં જ બની શકે છે.
 આઠ માણસને હાલી ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડિયા નથી. પણ
 તેઓને મરણનો ભારે ભય છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર ડાહ્ય
 નેખમમાં નાખે? છોને લૂટે. સરકારનું કામ છે. એ ફાડી લેશે. એમ
 વિચારી ઘરમાં બસાઈ રહે છે. પડોશીનું ઘર બળે, તેની લાજ લૂંટાય, માલ જાય,

તેની આ તત્વજ્ઞાનીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વજ્ઞાન (અધિકાર)નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિંદુસ્તાનમાં ખરી શાંતિ થવાની નથી સરકારી કે ખીન્ન સિપાહી આવે ત્યારે જ આપણે ગામ બચાવી રાજ્યો એ સ્વમાન જાળવનારને સારું અમલ સ્થિતિ છે આવી ઐતિહાસી નીકળવાનો તાત્કાલિક ઇલાજ આપણે હાથ આવેલો છે સિપાહીની બરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હથિયાર વાપરતા આવડે, આપણામાં રાષ્ટ્રીય જુસ્મો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાયક બનશું

અમે જઈએ તો અમારા બૈરાછેકરાંનું શું થાય? આ સવાન તો સૌ પૂછે. લડાઈમાં જનારને દર માસે કપડા, ખાવાપીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઓછામાં ઓછા અશ્વરૂપિયા મળે અને લાયકાત મુજબ તેના દરજ્જે વધે અને પગાર પણ વધે જો તેનું મરણ થાય તો તેના બૈરાછેકરાંનું બરણપોષણ સરકાર કરે છે લડાઈમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામઅકરામ મળે છે મારી માન્યતા છે, કે અંતમાં જે આર્થિક લાભ સિપાહીગીરીમાં છે તે ખીન્ન ધધામાં નથી જ મળતો.

પણ એના લાભ તો અંગ્રેજોને જ મળી શકે છે, આપણને ક્યા મળે છે? — એમ કહેનાર સાબળ્યા છે. તેઓને કહેવાનું કે આપણી મહેનતથી પાંચ લાખ સમજી માણસનું લશ્કર થાય અને તેઓને અંગ્રેજ જેટલા જ હક ન મળે એ બનવાળોગ નથી એવું બને તો પાંચ લાખની અને આગેવાનોની ખામી જ સિદ્ધ થાય પાંચ લાખ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર પેદા થાય તો તે લશ્કર અંગ્રેજ લશ્કરની બરાબરી કરે ને તેના જેટલા જ હકો મેળવે પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે લશ્કર ઊભું થવામાં જ હકો સમાયેલા છે.

તમે કહો છો કે વગર શરતે લડાઈમાં જાઓ ખીન્ન સપાહકાર કહે છે સરખા હકનું વચન લઈને જાઓ ત્રીજા કહે છે જવાને બંધાવા જ નથી ઊંચ વેચીને ઉત્તરે ન કરો આવી ત્રણ સનાહમાં અમે મૂરચાર્હએ છીએ. અમને તો લાગે છે, કે આવી સ્થિતિમાં જેવા છીએ તેવા રહીએ એ શ્દાપણ જણાય છે મારો નમ્ર ઉત્તર છે, કે આવાં વાક્યો તો બીરુનાં છે. જેમ જેમ કાગ જશે તેમ તેમ પક્ષો બધારો, જુદા મતો પડશે એ બંધ ને તમારે વિચારવા પડશે. જે સ્વરાજ્ય લેવાની તમે અને આપણે જાણીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ લડાઈમાં જાગ નહીં લઈએ એવી વાત કરવી એ સ્વરાજ્યનો દ્રોહ હું તો ગણુ છું. શરત કરાવીને મેનામાં દાખલ થનાં આપણું દાખલ થવાનું રહી જવાનો અને સ્વરાજની યોજના પણ મુનનવી રહેવાનો ભય રહ્યો છે લશ્કરમાં દાખલ થવામાં જ સ્વરાજ્યની અને આપણા દેશની સહીષ્ણુતાની છે. બગીમાં

દાખલ થવાથી સ્વરાજ્યને ધક્કો તો ન જ પડેવિ એમ તો બધા પક્ષ કબૂલ કરે. એટલે ત્રણે પક્ષમાં મુકાબલે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ સારો પક્ષ ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ છે કે જેણે ગિલ્લાના ભાઈઓ પોતાની ફરજ બજાવશે અને પોતાનાં નામ સ્વયંસેવકોને આપશે અથવા પરબારાં આશ્રમ પર મોકલી દેશે.

બહેનો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું જાણું છું કે કેટલીક બહેનો પોતાના ધણીને અને દીકરાઓને જતા અટકાવે છે. તેઓ ઊંડાં ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજાશે કે પોતાના ધણી કે છોકરા વીરપુરુષ થાય એમાં તેમનો સ્વાર્થ છે, દેશનો તો છે જ.

નડિયાદ, તા. ૨૨-૭-'૧૮
('પ્રગતિ' , ૪-૮-'૧૮)

આપનો સહાનો શેવક
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

સૂચિ

અડામ્સલિયા, સોરાળજી ૧૬૨, ૧૬૪,
૧૬૮, ૧૭૧

અરુણા, શ્રી ૬૬

અમદાવાદ ૧૨૮

‘અમરસત્ર’ નાટક ૧૪૭

અમૃતલાલ ૩૮

અનીભાઈબા ૮૭, ૯૦, ૯૧, ૯૪, ૯૫,
૧૭૧-૨, ૨૦૬

અલ્પજાહાબાદ ૧૦૬

અરપૂરવતા ૧૦૨-૩, ૨૦૨

અહમદનગર ૧૦૧

અહિસા ૧૨૮, ૧૩૬, ૧૫૬, ૧૬૧,
૧૬૬, ૧૬૮, ૦અને લરહરમરની જુઓ
લરહરમરની

અમેજી ૪૬-૫૦, ૧૦૧

અત્યજ પરિપદ ૦અત્યજ વિનાની ૧
૧૦૨

અબાલાલ સારાભાઈ ૮, ૪૫, ૪૮, ૫૦,
૫૪

અક્ષનદીમાઈ ૦૬

આયર, રામા ૧૩૬

આયર્લેન્ડ, રેવં ૬૩

આયગર, હરદૂરી ૧૦૮

આનેઈડ, એડવિન ૧૦૬

આશ્રમ ૧૧૩-૪, ૧૭૭-૮

ઈમસન ૧૮૦

ઈદાર ફોન્ટેનસ ૬૯

ઉપવાસ ૫૭-૮, ૭૬

‘એનેવોજી’ ૨૨૦

એન્ટ્રી, ચાલી ૮૬, ૯૧, ૧૧૧, ૧૩૧,
૧૪૧, ૧૭૪, ૨૦૧

એલ્બ્યુમેન વોટર ૨૧૬

ઠંઠલાલ ૧૨૬

હવ્યાણુભાઈ ૧૧

‘હાવદાની સામે યવાની ફરજ’ ૩૨-૭

હાલનબાક, હરગેન ૭

‘હાતા’ નાટક ૧૭૬

ફિગ્સફૂડ, ઓના ૧૧૫-૬

કુરેશી, મેત્ર ૪૫

કુલકર્ણી ૧૪

કુઝડુ, પડિલ હુદયનાથ ૨૫

કૃપાલાની, આચાર્ય ૧૨-૩, ૬૦, ૬૨

કેપમેલ, સર હેનરી ૧૨૦

કેસરીપ્રસાદ ૨૦૦

કોલસ ૧૭૬

કૂંગર, પ્રેસિડેન્ટ ૧૭૬

એડા-ની લાત ૧૬-૮, ૪૨-૩, ૪૫,
૫૪, ૬૧-૨, ૬૩-૬, ૭૧-૨, ૭૮,
૮૮, ૧૦૬-૭, ૧૮૬, ૨૨૨-૪૧

ગાંધી, હરગચાઈ ૫૨-૩

ગાંધી, હરદૂરબા ૧૪-૫, ૨૦, ૨૧, ૮૩,
૧૬૦, ૧૭૦

ગાંધી, ગચીનહેન ૧૨૭

ગાંધી, જાનનાદાસ ૮, ૧૪

ગાંધીજી ૦અમલદારો પ્રભને કનડે નડી

૬૭-૮, ૦અવીભાઈબાની મુક્તિ વિરે

૬૦, ૬૧, ૬૪, ૦અરપૂરવતા વિરે

૧૦૨-૩, ૨૦૨, ૦અહિસા વિરે ૧૩૬,

૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૬૮; ૦અમેજી

વિરે ૪૬-૫૦, ૧૩૧, ૦અમેજી પરનો

વિશ્વાસ ૬૩, ૦અમેજી વિરે ૧૨૦-૧,

આશ્રમજ્ઞાનનો અર્થ ૮૧, ૦આશ્રમ

અને સર્વન્દ્રિય ઓફ હન્ડિયા સોસા
 યદી ૧૧૩-૪, ઓઆશ્રમના નિયમ
 પાળે તે આશ્રમવાસી ૨૦, ઓઆશ્રમ-
 મા જવાનો નિર્ણય ૨૦૦, ઓજ્ઞાતિની
 મર્યાદા ન હોય ૫, ઓજ્ઞાપાસની પ્રતિજ્ઞા
 વિષે ૫૫-૮, એલ્ફુગેન વાટર વિષે
 ૨૧૬, ઓગ્રાધુ માગીએ પણ માગીએ
 તેટલું લઈએ ૧૦૪, ઓક્ટોફીને વખતે
 દેશમાં રહેવા ડાગોરને વિનતી ૬૧,
 ઓકૃપાલાનીના સત્ય મંદ્ર વિષે ૧૨-૩,
 ઓકામેસની સમા માટે સૂચના ૭૧,
 ઓકોમેસમાં કેમ ન ગયા? ૧૬૬,
 ઓખેડાની લડતમાં ગુજરાત સમાજે
 ભાગ લેવા વિષે ૧૬, ઓખેડાની લડત
 વિષે ૪૨-૩, ૫૧, ૫૪, ૬૧-૨, ૬૩-૬,
 ૭૮, ૨૨૨-૪૧, ઓખેડો વડી હર
 ન બરાય ૧૮, ઓખેરાક વિષે ૧૭૬,
 ઓખેડાનો અણુમમે ૧૬૨, ઓખેડાની
 જિંદગી ૧૬૨, ઓગુરુ નધી ૧૩૦,
 ઓઆશિત્ર વિષે ૧૨૭, ઓકાશિત્ર આશિત્રાનું
 રમરણુ ૧૧૪-૫, ઓધ્ધના ત્યાગ વિષે
 ૨૦૪-૫, ઓધ્ધનો અવેજ મેળવવાનો
 પ્રયત્ન ૧૬૩-૪, ઓધ્ધનો દેશને અર્થે
 ઉપયોગ ૮, ઓનરમ ગરમ પક્ષ સર્વ-
 સમત નિર્ણય પર આવે ૧૮૦-૧,
 ઓનવયુગના મહાશ્વમા સિવિલ સર્વિસનો
 ફાળો ૪૬-૭, ઓનિમક વેદો ન વધારાય
 ૧૮૨, ઓની દેવદાસ પ્રતિ આસક્તિ
 ૩૮-૬, ઓની બચ હર માદમી ૧૮૩-૬,
 ૧૬૪-૫, ૧૬૩, ૧૬૮, ૨૧૧, ૨૧૬,
 ઓની વચર સમજે પૂલ નહીં ૫૦,
 ઓનોનમદિવસ ૨૦૬-૧૦, ઓપશિમની
 નમન વિષે ૭૫-૬, ઓપિતા તરીકે
 ૧૬૬-૭૦, ઓપિતાના સરમરણો
 ૫૨-૩, ઓપિશિમસ પ્રોપેસ' વિષે
 ૨૦૭-૮, ઓનર્જનમ વિષે ૧૧૫-૬,
 ઓપૂર્વ-પશ્ચિમ વચ્ચેનો ભેદ ૧૬૭
 ઓપેસા પાછળ ન દોડાય ૨૦૩-૪,

ઓપેતાના પ્રતો વિષે ૨૧૪-૫,
 ઓપ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ ૫૭-૮, ૮૧,
 ઓપ્રાતિક યુદ્ધપરિષદોમાં તિલક વગેરેને
 આમ ત્રણની જરૂર ૬૫, ઓપ્રેમ વિષે
 ૬, ઓબકરીનું દૂધ લેવાનો નિર્ણય
 ૨૧૮-૬, ઓબગારકારે પ્રેમ ૪૮, ઓમરત-
 ગૂંથણને બદલે હાતલુવાણી ૧૩૨,
 ઓમલ્દરામાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર ૬,
 ઓમણિવાસને ન પાછળવાની સલાહ
 ૧૬, ઓમરણુમય ૫૦, માત્રભાતા દ્વારા
 શિખણુ ૬-૧૦, ઓમિતતા વિષે ૭,
 ઓમિલમલ્દરો [અમદાવાદના] ની લડત
 ૮૧-૨, ૪૮, ૫૩-૫, ૫૪, ૫૧- ,
 ૬૭, ૭૮, ઓમિલમલ્દરોને સતોષવા
 જોઈએ ૮, ઓમીકાના ઉપયોગ વિષે
 ૧૪-૬, ઓમુશ્ચિમ રાત્રી વિષે ખાતરી
 જોઈએ ૬૮, ઓમૃત્યુ વિષે ૬૩, ૧૬૫,
 ઓચાત્રિક બેકતા નહીં ૧૭૨, વદ્ધરવિદ
 મા હર્ષમાં કરાવ લાવવાની માગણી
 ૬૧, ઓમા ફરજ ખાતર ભાગ ૬૨,
 ઓમા મુખ્ય નેતાઓની ગેરહાજરીનો
 વિરોધ ૮૭-૬, ઓમા ભાગ ન લેવાનું
 હાતલુ ૬૫, ઓમા ભાગ લેવાનો હક્કાર
 ૬૦, ઓમા ભાગ લેવાનો નિર્ણય ૬૦,
 ઓમુદ્ધમા આર્થિક મદદ નહીં ૬૭,
 ૧૮૧-૨, ઓરામધીય પારતત્વ અને
 આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ૧૪૬, ઓરિપોર્ગિઝ
 વિષે ૧૦૮-૬, ઓલ્દફરમરતો ઓવિષે
 ૧૦૦, ૧૩૮-૮, ૧૫૧, ૧૫૭, ૧૬૦,
 ૧૬૧, ૧૭૧, ૧૮૦, ૧૬૩, ૨૪૨-૫૦,
 ઓઅને અહિંસા ૮૬, ૧૩૫-૬, ૧૪૧-૭,
 ૧૫૩-૪, ઓફરનિયાત ૮૮, ઓવણુકરોને
 સજીવન કરવાની પદ્ધતિ ૧૨, ઓવાઈસ
 રાયને મહત્ત્વનો કાચળ ૬૫-૮,
 ઓવિધવાના પુનર્વિવાહ વિષે ૧૨૩,
 ઓવિદ્યાચતના રમરણુ ૨૦૩, ઓવીરતા
 કેમ આવે? ૨૦૮, ઓવેપાર વિષે ૫૧,
 ઓવતોના શબ્દાર્થને ન મચડાય ૨૧૩,

ંશિસત યુવાનવર્ગ ૧૮૭-૮; ંશુર્ધ
 માણસની પ્રવૃત્તિ ૫૬-૬૦; ંસત્ય-
 વ્રત પાળો ૨૧૦; ંસત્યાગ્રહ વિધે
 ૧૨-૩, ૪૫, ૭૭-૪, ૮૨, ૧૦૬;
 ંસમાન ભાષાભાષી પરસ્પર અંગેજી
 ન વાપરે ૧૫૮; ંસરકારી અમલદારો
 અને પ્રભના આગેવાનો ૧૬;
 ંસાત્રાત્મ્યના ભાગીદાર થવા મટિ
 મહં ૧૨૦; ંસાત્રાત્મ્ય સાથે બિન-
 શરતી સહકાર ૧૦૦; ંસાહિત્યચર્ચા
 ૧૪૭-૮; ંસુધારા વિધે ૧૨૦; ંસેવા
 કરતાં મૃત્યુ આવે તો તેનો ખેદ નહીં
 ૩૮; ંસ્ત્રીઓ વિધે ૧૨૭; ંસ્ત્રીઓને
 અંગેજી શીખવવા વિધે ૪૬-૫૦;
 સ્વયંપાક વિધે ૨૦૩-૪; ંહરિલાલની
 મુલાકાત ૧૩૪-૫; ંહિંદને સાત્રાત્મ્યનું
 સમાન ભાગીદાર બનાવો ૬૭; ંહિંદી
 વિધે ૮૨, ૧૧૩, ૧૩૪, ૧૬૦, ૨૦૫;
 ંહિંદુ ધર્મમાં સંયમ ૧૨૩; ંહિંદુ-
 મુસ્લિમ એકતા ૪૬; ંહોમશની
 અળવળમાં ભાગ લેવો વિસ્તૃત નથી
 ૪૦

ગાંધી, દેવદાસ ૨૦, ૩૮, ૭૬, ૮૫, ૧૨૧,
 ૧૪૦, ૧૫૨, ૧૮૪, ૧૯૦, ૧૯૬

ગાંધી, નિર્મળા ૨૭

ગાંધી, પ્રજ્ઞદાસ ૨૦, ૧૩૭

ગાંધી, મનલાલ ૬, ૬૧, ૮૩, ૧૧૧, ૨૦૦

ગાંધી, મણિલાલ ૧૮-૬, ૨૮, ૫૦, ૧૨૧,

૧૬૬, ૧૬૦

ગાંધી, રામદાસ ૪૪, ૧૨૫, ૨૨૦

ગાંધી, સંતોષ ૮૩, ૧૭૨

ગાંધી, હરિલાલ ૭, ૫૨, ૮૫, ૬૬, ૧૩૦,

૧૩૪-૫, ૧૫૧, ૧૭૦, ૧૯૦, ૧૯૫,

૨૦૩, ૨૧૨, ૨૧૫-૧

ગુજરાત ૨૬, ૨૦૬

ગોખલે ૧૧૪

ગોરખનમી ૪૧

ગોડિય, પેટ્રિક ૭૨, ૭૪-૫
 ગ્રેડરટન ૧૭૬

ઘાટે ૧૭૧

અકવળી, બી. ૧૬૨

અંબારણુ ૧૧૦, ૧૨૩

ચીવળિયા, કરસનદાસ ૨૦૦

ચીનાઈવાળા, ચિમનલાલ ૬

જમનાદાસ દારકાદાસ ૧૮૪-૫, ૧૮૬-૬૦

બપાન ૧૬૧

બિનરાજદાસ, મિસિસ ૨૦, ૨૧

બેવન્સ, પ્રી. ૧૮૧

બેપી, એન. એમ. ૧૮-૬

બ્યોર્ન, લોર્ડ ૭૪

બીણા, શ્રી. ૭૨, ૧૩૮

દાગોર, રવીન્દ્રનાથ ૬૪, ૬૫

ઠક્કર ૧૭

ઠક્કર, અમૃતલાલ ૪૩

ઠાકોર, બળવંતરાય ૭૭, ૧૫૮

ઠાકોરસાહેબ, રાજકોટના ૫૩

‘હાહપર’ ૧૦

હાલાલાલ ૩૮

દેન્ગાર્ડ ૭૫

દલાદીઓ ૨૨૨

દિલક, લોકમાન્ય ૫૫-૬, ૮૭, ૬૫, ૬૬,

૧૨૦-૧, ૧૫૨, ૧૮૭-૮, ૧૬૨-૩

ધોરો ૩૨, ૧૮૦

ફિલિપ્સ અર્થિકા ૧૧૪-૫

ફૂપ ૧૬૩, ૧૬૪, ૨૧૮-૬

ફેવ, ડો. ૧૧૦

ફેવર, શ્રી ૧૭, ૪૩, ૫૧, ૧૩૧,

૧૩૩-૪, ૧૭૮

ફેસાઈ, ફૂર્મી ૧૭, ૧૦૬

ફેસાઈ, હરિનાઈ ૧૮

દુવ, આનંદશંકર ૧૫૫, ૧૮૫, ૧૯૫,
 ૧૯૭, ૨૦૧
 નટરાજન ૧૪, ૭૨-૩
 નટસન ૧૪૦
 નવલરામ ૩૮
 નાનુભાઈ ૨૦૮
 નાયકા ૮૧
 નાયક, ડો. ૭૦
 નાયક, સંરોભિની ૭૨-૪, ૨૦૫
 નિમકવેરો ૧૮૮
 પટણા ૧૧૪
 પટવારી, રજુછાડાસ ૨૦૨
 પટેલ, મણિભાઈ ૧૪૦
 પટેલ, રાવજીભાઈ ૧૧૫
 પટેલ, વલ્લભભાઈ ૭૨, ૧૨૨, ૧૨૮
 પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ ૧૨૨
 પરીખ, નરહરિ, ૧૦૫, ૧૧૬, ૧૬૭
 પરીખ મણિજીવન ૧૧૬
 પંડાળી ૮૩
 પંડયા, દોલતરામ ૧૪૭
 પંડયા મોહનલાલ ૧૨૬
 પારેખ, મોકુળદાસ કલ્પદાસ ૧૮૬
 પિટીટ, જહાંગીર ૨૧૬-૨૮, ૨૨૧
 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોમીસ' ૨૦૭-૮
 પુંડલિક ૨૦૫
 પૂનભાઈ ૧૫૬
 પોલાક, મિસિસ મિલી ૫૦, ૧૫૭, ૧૬૮
 પોલાક, મિ હેનરી ૮, ૭૦
 પ્રતિષ્ઠા, ૫૭-૮, ૮૧
 પ્રેટ, મિ. ૪૬, ૪૭-૮, ૭૪
 પ્રેમ ૬
 પ્રોવેન્સ ૭૫
 કૃત્યંદભાઈ ૧૭૭
 ફેરિંગ મિસ એસ્ટર ૫, ૬૬, ૧૦૫,
 ૧૩૫, ૨૧૬-૭
 બટલર, બિરામ ૨૨૦
 બનિયન, બેન ૨૦૭-૮

જિભપુર ૧૦૩
 બિહાર ૨૮-૬
 બિરમાઈ ૧૭૬
 બેસન્ટ, મિસિસ ૫૩-૪, ૮૭, ૯૫, ૯૧
 ૧૨૭-૮, ૧૩૮, ૧૫૨, ૧૮૭-૮
 બેનરજી, સુરેન્દ્રનાથ ૧૮૦
 બેંકર, શંકરલાલ ૧૧૮
 બેંકર, શ્રી ૧૨૮
 બારતપ્રયાણ ૧૩૨
 બાવે, વિનાયક નરહર [વિનોબા] ૨૧-૨
 ૧૬૩
 ભૂપતરાય ૮૩
 મણિલાલ નજુભાઈ ૧૭૬
 મનસુખલાલ ૫૨
 મનસુખલાલ ૧૫૭ભાઈ ૧૮૭
 મરાઠવાળા, કિરોરલાલ ૧૬૭
 મહેતા, જગજીવનદાસ ના. ૧૧૫
 મહેતા, રે. પ્રાણજીવન ૫૧, ૧૩૨-૩,
 ૧૭૩, ૨૦૬
 માલવિયા, ગોવિંદ ૧૫૭
 માલવિયા, મહનમોહન ૫૬, ૮૬, ૬૧,
 ૯૨, ૧૦૬, ૧૬૪
 માલવંકર, અણેશ વાસુદેવ ૧૬, ૧૭
 મિલમલ્લેરો [અમદાવાદના] —ની લડત
 ૪૧-૨ ૪૫, ૪૮, ૫૩-૫, ૫૫-૬,
 ૧૭, ૭૬; —ને સંતોષવા ભેઈએ ૮
 ગિરદાસ ૭૫
 મુંબઈ ૨૧૬
 મેડી. સર જોન ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૧૧૧
 મોતીલાલ ૩૮
 મોતીહારી ૧૧૨, ૧૧૩,
 મોહનદાસ નામજી ૧૨૩
 મોલાના, મહમદઅલી ૨૧૩-૪
 યાજ્ઞિક, ઇન્દુલાલ ૧૧૬
 યુક્તપરિષદ ૮૭-૮, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૫
 રસિકમણિ ૧૮૩
 રસેલ [રિપોર્ટર] ૧૦૬

‘સર્વજ્ઞો પર્વત’ ૧૩૭

રામનંદન ૧૭૩

રામસ્વામી, સી. પી. ૧૨૮

રાય, ડો ૧૬૩, ૨૦૪

રુદ્ર પ્રિન્સિપાલ ૬, ૧૫૬

હારદરબરડી ૧૦૦, ૧૨૧-૨, ૧૨૮-૬,

૧૩૮-૬, ૧૪૧-૭, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૦,

૧૬૧, ૧૭૧, ૧૮૦, ૧૬૩, ૨૪૨-૫૦;

• અને અહિંસા ૮૬, ૧૩૫-૬,

૧૫૩-૪; • ફરિયાત ૮૮

વલ્લભાચાર્ય ૧૬૬

વિન્ડરબોટમ, મિસ ૭, ૪૦, ૧૭૮

વિન્સેન્ટ, સર વિલિયમ ૬૧, ૬૪, ૧૭૨

વેરટ, મિ. ૨૮, ૧૨૬, ૧૬૬

વેરટ, મિસ [ટેવીબહેન] ૧૮, ૧૯,

૧૬૬

શાસ્ત્રિયાર ૬૩-૪, ૧૦૮-૧, ૧૦૮,

૧૫૨, ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૧૨

શાંતિનિકેતન ૧૬૮

શીતળા ૧૭૩-૪

શેઠ, નરોત્તમ ૧૫૧

શ્વેચ્છિન, મિસ ૧૨૫

સત્યાગ્રહ ૧૨-૩, ૧૮, ૪૫, ૭૭-૮,

૮૨, ૯૭-૮, ૧૦૨, ૧૦૬

સમર્થ, શ્રી. ૧૬૧

સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી

૧૧૩-૪, ૧૧૭

‘સર્વોદય’ ૩૧

સંદેશ ૧૦૬

સિવિલ સર્વિસ ૪૬-૭

સુબલક્ષ્મ, સર ૧૫૬

સુમેદાર ૮૨, ૧૨૦

મેમ, મિ. ૧૬૬

શ્રીઓ ૧૨૩

સ્વામીનંદરથ ૧૧૬

લગભગ ૭૦, ૧૧૨, ૧૪૩, ૧૭૪

હિલ, સર એલ ૮૩, ૮૬, ૯૦

હિંદી ૭૩, ૮૦, ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૬૦

‘હિંદુ દર્શનો વાચક’ ૧૬૫, ૧૬૭

હિંદુસ્તાનિય એન્ડ ૪૦

હેન્ડલ્સ વિ. ૧૮૮-૬

હેન્ડ, મિ. ૮૬

હેન્ડ, મેન્ડ ૧૨૩-૧

હેન્ડલ્સ ૧૨૩